Dialectatlas van het Nederlands

Dialectatlas van het Nederlands

NICOLINE VAN DER SIJS (RED.)

MATHILDE JANSEN

ANN MARYNISSEN

MARC VAN OOSTENDORP

ANKE EN PIETER VAN REENEN

JAN STROOP

2011 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een financiële bijdrage uit het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Theo Quené Fonds.

Deze atlas zou niet tot stand hebben kunnen komen zonder de dialectgegevens, de taalkundige en dialectgeografische expertise en de overige medewerking van het Meertens Instituut.

Inhoud

7 Algemene inleiding
NICOLINE VAN DER SIJS

1
29 De geschiedenis van de Nederlandse taal
NICOLINE VAN DER SIJS

2
85 Woorden
JAN STROOP

3
139 Klanken
MARC VAN OOSTENDORP, ANKE EN PIETER VAN REENEN

4
194 Woordvormen
MARC VAN OOSTENDORP, ANKE EN PIETER VAN REENEN

5
247 Zinnen
MATHILDE JANSEN

6
301 Namen
ANN MARYNISSEN

354 Afkortingen
355 Belangrijkste literatuur per hoofdstuk
361 Index en verantwoording van de gebruikte kaarten
367 Taakverdeling en dank

Algemene inleiding

NICOLINE VAN DER SIJS

Een dialectatlas van het Nederlands, moet en kan die nog gemaakt worden? Worden er dan nog dialecten gesproken? En wat hebben we aan zo'n atlas? Sommige mensen in Nederland – waarschijnlijk minder in Vlaanderen – zullen zich deze vragen stellen als zij de titel van dit boek lezen. Daarmee onderschatten zij echter de positie en de waarde van de dialecten.

Dialecten spelen in de samenleving namelijk nog steeds een rol, al spreekt lang niet iedereen nog een dialect, zeker niet in de Randstad. Regiosoaps en dialectpop vinden gretig aftrek. Cabaretiers en stand-up comedians maken gebruik van dialecten, en niet om dialectsprekers belachelijk te maken – zoals in het verleden wel gebeurde, denk aan Bredero, die de boertjes van buten een kenmerkende eigen spraak in de mond legde – maar juist als geuzentaal, om te benadrukken dat men bij een bepaalde groep hoort, en om de eigen identiteit te tonen en die van de groep waartoe men behoort. Ook mensen die van huis uit helemaal geen dialect spreken, kunnen hun taalgebruik larderen met enkele dialectwoorden om een bepaalde knusse, intieme sfeer op te roepen: zij kunnen naar *huus* gaan of in een *huuske* wonen, ze *vatten een pilske* en *gaan naar moeders*. Dialectwoorden komen zelfs voor in het zogeheten bekakte Nederlands: *vrinden*, *in Leijen studeren*.

Niet alle situaties zijn echter geschikt om dialect te gebruiken. In televisiereclames kan het voor bepaalde producten prima werken ('ons bin zunig', 'ik bid niet veur brune bonen'), maar een sollicitant met al te opvallende dialectkenmerken wordt voor de baan van journaallezer afgewezen. En lang niet iedereen kan het dialectgebruik in reclamespotjes van bijvoorbeeld Mona waarderen, omdat de dialectspreker hierin vaak als niet al te slim wordt voorgesteld. De houding ten opzichte van het dialect is tegenwoordig dus enigszins ambigu, maar veel positiever dan bijvoorbeeld halverwege de 20ste eeuw. En dat geldt zowel voor Nederland als voor België.

Daar staat tegenover dat het dialectgebruik afneemt: steeds minder kinderen worden in het dialect opgevoed, en al die kinderen horen sinds 1951 of 1953 – toen de televisie in Nederland respectievelijk België werd geïntroduceerd – naast het dialect ook het Standaardnederlands, het ABN, dat ze bovendien van jongs af aan op school leren. Daarenboven worden de verschillen tussen de dialecten kleiner, doordat dialecten zich steeds meer aan elkaar en aan het Standaardnederlands aanpassen. Alleen al daarom is er alle reden om op dit moment een dialectatlas van het Nederlands te publiceren. Een tweede reden om nú een dialectatlas te publiceren, is dat onlangs een reeks belangrijke wetenschappelijke dialectatlassen voor het Nederlandstalige gebied voltooid is. In deze *Dialectatlas van het Nederlands* is dankbaar gebruikgemaakt van de gegevens uit deze en oudere wetenschappelijke dialectatlassen en van dialectonderzoek in het algemeen. Die gegevens worden in deze *Dialectatlas van het Nederlands* toegankelijk gepresenteerd, waarbij de nadruk ligt op de grote lijnen en de structurele tegenstellingen, terwijl de wetenschappelijke dialectatlassen veel meer focussen op de detailverschillen tussen dialecten. Het verschil komt onder andere naar voren in de presentatie: in de *Dialectatlas van het Nederlands* is de verbreiding van taalverschijnselen op de kaart weergegeven met behulp van gekleurde vlakken; in wetenschappelijke atlassen gebruikt men hiervoor meestal een groot aantal symbolen die weliswaar beter de regionale differentiatie laten zien, maar daardoor inboeten aan overzichtelijkheid (zie ook hieronder).

In het vervolg van deze inleiding komen de belangrijkste wapenfeiten uit de geschiedenis van de dialectologie in de Lage Landen ter sprake, zodat duidelijk wordt op welke traditie en op welk eerder onderzoek de kaarten uit de *Dialectatlas van het Nederlands* teruggaan. Om de ontwikkeling binnen de dialectologie te laten zien, is de tekst gelardeerd met oudere taalkaarten. Tot slot wordt uiteengezet welke keuzes wij hebben gemaakt bij het tekenen van onze kaarten, en hoe men de kaartbeelden moet interpreteren.

Het oudste dialectonderzoek

Veel mensen realiseren het zich niet, maar de streektalen of dialecten zijn veel ouder dan het Standaardnederlands: oorspronkelijk verschilde het taalgebruik in de Lage Landen per regio, stad en zelfs dorp. Pas in de Renaissance werd een overkoepelende, bovenregionale taal geschapen, aanvankelijk alleen voor de schrijftaal. Vanaf dat moment bestond er verschil tussen het (geschreven) Standaardnederlands en de (gesproken) dialecten. Taalwetenschappers besteedden aan die gesproken taal geen aandacht, maar hielden zich bezig met het voorschrijven van hoe de standaardtaal eruit moest zien.

Pas in de negentiende eeuw kreeg men wetenschappelijke belangstelling voor dialecten. Die belangstelling uitte zich aanvankelijk vooral in het verzamelen van woordjes uit een bepaald dorp of gebied. In de tweede helft van de 19de eeuw verscheen er dan ook een groot aantal dialectwoordenboeken waarin het taalgebruik van een klein gebied werd vastgelegd. Vooral in België werd druk gewerkt aan het vastleggen van de dialectwoordenschat. De dialectstudie in België was politiek gemotiveerd: na de afscheiding van het Koninkrijk der Nederlanden in 1830 was het Frans in België de facto de belangrijkste taal, en de Vlamingen wilden door middel van dialectstudie de positie van het Nederlands tegenover het Frans versterken en de eigenheid van hun taal tegenover het Hollands benadrukken.

Dát de dialecten van elkaar verschilden, was voor iedereen duidelijk. En ook wist men wel dat bepaalde taalverschijnselen alleen in het zuiden of het oosten voorkwamen. Maar onbekend was hoe de taalverschijnselen precies over het Nederlandse taalgebied verspreid waren. Om die vraag te kunnen beantwoorden moesten de dialecten systematisch onderzocht en beschreven worden. De arts Johan Winkler ging er daarom toe over tekstvoorbeelden te verzamelen van veel Nederlandse dialecten: in zijn tweedelige *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* uit 1874 tekende hij voor 186 Nederlandse en Friese dialecten in Nederland, Vlaanderen en Duitsland een vertaling op van de gelijkenis van de verloren zoon (Lukas 15:1-11). Hij sloot daarmee aan bij een zeer oude traditie, die de tekst van het Onzevader als uitgangspunt nam. Het werk van Winkler is onze beste bron voor de kennis van de 19de-eeuwse Nederlandse taaltoestand en geldt als het begin van de vergelijkende dialectkunde in Nederland. Een tweede belangrijke verzameling van dialectteksten werd tussen 1876 en 1881 aangelegd door de gebroeders Johan en Lubbertus Leopold in het tweedelige *Van de Schelde tot de Weichsel*.

Deze verzamelingen dialectteksten riepen de vraag op hoe de Nederlandse dialecten in groepen konden worden ingedeeld. In 1892 tekende de Duitse taalkundige H. Jellinghaus in *Die Niederländischen Volksmundarten, nach den Aufzeichnungen der Niederländer* de eerste indelingskaart van de Nederlandse dialecten

0.1

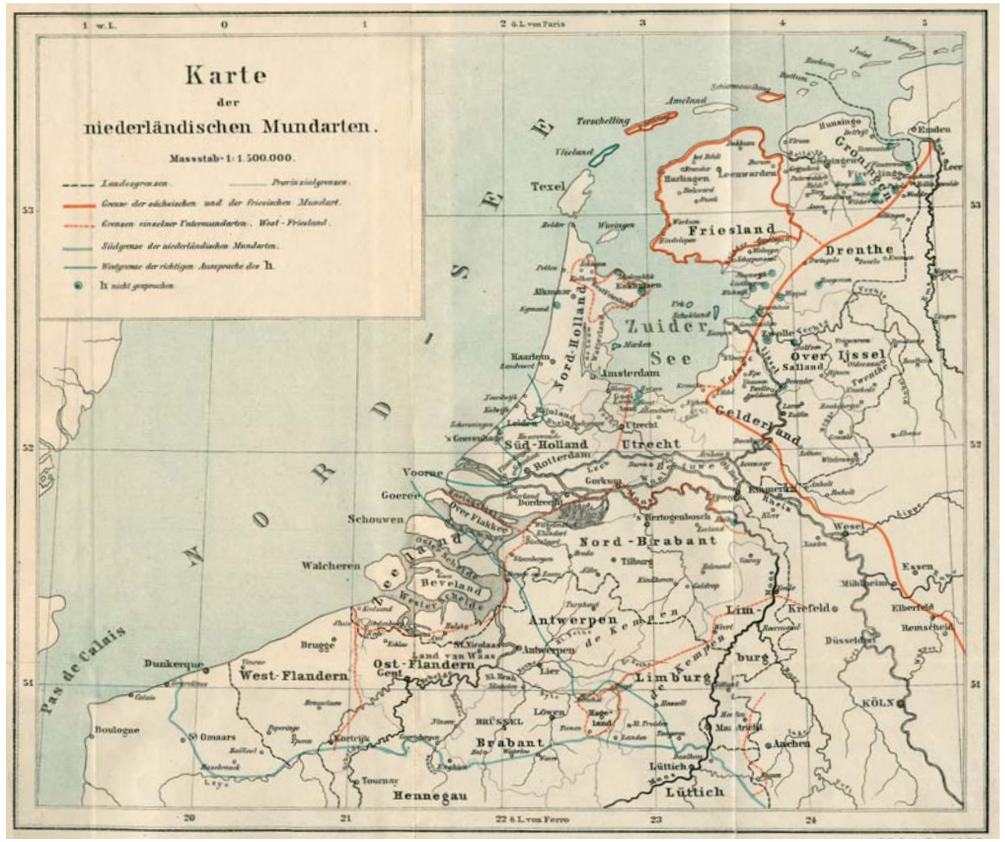

(kaart 0.1). Een tweede overzichtskaart werd in 1898 gepubliceerd door de Nederlandse taalonderzoeker Jan te Winkel (kaart 0.2). Zijn kaart was veel gedetailleerder dan die van Jellinghaus: hij verdeelde de dialecten in negen hoofdgroepen, die weer in subgroepen onderverdeeld waren. Een derde indeling, ditmaal in vijf hoofdgroepen, werd in 1913 gemaakt door Jac. van Ginneken voor het eerste deel van zijn *Handboek der Nederlandsche taal* (kaart 0.3). Na deze eerste pogingen is er steeds meer kennis over de dialecten vergaard, waardoor de dialectindelingen van het Nederlandse gebied telkens verbeterd zijn: de tegenwoordig aanvaarde indelingen zijn te vinden in 1.12 en 1.13. In 1.14 wordt een moderne, door de computer berekende indeling beschreven die op het vergelijken van honderden klankverschillen berust.

Dialectenquêtes

Eind 19de eeuw kwam een nieuwe onderzoeksmethode op waarmee dialectverschillen beter konden worden beschreven dan via tekst-

0.2



0.3

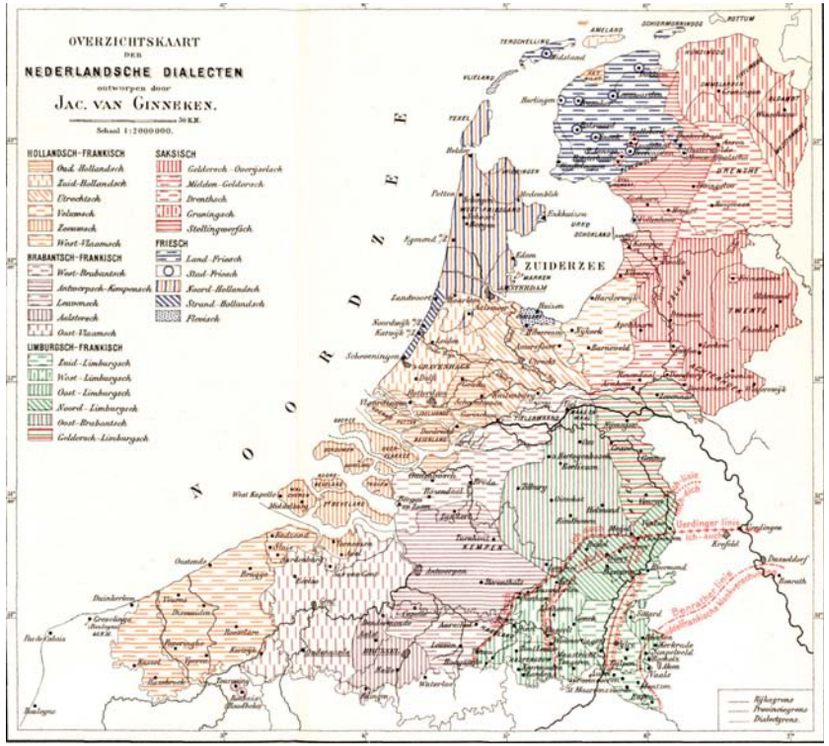

vergelijkingen, namelijk die van de dialectenquête. De eerste dialectenquêtes in Nederland dateren uit 1852-1857 en uit 1879 en 1895, terwijl in Vlaanderen in 1872 en 1886 de eerste enquêtes werden gehouden.

Deze enquêtes werden schriftelijk afgevraagd. Aan informanten, dialectsprekers verspreid over het Nederlandse taalgebied, werd een lijst standaardtaalwoorden voorgelegd en gevraagd welke woorden ze er in hun eigen dialect voor gebruikten. Later onderzoek heeft uitgewezen dat deze methode zeer foutengevoelig is: het te vertalen begrip stuurt namelijk het antwoord. Daarom ging men later algemene vragen formuleren, zoals 'Kent men in het dialect van Uw dorp het woord *kudde* om daarmee een "troep" dieren aan te duiden? Welke dialectwoorden gebruikt men voor een "troep" ("groep" of "menigte") ganzen, schapen, koeien, varkens?' 'Hoe noemt men in Uw dialect de nageboorte van het paard?' Of men gaf verschillende mogelijkheden en vroeg de informanten één daarvan aan te kruisen: 'Welke van de mogelijkheden komt voor in Uw dialect?: "Dat eet niet!" of "Eet dat niet!"' Ook dergelijke vragen konden tot misverstanden leiden. Zo antwoordde een respondent op de vraag: 'Hoe heet in uw dialect een concubine?' met 'Wij dorsen hier nog met de hand', een andere respondent schreef, toen hem gevraagd werd

of hij in zijn dialect schuttingwoorden kende: 'Wij hebben hier geen schuttingen maar hagen', en een derde respondent ten slotte beweerde dat het woord *weg* geen meervoud had; dat antwoord wordt pas begrijpelijk als men weet dat de respondent het Aasters dialect sprak, dat gesproken wordt op het oosten van Terschelling: dit eiland kende namelijk maar één weg.

Nog weer later gingen taalkundig geschoolde enquêteurs langs bij informanten en stelden hun mondeling vragen over hun taalgebruik. Op feestjes kunnen enquêteurs nog smakelijk vertellen over hilarische bezoeken, zoals die keer dat een informant zijn hele familie had uitgenodigd om mee te luisteren en waar de enquêteur slechts met heel veel moeite en na het nuttigen van de nodige drank kon vertrekken. Of de keer dat de informant uit ontzag voor de enquêteur en de geluidsapparatuur geen mond opendeed. Toch levert mondeling enquêteren vaak betrouwbare gegevens op, omdat de enquêteur bij onduidelijke antwoorden door kan vragen. Wanneer men bijvoorbeeld schriftelijk vraagt hoe het 'vrouwelijke schaap' genoemd wordt, zal niet of pas achteraf naar voren komen dat sommige dialecten geen algemeen woord voor dit begrip kennen, maar verschil maken tussen de benaming voor het jonge en het oude vrouwelijke schaap. In een mondelinge enquête

0.4

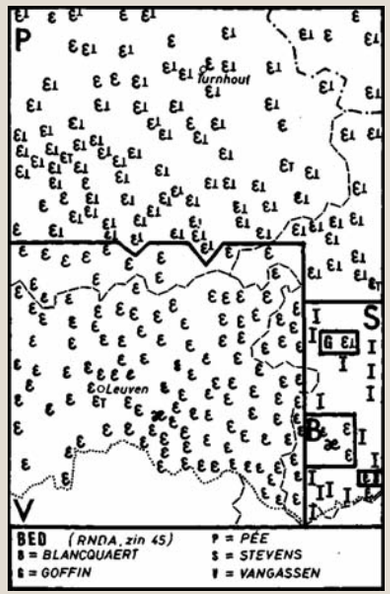

blijkt dat onmiddellijk omdat de informant aan de enquêteur zal vragen: 'Bedoelt u een jong of een oud schaap?'

Aanvankelijk schreven de enquêteurs de antwoorden die ze te horen kregen op. Daarvoor gebruikten ze een fonetische transcriptie. Helaas heeft de ene enquêteur een beter oor voor kleine klankverschillen dan de ander, en vinden niet alle enquêteurs bepaalde verschillen even interessant, zodat het materiaal per enquêteur verschillen kan vertonen. Dat blijkt bijvoorbeeld op kaart 0.4, getekend door J. Goossens, waarop de antwoorden staan op de vraag welke klinker men gebruikt in het woord *bed*. Dit is in enkele Zuid-Brabantse en West-Limburgse dialecten in België door vijf enquêteurs opgetekend; op de kaart zijn de werkgebieden van deze enquêteurs door lijnen afgebakend. Nu weten we uit ander onderzoek, en uit de nauwe verwantschap van deze dialecten, dat de klinker in dit gebied overal op dezelfde manier wordt uitgesproken. Toch blijkt dat de vijf enquêteurs de klinkers verschillend noteerden: als meer of minder gesloten *e* (gespeld als Griekse epsilon), en dat één enquêteur zelfs *I* noteerde, dat staat voor de klank in *kip*.

Toen in de jaren vijftig van de vorige eeuw de geluidsapparatuur beter en betaalbaar werd, ging men de gesprekken met de informanten opnemen. De befaamde dialectologe Jo Daan speelde daarin een voortrekkersrol: zij was niet alleen de eerste op het Meertens Instituut die een auto aanschafte – zo kunnen we lezen in *Het bureau* van J.J. Voskuil – maar ze maakte zich ook sterk voor de aankoop van geluidsapparatuur. In haar persoonlijk gekleurde *Geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied* uit 2000 beschrijft zij hoe er op een gegeven moment een bedrag op de begroting overbleef: 'Dit was mijn kans, want ik had al enige jaren geprobeerd geluidsapparatuur los te krijgen, waarvoor echter geen geld beschikbaar gesteld werd. Dit geld mocht nu voor deze apparatuur besteed worden. Het gemartel met de spellingen op de vragenlijsten had steeds dringender de behoefte doen voelen aan het horen van de klanken.'

Het grote nadeel van de mondelinge methode is dat het bezoek aan de verschillende informanten en het uitwerken van de geluidsbanden zeer tijdrovend is. Bovendien is ook de mondelinge methode sturend: over het algemeen spreekt de enquêteur geen dialect of in ieder geval niet het dialect van de informant. Een informant heeft daardoor de neiging om standaardtaal te gaan spreken of geeft bij een keuze uit twee varianten de voorkeur aan de variant die het meest lijkt op die in de standaardtaal.

Een lastig probleem is nog de keuze van de informanten. De bekende dialectoloog Weijnen, die in 1941 en 1958 de eerste handboeken over de Nederlandse dialecten en de Nederlandse dialectkunde schreef, vat samen: 'Algemeen is men het erover eens, dat de proefpersonen geen spraakgebreken mogen bezitten, ter plaatse geboren en liefst uit inheemse ouders moeten zijn, en hun geboorteplaats zo min mogelijk moeten hebben verlaten.' Vrouwen golden vroeger als betere zegslieden dan mannen, omdat zij thuis bleven, terwijl mannen in dienst gingen of een beroep elders leerden of uitvoerden. Weijnen waarschuwt: 'Leken hebben nogal eens de neiging, dialectonderzoekers te verwijzen naar opvallend onbeschaafde, onontwikkelde en domme proefpersonen.' En ook het lekenidee dat ouderen de beste informanten zijn, verwijst hij naar het rijk der fabelen: als nadelen van bejaarden noemt hij dat zij vaak een slechte articulatie hebben en traag van begrip zijn. Hoezeer men ook zijn best doet om geschikte informanten te vinden, het blijft schipperen, zoals Weijnen toegeeft: 'Zelf heb ik ook wel eens water in de wijn gedaan. Ik denk bijv. aan Schijf, waar ik op een zomerdag kwam, toen praktisch ieder op het veld werkzaam was en ik in de weinige café's rond de kerk geen enkele autochtoon aantrof. Ik heb het toen met de pastoor gedaan en het is me later nooit gebleken dat ik daar toen blunders gemaakt heb, al voldeed mijn proefpersoon niet aan de eisen der theorie.'

Taalkaarten en taalatlassen

Het was een voor de hand liggende stap om de gegevens uit de dialectenquêtes op een kaart te tekenen: informanten wonen immers verspreid over het hele taalgebied en als men hun antwoorden op een kaart tekent, krijgt men een mooi overzicht van de verspreiding van een bepaald taalverschijnsel. En zo leidden de dialectenquêtes tot een nieuw vak: de dialectgeografie.

0.5

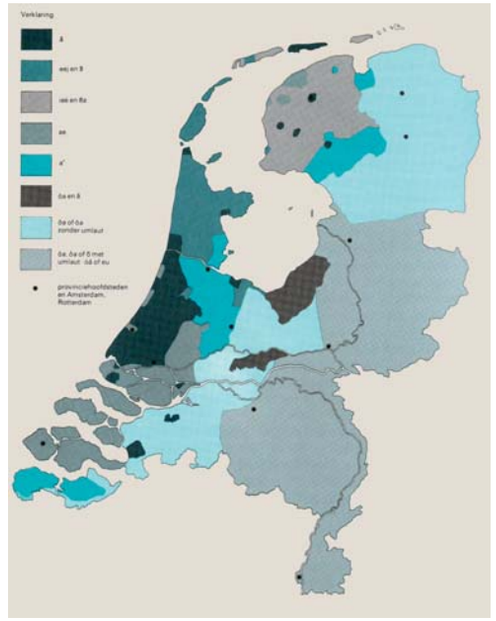

De taalkundige Jan te Winkel was de eerste in de Lage Landen die een klankkaart ontwierp. Tussen 1899 en 1901 publiceerde hij drie afleveringen van *De Noordnederlandsche tongvallen*, *Atlas van taalkaarten met tekst*. Hierin nam hij kaarten op waarop te zien was hoe de Nederlandse lange *aa* en de lange *i* werden uitgesproken in de dialecten in de verschillende delen van het land. Op kaart 0.5 is de uitspraak van de lange *aa* volgens Te Winkel getekend; vergelijk daarmee ook de kaart van *draad* in 3.15. In 1917 tekende Jos Schrijnen een kaart met de dialectbenamingen van de

0.6

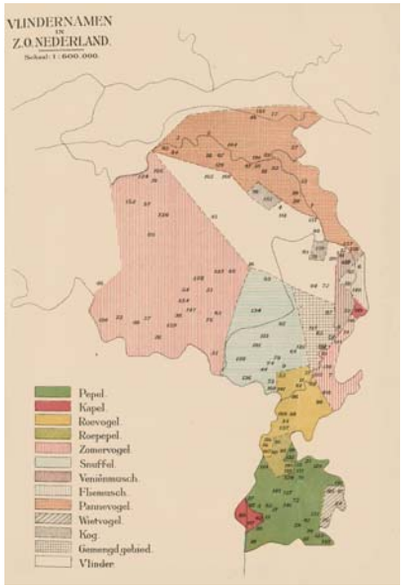

0.7

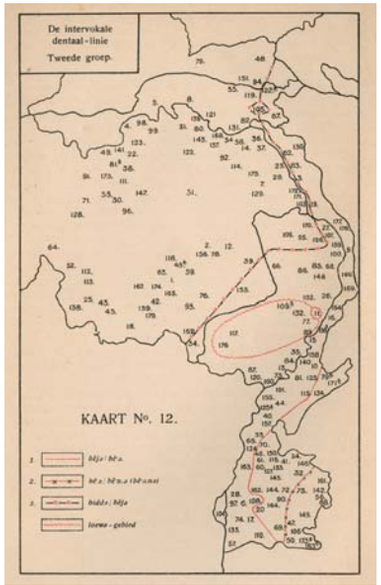

0.8

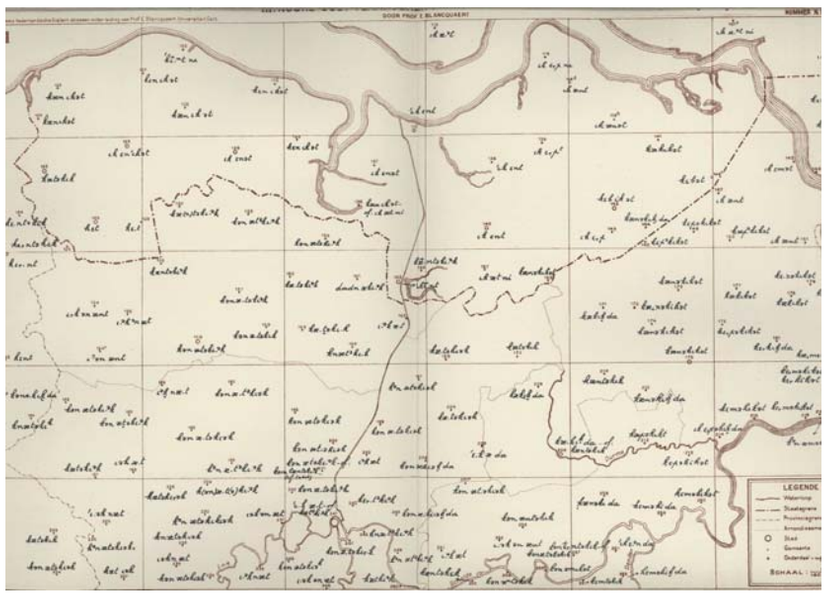

vlinder in Nederlands-Limburg, Zuidoost-Gelderland en Oost-Brabant. Die geldt als de eerste woordkaart in het Nederlandse taalgebied (kaart 0.6). In 1920 tekende diezelfde Schrijnen bovendien als eerste een kaart waarop het verloop van de dialectgrenzen in Limburg werd vastgelegd (kaart 0.7).

Vanaf 1925 werden verschillende grootschalige dialectenquêtes gehouden die resulteerden in omvangrijke taalatlassen van het hele Nederlandse taalgebied. De meeste kaarten uit de *Dialectatlas van het Nederlands* zijn op de gegevens van een van deze taalatlassen gebaseerd. Als eerste verscheen de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND), waarvan de zestien delen gepubliceerd zijn tussen 1925 en 1982. De gegevens zijn mondeling afgevraagd door ervaren taalkundigen. Doordat dit de meest arbeidsintensieve methode is, nam het project bijna zestig jaar in beslag. En dat heeft gevolgen voor het materiaal: in deze periode hebben de dialecten veel veranderingen doorgemaakt, met als gevolg dat de taaltoestanden van de eerste en de laatste delen haast niet meer te vergelijken zijn. Daarbij beschrijven de delen telkens slechts een gedeelte van het Nederlandse taalgebied, en hoewel de vragenlijst voor de verschillende delen grotendeels identiek is, is het niet eenvoudig om op basis van de verschillende RND-delen een overzicht te krijgen van de taalvariatie binnen het gehele Nederlandse taalgebied. Bovendien geven de kaarten geen overzichtelijk beeld, doordat de verschijnselen er meestal in fonetisch schrift op zijn ingeschreven. Op kaart 0.8 is het antwoord in Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen te zien op RND-zin deel 3, 17: 'Ik heb (ik) het [niet gedaan, hoor, vriend].' Zie kaart en commentaar 5.6 van dit boek.

In 1926 publiceerden een Nederlandse en

0.9

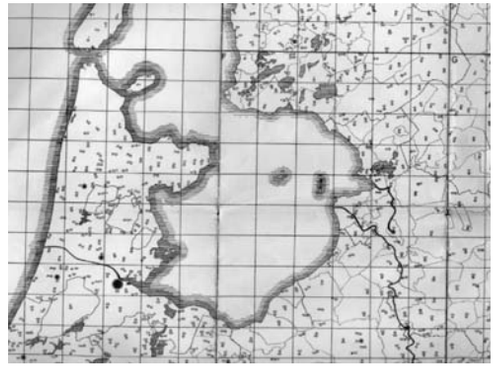

Vlaamse taalkundige, namelijk Kloeke en Grootaers, een *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek*. Hierin namen ze een grondkaart van het Nederlandse taalgebied op met commentaar en een register van plaatsnamen. Kloekes unieke nummering van duizenden plaatsen en gehuchten in Nederland, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen en het noordwesten van Duitsland wordt tot op heden door alle Nederlandstalige dialectologen gebruikt. Kaart 0.9 toont een fragment van de kaart van Kloeke.

In 1930 richtte de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam het Dialectenbureau op, het huidige Meertens Instituut. De hoofdtaak van het Dialectenbureau was de vervaardiging van een complete taalatlas voor het gehele Nederlandse taalgebied, waarvoor nieuw schriftelijk materiaal zou worden verzameld. De opbouw van een landelijk correspondentennetwerk was dan ook een van de eerste ondernemingen van het bureau. De eerste vragenlijst verscheen in 1931 en sindsdien verscheen er elk jaar één. Tegenwoordig zijn de vragenlijsten elektronisch, worden ze meer dan eens per jaar verstuurd en is er sprake van een vast panel. Bovendien

0.10

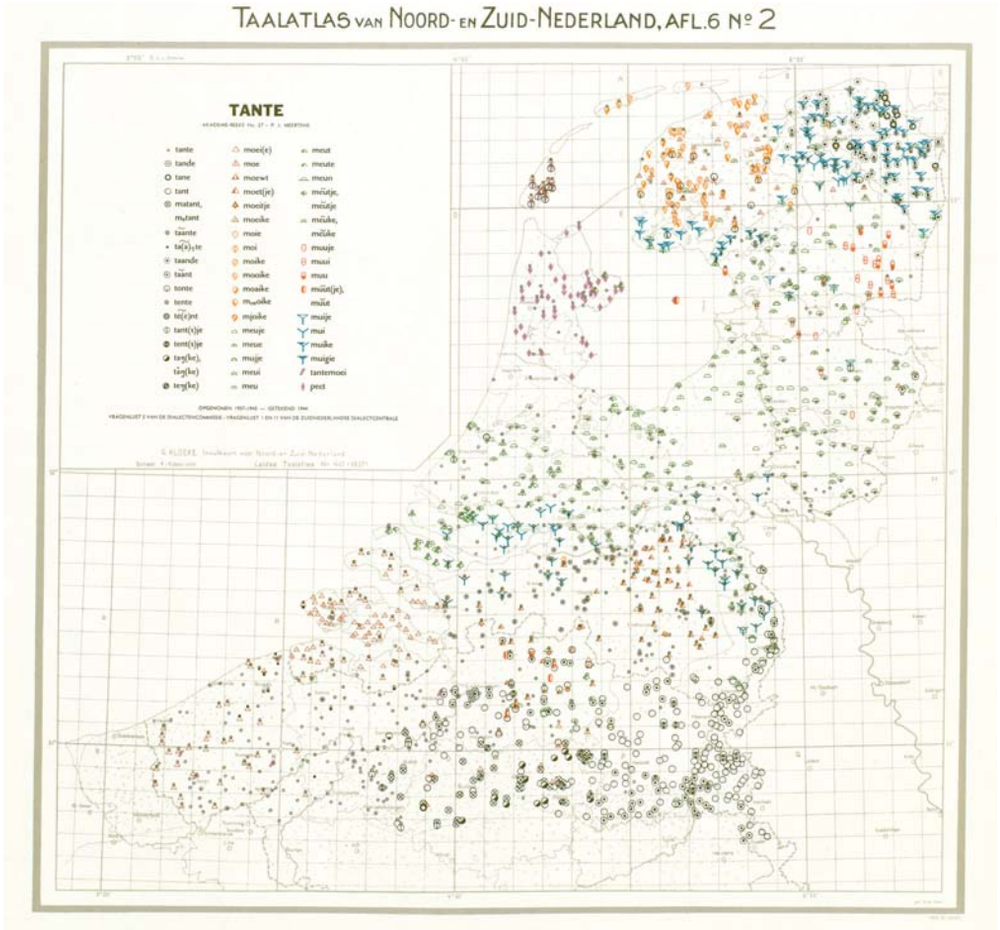

0.11

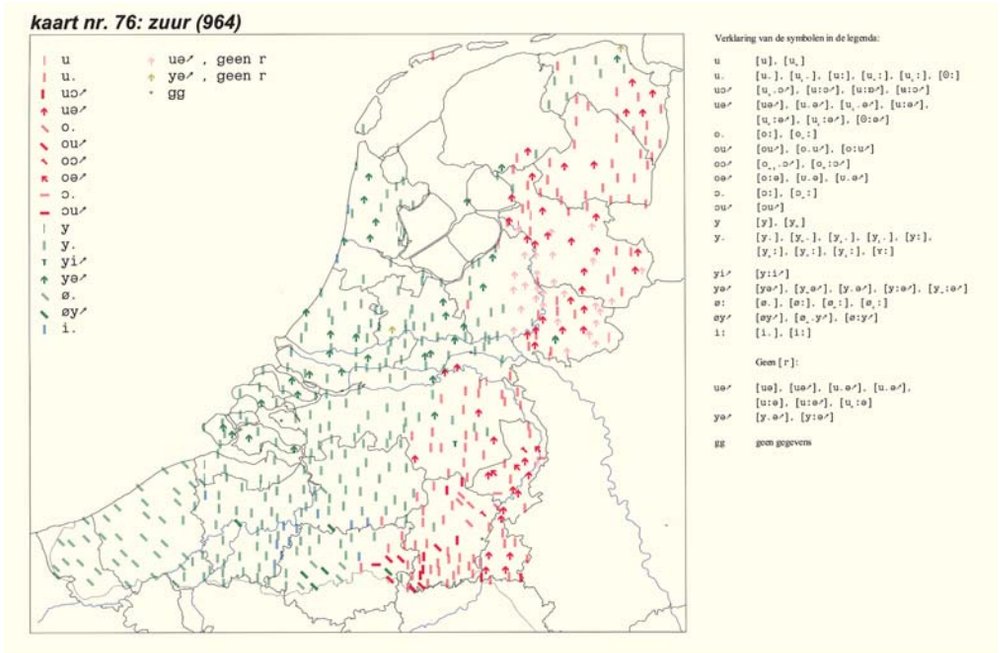

gaat elke enquête nu over een specifiek onderwerp, zoals recent over *Hun hebben*.

In 1939 publiceerden Grootaers en Kloeke de eerste aflevering van de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (TNZN). De atlas bestond uit een map met kaarten zonder begeleidend commentaar. Vanaf aflevering 6 werd de redactie overgenomen door het Dialectenbureau, dat besloot dat er kort technisch commentaar moest worden gepubliceerd bij de kaarten. Tussen 1939 en 1972 verschenen er negen afleveringen met 110 voornamelijk woordkaarten. In de latere voortzetting van het project, de *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, verschenen tussen 1981 en 1988 nog zestig kaarten van dezelfde opzet, inclusief het Fries. Hoewel het commentaar van de Taalatlas over het algemeen slechts kort is, biedt deze als voordeel ten opzichte van de RND dat de kaarten het hele Nederlandstalige gebied bestrijken, waardoor de verbreiding van een verschijnsel in één oogopslag duidelijk wordt. Veel kaarten uit hoofdstuk twee van de *Dialectatlas van het Nederlands* zijn dan ook op de TNZN gebaseerd; zie als voorbeeld kaart 0.10 voor 'tante', die de basis vormt voor kaart 2.5 uit dit boek.

Tussen 1972 en 1977 hebben Jo Daan en Marie J. Francken de tweedelige *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling* (ANKO) gepubliceerd, bestaande uit twintig kaarten met afzonderlijke commentaardelen. De atlas was bedoeld als aanvulling op de Taalatlas, die voornamelijk woordkaarten bevat. De gegevens voor de ANKO zijn ontleend aan de RND, en omvatten zowel het Nederlandse als het Friese taalgebied. De ANKO kan op het internet worden geraadpleegd bij de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren.

Tussen 1979 en 1994 is een nieuwe schriftelijke enquête over het gehele taalgebied, met inbegrip van het Fries, uitgevoerd in 613 plaatsen, die naar de onderzoeksleiders het Goeman-Taeldeman-Van Reenen-project (GTRP) wordt genoemd. Alle dialecten zijn hierbij op tape opgenomen en getranscribeerd. Terwijl de eerdere taalatlassen vooral klanken en woorden beschreven, stonden bij deze enquête de klanken en de woorddelen centraal. In principe was er per plaats slechts één informant, en zijn de transcripties door verschillende personen gemaakt. De enquête resulteerde in een vierdelige fonologische en een tweedelige morfologische atlas van de Nederlandse dia-

0.12 0.13

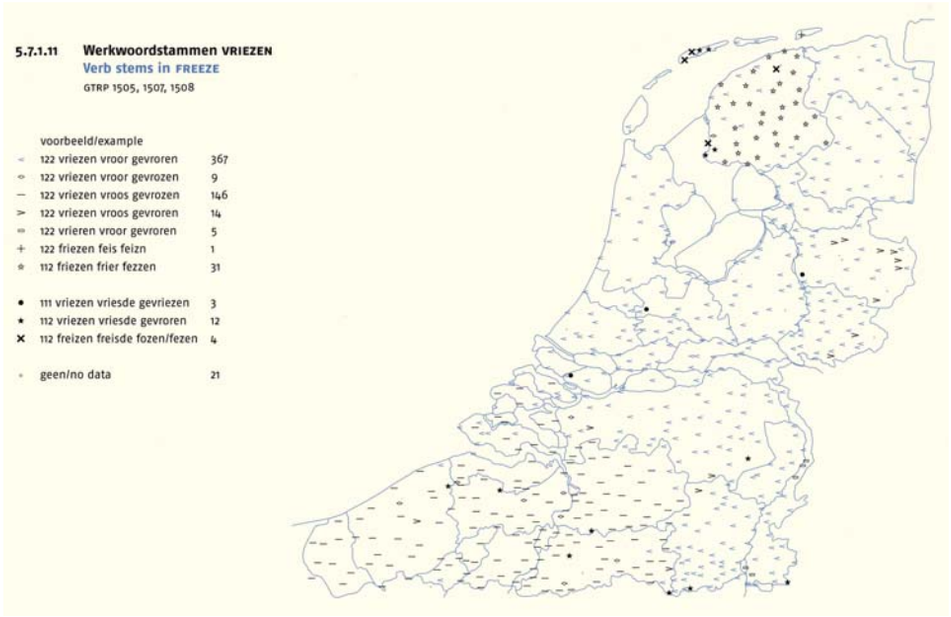

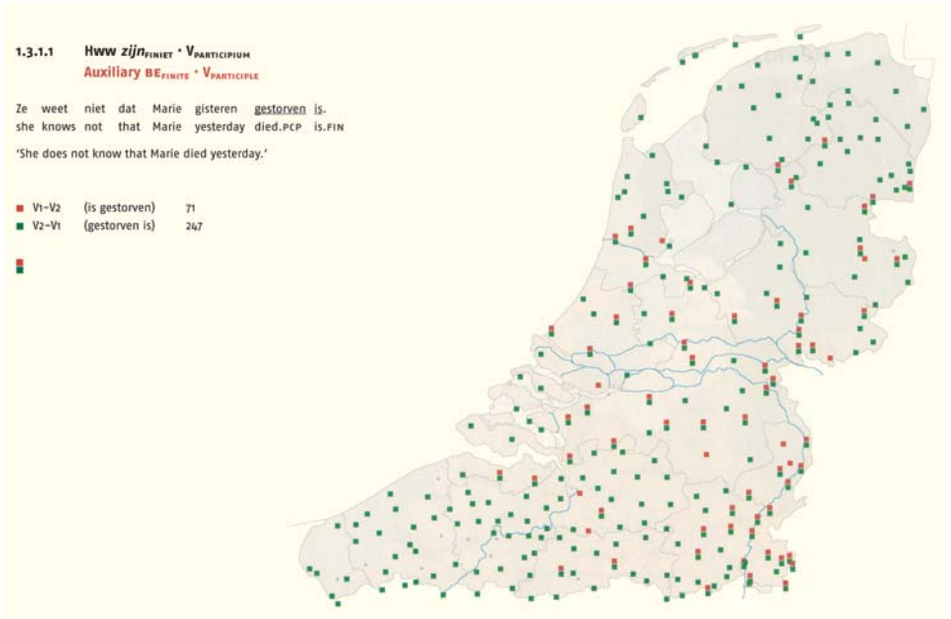

lecten: de FAND en de MAND. Daarnaast werd er in de daaropvolgende jaren in 521 plaatsen een nieuwe, deels mondelinge enquête opgezet naar de manier waarop zinnen in de dialecten gevormd worden; op basis hiervan is de tweedelige syntactische atlas (SAND) vervaardigd. Genoemde enquêtes, waarvan de gegevens te vinden zijn op de website van het Meertens Instituut, bevatten de meest recente informatie voor het Nederlandstalige gebied, en vormen gezien het grote aantal gekarteerde gegevens over een veelheid aan taalkundige verschijnselen ook internationaal gezien een indrukwekkende prestatie. Het materiaal geeft het taalgebruik van de oudere generatie van die jaren weer; de gedachte achter de onderneming was dat het door het dialectverlies waarschijnlijk voor het laatst zou zijn dat de dialecten van heel Nederland en Vlaanderen nog opgetekend konden worden. Als voorbeeld is hier een kaart afgedrukt uit ieder van de atlassen: kaart 0.11 toont 'zuur' uit de FAND (waarop kaart 3.5 uit dit boek is gebaseerd), kaart 0.12 toont de werkwoordsvormen voor 'vriezen' uit de MAND (waarop kaart 4.25 uit dit boek is gebaseerd) en kaart 0.13 toont de woordvolgorde *gestorven is/is gestorven* uit de SAND (waarop kaart 5.15 uit dit boek is gebaseerd).

Het is tegenwoordig zelfs mogelijk de dialectvormen te beluisteren: op de website van het Meertens Instituut wordt steeds meer geluidsmateriaal, met transcripties, beschikbaar gesteld.

Soorten taalkaarten

Uit de hierboven afgedrukte voorbeelden van taalkaarten blijkt dat men het verspreidingsgebied van een taalverschijnsel op verschillende manieren op een kaart kan tekenen. Aan-

0.14



vankelijk schreef men op iedere plaats op de kaart de vorm die de informant uit die plaats had opgegeven (zie bijvoorbeeld de varianten voor 'bed' op kaart 0.4). Dergelijke kaarten zijn echter zeer onoverzichtelijk omdat men niet in één oogopslag de gebieden kan overzien waarin een bepaalde vorm voorkomt. Daarom ging men ertoe over het materiaal te interpreteren: men vatte kleine taalverschillen samen onder een overkoepelende vorm. Zo worden op de kaart van het begrip 'kies' de verschillende uitspraken van *tand* met een korte en een lange *a* samen genomen. Op de kaart wordt met de hulp van symbolen aangegeven waar een bepaald taalverschijnsel voorkomt, waarbij bij elkaar behorende verschijnselen eenzelfde kleur en verwante symbolen krijgen. Een voorbeeld van een dergelijke symboolkaart of stempelkaart is kaart 0.10 'tante' uit de TNZN. Uit de legenda van deze kaart – de verklaring van tekens – hier afgedrukt als kaart 0.14, blijkt dat *tante* en varianten zijn weerge-

0.15

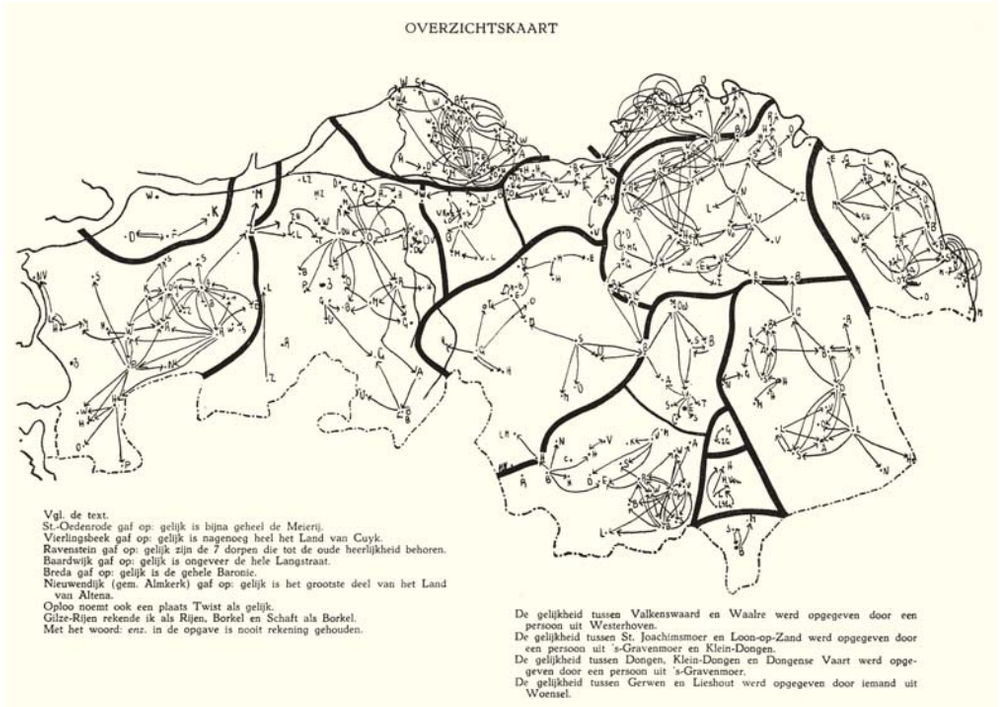

geven door middel van een groot aantal zwarte cirkelvormen, terwijl bijvoorbeeld *mui* en varianten getekend zijn door een blauw symbool in de vorm van een trechter. Uit deze kaart komt haarscherp het nadeel van symboolkaarten naar voren: vaak gebruikt men veel te veel subtiele onderscheidingen waardoor de kaart niet veel overzichtelijker is dan een kaart waarop de informatie is geschreven.

Nog een stap verder in de interpretatie van de gegevens is wanneer men op een kaart het verloop van de dialectgrens tussen twee verschillende taalvormen tekent, de zogeheten isoglosse, en de vlakken die vervolgens op de kaart ontstaan, inkleurt of op verschillende manieren arceert. Een voorbeeld van zo'n vlakkenkaart is kaart 0.6 van de vlinder hiervoor. Wanneer op een kaart het verloop van meerdere dialectgrenzen tussen verschijnselen heel precies is nagegaan en ingetekend, spreekt men van een isoglossenkaart. Een voorbeeld daarvan is een kaart met het verloop van de dialectgrenzen in Limburg (zie kaart 0.7 hiervoor).

Een bijzondere taalkaart is ontworpen door Weijnen in 1946. Weijnen bedacht namelijk de zogeheten pijltjes-methode om de antwoorden weer te geven op de vraag: 'In welke plaats(en) in Uw omgeving spreekt men geheel of nagenoeg geheel hetzelfde dialect als in de Uwe?' Op de kaart verbond hij de Oost-Noord-Brabantse plaatsen die de respondenten noemden door pijltjes met elkaar; zie kaart 0.15. Er ontstonden daarbij openingen die geen pijltjes bevatten, en die gelden als dialectgrenzen in het taalbewustzijn van de dialectsprekers. In 1968 werd deze methode gebruikt om dialectgroepen vast te stellen voor het gehele Nederlandstalige gebied (zie 1.13).

Sinds de komst van computers wordt er geëxperimenteerd met alternatieve manieren om gegevens op een kaart weer te geven. Essentieel hierbij is dat de vlakken en grenzen op de kaart met behulp van statistische methoden door de computer berekend worden. Deze methode wordt vooral veel gebruikt voor het maken van historische kaarten, waar het aantal gegevens per gebied zeer verschillend kan zijn en er soms voor bepaalde gebieden heel weinig materiaal beschikbaar is (kaart 1.15 met *zoon/zoone* is volgens deze methode berekend). Het grootste voordeel van de computer ligt uiteraard in de mogelijkheid om *veel* gegevens te verwerken, en kaart 1.14, waaraan de som van honderden verschillen ten grondslag ligt, geeft een veelomvattende visie van dialectverhoudingen die niet veel verschilt van de oudere indelingen.

Op de kaarten 0.16 en 0.17 is een voorbeeld te zien van kartering volgens de traditionele methode en volgens een statistische methode. Het gaat om het verschil in klinker van 'hij *bracht*' tegenover 'hij *brocht*' (zie 3.17). Kaart 0.16 is getekend volgens de traditionele methode; de gegevens zijn afkomstig uit de ANKO. Voor iedere plaats is met een symbool aangegeven welke variant er is aangetroffen: *brocht* (weergegeven met een cirkel) of *bracht* (weergegeven met een schuine streep). Kaart 0.17 is gebaseerd op de gegevens van het GTRP (net als kaart 3.17). Kaart 0.17 is door de computer berekend en vervaardigd door de wiskundige en informaticus Evert Wattel. De vlakvulling op de kaarten van Wattel komt tot stand door de aangetroffen gegevens en hun frequentie per plaats of regio te extrapoleren. Dat heeft tot gevolg dat de grenzen niet scherp zijn, maar vloeiend. Dit komt meestal meer overeen met de taalkundige werkelijkheid dan de weergave op een traditionele kaart: het *bracht*-gebied loopt vloeiend over via een gebied waar sommige personen *bracht* zeggen en andere *brocht*, in een *brocht*-gebied. De Wattelkaarten zijn dan ook bij uitstek geschikt voor het weergeven van de gevallen waarin er een keuze bestaat uit twee alternatieve vormen.

De gegevens van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* worden gedigitaliseerd binnen het zogeheten D-kwadraat-project. Daarbij kan aan elk trefwoord een bijbehorende kaart gekoppeld worden; voor die kaarten wordt gebruikgemaakt van het computerprogramma *Google Earth*, waarmee men een luchtfoto of satellietfoto kan bekijken van elk gebied op de aarde. Door gebruik te maken van deze satellietfoto's wordt de verspreiding van een verschijnsel heel inzichtelijk getoond; zie kaart 0.18 met de drie meest frequente dialectvormen voor 'kikker': *puit* (rode cirkel), *vors* (blauwe driehoek) en *kikvors* (groen vierkantje) in het Brabants dialectgebied (vergelijk 2.15 en 6.21 voor kikker in familienamen).

Dialecten en eigennamen

Het laatste hoofdstuk van deze dialectatlas handelt over namen. Tussen eigennamen en dialecten bestaat een nauwe band. Plaats- en persoonsnamen zijn gevormd met de woorden, klanken en woordvormingsmechanismen die de taal bezat op het ogenblik van hun ontstaan, in een deels ver verleden, en vaak heb-

0.16

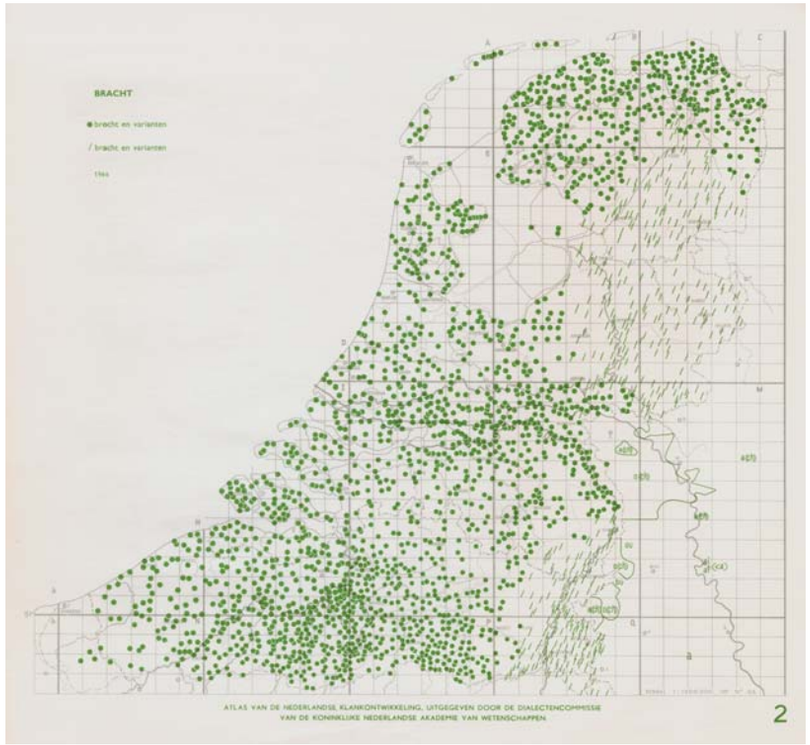

ben ze de oude situatie bewaard, terwijl de verschijnselen in het dagelijkse taalgebruik evolueerden. Vele eigennamen weerspiegelen bijgevolg (historische) dialectverschijnselen.

Plaatsnamen zijn de oudste talige getuigen van de geschiedenis. Tal van plaatsnamen die ten tijde van de grootschalige ontginning van de Lage Landen gevormd zijn, geven de regionale variatie in het Nederlands vanaf de (vroege) Middeleeuwen weer. Een aantal historische nederzettings- en waternamen zijn nog ouder: ze bewaren taalvormen uit de tijd vóór de schriftelijke overlevering.

Ook vele persoonsnamen bevatten oude taalsporen. De Nederlandse familienamen zijn ontstaan toen het Nederlands nog geen eenheidstaal was maar een verzameling dialecten. De verschillen tussen de dialecten zijn vaak bewaard in de moderne familienamen, in het bijzonder wat de klanken en de gebruikte woorden betreft. De beroepsnaam *schreuder* voor 'kleermaker' is bijvoorbeeld in het moderne Standaardnederlands in onbruik geraakt, maar de verspreiding van de familienamen *Schreurs* en varianten weerspiegelt de vroegere verspreiding van dit woord in de dialecten. Ook qua klanken sluiten dialecten en familienamen nauw bij elkaar aan. De soortnaam *wolf* bijvoorbeeld werd in bepaalde dialecten met een *o*, in andere dialecten met een

0.17

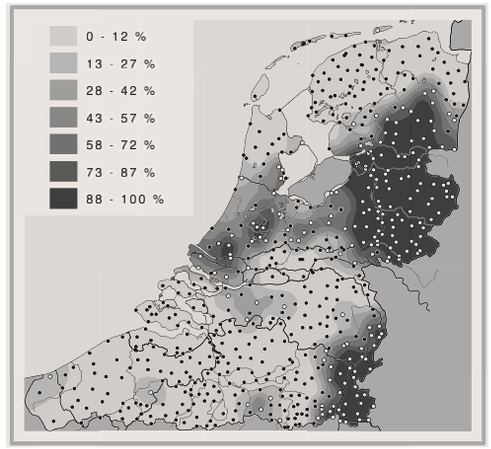

u uitgesproken: deze klankvariatie is bewaard in de familienamen *De Wolf* tegenover *De Wulf*.

De familienamenkaarten uit het hoofdstuk 'Namen' zijn voor Nederland gebaseerd op de familienamen van alle inwoners van Nederland die in 1993 een telefoonaansluiting hadden, vanaf ten minste twee telefoonabonnees met dezelfde naam in een gemeente; voor België de familienamen van alle inwoners in 1987, vanaf ten minste vijf naamdragers in een fusiegemeente. Overzichten van voor- en achternamen en hun verspreiding in Nederland kan men vinden op de website van het Meertens Instituut; voor België zijn ze te vinden op www.familienaam.be.

De kaarten in deze dialectatlas

De kaarten in de *Dialectatlas van het Nederlands* zijn speciaal voor dit boek getekend. De meeste kaarten zijn gebaseerd op die uit de verschillende hiervoor genoemde wetenschappelijke taalatlassen. Dat betekent noodzakelijkerwijs dat niet alle gegevens uit dezelfde of uit de recente tijd stammen. Vaak is er eenvoudigweg geen moderner materiaal beschikbaar. In de index achter in dit boek is aangegeven op welke gegevens iedere kaart is gebaseerd.

In de *Dialectatlas van het Nederlands* hebben wij gekozen voor vlakkenkaarten. Die keuze is weldoordacht. Het nadeel van vlakkenkaarten is dat deze noodzakelijkerwijs allerlei detailverschillen abstraheren – maar dat is direct ook het voordeel ervan: vlakkenkaarten zijn uiterst overzichtelijk. Men moet echter het volgende bedenken: wanneer een bepaald vlak op de kaart in een bepaalde kleur is ingetekend, wil dat niet zeggen dat er in dat gebied geen afwijkende taalvormen voorkomen. Het gaat om de grootste gemene deler. Midden in het gekleurde gebied zullen de afwijkingen in taalgebruik meestal het kleinst zijn, terwijl er in het gebied dat direct grenst aan een ander gekleurd gebied meer variatie in taalgebruik zal zijn. Maar een standaardvorm kan onverwacht overal opduiken. Men moet bovendien bedenken dat ook symboolkaarten niets anders betekenen dan: de informant die wij toevallig in dit gebied hebben geraadpleegd, gebruikt de volgende taalvorm. Er wordt geen uitspraak gedaan over wat zijn buurman zegt, of zijn echtgenote of (klein-)kind. En het is heel goed denkbaar, met name in overgangsgebieden tussen twee taalverschijnselen, dat zowel zijn buurman als zijn echtgenote en zijn (klein)kind iets anders zeggen. Iedere kaart is een verbeelding van de werkelijkheid en in zekere zin is iedere kaart ook een versimpeling – zelfs een vervorming – van de werkelijkheid.

Op de kaarten zijn ter oriëntatie de provinciegrenzen, de grote rivieren en belangrijke plaatsen ingetekend. Voor gebieden met bij elkaar behorende of aan elkaar verwante taalvormen zijn nuances van een kleur gebruikt.

0.18

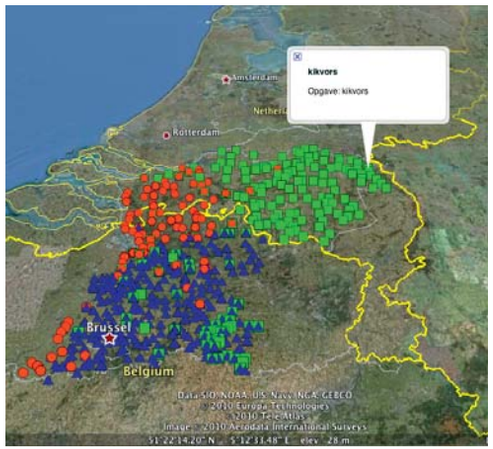

In de woord- en naamkaarten (hoofdstuk 2 en 6) zijn in ieder kleurvlak de taalvormen afgedrukt die in het bewuste gebied gebruikt worden. In de klank-, vorm- en zin-kaarten (hoofdstuk 3, 4, 5) is er om praktische redenen meestal voor gekozen een aparte legenda op te nemen, waar de behandelde verschijnselen staan opgesomd, zo nodig met voorbeelden.

Gebieden waar twee verschijningsvormen in min of meer gelijke mate voorkomen, worden in twee kleuren weergegeven die in een getand patroon staan. Kleinere gebieden waar het taalgebruik geïsoleerd afwijkt van de omgeving, zoals Urk en soms Marken, zijn weergegeven met een gekleurde stip. Een stip staat voor één voorkomen. Niet alle verspreide voorkomens zijn afzonderlijk als een stip op de kaart getekend: met name bijvoorbeeld bij hoofdstuk 6 over namen hebben voorkomens buiten het brongebied en in de grote steden geen stip gekregen, omdat het vaak om verhuisde personen gaat, die niet van belang zijn voor het verhaal. Het Stadsfries is meestal niet als geïsoleerde plaats zichtbaar gemaakt op de kaarten, maar getrokken bij een groter gebied waarop het in het Stadsfries voorkomende taalverschijnsel is getekend. Stadsfries is een Hollands en geen Fries dialect, zie 1.10; op kaart 0.19 kan men zien waar in de provincie Friesland Stadsfries wordt gesproken: dat zijn de witte stippen op de kaart; het driehoekje in het noordwesten geeft aan waar Bildts wordt gesproken, wat evenmin een Fries dialect is.

Tot slot staan er neutraal gekleurde gebieden op de kaarten. Dat is consequent het geval bij de IJsselmeerpolders, met uitzondering van het oorspronkelijke eiland Urk en eenmalig Schokland, omdat in die polders geen dialecten gesproken worden. In andere gevallen – zoals meestal Vlieland – betekent een neutraal gekleurd gebied dat er voor dat gebied geen informatie beschikbaar was.

Bij het tekenen van de kaarten moesten telkens keuzes worden gemaakt. Bijvoorbeeld over waar een grens tussen twee vlakken precies ligt. Soms valt een dergelijke grens samen met een scherpe taalgrens, maar in andere gevallen is de grens niet heel precies te trekken, maar is hij bij benadering bepaald. In die gevallen hebben we daar waar dat zo uitkomt de grenzen op de kaart laten samenvallen met natuurlijke grenzen zoals rivieren, of administratieve grenzen zoals provinciegrenzen. Wanneer een geïsoleerde vorm grenst aan twee gebieden, is deze zoveel mogelijk genomen bij het gebied met de vormen waar hij het meest op lijkt. Alleen wanneer zeker is dat de grenzen daarvan afwijken, is dat op de kaart aangegeven. Zo is als zuidelijke begrenzing van het Friese taalgebied meestal niet de provinciegrens van Friesland gehanteerd, maar vaak die van het riviertje de Tsjonger of

0.19



de Kuunder: ten zuiden daarvan wordt een Saksische streektaal gesproken. Een deel van de bevolking van Appelscha spreekt een Saksisch dialect, een ander deel spreekt Fries; omdat voor de GTRP (waarop FAND en MAND zijn gebaseerd) in Appelscha alleen een Friestalige informant is geraadpleegd, is Appelscha op de kaarten van hoofdstuk 3 en 4 bij het Friese taalgebied getrokken. Ook de oostelijke grens van het Fries valt niet samen met de provinciegrens: in het in Friesland gelegen Burum wordt Nedersaksisch gesproken, terwijl in de buurt van het Groningse Marum, gelegen net over de grens van Friesland, naast Nedersaksisch Fries wordt gesproken (zie kaartje 0.19 voor de grenzen). Voor hoofdstuk 3 en 4 sprak de informant uit Marum Nedersaksisch. Op Schiermonnikoog en Terschelling wordt Fries gesproken, maar in Midsland, midden op Terschelling, wordt een dialect gesproken dat veel lijkt op het Stadsfries.

De spelling van de dialectwoorden is gestandaardiseerd en er is afgezien van gedetailleerde klankverschillen (behalve in hoofdstuk 3, waar die klankverschillen centraal staan). Als kop van de kaarten is telkens de geschreven standaardtaalvorm gegeven. In de klank-, vorm- en zin-kaarten (hoofdstuk 3, 4, 5) is de standaardvorm telkens met dezelfde kleur geelgroen weergegeven en als laatste vorm in de legenda opgenomen. Als er voor een bepaalde plaats een keuze bestond tussen de standaardvorm en de dialectvorm, is die keuze altijd op de dialectvorm gevallen, omdat het in een dialectatlas per definitie gaat om afwijkende vormen.

Interpretatie van de kaartbeelden

Hoe kan men de kaarten interpreteren? Om te beginnen valt op de kaarten uiteraard te lezen waar momenteel (of op het moment van de uitgevoerde enquête) een bepaald taalverschijnsel wordt gebezigd. Maar het kaartbeeld zegt niet alleen iets over de huidige situatie, maar ook over die uit het verleden. De vorm van een gebied op een taalkaart is namelijk het gevolg van taalveranderingen die in het verleden in een bepaald gebied wel en in een ander gebied niet of anders zijn doorgevoerd. Die vormen doen soms aan geometrische figuren denken, en daarom spreekt men wel van cirkelvormige, lintvormige, trechtervormige of kroonvormige gebieden. De relatie tussen de vorm van een dialectgebied en de oorzaak van zijn ontstaan is niet één-op-één, maar er zijn wel enkele globale vuistregels. Voor iedere concrete situatie moet er dan naar extra informatie worden gezocht.

Zo volgt een lintvormig gebied vaak een belangrijke weg of een rivier en is dan het gevolg van verkeerscontact tussen sprekers van verschillende dialecten. Een taalverschijnsel kan op de kaart de vorm van een cirkel hebben en ligt rond een cultureel, politiek of economisch centrum. Meestal is er dan vanuit dit centrum een vernieuwing uitgestraald naar de omgeving, maar ook het omgekeerde komt voor: dat het centrum een oude taalvorm behouden heeft terwijl er in het omliggende land-

0.20

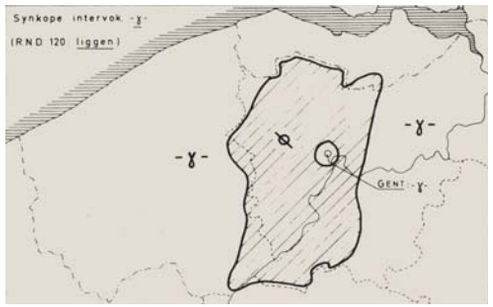

schap een taalverandering heeft plaatsgevonden. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval bij Gent, een plaats die bekendstaat als dialecteiland. Op kaart **0.20** is te zien hoe in Gent de *-g-* in het werkwoord *liggen* bewaard is gebleven, terwijl in de omgeving van Gent een klankverandering heeft plaatsgevonden waarbij deze is verdwenen en men iets als *lie-en* zegt.

In plaats van een cirkelvormig gebied is soms op een kaart een trechtervormig gebied te vinden: hier is een taalverandering vanuit een centrum uitgestraald met een uitschieter naar een belangrijk ander centrum dat daar in de buurt ligt. Een voorbeeld is de ontronding die in het Zuid-Brabants en het Limburgs voorkomt: ontronding, het verdwijnen van de lippenronding bij het vormen van klinkers, leidt bijvoorbeeld tot de uitspraak *pit* in plaats van Standaardnederlands *put*. Op kaart **0.21** is in het oosten een trechtervormig gebied met ontronding te zien rond de stad Hasselt.

Klankveranderingen breiden zich meestal geleidelijk als een golf over een bepaald gebied uit. Dat gebeurt vaak per woord en niet per klank; dat is duidelijk bij de Rijnlandse waaier op kaart 1.7. Het zeer specifieke geografische beeld van deze kaart wordt 'terrasvorming' genoemd. Soms trekt een verandering echter puntsgewijs op (op de kaarten in dit boek getekend in de vorm van gekleurde stippen): de nieuwe vormen worden eerst bijvoorbeeld overgenomen door steden, ze worden geparachuteerd, en pas daarna verbreiden ze zich over het platteland. De geparachuteerde vormen zijn meestal jonge woorden uit de standaardtaal. Op kaart **0.22** is bijvoorbeeld te zien hoe het standaardtaalwoord *kous* doordringt in het gebied van de Brabantse dialecten waar oorspronkelijk het woord *hoos* werd gebezigd. In het *hoos*-gebied is *kous* het eerst overgenomen in de steden, zoals Eindhoven,

0.21

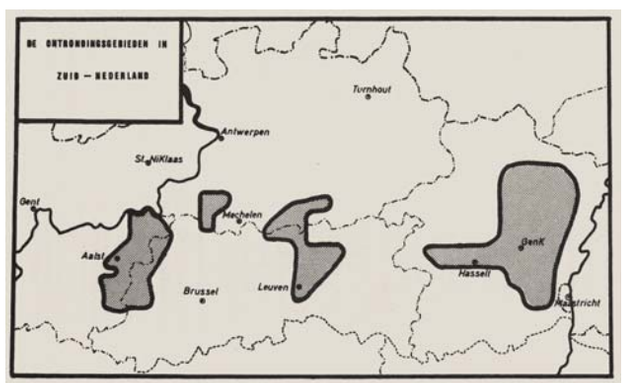

0.22

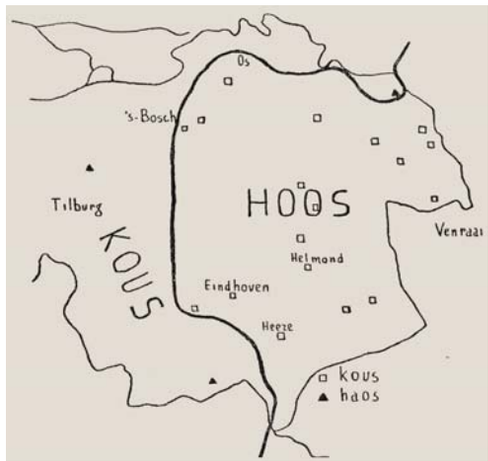

0.23

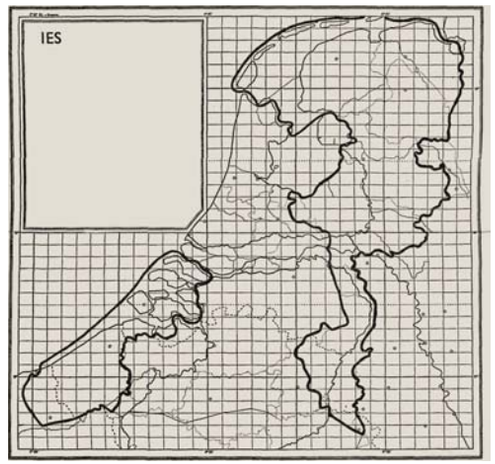

Helmond en Heeze. Incidentele voorkomens van een taalverschijnsel binnen een gebied waar een ander verschijnsel gebruikelijk is, kunnen echter ook betekenen dat een taalverandering op de verspreide plaatsen is tegengehouden.

Een belangrijke vuistregel voor het lezen van kaarten is dat de vormen in de periferie de oudste zijn. Een mooi voorbeeld vormt de kaart van *huis* en *muis* (kaart 3.4), waar men uit de geografische verdeling van de kaart de historische opeenvolging van vormen kan lezen: de oudste vormen *hoes* en *moes* liggen het meest aan de periferie, de jongere vormen *huus* en *muus* grenzen hieraan, en de jongste vormen *huis* en *muis* worden gebruikt in het grootste, centrale gebied. *Huus* loopt in Overijssel en de Achterhoek voorop. Deze *huis/muis*-kaart is tevens een voorbeeld van wat dialectologen een 'uiteengeslagen massief' noemen. Een overzichtelijker voorbeeld daarvan is de kaart van *ijs/ies*, zie kaart **0.23**, getekend door Weijnen op de voor hem kenmerkende manier (en zie ook kaart 3.3 'blijven' in dit boek). Oorspronkelijk werd in het hele taalgebied één en dezelfde vorm – het massief – gebruikt, namelijk *ies*. Vervolgens veranderde *ies* in *ijs*. Deze klankverandering werd echter niet door het hele taalgebied doorgevoerd: in twee (of meer) uit elkaar liggende gebieden bleef de oorspronkelijke vorm bewaard, in dit geval enerzijds het noorden en het oosten en anderzijds het zuidwesten – met als resultaat dus een uiteengeslagen massief.

Voor dialectgeografen is het een hele sport om kaartbeelden te benoemen en te verklaren. In de verschillende hoofdstukken hierna zullen nog allerlei voorbeelden daarvan langskomen. De keuzes van de onderwerpen is in de verschillende hoofdstukken vooral bepaald door de vraag in hoeverre het beschikbare materiaal zich leent voor het vervaardigen van een overzichtelijk en informatief kaartbeeld; dat betekent dat taalverschijnselen die een enorme variatie vertonen, of taalverschijnselen die juist nauwelijks enige variatie vertonen, in principe zijn afgevallen.

1

De geschiedenis van de Nederlandse taal

NICOLINE VAN DER SIJS

1.0 Inleiding

Dit geschiedenishoofdstuk laat aan de hand van kaarten zien wat de oorsprong is van de Nederlandse dialecten, welke overeenkomsten er zijn tussen de Nederlandse dialecten en dialecten van andere – Germaanse en niet-Germaanse – talen, en hoe de Nederlandse dialecten in groepen onderverdeeld kunnen worden. De grenzen op de kaarten van voorhistorische verschijnselen, dus uit de periode voordat er geschreven bronnen bestaan, zijn per definitie globaal. Ze zijn namelijk gereconstrueerd en moeten dus met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd worden. Dit hoofdstuk eindigt met kaarten waarop is getekend in welke gebieden buiten Europa Nederlands werd en wordt gesproken, en hoe het in de 21ste eeuw staat met de dialectbeheersing en het dialectgebruik in Nederland en Vlaanderen. Die kaart plaatst de verschijnselen die in de volgende hoofdstukken zijn gekarteerd uiteraard in perspectief.

Dialectverschillen zijn per definitie gebonden aan een gebied en kunnen daardoor op een kaart getekend worden. Er zijn echter ook taalverschijnselen die bovenregionaal zijn en dus niet op een kaart aangegeven kunnen worden. Die komen in dit boek niet aan de orde. Maar ik zal hieraan in deze inleidende paragraaf toch aandacht besteden, mede omdat het bovenregionale taalgebruik invloed heeft gehad en nog heeft op het regionale taalgebruik.

Bovenregionaal taalgebruik

Eeuwenlang, tot in de 20ste eeuw, sprak men thuis een dialect. Maar al heel vroeg vermeed men in geschreven en vanaf de tweede helft van de 15de eeuw ook in gedrukte teksten specifiek lokale taalverschijnselen – geschreven teksten moesten namelijk ook begrijpelijk zijn voor mensen die niet in de onmiddellijke nabijheid woonden. Al vanaf de 13de eeuw, maar vooral na de uitvinding van de boekdrukkunst, kregen bepaalde taalvarianten in het hele taalgebied de voorkeur. Zo gebruikte men meestal *mens*, *licht*, *vonnis* en niet de varianten *meins*, *lecht*, *vunnis*, die slechts in een klein Zuid-Nederlands gebied gehanteerd werden.

In de Renaissance, in de 16de en 17de eeuw, werd de grondslag gelegd voor een bovenregionale standaardtaal, die we meestal bedoelen wanneer we spreken over 'het' Nederlands. Deze standaardtaal, die aanvankelijk alleen de schrijftaal omvatte, werd vastgelegd in spellinggidsen, grammatica's en woordenboeken van het Nederlands. Daarbij verkoos men uit de verschillende dialectvarianten een bepaalde vorm – meestal de beschaafde Hollandse – en verhief die tot norm voor de schrijftaal. Vanaf die tijd bestaat er een verschil tussen de gesproken taal, die men *dialect* ging noemen en die per streek, stad en sociale klasse verschilt, en de bovenregionale schrijftaal, die in het hele Nederlandse taalgebied min of meer gelijkvormig is. In de 19de eeuw ontstond geleidelijk ook een *gesproken* standaardtaal. Vanaf 1895 noemde men de standaardtaal Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN; tegenwoordig spreekt men meestal van Standaardnederlands. In de 20ste eeuw werd het ABN door steeds meer taalgebruikers gehanteerd, onder andere door de invoering van de leerplicht. Als gevolg hiervan maakten de dialecten in de 20ste eeuw grote veranderingen door. Vanaf ongeveer 1900 groeiden de plattelands-

dialecten steeds meer naar de standaardtaal toe, of ze pasten zich aan elkaar aan, zodat er regiolecten ontstonden, bijvoorbeeld binnen delen van het Saksisch en het Zuid-Limburgs.

België kreeg pas in 1830 politieke vrijheid en daarmee de vrije keus welke talen – Nederlands of Frans – in het officiële leven te gebruiken. Eind 19de eeuw koos men in Vlaanderen definitief voor de Noord-Nederlandse norm van de standaardtaal. Vanaf ongeveer 1960 breidde het gebruik van het Standaardnederlands van een kleine intellectuele elite zich uit over een grotere groep. De standaardisering is in België dus aanzienlijk later begonnen dan in Nederland.

Eind 19de eeuw ontstonden bovendien de huidige stadsdialecten, zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams, Utrechts en Nijmeegs. Hun ontstaan is te danken aan de sociale tegenstellingen die binnen de steden optraden doordat er als gevolg van de industrialisatie een groot aantal mensen van het platteland naar de stad trok. Hier vond een vermenging plaats van de dialecten die die mensen voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Deze groepstaal vormde de kiem van de huidige stadstalen. In de 20ste eeuw zijn deze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af.

In de 20ste eeuw verdwenen niet alleen veel typische dialectkenmerken, ook het percentage dialectsprekers nam dramatisch af (zie 1.25). Toch is de opvatting die in de jaren dertig van de 20ste eeuw had postgevat, namelijk dat de dialecten nog in diezelfde eeuw zouden verdwijnen, onjuist gebleken. Sterker nog, sinds het laatste kwart van de 20ste eeuw vond een revival van de dialecten plaats, die 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, er zijn radio- en tv-uitzendingen in het dialect, er worden kerkdiensten in dialect gehouden en Bijbelvertalingen in dialect vervaardigd. Hiermee heeft het dialect een nieuwe, sociale functie gekregen. Door de dialectrenaissance gaan echter niet meer mensen dialect spreken of hun kinderen erin opvoeden – het dialectverlies blijft dus doorgaan. De dialectrenaissance zelf verloopt niet helemaal lineair: in sommige decennia neemt de aandacht voor het dialect weer wat af, gevolgd door een periode met weer meer belangstelling voor de regionale eigenheid. Volgens sommigen heeft dit te maken met de status van Nederland binnen grotere staatkundige eenheden zoals de Europese Unie: in periodes dat mensen zich af willen zetten tegen hogere machten, benadrukt men bij voorkeur de gemeenschappelijke Nederlandse identiteit, wil men zich echter regionaal onderscheiden dan wendt men zich weer tot onder andere het dialect en regionale gebruiken en tradities. De verhoogde status van het dialect leidt ertoe dat de standaardtaal steeds meer dialectwoorden of regionale woorden opneemt, zoals *afzien*, *doei*, *flut*, *kanen*, *knakker*, *meuren*, *pleuren* en *ruft*.

Streektaalcentra en hun invloed

Het verlies van dialect heeft vaak tot gevolg gehad dat groepen dialectsprekers zich gingen inspannen voor het behoud. Zij richtten verenigingen en stichtingen op om streektaal en dialect vast te leggen en te promoten, naast wat universiteiten en het Meertens Instituut al in groter verband aan onderzoek deden. Een extra reden tot een eigen aanpak was dat de universiteiten zich steeds minder met dialectologie en taalgeschiedenis bezighielden.

Zo ontstond er een aantal instituten. Die gingen zich niet alleen met de taal bezighouden, maar ook met literatuur, geschiedenis en volkskunde. In 1938 werd de Fryske Akademy opgericht, wat kon doordat de provincie Friesland een actieve rol voor de Friese taal op zich nam. De Fryske Akademy is er vooral voor onderzoek. Daarnaast bestaan ook andere instellingen voor het Fries. Zo zorgt de Afûk voor veelzijdig onderwijsmateriaal.

Voor het Nedersaksisch stelde men in 1953 aan de Groninger universiteit een onderzoeksinstituut in. Naar Fries voorbeeld werd in 1977 in het Overijsselse Kampen de IJsselacademie opgericht. Die academie doet onderzoek naar onder meer taal en geschiedenis van Overijssel, minus Twente. De IJsselacademie geeft ook taaladviezen, ontwikkelt cursusmateriaal en woordenboeken en stimuleert goede streektaalliteratuur. In 1979 volgde het Staring Instituut in Doetinchem, voor Achterhoek en Liemers, met bijvoorbeeld het project Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse dialecten. In 1978 ontstond het vergelijkbare streektaalinstituut voor het Stellingwerfs, en zo volgden er meer.

De aanstelling van de eerste 'streektaalfunctionaris' in Groningen in 1984 kreeg navolging in andere regio's, onder meer in Limburg en Zeeland. Het werk van zo'n functionaris of consulent varieert van informatievoorziening, cursuswerk en hulp bij taalverzorging tot het schrijven van grammatica's en woordenboeken. De huidige consulenten werken vooral aan een streektaalinstituut of aan een vergelijkbare instelling. Daarnaast zijn aan zulke instituten soms gewone taalkundigen en historici aan het werk, en ook leidinggevenden met meer algemene taken. Het gaat bij dit alles voornamelijk om specialisten met een academische of hbo-achtergrond in deeltijdse aanstelling.

In het zuiden waren er lange tijd geen speciale streektaalinstituten en streektaalfunctionarissen, maar wel toonaangevende verenigingen, zoals Veldeke Limburg en de Zeeuwse vereniging voor dialectonderzoek (beide opgericht in 1926).

Op kaart 1.0, vervaardigd door Henk Bloemhoff, is te zien in welke plaatsen taalinstituten zijn gevestigd. Deze hebben een zinvolle invloed wat het stimuleren van belangstelling en kennis aangaat en vaak ook wat betreft juiste woordkeuzes, zinsconstructies en spelling. Uit de kleuren op de kaart kan men opmaken hoe ver hun invloed reikt, al gaat het natuurlijk niet om absolute grenzen. Het bereik wordt uiteindelijk bepaald door de mensen zelf, en natuurlijk door degenen die financieren en besturen. We kunnen het type uitstraling tot op zekere hoogte vergelijken met die van de middeleeuwse schrijfcentra.

Ook in Vlaanderen krijgt het dialect de nodige aandacht. Met name kennis van en belangstelling voor taalvariatie worden er gestimuleerd. Een groot aantal vooral plaatselijke dialectverenigingen heeft gezorgd voor de koepelorganisatie 'VZW Variaties', financieel gesteund door de Vlaamse Gemeenschap en gevestigd in Gent. Men name in Belgisch-Limburg is men gericht op de provincie als geheel. Ook Brussel kent een aantal dialectverenigingen.

Recente taalveranderingen

Hoewel ook in België het dialectgebruik in de 20ste eeuw snel afnam – in de ene regio meer

1.0 Taalcentra met hun werkgebied



dan in de andere – is de taalvariatie in België momenteel veel groter dan in Nederland. In België hanteert een lager percentage van de bevolking dan in Nederland de standaardtaal, en hebben mensen meer moeite deze te bereiken. Daardoor is er een tussentaal ontstaan, die ligt tussen de dialecten en de standaardtaal en die fungeert als informele bovengewestelijke omgangstaal. In deze tussentaal vinden we grote invloed van de dialecten en veel gallicismen en Franse leenwoorden (*gekend* voor 'bekend'), purismen (*stortbad* voor 'douche') en archaïsmen (*geenszins*, *nochtans*, *vermits*). Sinds de jaren negentig lijkt er zich een autonome standaardisering te voltrekken onder de tussentaalvariëteiten, uitgaande van het Brabants. Brabant is immers het taalcentrum in Nederlandstalig België: Brabantse uitspraakvarianten en woorden, zoals *beenhouwer* 'slager' (zie 6.19) en *hesp* 'ham' (2.13), worden door andere Nederlandse dialecten in België en door de tussentaal overgenomen.

Ook in Nederland hebben zich de laatste vijftig jaar enkele uitspraakveranderingen voorgedaan: allerlei vormen die tot de (Hollandse) substandaard behoorden, zijn geleidelijk min of meer geaccepteerd in de standaardtaal. *S* en *f* (*son*, *feel*) komen regelmatig in de plaats van *z* en *v*, en de Gooise *r* (die veel weg heeft van de Engelse *r*) wint steeds meer terrein. De zogeheten Poldernederlandse klinkers – *taid*, *hous*, *kaaud* in plaats van *tijd*, *huis*, *koud* – worden vrij algemeen gebruikt, zeker onder hoogopgeleide jonge vrouwen, aan wie ze hun prestige te danken hebben.

Zowel in Nederland als in België zijn nieuwe taalvariëteiten ontstaan door de naoorlogse immigratie, het zogenoemde etnisch Nederlands: het Nederlands zoals gesproken door mensen met een andere etnische achtergrond en een andere of tweede moedertaal, zoals Berbers, Koerdisch, Marokkaans-Arabisch, Papiaments, Turks of een taal uit Suriname. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat er momenteel sprake is van een universeel 'allochtoons' accent dat gebaseerd is op de taal van de Marokkaanse Nederlanders (ongeacht of deze Arabisch of Berbers als moeder- of thuistaal hebben) – en dat onderdelen van dit 'allochtoonse' accent ook worden overgenomen door niet-Marokkaanse allochtonen en door sommige autochtone Nederlanders. Het etnisch Nederlands wordt bijvoorbeeld gekenmerkt door de neiging om lidwoorden weg te laten en, als men ze wel gebruikt, slechts één woordgeslacht te onderscheiden (*de hondje*). Het etnisch Nederlands heeft vooral invloed op de jongerentaal; hierdoor is de zogeheten straattaal ontstaan: een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit andere talen, zoals *whoella* 'ik zweer het' uit het Arabisch, en *doekoe* 'geld', *loesoe* 'weg' en *sma(tje)* 'meisje, meid' uit het Sranantongo. In België noemt men deze jongerentaal Algemeen Cités.

Op sommige kaarten in dit boek is te zien hoe het Standaardnederlands een bepaald dialectverschijnsel verdringt, maar verschijnselen zoals tussentaal, etnisch Nederlands, Poldernederlands of de Gooise *r* kunnen – ondanks de verwarrende benaming 'Gooise' – niet op een kaart worden getekend omdat ze sociologisch en niet regionaal zijn bepaald. Toch zullen al deze verschijnselen waarschijnlijk gevolgen hebben voor de dialecten. Dat zal blijken als onze opvolgers over een halve of een hele eeuw een nieuwe 'Dialectatlas van het Nederlands' zullen tekenen.

1.1 Verbreiding van de landbouw

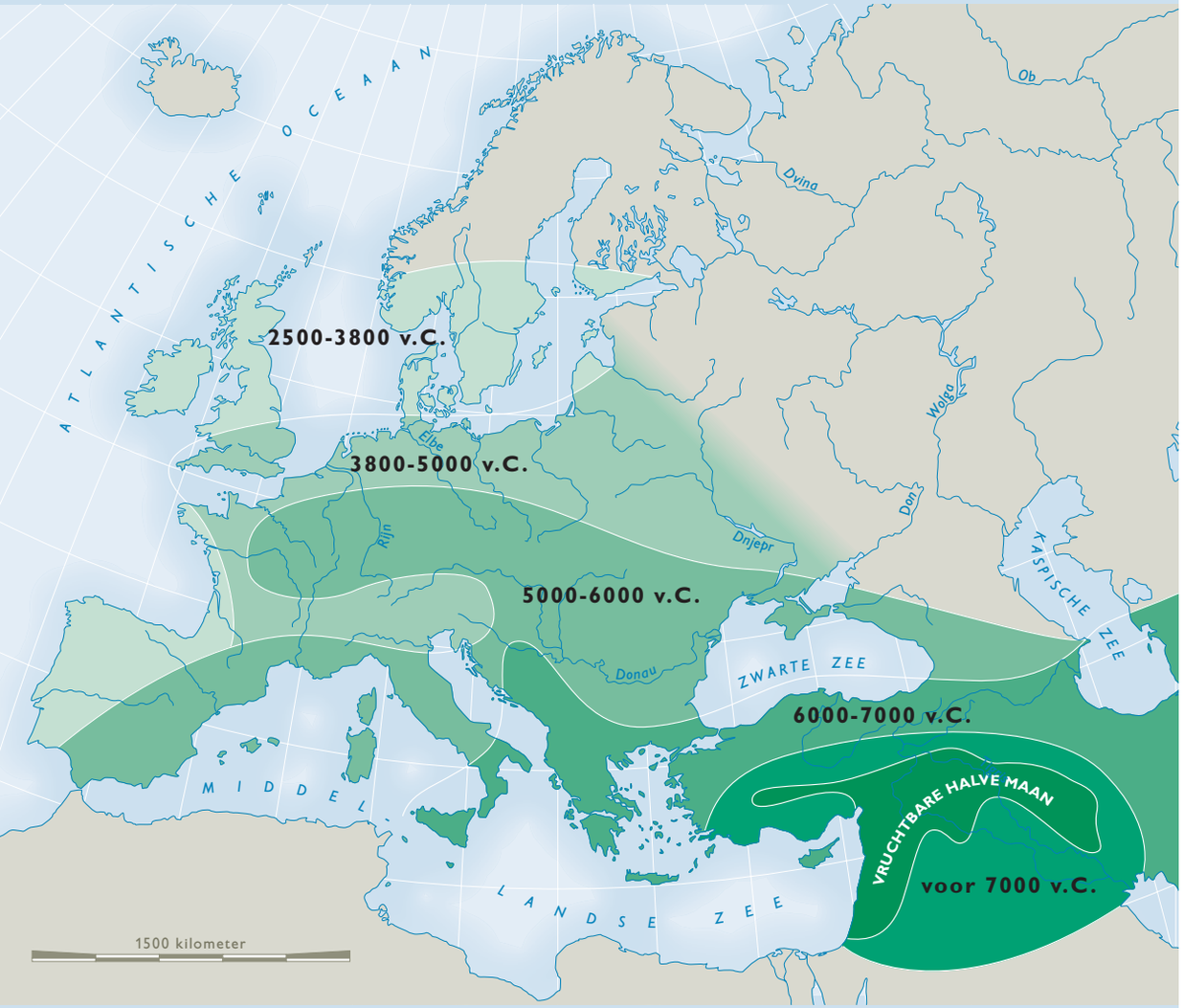

De oudste sporen van de moderne mens in Eurazië, gevonden in de Kaukasus, Turkijë en tot in Frankrijk, duiden erop dat deze mensen zich op een of andere wijze talig konden uitdrukken. De gevonden sporen, die omstreeks 40.000 jaar oud zijn – werktuigen van steen en been, kunstmatige tekens en symbolen, bouw- en kunstwerken – vooronderstellen onderlinge communicatie via een vorm van taal. Over oorzaak en gevolg tasten we nog in het duister, maar modern hersenonderzoek gaat uit van een wisselwerking in de loop van de tijd, tot op vandaag, tussen structurering in de hersenen en taalgebruik. Over de *aard* van die taal is niets bekend. Net zomin als over de vraag of taal op één plaats is ontstaan, of dat er onafhankelijk van elkaar verschillende talen zijn opgekomen.

De oudste mensen leefden als jagers en verzamelaars. Op enkele plaatsen in de wereld ontwikkelden zich onafhankelijk van elkaar landbouw en veeteelt, het eerst in het Midden-Oosten, in de zogenoemde Vruchtbare Halvemaan, dankzij de toenmalige gunstige klimatologische geografische omstandigheden. Het abstracte denken en het idee van tijd en planning die nodig zijn voor de landbouw, doen veronderstellen dat de mens op dat moment een ontwikkeld taalvermogen had. Niet veel later werden in de Vruchtbare Halvemaan de eerste dieren gedomesticeerd, waarmee de veeteelt een feit was. Toen de mens in staat was om zelf voedsel en zelfs voedseloverschotten te produceren, konden meer mensen op een kleiner gebied wonen, en konden sommige individuen vrijgesteld worden van voedselvergaring en zich met andere taken bezighouden. Als gevolg hiervan ontstonden er dorpen en later staten, met een hiërarchische structuur en met een bestuur. Specialisten bedachten allerlei nieuwe technologieën, zoals het wiel (waardoor zwaardere lasten vervoerd konden worden) en het schrift, waarmee de administratie van de staat kon worden vastgelegd.

De gewassen uit de Vruchtbare Halvemaan werden tussen 7000 en 2500 v.Chr. verspreid over het Europese continent en over Azië, doordat deze gebieden op ongeveer dezelfde breedtegraad lagen. Op kaart 1.1 is de verbreiding van de landbouw vanuit het Midden-Oosten naar Europa te zien tussen 7000 en 2500 v.Chr. De geleerden zijn het niet eens over de vraag of deze verbreiding gepaard ging met grootscheepse volksverhuizingen of niet. Recent DNA-onderzoek lijkt op het eerste te wijzen: er is namelijk gebleken dat het DNA van de huidige Europese bevolking waarschijnlijk voor vijftig procent afkomstig is van immigrerende prehistorische boeren uit het Midden-Oosten.

Welke taal spraken die immigranten? Volgens de Britse archeoloog Colin Renfrew kwamen ze uit Anatolië (Turkije) en spraken ze Indo-Europees, de voorloper van onder meer het Nederlands. Maar dit wordt onder anderen door archeoloog J.P. Mallory ontkend, omdat het niet te rijmen valt met de zekerheid dat er toen in Anatolië niet-Indo-Europese talen werden gesproken. Wel zullen de immigranten in aanraking zijn gekomen met het Indo-Europees – want men gaat ervan uit dat deze taal een paar duizend jaar v.Chr. in Zuidoost-Europa werd gesproken.

1.2 Verbreiding van de Indo-Europese talen

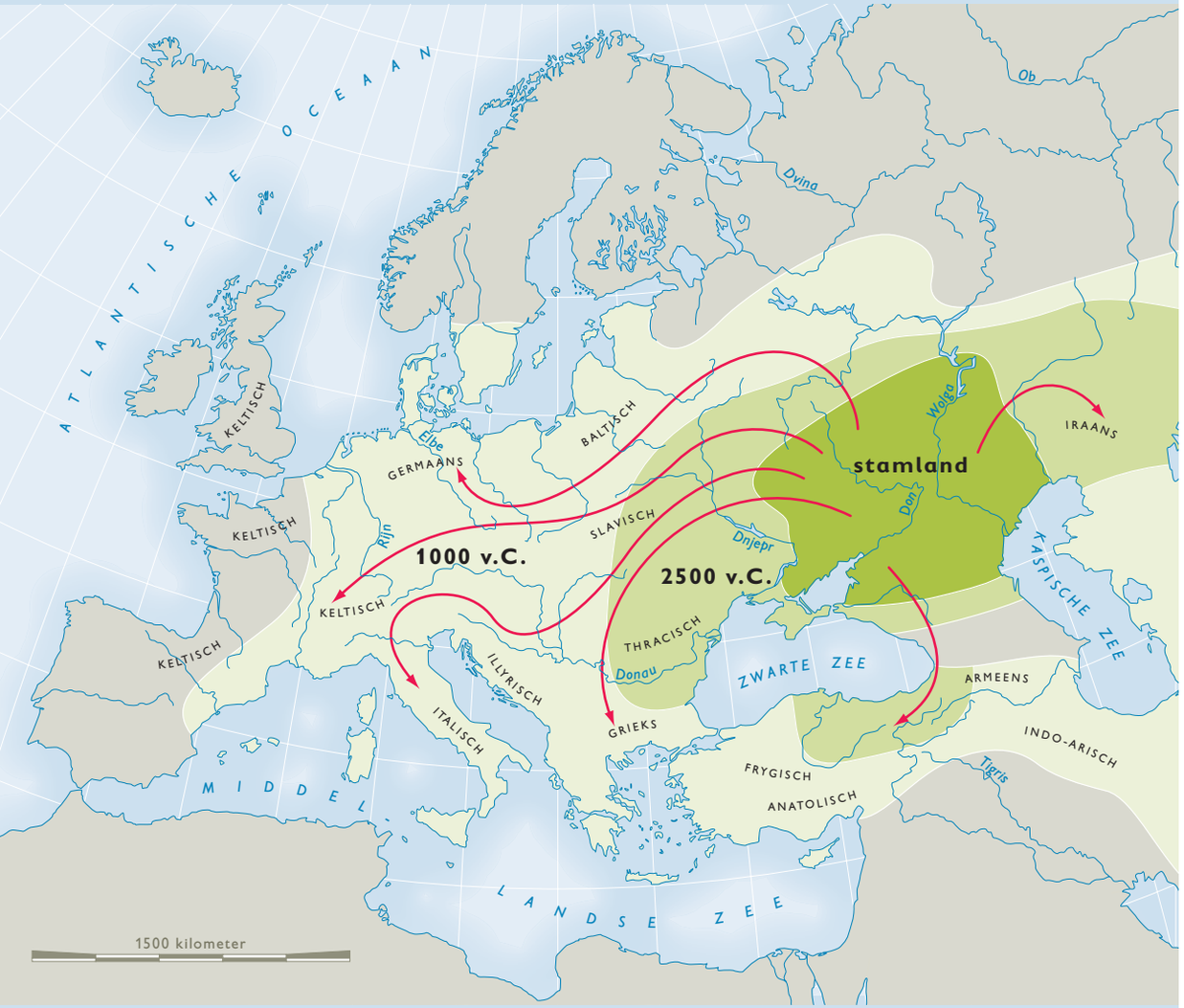

Tussen 5000 en 2500 v.Chr. woonden in zuidelijk Rusland volkeren die hun doden begroeven in een zogenoemde *koergan* of grafheuvel. Volgens een door veel onderzoekers geaccepteerde theorie, voor het eerst naar voren gebracht door de Litouws-Amerikaanse archeologe Marija Gimbutas, spraken deze koerganvolkeren Proto-Indo-Europees. Proto-Indo-Europees is de naam voor de moedertaal van vrijwel alle talen die momenteel in Europa worden gesproken en de belangrijkste Indiase talen. Alleen het Baskisch, de aan elkaar verwante talen Fins, Ests, Laps en Hongaars, de Turkse taalfamilie, en een aantal talen in de voormalige Sovjet-Unie behoren niet tot deze taalfamilie. De geografische verbreiding van de taal is de reden dat men deze de naam 'Indo-Europees' heeft gegeven. Het Indo-Europees is nooit opgeschreven: de taal is gereconstrueerd op basis van de jongere dochtertalen.

Op de kaart is het veronderstelde stamland van de Indo-Europeanen groen gekleurd. In dit gebied werd omstreeks 4000 v.Chr. het paard gedomesticeerd. In het derde millennium v.Chr. trokken groepjes sprekers van een Indo-Europese taal weg uit Zuid-Rusland. Zij verbreidden zich over Europa en sommigen trokken naar India (zie de pijlen op de kaart). Waarom ze wegtrokken is niet bekend, maar waarschijnlijk speelden zaken als overbevolking en gebrek aan voedsel een rol. Het lichtgroene gebied op de kaart toont de verspreiding omstreeks 2500, het nog lichtere gebied omstreeks 1000.

Het gevolg van de verbreiding was dat de Indo-Europeessprekenden onderling het contact verloren. Bovendien kwamen zij in de nieuwe woongebieden in aanraking met de talen van de oorspronkelijke bewoners. Hoewel er zich telkens slechts kleine groepen verplaatsten en er waarschijnlijk geen sprake is geweest van grote volksverhuizingen van Indo-Europeanen, gingen deze in de nieuwe gebieden de elite vormen. Dat komt waarschijnlijk doordat ze een hiërarchische structuur kenden en een strijderscultuur hadden, hetgeen blijkt uit de archeologische vondsten van wapens. In de strijd hadden zij bovendien een belangrijke voorsprong doordat zij paard en wagen gebruikten. De levensstijl en taal van de Indo-Europeanen werden in de nieuwe gebieden nagevolgd. De Indo-Europeanen assimileerden uiteindelijk met de oorspronkelijke bewoners, maar deze namen vrijwel overal de Indo-Europese taal over. Zij spraken de nieuwe taal met wat we nu een 'accent' zouden noemen, waardoor het Indo-Europese klanksysteem in de verschillende gebieden veranderde. Bovendien namen de Indo-Europeanen in de verschillende gebieden leenwoorden over uit de oorspronkelijke talen.

Door deze taalinvloeden viel het Indo-Europees in verschillende talen of takken uiteen. De taal van Indo-Europeanen die naar Griekenland trokken, veranderde bijvoorbeeld in de voorloper van het Grieks. De namen op de kaart tonen waar de verschillende taalgroepen omstreeks 500 v.Chr. werden gesproken. Sommige van de talen die voortkwamen uit het Indo-Europees, zijn inmiddels alweer verdwenen, namelijk het Tochaars, Illyrisch, Frygisch en Anatolisch. Andere takken bestaan nog steeds, maar zijn meestal inmiddels in verschillende talen uiteengevallen. Zo bestaat het Baltisch tegenwoordig uit het Lets en Litouws, en uit het Italisch is het Latijn voortgekomen, waaruit vervolgens de Romaanse talen (Frans, Spaans, Italiaans, Portugees e.d.) zijn ontstaan.

1.3 Verbreiding van het Germaans

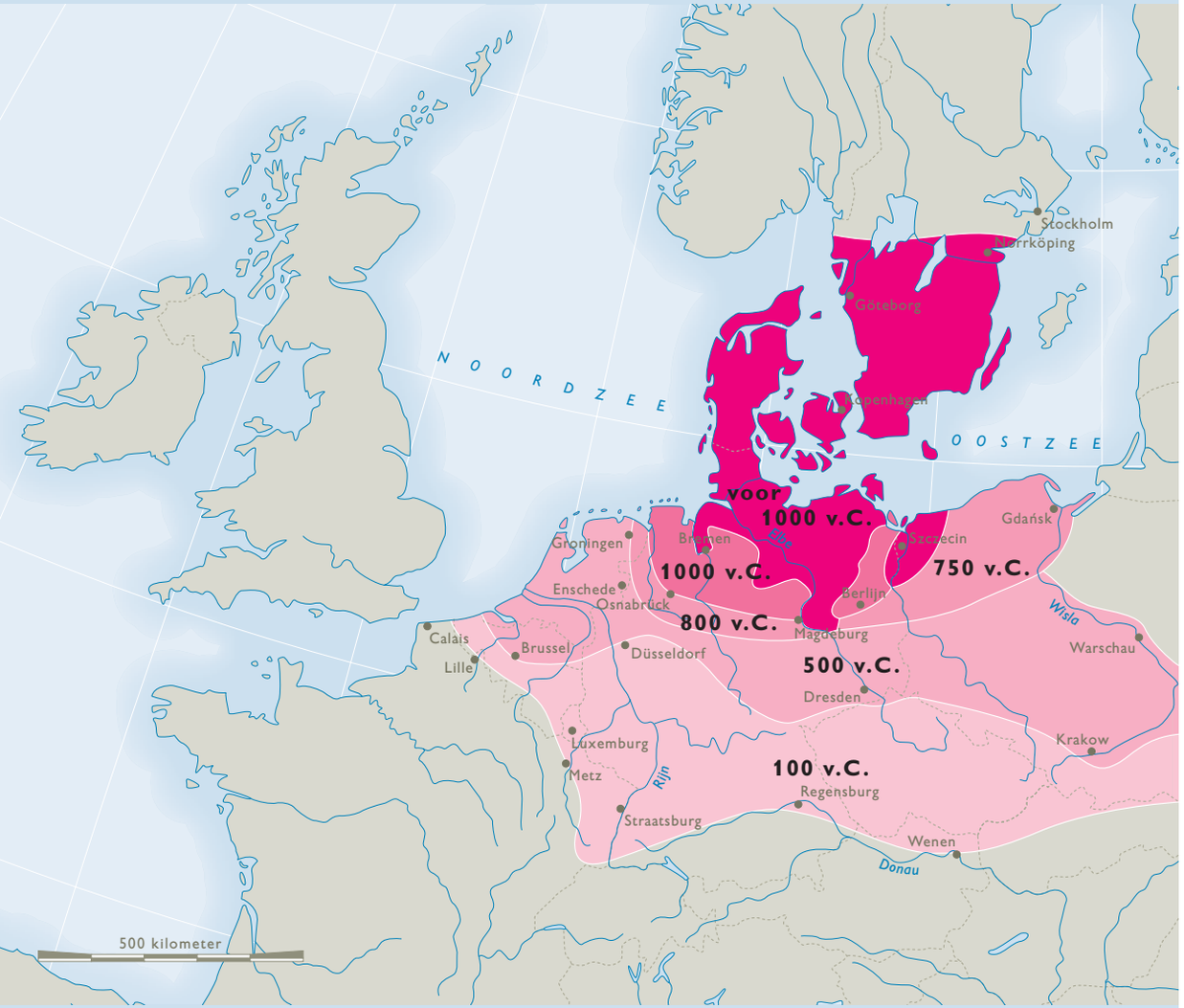

Een deel van de Indo-Europeanen vestigde zich in het zuiden van Zweden en Noorwegen, in Denemarken en aan de kust van Duitsland. De taal die zij hier spraken, maakte onder invloed van de moedertalen van de oorspronkelijke bewoners van dit gebied allerlei veranderingen door. Die veranderde taal noemen we tegenwoordig Germaans – de moedertaal van onder andere het Nederlands. Tussen 1000 en 500 v.Chr. trokken de Germanen naar het zuiden, onder meer naar Duitsland, zoals de kaart toont.

De klankveranderingen die binnen het Germaans optraden, zijn voor een groot deel regelmatig en kunnen worden beschreven in zogenoemde klankwetten. Zo onderscheidt de Germaanse taalfamilie zich van de andere Indo-Europese talen door de Germaanse klankverschuiving, die waarschijnlijk in de 5de of 4de eeuw v.Chr. plaatsvond. Deze houdt bijvoorbeeld in dat een Indo-Europese *b* in het Germaans overging in een *p*, vergelijk Nederlands *scheppen* met Latijn *scabere*. Een Indo-Europese *k* ging over in *ch* en later in *h* – dat betekent dat het Griekse *kardia* (bekend van *cardioloog*) en het Nederlandse *hart* verwant zijn, net als het Latijnse *centum*, uitgesproken als /kentum/ (het eerste deel van bijvoorbeeld *centimeter*), met het Nederlandse *honderd*.

Een belangrijke verandering was dat de klemtoon in het Germaans vast kwam te liggen op de eerste lettergreep van een woord en dat hij van een muzikaal accent, met verschil in toonhoogte, veranderde in een dynamisch accent, dat wil zeggen een accent met grote nadruk op de beklemtoonde klinker, zoals in het Nederlands nog steeds het geval is. Het feit dat de klemtoon vast kwam te liggen op de eerste lettergreep had grote gevolgen voor de structuur van de taal. De uitgangen aan het eind van het woord verzwakten, waardoor sommige samenvielen: de acht naamvallen in het Indo-Europees werden in het Germaans gereduceerd tot vier.

Waarschijnlijk kwamen de Germanen één of twee eeuwen voor de jaartelling aan in Noord-Nederland. Hier woonden al mensen die een andere taal spraken. Deze mensen namen het Germaans over, maar behielden een aantal woorden en klanken uit hun oorspronkelijke taal.

Over de taal of talen die in deze contreien gesproken werden voor de komst van de Germanen, weten we alleen iets dankzij het feit dat het Germaans woorden en klanken uit deze taal heeft overgenomen. Zo neemt men aan dat de klankcombinaties *kl-* en *kn-* niet in het Indo-Europees voorkwamen (behalve in het woord *knie*), dus woorden als *kleven*, *klieven*, *klimmen*, *klip*, *knaap*, *knobbel* en *knop* komen waarschijnlijk uit de inheemse taal. Evenmin werden in het Indo-Europees nieuwe woorden gemaakt door een *m* of een *n* voor een medeklinker in te voegen. *Drempel*, *honk*, *kont* en *stronk* zijn dus niet-Indo-Europees, want ze zijn afgeleid van *dorpel*, *hok*, *kut* en *struik*; ook deze grondwoorden zullen stammen uit de inheemse taal. De Germanen leerden in de Lage Landen allerlei nieuwe natuurverschijnselen kennen, en ze namen de benamingen hiervoor over uit de inheemse taal. Dat geldt bijvoorbeeld voor de namen van vissen en zeedieren als *baars*, *bliek*, *brasem*, *krab* en *kreeft*, voor de plantnamen *bies* en *dille*, en voor de woorden *beek*, *klif*, *klip* en *plag*.

1.4 Verbreiding van het Keltisch

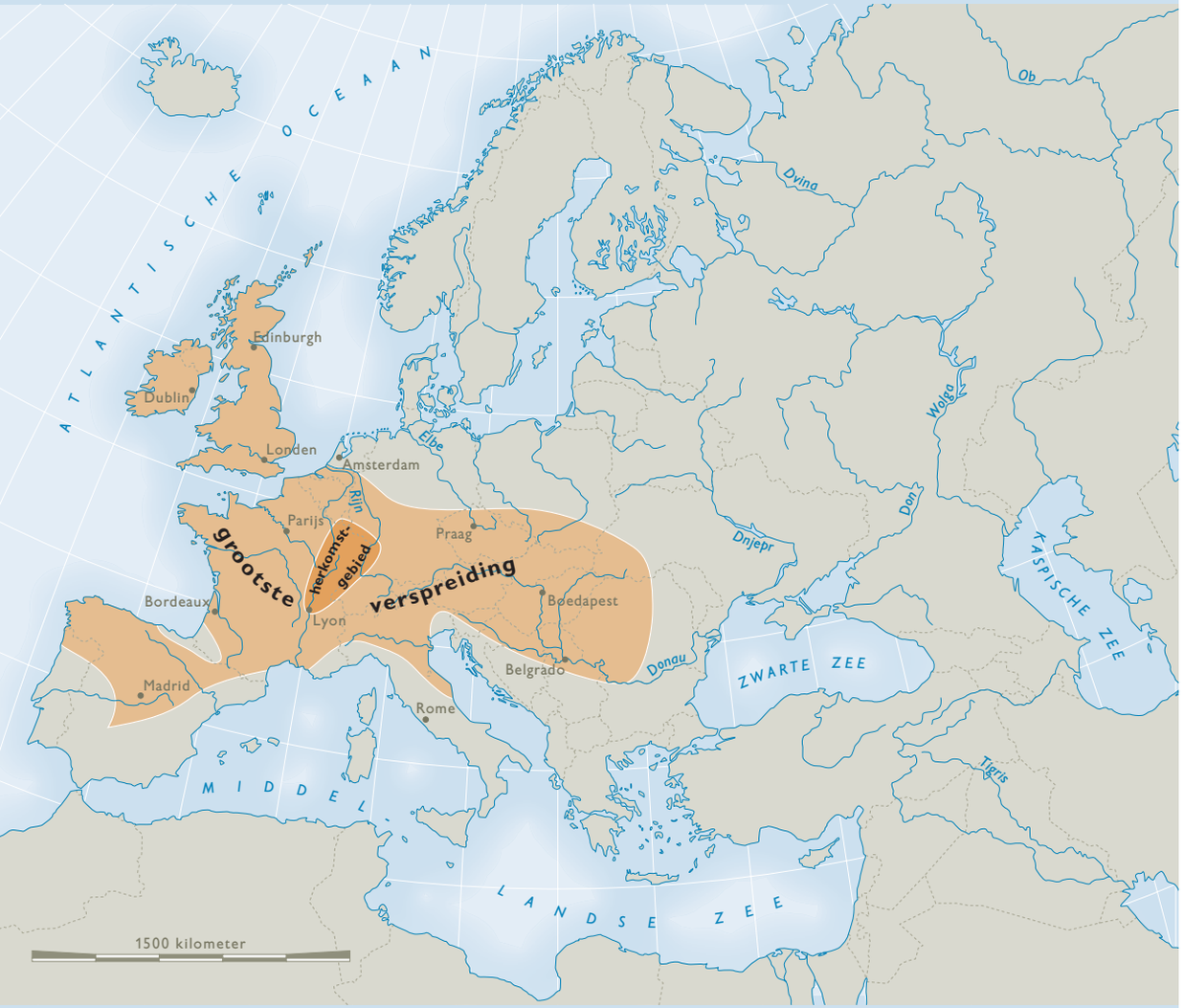

Ten zuiden van het gebied waar Germaans werd gesproken, sprak men Keltisch. Het gebied waar deze taalgroep ontstond, ligt waarschijnlijk aan de noordzijde van de centrale Alpen. Van daaruit verbreidden de Keltische talen zich naar Zwitserland, Oostenrijk, Zuid-Duitsland en Oost-Frankrijk. Ten noorden van de Alpen ontwikkelde zich eerst de archeologische Hallstatt-cultuur en later, en meer naar het westen, de La Tène-cultuur. Deze culturen worden gekenmerkt door een geavanceerde technologie, uitgebreide handelsnetwerken, de bouw van versterkte en verhoogde nederzettingen en bijzondere kunstvormen. Het hoogtepunt van de La Tène-cultuur lag in de periode tussen 400 en 300 v.Chr.

Vanaf de 5de eeuw v.Chr. verspreidden Keltische talen zich over een groot deel van het Europese vasteland. Hun verbreiding is waarschijnlijk te danken aan de technologische en sociaal-economische superioriteit van de sprekers, waar buurvolken zich graag bij zullen hebben aangesloten. Daarnaast vonden in enkele gevallen ook op grotere schaal volksverhuizingen plaats. De Germanen namen het woord *ijzer*, met de kunst van de bewerking van dit materiaal, over van de Kelten. Andere Keltische leenwoorden in het Germaans zijn de woorden *duin*, *lei(steen)* en *lood*, en de staatkundige woorden *rijk* ‘staat’, ook ‘vermogend’, *ambacht* en *gijzelaar*.

Omstreeks 400 v.Chr. drongen Kelten Noord-Italië binnen en bezetten de Po-vlakte. In 390 namen ze zelfs Rome in. Tussen de 4de en 3de eeuw v.Chr. verspreidde het Keltisch zich verder over Europa, bijvoorbeeld naar het Iberisch Schiereiland. Dat weten we onder andere door de verspreiding van Keltische plaatsnamen, vooral namen op *-briga* ‘berg, burg’, *-dunum* ‘berg, duin’ en *-magus* ‘veld, open plaats’. De kaart toont de chronologie van de Keltische verspreiding. Tijdens de grootste verspreiding van het Keltisch werd deze taal in een zeer groot deel van het West-Europese continent, inclusief Groot-Brittannië en Ierland, gesproken.

De triomf van de Kelten was van korte duur. Vanaf de 3de eeuw v.Chr. werd het grondgebied waar Keltisch werd gesproken, steeds kleiner. Uiteindelijk bleven er op het continent alleen nog in Frankrijk Kelten over, en deze werden in het begin van de jaartelling door de Romeinen onderworpen.

Over de vraag of er Keltisch is gesproken in Nederland, is de laatste tijd veel gepubliceerd. In België was dat zeker het geval; dat blijkt onder andere uit plaatsnamen (zoals waarschijnlijk *Gent*). Ook in Nederland onder de grote rivieren is een paar eeuwen v.Chr. Keltisch gesproken. De riviernamen *Rijn* en *Maas* zijn Keltisch; hun namen hebben deze rivieren gekregen op de plaats waar ze ontspringen, in zuidelijker streken, waar indertijd daadwerkelijk Kelten woonden. Boven de grote rivieren was wel Keltische invloed, maar hoe omvangrijk die was, is onzeker. Volgens de taalkundige Peter Schrijver zou Keltisch zich tot ten minste de 5de eeuw na Chr. gehandhaafd hebben op de Vlaamse, Zeeuwse en misschien zelfs de Friese kust. Dit (Noordzee)keltisch was volgens hem nauw verwant met het Brits-Keltisch dat in Groot-Brittannië werd gesproken. De invloed van het Noordzeekeltisch zou geleid hebben tot een aantal klankveranderingen in het Noordzeegermaans, zoals de *ee* waar andere talen een *aa* hebben, vergelijk Zeeuws *schèèp*, Fries *skiep*, Engels *sheep* met Nederlands *schaap*, Duits *Schaf*, Nedersaksisch *schaop*. Deze opvatting is niet onomstreden.

1.5 Verbreiding van het Romeinse rijk

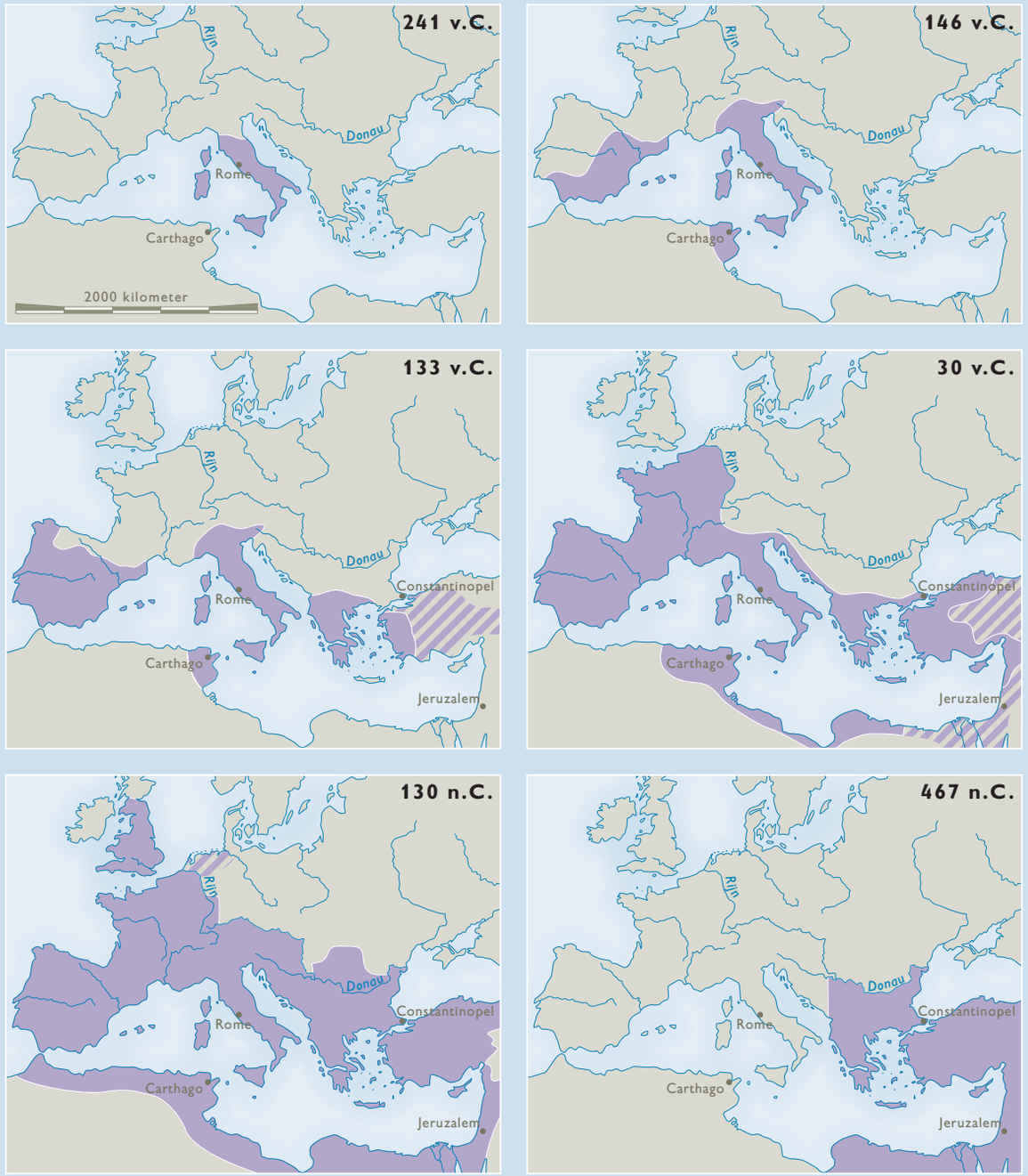

Vanaf de 4de eeuw v.Chr. breidde het *Imperium Romanum* of Romeinse rijk zich vanuit Italië steeds verder over Europa en Azië uit. Op de kaartjes is deze uitbreiding goed te zien. In het begin van de jaartelling bestond binnen het rijk een grote culturele eenheid, een Grieks-Romeinse cultuur. Hiermee kwamen de Germanen in aanraking toen de Romeinse veldheer Gaius Julius Caesar (100-44 v.Chr.) in 57 v.Chr. Noord-Gallië ofwel Noord-Frankrijk op de Kelten veroverde. Globaal vanaf dat moment strekte het Romeinse rijk zich uit tot de Rijn en hadden de Germaanse volkeren die ten noorden van de Rijn woonden contact met de Romeinen. Dat duurde tot circa 400 na Chr.

Het Germaans, dat inmiddels over een groot gebied gesproken werd, vormde geen eenheid meer: bij het begin van de jaartelling kunnen er, op grond van klankveranderingen, drie groepen Germaans worden onderscheiden: Oost-, Noord- en West-Germaans. Oost-Germaans werd gesproken door Goten, Vandalen en Bourgondiërs. Uit het Noord-Germaans kwamen later de Scandinavische talen Zweeds, Noors en Deens voort, uit het West-Germaans ontstonden later Nederlands, Duits, Engels en Fries.

Uit berichten van de Romeinen blijkt dat het West-Germaans toentertijd door verschillende groepen werd gesproken: Tacitus sprak omstreeks 100 na Chr. van de *(H)erminones*, de *Istvaeones* en de *Ingvaeones*. Tegenwoordig noemen we deze, naar de plaats van herkomst, de Elbegermanen, de Weser-Rijngermanen en de Noordzeegermanen. De Romeinen vermeldden ook allerlei namen van Germaanse stammen die in de Lage Landen woonden, zoals Franken, Bataven en Friezen.

In het hele Romeinse rijk werd Latijn gesproken, maar niet overal door de gehele bevolking: in sommige gebieden, vooral in het oosten van het Rijk (Syrië, Egypte, Palestina e.d.), was Latijn vooral de taal van de bestuurders. Naarmate het Rijk langer bestond, nam het aantal Latijnsprekenden natuurlijk wel toe, maar de plaatselijke bevolking bleef thuis de eigen taal spreken. In het westelijke deel van het Romeinse rijk was het Latijn in de plaats gekomen van de talen die voor de komst van de Romeinen in deze gebieden gesproken werden – voornamelijk het Keltisch en het Baskisch.

In de Romeinse tijd was de bevolking van de Lage Landen geromaniseerd, maar niet overal in gelijke mate. In Vlaanderen en zuidelijk Nederland sprak het grootste deel van de bevolking Latijn, in noordelijkere gebieden sprak alleen de bovenlaag Latijn en verdween deze taal na de terugtrekking van de Romeinse troepen. Het Latijn dat gebruikt werd, was het gesproken Latijn oftewel het vulgair Latijn (van *vulgus* 'volk', dus letterlijk: volkslatijn), dat afweek van het geschreven klassieke Latijn, zoals ook de Nederlandse schrijf- en spreektaal van elkaar verschillen.

In het zuiden van de Lage Landen zijn veel Latijnse plaatsnamen bewaard gebleven (zie 6.2). Verder heeft het Germaans in deze periode veel Latijnse leenwoorden overgenomen: de Romeinen bezaten een hogere cultuur dan de Germanen en introduceerden vele vernieuwingen, zoals nieuwe gewassen en dieren, nieuwe bouwmethodes, nieuwe kookgewoontes. Veel van die Latijnse leenwoorden zijn in het Standaardnederlands terechtgekomen, maar andere leenwoorden zijn alleen bekend in de zuidelijke dialecten, omdat de Latijnse invloed dankzij de Romeinse kolonisten hier het grootst was (enkele voorbeelden staan in hoofdstuk 2).

1.6 Germaanse volksverhuizingen

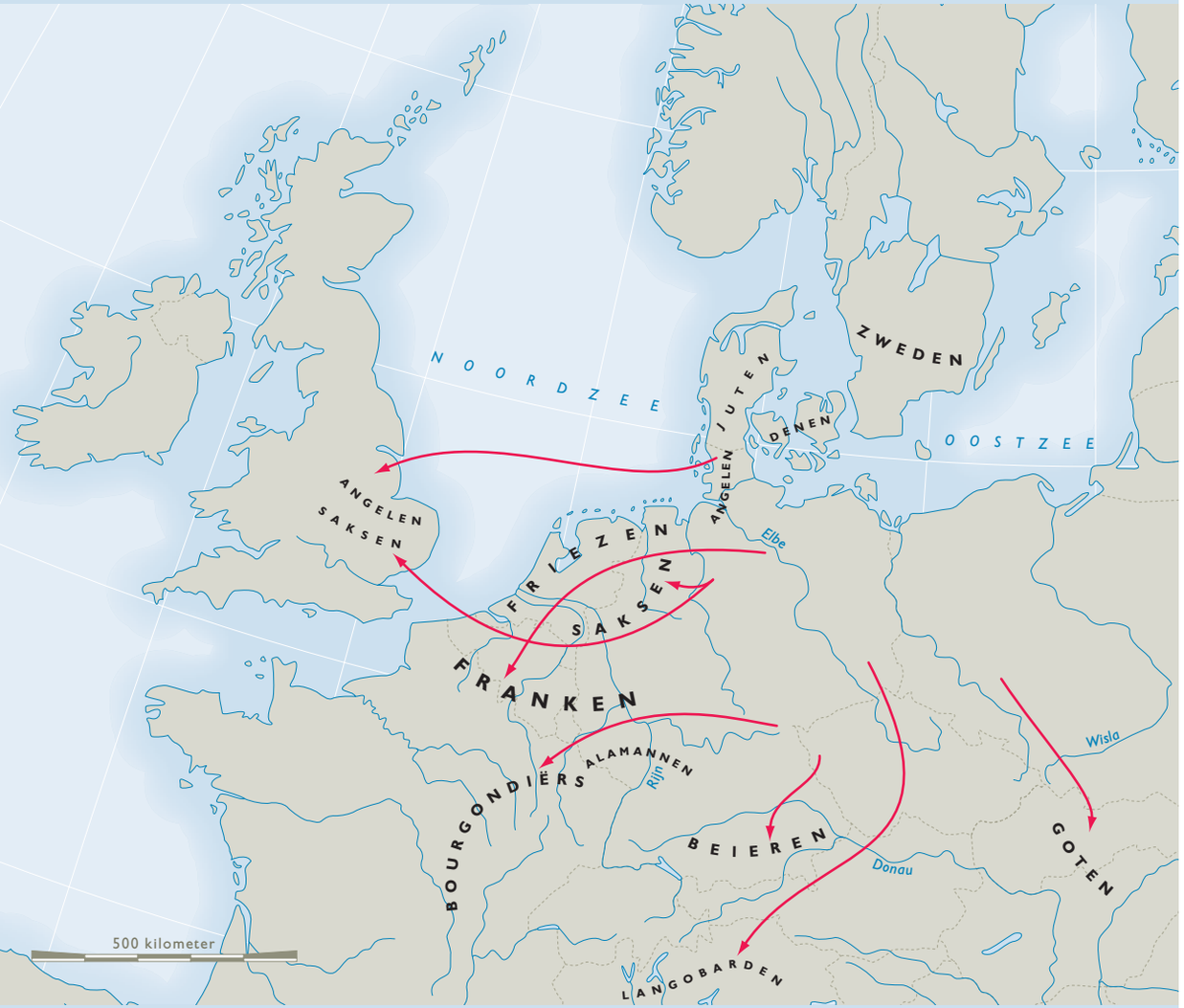

Vanaf de 2de eeuw na Chr. vielen Germanen delen van het Romeinse rijk binnen om de rijkdom te plunderen. In 455 namen de Vandalen Rome in, en in 476 riep de Germaan Odoaker zich uit tot 'koning der Germanen in Italië'. Dit beschouwt men meestal als het einde van het Romeinse rijk.

Het verdwijnen van de Romeinse machtsfactor in het westen van Europa veroorzaakte grote instabiliteit. Alle Germaanse stammen trokken weg uit hun standplaats. Deze grote trek noemt men de 'Germaanse volksverhuizingen'. Op de kaart is te zien waar de verschillende Germaanse volkeren naartoe trokken: Goten, Vandalen en Bourgondiërs gingen naar het zuiden, Angelen, Saksen en Jutten gingen naar Engeland, Alamannen gingen richting Zwitserland, Franken trokken Frankrijk binnen, Beieren en Langobarden trokken naar het Zuiden, naar Italië, en de Friezen bezetten het vrijgekomen land in Nederland en breidden hun gebied uit tot de grote rivieren.

Dankzij de Germaanse volksverhuizingen gingen de verschillende takken van het Germaans in taalkundig opzicht ieder hun eigen weg. Uit het Noord-Germaans ontwikkelden zich het Deens, Faerøers, IJslands, Noors en Zweeds, en uit het West-Germaans kwamen het Engels, (Neder- en Hoog-) Duits, Fries en Nederlands voort.

Na de volksverhuizing werden in de Lage Landen de Franken, Saksen en Friezen de belangrijkste stammen en in Duitsland de Alamannen, Beieren, Saksen en ook Franken. Op de talen van deze stammen gaan de talen en dialecten terug die momenteel in de Nederlanden en Duitsland gesproken worden. De Franken woonden in het binnenland en de Saksen in het oosten, waar tot op heden Saksische dialecten gesproken worden. De eerste eeuwen na de volksverhuizingen speelden de Franken de hoofdrol in de geschiedenis, en niet alleen in de Lage Landen. Tussen 400 en 500 veroverden de Franken eerst Noord-Frankrijk en kort daarna geheel Frankrijk en stichtten het Frankische rijk, dat tot de 9de eeuw bestond en het huidige Frankrijk, Nederland, België, Duitsland en Noord-Italië omvatte. Van 430 tot 751 heerste de familie der Merovingen over de Franken; deze familie was afkomstig uit de Lage Landen. Een van de belangrijkste leden van deze familie was de beroemde Clovis (466-511), die in 496 het christelijke geloof aannam. De taal die deze Franken spraken, noemen we Oudnederfrankisch of Oudnederlands: *oud* omdat het gaat om de oudste periode van de taal, waarin de eerste geschriften zijn verschenen; en *neder* omdat het gaat om het Frankisch in Nederland, tegenover de variant die in Duitsland werd gesproken.

In de 6de eeuw verschijnen de eerste geschreven Nederlandse woorden en namen in Latijnse teksten van de Lage Landen. De periode van het Oudnederlands eindigt omstreeks 1130: op grond van taalkundige kenmerken laat men dan het Middelnederlands beginnen. In de periode van het Oud- en Middelnederlands verschilde het Nederlands per gebied en zelfs per stad: er bestonden uitsluitend dialecten. Tussen sommige dialecten bestonden meer overeenkomsten dan tussen andere. Er waren dus van oudsher al dialectgroepen. Voor de oudste periode maakt men binnen het Oudnederfrankisch wel een verschil tussen het Oudoostnederfrankisch (Limburgs en Rijnlands) en het Oudwestnederfrankisch (Brabants en Vlaams). Daarnaast werden Oudsaksisch en Oudfries gesproken.

1.7 Hoogduits en Nederduits



De Germaanse talen die na de volksverhuizingen in de Lage Landen en Duitsland werden gesproken, verschilden waarschijnlijk slechts weinig van elkaar. In de periode tussen het midden van de 5de en het eind van de 6de eeuw vond er echter in een deel van Duitsland een klankverschuiving plaats die nog steeds geldt als belangrijke scheidslijn tussen de verschillende Germaanse dialecten. Deze klankverschuiving wordt de tweede of Hoogduitse klankverschuiving genoemd. Ze vond alleen plaats in de Hoogduitse dialecten en niet in de Nederduitse, Nederlandse of Friese dialecten.

De klankverschuiving hield globaal in dat in Hoogduitse woorden *p*, *t*, *k* na klinkers veranderden in *f*, *s*, *ch*, vandaar het verschil tussen Nederlands *slapen*, *dat*, *maken* en Duits *schlafen*, *das*, *machen*. Na medeklinkers of aan het begin van een woord veranderden *p*, *t* in *pf*, *(t)z*, wat het verschil tussen Nederlands *appel*, *pond*, *tijd* en Duits *Apfel*, *Pfund*, *Zeit* verklaart. Na *r* en *l* veranderde *p* in *f*, niet in *pf*, vandaar *dorp* naast *Dorf*.

Het is bekend dat klankveranderingen aanvankelijk meestal per woord plaatsvinden, en vervolgens worden doorgevoerd naar andere woorden met dezelfde klank, totdat in alle of de meeste woorden die bewuste klank veranderd is en de klankverschuiving een feit is. De kaart toont duidelijk dat de Hoogduitse klankverschuiving in fasen plaatsvond en alleen compleet is doorgevoerd in de zuidelijke dialecten, in het Beiers en in het Zwitsers-Duits. De klankgrenzen zijn in het zuiden ontstaan en hebben zich naar het noorden verspreid, waar ze langzaam wegsterven. Vanwege de opvallende vorm van de klankgrenzen langs de Rijn noemt men het kaartbeeld de Rijnlandse waaier. De lijn tussen *maken* en *machen* wordt de Benrather lijn genoemd en geldt als scheiding tussen het Hoogduitse en Nederduitse taalgebied. De klankgrens tussen *ik* en *ich* vormt een zijtak van deze lijn; deze zijtak noemt men de Uerdinger lijn. Deze zijtak loopt dwars door Limburg.

De noordwestelijke Nederduitse regionale talen heten ook wel Saksisch, en zij zijn nauw verwant aan het (Neder-)Saksisch dat in het noorden en oosten van Nederland wordt gesproken (Groningen, Drenthe, Overijssel, de Stellingwerven in de provincie Friesland, de Gelderse Achterhoek en de Veluwe). In de Middeleeuwen had het Nederduits een sterke positie doordat het de verkeerstaal van de Hanze was. Na de Middeleeuwen heeft het Hoogduits het Nederduits steeds meer verdrongen. Dit kwam doordat enerzijds het Nederduits aan belang verloor doordat de economische macht van de Hanze afnam toen de handel zich verplaatste naar het westen, en anderzijds het Hoogduits aan kracht won door de uitbreiding van de hervorming en het feit dat Luther voor zijn Bijbelvertaling het Hoogduits koos. Uiteindelijk werd het Hoogduits de basis van de Duitse standaardtaal.

De typeringen *hoog* en *neder* in de benamingen Hoogduits en Nederduits zijn geografische aanduidingen: het Hoogduits wordt gesproken in de hooggelegen, bergachtige streken onder de lijn Keulen-Berlijn, het Nederduits wordt in het gebied aan de benedenloop van de grote rivieren (Rijn, Ems, Weser, Elbe) gesproken. Het gebied van het Nederduits loopt van Oost-Nederland tot aan de grens met Polen en in het verleden zelfs tot in Polen. Van circa 1550 tot de 19de eeuw werd ook het Nederlands aangeduid met de benaming *Nederduits*.

1.8 Klankveranderingen in het Nederlands



Behalve het niet meedoen met de Hoogduitse klankverschuiving (zie 1.7) zijn er meer kenmerken waarmee de Nederduitse en Nederlandse dialecten zich samen onderscheiden van de Hoogduitse dialecten. In grote lijnen kan men de zaak als volgt beschrijven. In het Nederduits en Nederlands ontstond *v* uit de Germaanse wrijfklank /b/, maar in het Hoogduits veranderde deze in *b*, vergelijk *leven*, *doof* (*dove*) versus *leben*, *taub*. Ook correspondeert een Hoogduitse *au* met een lange *oo* (vergelijk Hoogduits *kaufen* met Nederlands *kopen*) en *ei* vaak met een lange *ee* (vergelijk Hoogduits *Stein*, *heil* met Nederlands *steen*, *heel*). De s-klank in de combinaties *sl-*, *sm-*, *sn-* bleef in het Nederduits en Nederlands gehandhaafd, terwijl hij in het Hoogduits veranderde in *sch-*, vergelijk *slapen – schlafen*, *smal – schmal*, *snijden – schneiden*; *sw-* is in het Nederduits gehandhaafd, in het Nederlands *zw-* geworden en in het Hoogduits *schw-*, vergelijk *zwak – schwach*. Daarentegen komt in alle genoemde talen alleen *schr-* voor: *schrik –Schreck*, *schrijven – schreiben*.

Nederduitse en Nederlandse dialecten bezitten dus een groot aantal gemeenschappelijke kenmerken waarmee ze zich onderscheiden van het Hoogduits. Er zijn echter ook onderlinge verschillen. Zowel het Nederlands als het Duits kennen het verschijnsel van de umlaut, waarbij een beklemtoonde stamklinker veranderde in een andere klinker wanneer in de erop volgende lettergreep een onbeklemtoonde *i* of *j* stond. Umlaut vinden we bijvoorbeeld in de afleiding *behendig* van *hand*, waar de oorspronkelijke *a* in een *e* is veranderd. Het verschijnsel umlaut kwam in alle West-Germaanse talen voor, en verbreidde zich tussen de 6de en de 9de eeuw. Het bijzondere van het Standaardnederlands en de westelijke dialecten is dat deze klankverandering beperkt is tot de korte klinkers *a* en *u*, terwijl de klankverandering in de andere West-Germaanse talen ook de lange klinkers en tweeklanken betrof. In het Duits werd de umlaut bovendien een onderdeel van de woordvorming: zo vormt men het meervoud en een verkleinwoord vaak met een umlaut, vergelijk *Baum* met het meervoud *Bäume* en het verkleinwoord *Bäumchen*. In het Nederlands blijft de klinker *oo* in alle vormen bewaard: *bomen*, *bomen*, *boompje*/*boomke*. Op de kaart is echter te zien dat de dialecten in het oosten van Nederland en België net als het Duits de umlaut kennen: de linker lijn toont de grens tussen *boomke* (ten westen van de lijn) en *beumke* in het oosten. De rechter lijn toont de umlaut in het meervoud *voeten* (Duits *Füße*, in het oosten van de Lage Landen *vuut*).

De klankgrenzen lopen verticaal, en niet horizontaal. Dat betekent dat het gaat om oost-westverschillen en niet om noord-zuidverschillen. Dat geldt voor alle oude klankgrenzen, bijvoorbeeld ook die tussen *oud* en *old* (zie verder 3.1). Het oosten van Nederland bevat vaak klankverschijnselen die overeenkomen met het aangrenzende Duitse gebied; dat geldt niet alleen voor het gebied in Nederland waar Saksische dialecten worden gesproken, maar ook voor Limburg. Dwars door Limburg lopen bovendien, zo bleek in 1.7, twee grenzen van de Hoogduitse klankverschuiving: de Benrather lijn en de Uerdinger lijn.

1.9 Noordzeegermaans

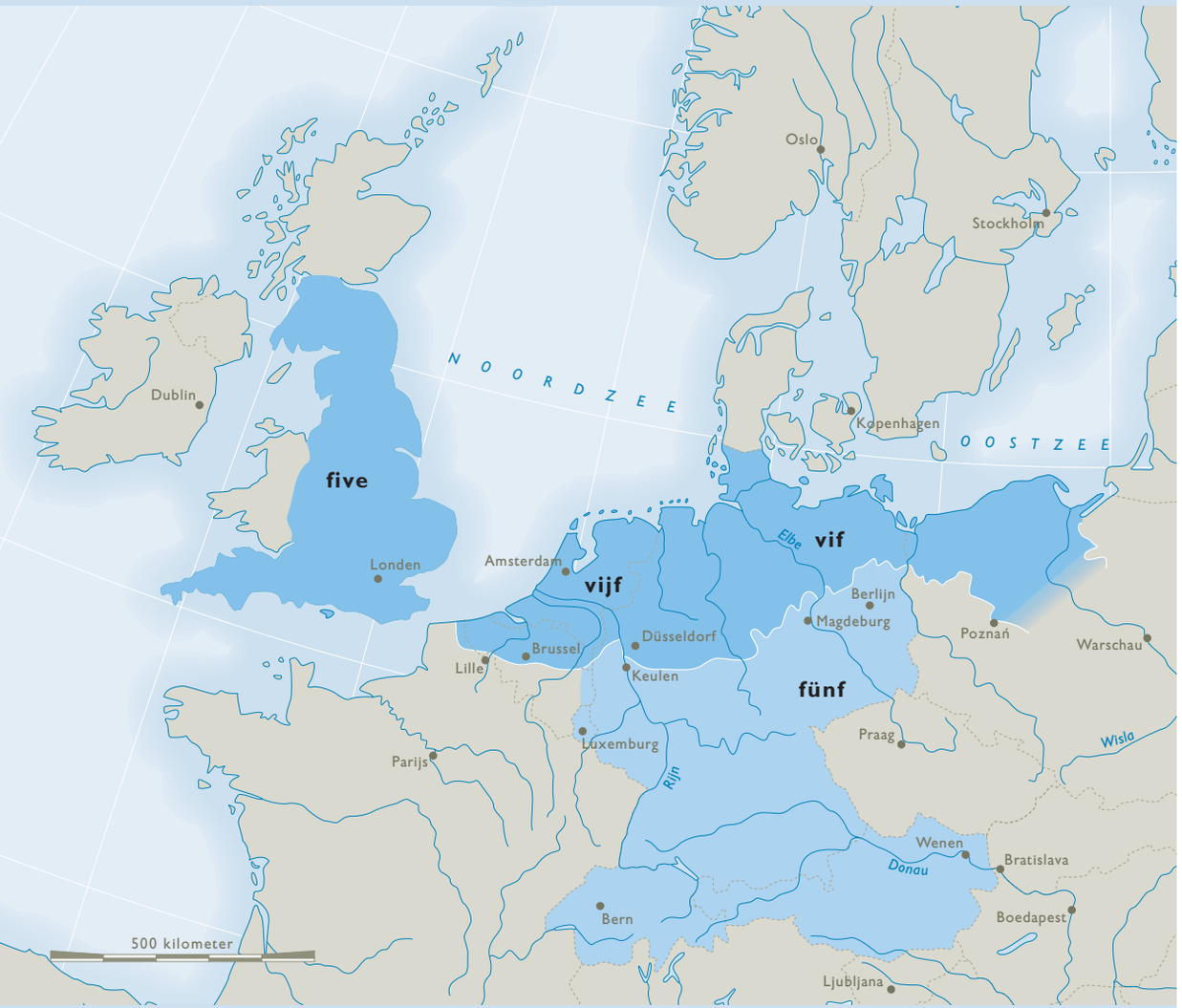

Tijdens en na de Germaanse volksverhuizingen onderhielden Friezen, Angelen en Saksen contact met elkaar op de kusten van de Noordzee. Hier ontstonden bepaalde gemeenschappelijke taalverschijnselen die 'Noordzeegermaans' of – naar Tacitus – Ingveoons worden genoemd. De Noordzeegermaanse gebieden zijn Engeland, Friesland en de Nederduitse, Hollands-Zeeuwse en Vlaamse kuststrook. Dat in Nederland en België de Noordzeegermaanse verschijnselen meestal beperkt bleven tot de kust, kwam doordat de Franken vanaf de 8ste eeuw hun gebied in de Lage Landen vanuit het binnenland uitbreidden naar de kustgebieden, waar tot dan Noordzeegermaans werd gesproken. De sprekers van het Noordzeegermaans namen, behalve in het Friese gebied, het Frankisch over, omdat dit de dominante, prestigieuze taal was. Ze behielden waarschijnlijk echter een accent, waardoor sommige Noordzeegermaanse klanken, maar ook woorden en woordvormen, aan de kust bewaard bleven en soms door de Franken overgenomen werden en zo in andere Nederlandse dialecten en in enkele gevallen in het Standaardnederlands terechtkwamen.

Typerend voor het Noordzeegermaans was het wegvallen van de *n* in bepaalde posities. Dat zien we terug in het Nederlandse *vijf*, het Nedersaksische *vief*, het Engelse *five* en het Friese *viif* – tegenover het Duitse *fünf*, met *n*; zie de kaart. Het komt ook voor in *zacht*, Engels *soft* en Fries *sêft* – tegenover Duits *sanft*. Maar bij het voornaamwoord *ons* gaan wij met het Duitse *uns* mee; het Engels heeft *us*, het Fries *ús*, het Drents *oes*. Een ander voorbeeld van het wegvallen van de *n* is te vinden in plaatsnamen op *-muide* tegenover die op *-monde* (zie 6.5).

In het Noordzeegermaans komt een klankverandering voor die men 'ontronding' noemt, dat wil zeggen dat een klinker er niet met geronde lippen wordt uitgesproken. Hierdoor verandert een *u* in een *i* of *e*: vergelijk de Standaardnederlandse woorden *put*, *brug*, *rug* met het Engelse *pit*, *bridge*, *ridge* 'bergrug' en het Friese *pet*, *brêge*, *rêch*; in de Hollandse, Vlaamse en Zeeuwse dialecten gebruikt men eveneens de ontronde vormen *pit/pet* (bijvoorbeeld in de plaatsnaam Petten en de familienaam Vandepitte), *brigge* (in het Vlaams en Zeeuws) en *rig/reg*.

In Nederlandse plaatsnamen komt regelmatig de waternaam *aa* voor, bijvoorbeeld in *Breda* – eigenlijk: de Brede Aa. In het Noordzeegermaans luidt deze waternaam *-ee* of *-ie*, zo blijkt in *Zierikzee* (Sigeriks Ee) en *Krommenie* (de Kromme Ie). Het achtervoegsel *-schap* verschijnt aan de kust als *-schip/-skip*: vergelijk West-Vlaams *gezelschip* met Fries *selskip* en Engels *friendship*. Ook de *a* in *ladder* (Engels *ladder*) gaat terug op het Noordzeegermaans: in het Nederlandse binnenland spreekt men van *(trap)leer*.

Het meervoud op *-s* was waarschijnlijk Noordzeegermaans (daarnaast werden meervouden gevormd door de uitgangen *-e*, *-en*, *-er* of zonder uitgang). Die meervouds-*s* kwam aanvankelijk in Nederlandse dialecten nauwelijks voor, alleen bij woorden op *-are* of *-ere* (*riddere – ridders*) en bij leenwoorden. In de late Middeleeuwen en daarna werd het meervoud op *-s* sterk uitgebreid, wellicht mede dankzij Franse leenwoorden. Dat deze vorm Noordzeegermaans is, blijkt uit het feit dat *-s* in het Engels de meervoudsuitgang bij uitstek is, terwijl hij in het Duits nauwelijks voorkomt.

1.10 Verbreiding van het Fries

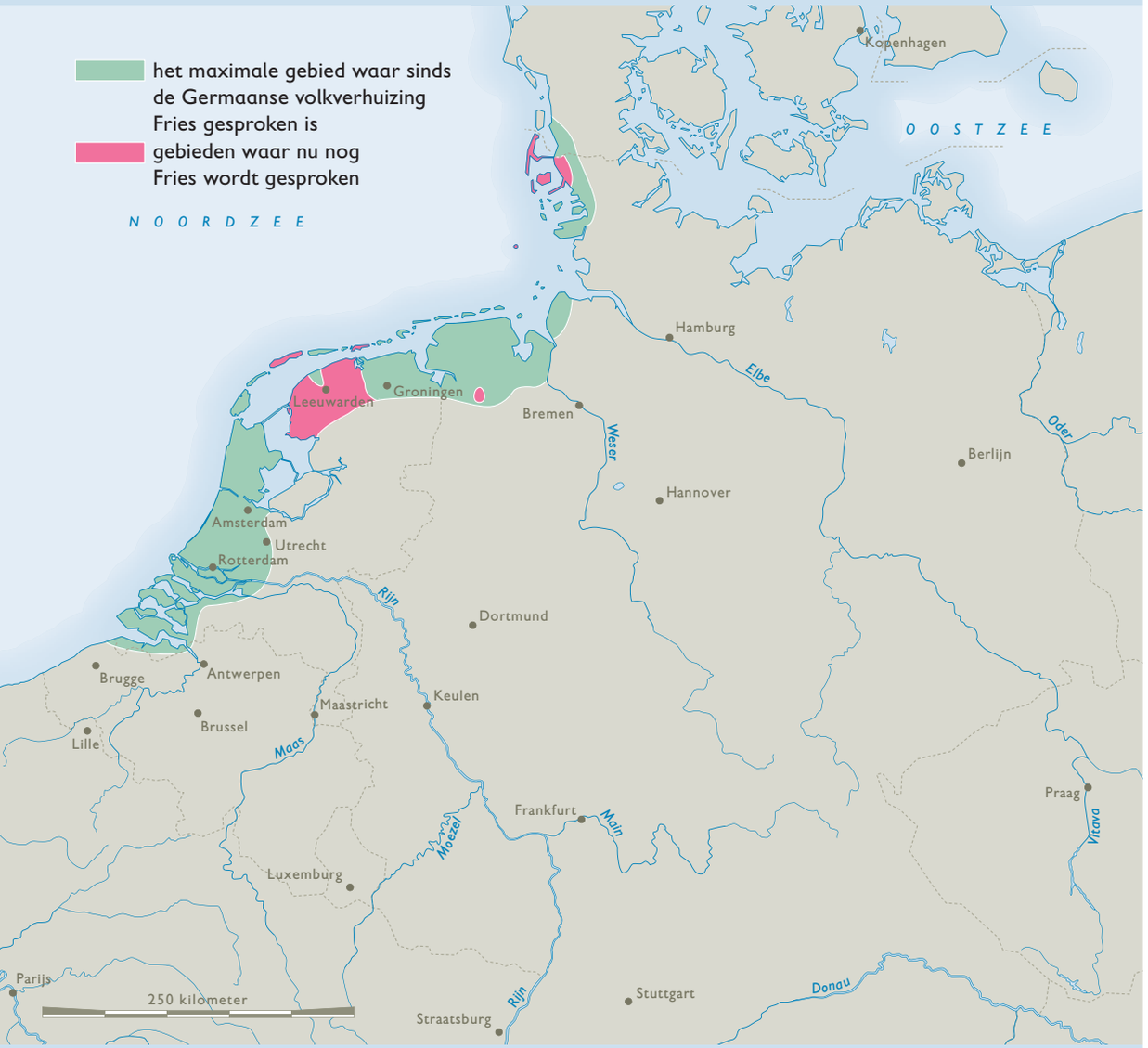

Toen de Angelen en Saksen tijdens de Germaanse volksverhuizing naar Brittannië vertrokken, breidden de Friezen, die al tussen de Rijn en de Eems woonden, maar nu versterkt met andere Germaanse elementen, zich verder uit langs de kust. In de vroege Middeleeuwen werd Fries gesproken aan alle rivierenmondingen tussen de Schelde en de Weser, zie de kaart. Maar vanaf ca. 675 breidden de Franken onder leiding van Pepijn hun gebied in het noorden uit ten koste van de Friezen. Een eeuw later voltooide diens kleinzoon Karel de Grote de onderwerping van de Friezen. Volgens de *Lex Frisionum*, een Friese rechtsbron die opgetekend werd op last van Karel de Grote rond 800, gold het Friese recht van de Sincfal (het Zwin in Zeeuws-Vlaanderen) tot aan de Wezer. De Friese gebieden reikten nergens verder dan zo'n 40 kilometer landinwaarts, en verloren vanuit het zuiden allengs hun Friese karakter. In 1289 onderwierp de Hollandse graaf Floris v de Friezen die in het huidige Noord-Holland woonden. Toen zette zich ook daar een proces van taalwissel in ten nadele van het Fries, maar nog altijd is het Friese substraat in veel Noord-Hollandse dialecten duidelijk aanwezig.
De vroeg-middeleeuwse Friezen onderscheidden zich al in verschillende culturele eenheden en dialecten. De kerstening ervan verliep min of meer per groep, wat blijkt uit de grenzen van de bisdommen die grotendeels samenvallen met de dialectgrenzen.
In de loop van de Middeleeuwen verloren de Friese gebieden stuk voor stuk hun zelfstandige politieke karakter. In 1498 verkreeg hertog Albrecht van Saksen de Friese gebieden in ons land, de huidige provincies Friesland en Groningen door schenking van (en betaling aan) de Duitse Rooms-koning Maximiliaan, waarmee de 'Friese vrijheid' verdween. Zijn zoons verkochten dit gebied in 1515 aan Karel v, en de twee provincies maakten zo hun entree in wat later Nederland werd. In 1579 sloot Friesland (met Groningen) zich aan bij de Unie van Utrecht en vormde sindsdien een van de Zeven Verenigde Nederlanden, zij het met een eigen stadhouder.
Momenteel wordt er in Nederland alleen in Friesland nog Fries gesproken (en in het uiterste westen van Groningen bij Marum). Er bestaat uiteraard verschil tussen het Fries in Nederland en Duitsland: het Fries in Nederland wordt Westlauwersfries genoemd. Het Stadsfries, dat in de Friese steden gesproken wordt, heet wel Fries maar is een Hollands dialect (zie kaartje 0.19). In Duitsland wordt nog door 1000 mensen in Saterland (onder Oldenburg) Oost-Fries (ook wel Saterfries) gesproken. Op de Friese eilanden en het kustgebied daartegenover, in Sleeswijk-Holstein, wordt respectievelijk Eiland-Noord-Fries en Vastelands-Noord-Fries gesproken, door ongeveer 4000 mensen. De eilanden werden door Friezen rond 800 gekoloniseerd; op het vasteland vestigden zich Friese moerasontginners in de loop van de 11de eeuw.
Het Fries in ons land kreeg in de 20ste eeuw allengs een officiële status: vanaf 1955 wordt Fries toegestaan als onderwijstaal in de eerste drie klassen van de lagere school, in 1970 is Friesland van overheidswege erkend als tweetalige provincie. In 1995 werden het Fries en het Nederlands bijna gelijkberechtigd en gelijkwaardig in het bestuurlijk verkeer. In 1997 ratificeerde Nederland het Europese Handvest voor Regionale en Minderheidstalen, en versterkte daarmee de officiële positie van het Fries.

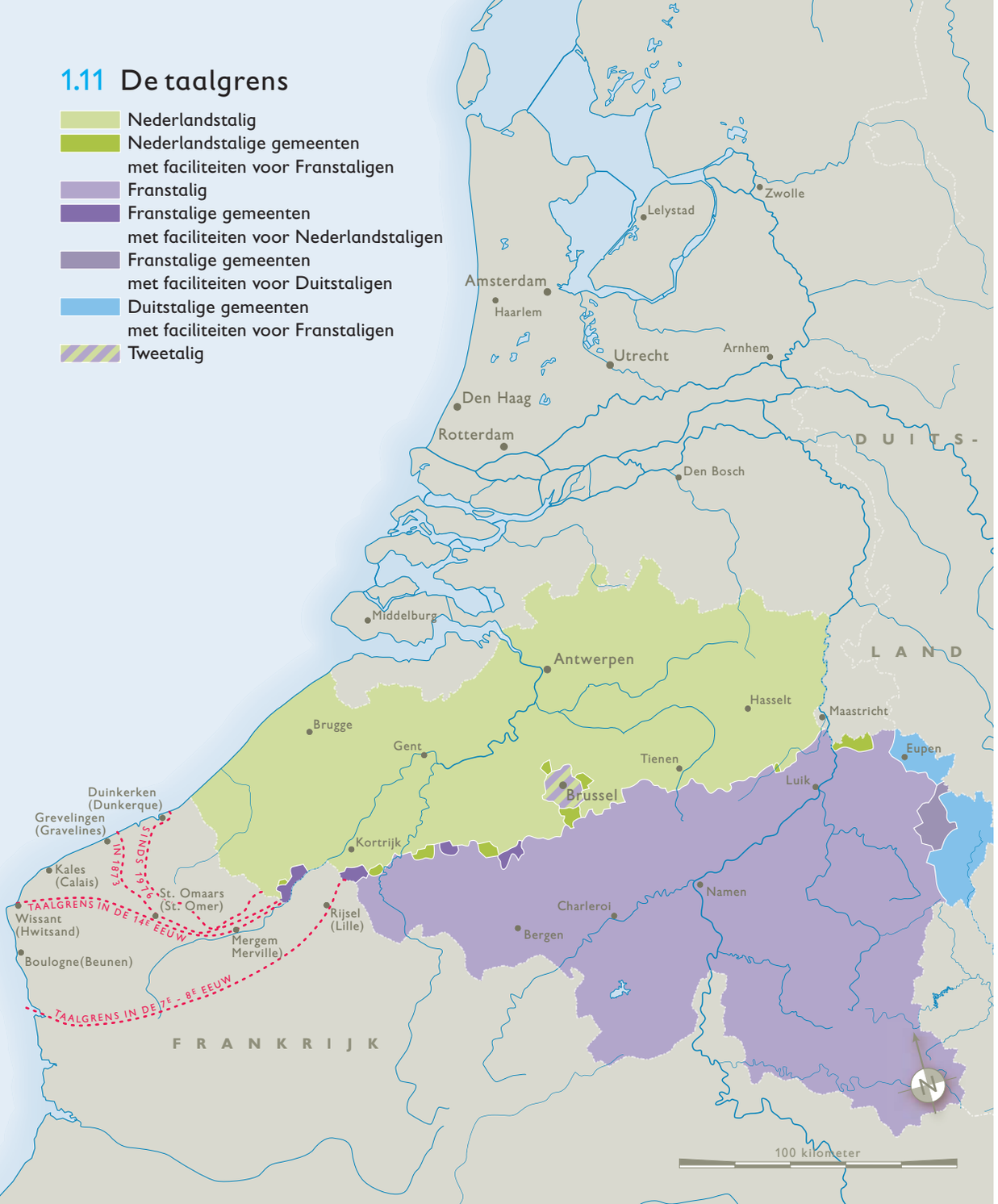

In de Romeinse tijd was de bevolking van de Lage Landen geromaniseerd, maar niet overal in gelijke mate. In het zuiden sprak het grootste deel van de bevolking Latijn, in andere gebieden sprak alleen de bovenlaag Latijn en verdween deze taal na de terugtrekking van de Romeinse troepen. In de 4de/5de eeuw blijkt uit plaatsnamen dat de grens tussen het Germaans en het Latijn parallel liep aan de grenszone (*limes*), maar wel telkens ten zuiden ervan: het gebied tussen de *limes* en de taalgrens was een soort niemandsland. Toen de Franken tijdens de volksverhuizingen naar het zuiden trokken en Frankrijk koloniseerden, werd het niemandsland bevolkt door Germaanssprekenden. In Midden-België ontstond nu een tweetalig gebied, waar mensen zowel Germaans als Romaans spraken. Uiteindelijk groeide hieruit in de 8ste eeuw de taalgrens tussen het Germaans en het Romaans. Deze taalgrens is het gevolg van een zeer langdurig samengaan van Franken en andere Germaanse volkeren en Romanen. Hierbij gingen de Romanen ten noorden van de taalgrens op in de Germaanstaligen, en andersom: de Germanen ten zuiden van de grens gingen op in de Romaanstaligen, totdat de taalgrens vastlag. Daarbij is vooral in Noordwest-Frankrijk een groot oorspronkelijk Germaans gebied geromaniseerd. Uit de plaatsnamen blijkt vaak de Germaanse herkomst: *Zuydcoote*, *Dunkerque/Duinkerken*, *Grande-Synthe/Groot-Sinten*, *Gravelines/Grevelingen*, *Wissant* (in 1095 *Hwitsand* 'wit zand'), *Sangatte* (= Zandgat), *Boulogne*, dat teruggaat op Nederlands *Beunen*. De taalgrens heeft in de loop der tijd enige schommelingen ondergaan, maar sinds de 14de eeuw is ze niet meer ingrijpend veranderd, zoals blijkt uit de kaart. Nog steeds wordt ook in een klein deel van Noordwest-Frankrijk het zogenoemde Frans-Vlaams gesproken, hoewel de toestand zeer kritiek is: het geniet geen enkele erkenning en het gebruik ervan is zeer beperkt.

Nadat België zich in 1830 had afgescheiden van Nederland, kwam er een lange periode waarin het Frans de overhand had boven het Nederlands. Geleidelijk aan werd de positie van het Nederlands in België verstevigd in een reeks van taalwetten. In 1962 werd de Nederlands-Franse taalgrens vastgelegd. België werd officieel in vier taalgebieden ingedeeld: Franstalig Wallonië, Nederlandstalig Vlaanderen, tweetalig Brussel en een Duitstalig gebied. Er ontstonden faciliteitengemeenten, waar minderheden over faciliteiten kunnen beschikken, bedoeld als overgangsmaatregel voor integratie. Tot op heden laaien zo af en toe de discussies over deze faciliteitengemeenten op, vroeger in de Voerstreek en Komen en Moeskroen, tegenwoordig in de Vlaamse Rand rond Brussel.

In 1970 kregen de Franse en de Vlaamse Gemeenschap culturele autonomie. In 1973 is bepaald dat de taal in Vlaanderen 'Nederlands' heet. Vanaf 1993 ligt in de grondwet vast dat België een federale staat is, samengesteld uit een Vlaamse, Franse en Duitstalige Gemeenschap en een Vlaams, Waals en Brussels Gewest, en uit vier taalgebieden. Volgens de grondwet moet het Standaardnederlands in Vlaanderen door iedereen gebruikt worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak; het taalgebruik in alle andere situaties behoort tot de privé-levenssfeer en is vrij. Ongeveer zestig procent van de Belgische bevolking is Nederlandstalig.

1.12 Indeling van de Nederlandse dialecten (6 groepen)



Na de Germaanse volksverhuizingen werden, zo bleek, in de Lage Landen Frankische, Saksische, Noordzeegermaanse en Friese dialecten gesproken. De overhand hadden de Frankische dialecten, omdat de Franken de politieke heerschappij bezaten: tussen 481 en 751 waren de Lage Landen onderdeel van het Frankische rijk, dat toen onder leiding stond van de familie van de Merovingen. Deze familie was afkomstig uit de Lage Landen. De taal die ze spraken was Oudnederfrankisch of Oudnederlands. De Merovingen onderwierpen vele andere Germaanse stammen. In 785 veroverde Karel de Grote Friesland en in 804 had hij ook de Saksen definitief onderworpen. Hij maakte het gebied tussen Maas en Rijn tot het bestuurscentrum.

Uit de vermenging van de verschillende Frankische en Saksische dialecten zijn de Nederlandse dialecten ontstaan die in de Middeleeuwen werden gesproken: het Hollands, Zeeuws, Vlaams, Brabants, Limburgs en de noordoostelijke dialecten. De Middelnederlandse dialecten zijn in verschillende grammatica's, woordenboeken en taalatlassen beschreven, en er bestaan gedateerde en gelokaliseerde tekstbestanden. Waar de toenmalige dialectgrenzen lagen, is minder goed bekend (maar zie 1.15 voor de verbreiding van een taalverschijnsel in het verleden en in het heden). Wel weten we dat Deventer, de standplaats van Lebuïnus, die omstreeks 770-775 onder de Saksen predikte, 'in het grensgebied van Franken en Saksen' lag.

De wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse dialecten is pas in de 19de eeuw ter hand genomen, en de eerste Nederlandse dialectenindelingen stammen uit het einde van die eeuw. In 1892 maakte de Duitse taalkundige H. Jellinghaus de eerste indelingskaart van de Nederlandse dialecten (zie 0.1). In 1913 tekende de Nijmeegse hoogleraar Jac. van Ginneken een overzichtskaart van de Nederlandse dialecten (zie 0.3). Net als zijn voorgangers ging Van Ginneken bij de indeling van het taalgebied uit van de benamingen van Germaanse volksstammen. Hij deelde de dialecten in vijf hoofdgroepen in: Hollands-Frankisch, Brabants-Frankisch, Limburgs-Frankisch, Saksisch en Fries. Deze groepen verdeelde hij weer verder onder. Maar over de verblijfplaatsen van die stammen weten we weinig en bovendien kan een verband tussen stam en taal niet zomaar worden gelegd. Deze oude indeling is echter erg populair geworden en een naam als *Saksisch*, voor de dialecten in Groningen, Drenthe, Overijssel en een deel van Gelderland, wordt nog steeds gebruikt.

De dialectoloog Antoon A. Weijnen, die deel 9 van de RND voor zijn rekening nam, tekende in 1941 in zijn *De Nederlandse dialecten* een nieuwe indelingskaart van de Nederlandse dialecten, waarbij hij de oude stamterminologie losliet en zich baseerde op het verloop van de klankgrenzen. Weijnen rangschikte de dialecten in zes hoofdgroepen, zoals blijkt uit de kaart:

1. De *noordelijk-centrale* en *noordwestelijke* dialecten (traditioneel Hollands en Utrechts genoemd)
2. De *zuidelijk-centrale* dialecten (Oost-Vlaams en Brabants)
3. De *zuidwestelijke* dialecten (West-Vlaams en Zeeuws)
4. De *noordoostelijke* dialecten (Saksisch)
5. De *zuidoostelijke* dialecten (Limburgs)
6. Fries

1.13 Indeling van de Nederlandse dialecten (28 groepen)

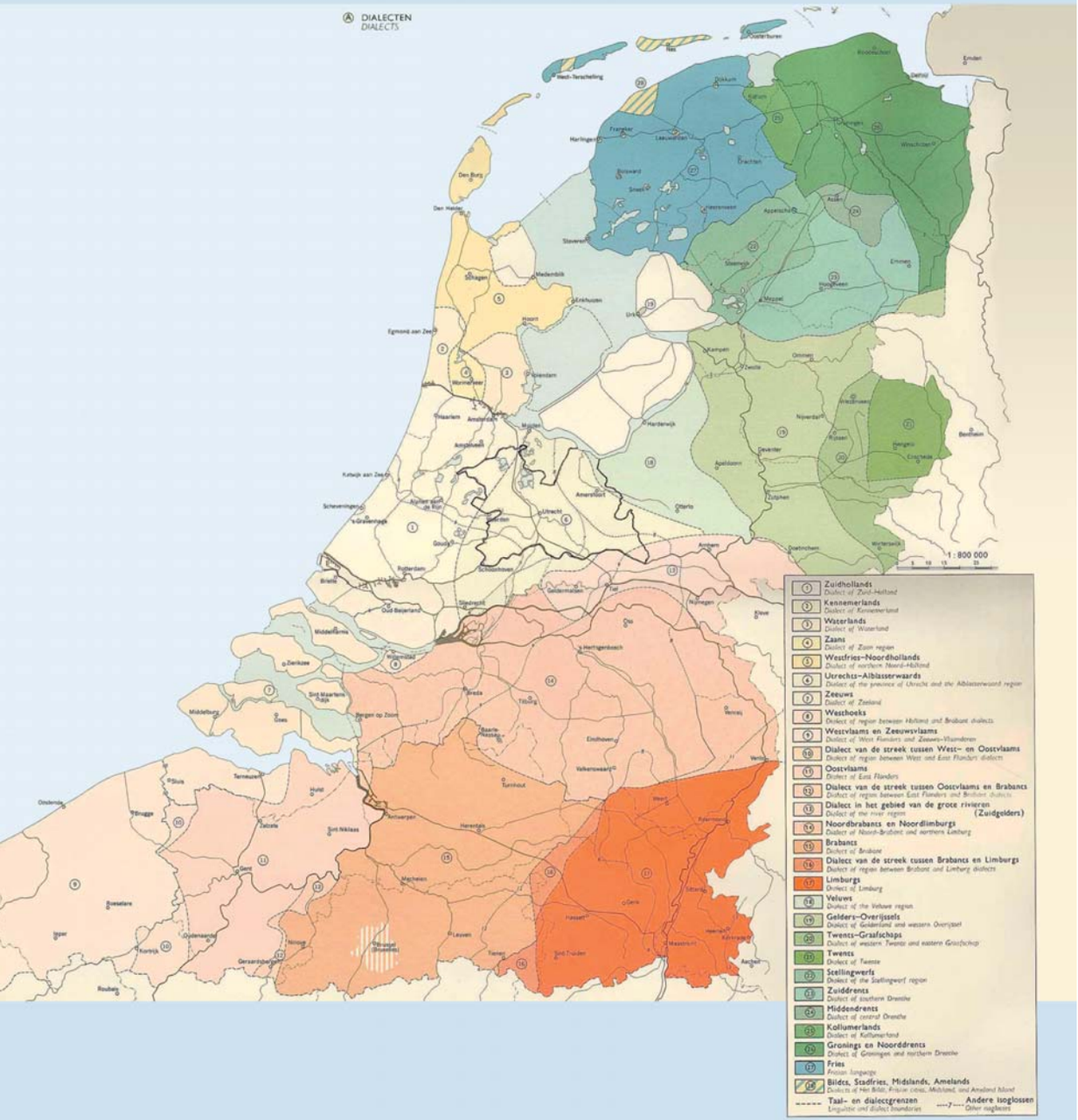

In 1946 ontwierp de dialectoloog A. Weijnen in een artikel getiteld ‘De grenzen tussen de Oost-Noord-Brabantse dialecten onderling’ een nieuwe manier om de dialectgrenzen te bepalen. Hij gebruikte daarvoor de zogenaamde pijltjes-methode. Op de kaart (zie 0.15) worden de plaatsen die de respondenten noemen door pijltjes met elkaar verbonden. Er ontstaan dan openingen die geen pijltjes bevatten, en die gelden als dialectgrenzen in het taalbewustzijn van de dialectsprekers. Het gaat hierbij dus om een subjectieve dialectindeling.
Op basis van deze pijltjes-methode tekende Jo Daan in 1968 een dialectindelingskaart voor het complete Nederlandse taalgebied. Daarbij baseerde zij zich op de antwoorden die binnengekomen waren op de eerste vraag van de vragenlijst die in 1939 door het Meertens Instituut was uitgezonden: ‘In welke plaats(en) in Uw omgeving spreekt men geheel of nagenoeg geheel hetzelfde dialect als in de Uwe?’ Voor België is Daan uitgegaan van de oordelen van taalonderzoekers omdat er te weinig informanten waren.
De kaart van Daan werd uitgebracht met grammofoonplaatje, bijkaarten en toelichting onder de titel *Van Randstad tot Landrand*. Zij komt tot de volgende indeling in 28 dialecten, die nog steeds wel wordt gehanteerd (zie ook de kaart):

1. Zuid-Hollands; 2. Kennemerlands; 3. Waterlands; 4. Zaans; 5. West-Fries-Noord-Hollands; 6. Utrechts-Alblasserwaards; 7. Zeeuws; 8. Westhoeks; 9. West-Vlaams en Zeeuws-Vlaams; 10. Dialect van het gebied tussen West- en Oost-Vlaams; 11. Oost-Vlaams; 12. Dialect van het gebied tussen Oost-Vlaams en Brabants; 13. Zuid-Gelders; 14. Noord-Brabants en Noord-Limburgs; 15. Brabants; 16. Dialect van het gebied tussen Brabants en Limburgs; 17. Limburgs; 18. Veluws; 19. Gelders-Overijssels; 20. Twents-Graafschaps; 21. Twents; 22. Stellingwerfs; 23. Zuid-Drents; 24. Midden-Drents; 25. Kollumerlands; 26. Gronings en Noord-Drents; 27. Fries; 28. Bildts, Stadsfries, Midlands, Amelands.

Fries, hier voor de volledigheid vermeld op de dialectkaart, is een aparte taal.
Hoe hoger het cijfer van het dialect, hoe verder het verwijderd is van het Standaardnederlands. De kleuren op de kaart geven de mate van onderlinge verwantschap weer: in het oranjerode gebied gebruikt men *gij* in plaats van *jij*, in het groene gebied wordt de slot-*n* uitgesproken. Het Friessprekende gebied is blauw, en wat overblijft, de westelijke dialecten, zijn geel. In het gebied van de Randstad ligt de spreektaal het dichtst bij het Standaardnederlands, en de plattelandsdialecten zijn daar vrijwel verdwenen. Dit gebied is wit gebleven, dat wit gaat geleidelijk over in lichtgeel. Naar het zuiden en noorden wordt dit geel geleidelijk donkerder, omdat de verschillen met het Nederlands van de Randstad toenemen. Naar het oosten wordt het geel groenig, waarbij Utrecht een overgangsgebied vormt.

1.14 Dialectometrische indeling van de Nederlandse dialecten
(door Peter Kleiweg, John Nerbonne en Martijn Wieling)

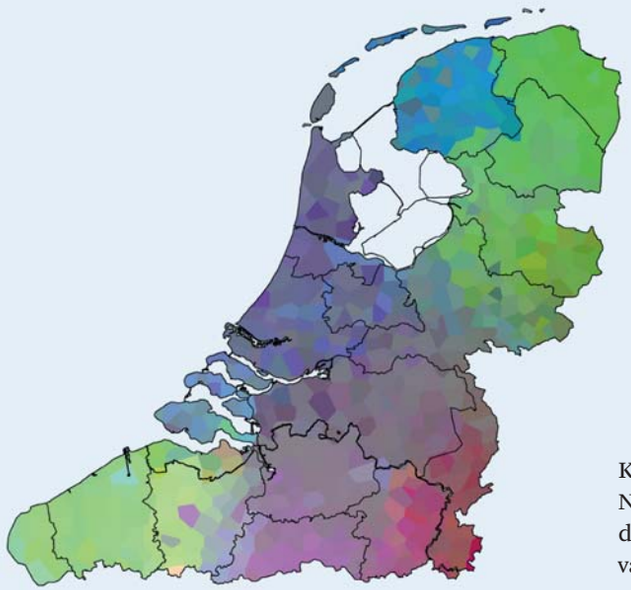

Kaart 1.14a Visualisatie van het Nederlandse dialectlandschap als dialectcontinuüm op basis van variatie in de klankcomponenten.

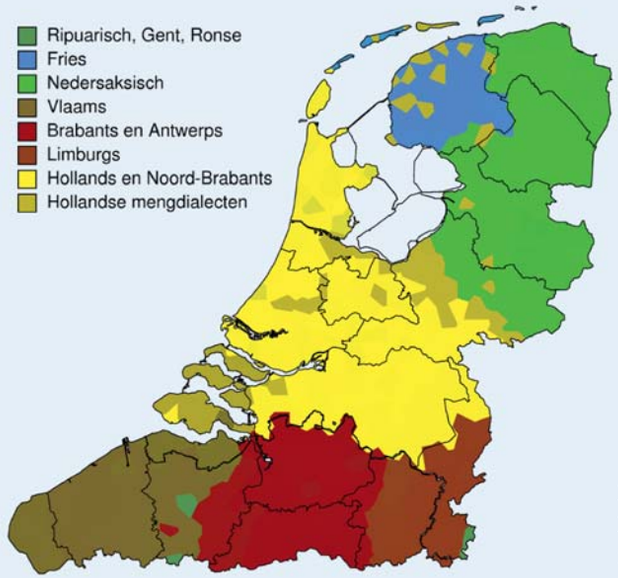

Kaart 1.14b Indeling van het Nederlandse dialectlandschap in acht groepen.

De dialectindeling in 1.12 is gebaseerd op klankgrenzen en die in 1.13 op subjectieve verwantschapsoordelen. Sindsdien heeft men geprobeerd ook een indeling te vervaardigen zuiver gebaseerd op taalkundige metingen, via de zogenoemde dialectometrische analyse. Onderzoekers Wilbert Heeringa, Peter Kleiweg, John Nerbonne en Martijn Wieling hebben de fonetische transcripties van 562 woorden zoals deze in 613 verschillende Nederlandse en Vlaamse plaatsen worden uitgesproken met elkaar vergeleken. Ze hebben gebruikgemaakt van materiaal dat binnen het GTRP-project (zie de Algemene inleiding) werd verzameld.

De aanpak is altijd gebaseerd op de vergelijking tussen twee uitspraken van hetzelfde woord, waar men het verschil in uitspraak met de zogenoemde Levenshtein-afstand meet. Als de reeksen dezelfde lengte hebben, dan kan men ze boven elkaar zetten en simpelweg tellen op hoeveel plaatsen ze verschillen:

Gronings	[son] en
Haarlems	[zon] ...verschillen op één

plek en hebben dus een afstand van één.

De Levenshtein-afstand houdt verder rekening met de mogelijkheid dat geluiden kunnen worden toegevoegd dan wel verloren kunnen gaan. Dat ziet men het eenvoudigst aan de hand van een voorbeeld van twee uitspraken van het woord *melk*:

Fries (Grouw)	[mòlkə], met ə voor de stomme *e* in bv. *de*
Haarlem	[mèlək]

De Levenshtein-afstand vergelijkt deze uitspraken door de vervanging van [ò] door [è], het verlies van de [ə] aan het einde van [mòlkə] en de toevoeging van de [ə] tussen [l] en [k] alle als één verschil te zien. Dit geeft een totale afstand van drie en staat gelijk aan het aantal handelingen dat nodig is om de Friese uitspraak te veranderen in de Haarlemse uitspraak.

Dezelfde procedure wordt voor alle 562 woordparen uitgevoerd om voor ieder woordpaar de afstand te bepalen. Hiervan wordt vervolgens het gemiddelde berekend om zo het verschil tussen het Fries in Grouw en het Nederlands in Haarlem te vinden. Er zijn ook verfijningen van de Levenshtein-afstand waar bepaalde vervangingen minder zwaar wegen, maar daar gaan we verder niet op in. Op basis van de gemiddelde Levenshtein-afstanden tussen de 613 dialecten (in totaal 187.578 plaatsparen, en dus ruim 100 miljoen woordvergelijkingen!) verkrijgt men een vrij veelomvattend beeld van de dialectverhoudingen.

Wanneer men nu via een statistische methode op basis van de onderlinge afstanden de dialecten in drie dimensies plaatst, kan men kleuren toewijzen op basis van deze drie coördinaten. Taalkundig vergelijkbare plaatsen krijgen dan vergelijkbare kleuren. Het resultaat is te zien in kaart **1.14a**. Omdat de meeste dialecten maar weinig verschillen van de omliggende dialecten, verschillen de kleuren in een klein gebied weinig van elkaar. De kaart doet recht aan de gedachte dat sprake is van een *dialectcontinuüm*.

Het is ook mogelijk om groepen of 'clusters' vergelijkbare dialecten te zoeken op basis van de onderlinge dialectafstanden. Dialecten met onderling kleine afstanden worden in dezelfde groep geplaatst en dialecten met onderling grote afstanden in een verschillende groep. De groepen worden in kaart **1.14b** getoond. De kaart laat ruwweg een verdeling in acht groepen zien, waar kleine kleurverschillen binnen een groep laten zien dat verdere opdeling mogelijk is.

1.15 Zoone wordt zoon
(door Pieter van Reenen)

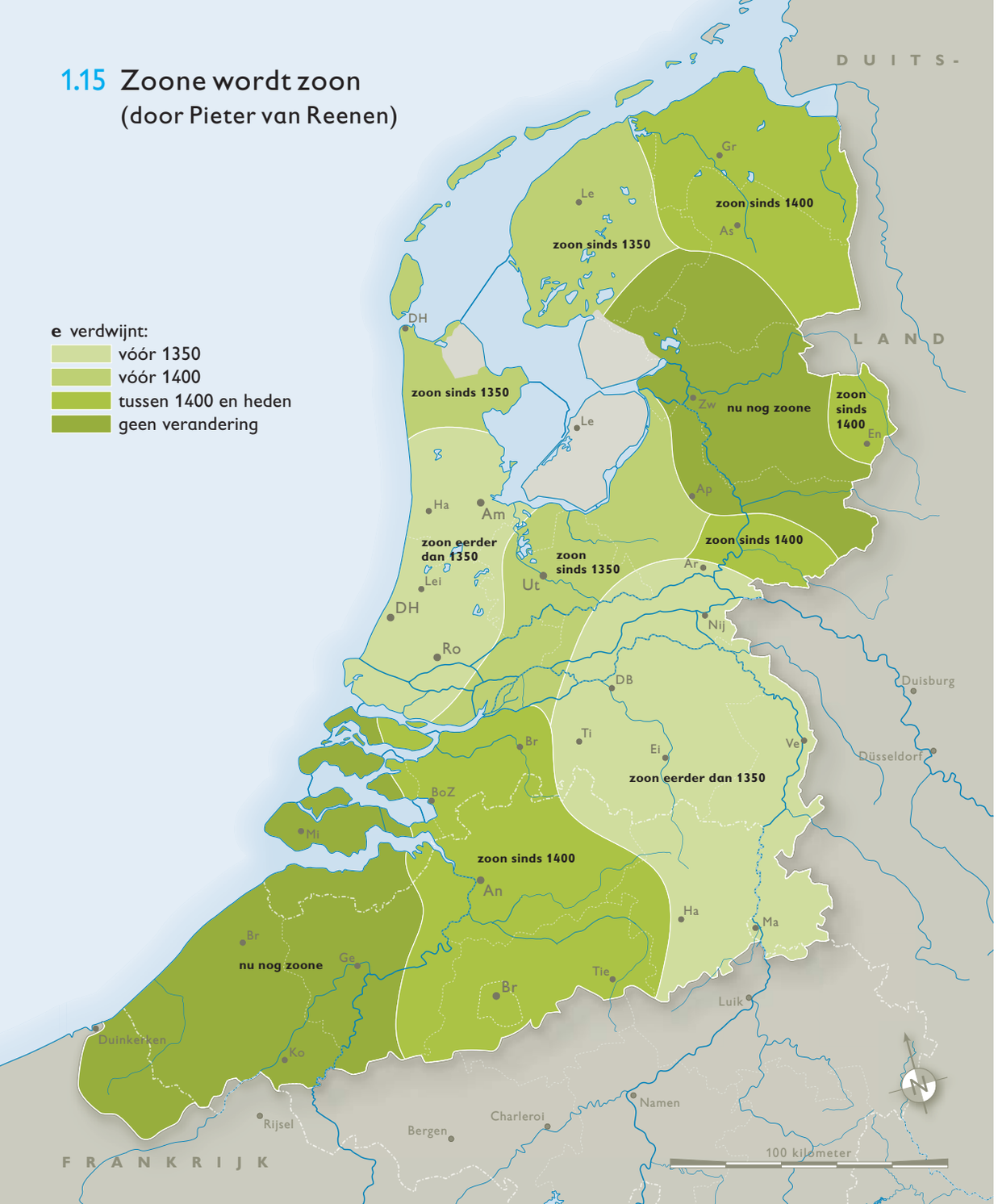

De dialectgrenzen zoals we die nu kennen komen vaak niet overeen met die van vroeger, bijvoorbeeld in de Middeleeuwen, maar dat is niet altijd makkelijk vast te stellen. Toch zijn er vanaf de tweede helft van de 13de eeuw documenten die ons de nodige informatie kunnen leveren: oorkonden, waarvan er vele duizenden bewaard zijn gebleven. Er staat gewoonlijk in wanneer ze geschreven zijn en direct of indirect valt meestal ook te achterhalen waar dat gebeurd is. Dankzij die twee gegevens is hun taal gedateerd en gelokaliseerd. Door vervolgens de relevante aspecten uit de taalvormen en constructies van een bepaalde periode te selecteren, kunnen dan toch middeleeuwse dialectkaarten worden ontworpen.

Zo kan bijvoorbeeld de aan- of afwezigheid van de onbeklemtoonde slot-*e* worden onderzocht. In het moderne Nederlands behoren *kribbe* en *hoeve* tot de woorden waarin die slot-*e* variabel is, want je kunt ook *krib* en (althans in het zuiden) *hoef* zeggen. In de Middeleeuwen eindigden zeer veel meer woorden op een onbeklemtoonde slot-*e*. Die is in de loop der tijden eerst variabel geworden en daarna is alleen de vorm zonder *-e* overgebleven. In de voorzetsels *aan* en *af* is dat in de meeste gebieden al voor 1300 gebeurd: *ave* is *af* geworden, en *ane* is *an* of *aan* geworden. Vooral vanaf de 14de eeuw heeft dat proces zich in veel woorden in veel dialecten voortgezet.

Op kaart 1.15 is in grote lijnen aangegeven hoe het enkelvoud van het zelfstandig naamwoord *zoon* in de loop der tijden van *zoone* gewijzigd is in *zoon* (ook spelvarianten van het woord zoals *zeun(e)* zijn daarbij meegerekend, zie verder 3.14). Op de kaart staan vier perioden: onveranderd *zoone*, *zoon* sinds 1400, *zoon* sinds 1350, *zoon* voor 1350. Omstreeks 1300 vinden we nog vrijwel alleen *zoone*. Maar vijftig jaar later zijn er twee gebieden te onderscheiden waar de slot-*e* zo goed als verdwenen is: Holland, Limburg en een deel van Noord-Brabant en Gelderland. Er is overigens wel beargumenteerd dat *zoon* in het Limburgs nooit een *-e* heeft gehad. Weer vijftig jaar later blijken deze twee gebieden tot een groot gebied te zijn aaneengegroeid. Tussen 1400 en de 20ste eeuw is er eigenlijk niet zoveel gebeurd. Want in de moderne dialecten is het gebied waar de slot-*e* gebleven is, slechts betrekkelijk weinig verder gekrompen. In Zeeland plus Oost- en West-Vlaanderen, Achterhoek en delen van Drenthe en Overijssel is de *-e* nog steeds aanwezig. In andere zelfstandige naamwoorden dan *zoon* is de *-e* in Zuidoost-Groningen en Midden- en Oost-Drenthe ook nog steeds aanwezig.

De gegevens van vóór de 20ste eeuw zijn afkomstig uit enige duizenden 14de-eeuwse oorkonden die in die eeuw voor het eerst bijna overal in het taalgebied te vinden zijn. Enkele spaarzame teksten en de eerste laat-14de eeuwse Friese oorkonden leren ons hoe het in die taal zit .Voor de moderne dialecten kunnen we een beroep doen op gegevens die evenwichtiger over het taalgebied verspreid zijn.

Er zijn meer woorden waar het afvalproces van de onbeklemtoonde slot-*e* ongeveer verlopen is zoals bij *zoon*, maar dat gebeurt niet altijd op dezelfde wijze. In 6.10 is meer te vinden over de afval van de slot-*e*, in een modern woord respectievelijk een naam.

1.16 *Wachten – warten*



De Nederlandse en de Duitse dialecten lopen in elkaar over; zo kwamen in 1.7 en 1.8 verschillende klankgrenzen aan de orde die zich niets aantrokken van de staatsgrens, die vanaf Gelderland naar het noorden overigens sinds 1648 vastligt, met wat kleine correcties nadien. Ook de verbreiding van woorden binnen de Nederlandse en de Duitse dialecten houdt geen rekening met de staatsgrens. Als voorbeeld kan het begrip 'wachten' gelden.
In de Nederlandse dialecten en het Standaardnederlands is het normale woord *wachten*. Dit woord komt ook voor in de aangrenzende oostelijke gebieden en in het noordoosten. In het Hoogduitse gebied komt als belangrijkste vorm *warten* voor, de tegenhanger van het Nederlandse *wachten* en op dezelfde manier gevormd: *wachten* is een afleiding van *wacht* en betekende oorspronkelijk 'de wacht houden, bewaken, opletten'; de betekenis is verschoven naar: 'blijven tot iets gebeurt'.
Het Duitse *warten* is afgeleid van het Oudhoogduitse zelfstandige naamwoord *warta* 'wacht'; ook in het Duits is de betekenis verschoven van 'de wacht houden' naar 'afwachten'.
Wachten en *warten* beslaan momenteel het grootste gedeelte van het Nederlandse en Hoogduitse taalgebied. Deze woorden hebben een ouder woord verdrongen, namelijk het verouderde Nederlandse *beiden* (niet op de kaart) en het Duitse *beiten*. *Beiten* is slechts bewaard gebleven in een klein aantal Hoogduitse dialecten.
Het literaire Nederlands kent nog *toeven* (niet op de kaart). De Nederduitse variant hiervan, *töwen*, wordt in een groot deel van het Nederduitse taalgebied gebruikt en geldt hier als neutraal, dus niet literair, woord.
Het Nederlandse *loeren* heeft een negatieve connotatie en betekent nu 'scherp kijken of uitkijken', ook wel: 'scherp uitkijken in afwachting van iets': *de kat loert op de muis*. Ook in het Nederduits wordt *lueren* in de neutrale betekenis van 'afwachten' gebruikt, hoewel *töwen* gebruikelijker is.
In enkele gebiedjes in Duitsland komt *passen* voor, een afleiding van *pas* 'stap'. Ook het Nederlands kent *passen*, maar niet in de betekenis 'wachten'. Tot slot komt er in enkele kleine Duitse gebiedjes nog een woord voor dat in het Nederlands onbekend is: *harren*.
Uit deze en andere kaarten blijkt dat de verspreiding van oude begrippen over de Nederlandse en Duitse dialecten geen rekening houdt met de staatsgrens. Maar uit recent onderzoek is gebleken dat die staatsgrens in de loop van de 20ste eeuw en met name sinds de periode tussen de twee wereldoorlogen steeds meer ook als cultuur- en taalgrens is gaan gelden. Door de toenemende invloed van de standaardtalen Nederlands en Duits gaat het overgangskarakter van de grensgebieddialecten steeds meer verloren, zo blijkt uit onderzoek van met name Ludger Kremer. In het Nedersaksisch wordt bijvoorbeeld *wassen* (Duits *wachsen*) vervangen door het Standaardnederlandse *groeien*, en in het Nederduits verdwijnt *Pasen* ten gunste van het Standaardduitse *Ostern*. Het Nederlandse *trein* komt sporadisch in Duitsland voor, terwijl het Duitse *Isenbahn* (Hoogduits *Eisenbahn*) in het oosten van Nederland wel bekend is, maar dergelijke grensoverschrijdingen gelden niet meer voor het later opgekomen begrip 'bioscoop': hier is de staatsgrens tevens taalgrens – in het Nederlandse gebied wordt overal *bioscoop* gebruikt en in het Duitse overal *Kino*.

1.17 Verkleinwoord in het Nederlands en Duits

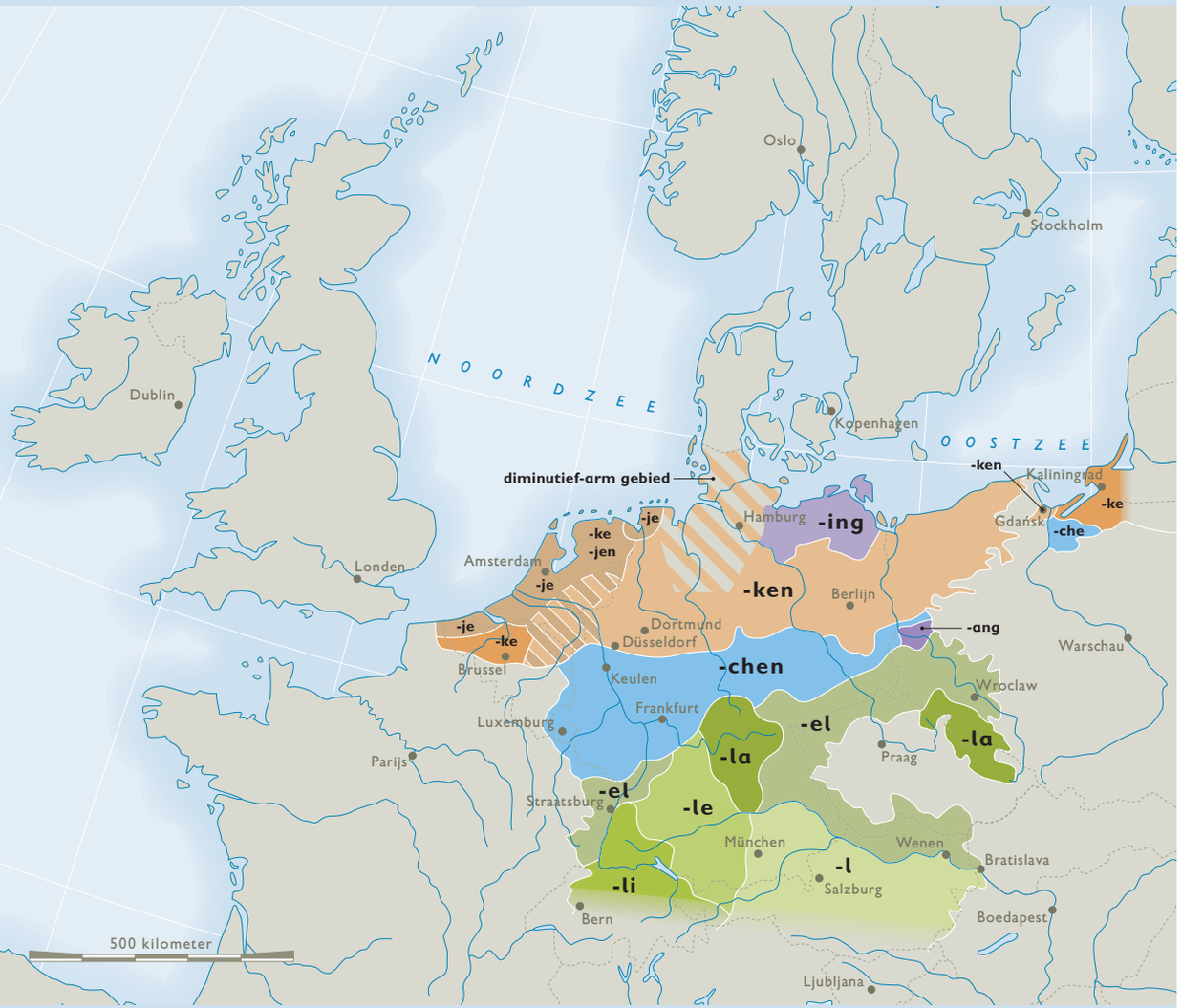

Niet alleen klanken en woorden hebben zich op soms grillige wijze verspreid over de Nederlandse en Duitse dialecten, hetzelfde geldt ook voor woorddelen. Als voorbeeld kan de verkleiningsuitgang dienen. Op de kaart is voor het Nederlands een globale indeling getekend (zie 4.2 en 4.3 voor concrete voorbeelden), terwijl hieraan is toegevoegd hoe deze uitgang binnen de Duitse dialecten is verbreid.

Op de kaart valt onmiddellijk op dat er sprake is van een duidelijke noord-zuidtegenstelling. De vormen in het zuiden met *-l-* zijn de oudste. Ook in het Nederlands bestond vroeger het verkleiningsachtervoegsel *-el*. Dit is bewaard gebleven in woorden als *druppel*, *eikel*, die oorspronkelijk 'kleine drup, kleine eik' betekenden. Aan het einde van de Middeleeuwen werden er in het Nederlands geen nieuwe verkleinwoorden meer gevormd met dit achtervoegsel. In het Duits bleef dit achtervoegsel bewaard, maar het werd uitgebreid: aan *-el-* werd *-in-* toegevoegd, een uitgang die voordien tevens zelfstandig als verkleiningsuitgang werd gebruikt. Het resultaat was *-(e)lin*, wat zich in het Hoogduits ontwikkelde tot *-(e)lein*, bijvoorbeeld *Bäuchlein* 'buikje', *Fräulein*, *Küchlein* 'koekje'. Tegenwoordig staan in de standaardtaal naast verkleinwoorden op *-lein* vaak ook vormen op *-chen* (bijvoorbeeld *Bäuchelchen*), waarbij de vormen op *-lein* meestal gelden als spreektaal.

In Duitstalige dialecten komt het element *-l-* alleen nog in het zuiden voor. Aan het einde van de Middeleeuwen werd het achtervoegsel *-el* in het Nederlands vervangen door *-(e)kijn*, bijvoorbeeld *husekijn*, *husekin(e)*, *huuskijn* 'huisje'. In deze periode werd *ij* uitgesproken als een lange *ie*. Na *(n)g*, *k*, *ch* werd een *s* ingevoegd: *kiecskijn* 'kuikentje'.

Wanneer voor het achtervoegsel *-kijn* een /t/-klank stond, werd het achtervoegsel in sommige gebieden, zoals in Noord-Holland en het noordoosten van Nederland, in de 14de eeuw meer voor in de mond uitgesproken en veranderde de uitspraak in *-kjien*, *-kje*, later in *-tjien*, *-tje*. Zo veranderden *hontkijn*, *straetkijn* via *hontken*, *straatken* in *hontje*, *straatje*. In het Vlaams heeft, onafhankelijk, dezelfde klankverandering plaatsgevonden als in het Hollands. In die gebieden vinden we tegenwoordig als verkleiningsvorm *-(t)je*.

In sommige gebieden, met name in Vlaams-Brabant, vond de verandering van *k* in *tj* niet plaats. In een aantal dialecten in het oosten en het zuiden bleef dan ook tot op heden het achtervoegsel *-eke* bewaard, vergelijk Brabants *strateken*, *veldeken*.

Het achtervoegsel *-kin* kwam op het einde van de Middeleeuwen niet alleen in het Nederlandse gebied op maar ook in het Nederduitse. In het Hoogduits kwam het in de 14de eeuw niet voor, behalve in navolging van een Nederlands of Nederduits woord. Later kwam het vaker voor, en in het Hoogduitse gebied veranderde het volgens de Hoogduitse klankverschuiving (zie 1.7) in *-chen*, vergelijk bijvoorbeeld *Mädchen*. In het Nederduits daarentegen bleef, net als in oostelijke gebieden van Nederland, het achtervoegsel *-ken* bewaard (zij het dat tegenwoordig in een deel van het gebied verkleinwoorden nauwelijks nog voorkomen – grijs gearceerd op de kaart). De 16de-eeuwse kerkhervormer Maarten Luther, die een belangrijke rol heeft gespeeld in de vorming van de Duitse standaardtaal, gebruikte door elkaar heen vormen op *-chen* en op *-lin*, maar in zijn gedrukte werken verkoos hij *-lin*. Na hem zette echter de *-chen*-vorm door in het Standaardduits.

1.18 Voltooid deelwoord in Germaanse talen

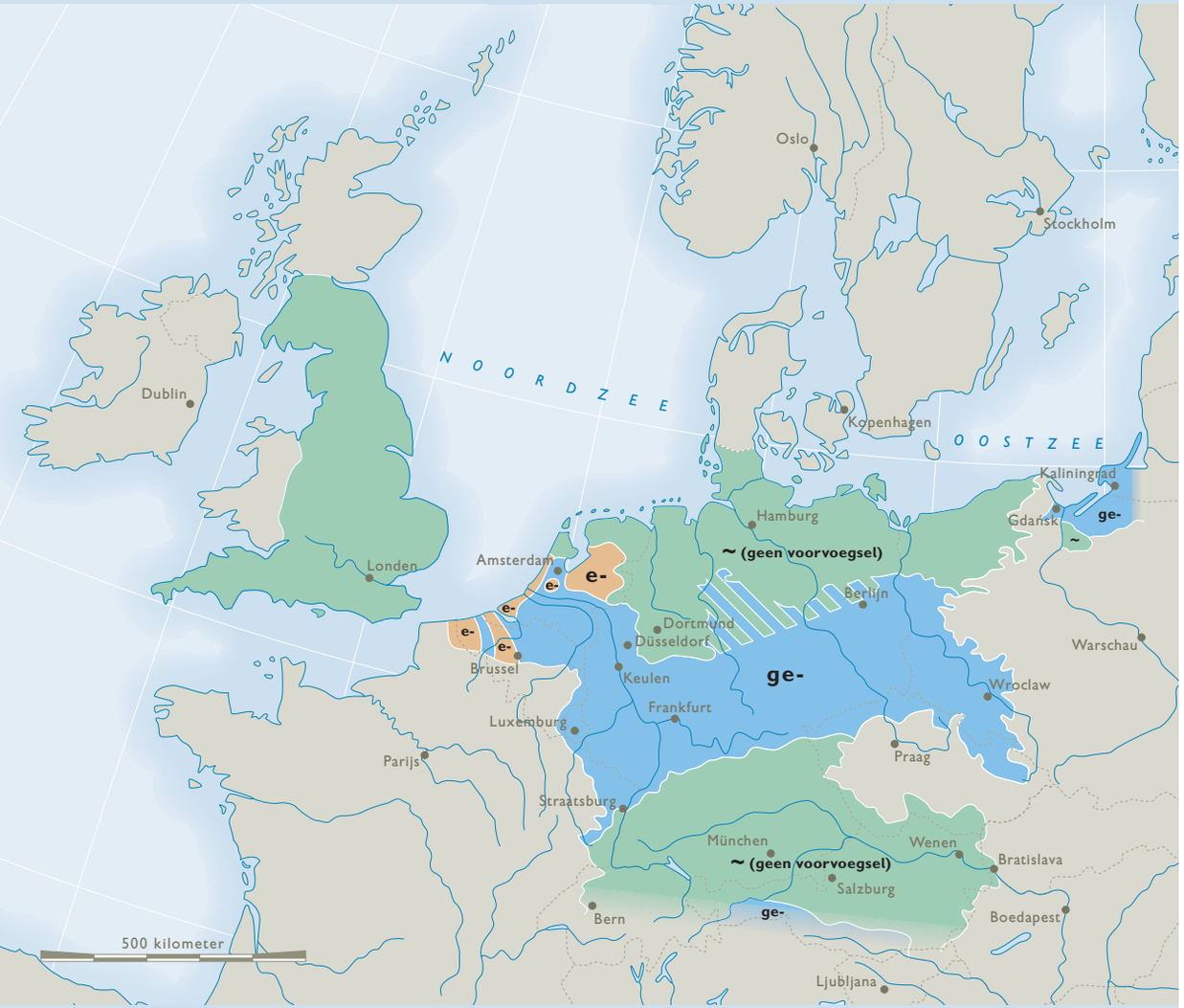

In het Standaardnederlands krijgen voltooide deelwoorden altijd het voorvoegsel *ge-*, behalve bij onscheidbare samenstellingen zoals *doorgronden* en bij werkwoorden die al een voorvoegsel hebben, zoals *bevestigen*. Zwakke werkwoorden krijgen verder de uitgang *-t* of *-d* (in overeenstemming met de verledentijdsuitgangen *-te* of *-de*): *gewerkt*, *gewandeld*. Sterke werkwoorden krijgen de uitgang *-(e)n* en vaak klinkerwisseling: *gebleven*, *gezien*. In de dialecten blijft dit *ge-* vaak weg, zoals blijkt uit hoofdstuk 4.10. Hoe is deze situatie nu ontstaan?

Het deelwoord was oorspronkelijk een bijvoeglijk naamwoord. Het voorvoegsel *ge-* of *gi-* had in het Germaans oorspronkelijk de betekenis 'samen', en werd gebruikt in verzamelnamen zoals *gebroeders*, *gebergte*. Toen deze betekenis verbleekte, ging het in de West-Germaanse talen dienen om de voltooiing van een handeling uit te drukken, en werd het het vaste voorvoegsel van het voltooid deelwoord, dat immers het einde van de handeling aanduidt.

In het oudste Nederlands bleef het voorvoegsel *ge-* achterwege bij werkwoorden die zelf al een voltooide handeling uitdrukten, namelijk *blijven* in de toenmalige betekenis 'overblijven', *brengen*, *komen*, *lijden* in de toenmalige betekenis 'gaan', *vinden* en *worden*. Deze werkwoorden kregen pas vanaf de 13de eeuw het voorvoegsel *ge-*, naar analogie van andere werkwoorden. Dat gebeurde het eerst in het Hollands, vanwaar het verschijnsel zich uitbreidde. Vandaar straalde de ontwikkeling uit naar het noordoosten, naar het Limburgs en, vooral in de 15de en 16de eeuw, naar Vlaanderen en Brabant. De verspreiding werd door de drukkerstaal bevorderd. Hieruit blijkt dat er al heel vroeg, lang voor het ontstaan van een standaardtaal, van invloed van het Hollands op andere regio's sprake was.

Uit kaart **1.18** blijkt dat in het Engels, Fries en een groot deel van het Nederduits het voorvoegsel *ge-* niet meer voorkomt, terwijl het in de dialecten van het centrale gedeelte van Duitsland en in de Duitse standaardtaal wel wordt gebruikt. Vergelijk het Nederlandse *gebroken* en het Duitse *gebrochen* met het Engelse *broken* en het Friese *brutsen*.

Uit de kaart zou men wellicht opmaken dat het voorvoegsel *ge-* is ontstaan in de centrale Nederlandse en Duitse dialecten, en dat deze vernieuwing het Engels en Fries en de Nederduitse dialecten niet heeft bereikt. Maar zo is de situatie niet geweest. Wanneer we oude geschreven bronnen van de West-Germaanse talen bekijken, blijkt namelijk dat in alle West-Germaanse talen het voltooid deelwoord is gevormd met het voorvoegsel *ge-* of *gi-*. In sommige talen en dialecten werd de *g* echter in de Middeleeuwen geleidelijk aan meer voor in de mond uitgesproken. Hierdoor veranderde *ge-* in het oosten van Nederland, in delen van Duitsland, in het Fries en het Engels via *ji-*, *i-* in *e-*, vergelijk Overijssels *ik heb elopen*. In enkele gebieden viel vervolgens de onbeklemtoonde *e-* weg, vergelijk Gronings, Stellingwerfs, Drents *ik heb lopen*. Dat gebeurde ook in het Fries. In het Engels zijn er soms nog sporen van *ge-* over, vergelijk *enough* (hetzelfde als *genoeg*). Maar in de Engelse voltooide deelwoorden is *ge-* in het Standaardengels wel verdwenen. In het Nederlands gold al in de 13de eeuw *ge-* als de beschaafde vorm.

1.19 Nederlands-Franse parallellen



Uit de voorgaande kaarten bleek dat taalverschijnselen zich vaak niets aantrekken van grenzen tussen dialecten of staten. De voorbeelden betroffen tot nu toe telkens taalverschijnselen binnen Germaanse dialecten, en aangezien die nauw aan elkaar verwant zijn en daardoor veel gelijkenis vertonen, ligt het voor de hand dat zij allerlei overeenkomsten bezitten en ook gemeenschappelijke vernieuwingen doormaken. Maar ook minder verwante dialecten, zoals Nederlandse en Franse, bezitten diverse overeenkomsten. Uiteraard worden er leenwoorden overgenomen: zo gebruikt men in het noorden van Frankrijk wel de woorden *edbo*, *slek*, *kive*, *get*, die overgenomen zijn uit een Vlaams dialect en corresponderen met de Nederlandse woorden *aardbei*, *slak*, *kever* en *geit*.

Maar het gaat langs de taalgrens niet alleen maar om de voor de hand liggende uitwisseling van leenwoorden. Een bijzonder klankverschijnsel in zuidelijk Nederlandse en noordelijk Franse dialecten is bijvoorbeeld de verandering van *-ert* in *-iet* of *-jet*, waardoor *paard* in het Nederlandse deel van deze regio en *perdre* 'verliezen' in het Franse deel allebei worden uitgesproken als *pjet* of *pjert*. Ook het wegvallen van de *h-* aan het begin van een woord treft men aan in grote aaneengesloten gebieden aan weerszijde van de taalgrens. Het gebied waar in Nederland de uitspraak *moes* voor 'muis' bewaard is gebleven (zie hoofdstuk 3.4) sluit aan op een Frans gebied waar *u* eveneens als *oe* klinkt en men *perdoe* zegt voor *perdu* 'verloren'.

Het is niet helemaal duidelijk hoe de overeenkomsten tussen de zuidelijke Nederlandse en de noordelijke Franse dialecten te verklaren zijn. Er kunnen en zullen verschillende factoren een rol gespeeld hebben. Wellicht gaan sommige verschijnselen, met name in de uitspraak, terug op de Romeinse tijd, toen er in dit gebied Latijn gesproken werd door mensen met een Germaanse of Keltische achtergrond en moedertaal. Ze kunnen ook dateren uit de periode van het Frankische rijk, toen de Germaans (Oudnederfrankisch) sprekende Franken in Noord-Frankrijk geleidelijk aan overgingen op het Frans en daarbij waarschijnlijk een Germaans accent behielden, waardoor er Germaanse invloed op het Romaans of Frans ontstond (zie ook 1.20). Dat geldt waarschijnlijk voor de verandering van *-ert* in *-iet* of *-jet*. Andere taalverschijnselen zullen jonger zijn en teruggaan op contacten tussen sprekers van Nederlandse en Franse dialecten langs de taalgrens.

Aan Germaanse of Nederlandse invloed is het waarschijnlijk te danken dat in Noord-Frankrijk een stemhebbende medeklinker aan het einde van een woord stemloos wordt uitgesproken; zo spreekt men bijvoorbeeld *herbe* 'gras' uit als *herp* en *bride* 'teugel' als *brit* – wat overeenkomt met de uitspraak van Nederlandse woorden als *web* en *hond*.

Er bestaan ook overeenkomsten in de woordvolgorde. In het Nederlands (en andere Germaanse talen) staat een bijvoeglijk naamwoord voor een zelfstandig naamwoord: *fijn zand*. In het Frans is het omgedraaid: *sable fin*. Uit kaart **1.19** blijkt echter dat in Wallonië en Noord-Frankrijk de volgorde overeenkomt met die in het Nederlands: men spreekt van *du fin sable*. In dit gebied zegt men ook *du nouveau vin* 'nieuwe wijn' en *blanc-fer* in plaats van *fer-blanc* 'vertind ijzer'.

1.20 Lidwoord in de Europese talen



In 1.19 bleek dat er parallelle taalverschijnselen bestaan tussen de noordelijke Franse en de zuidelijke Nederlandse dialecten. Er bestaan ook parallelle taalverschijnselen tussen de Nederlandse en Franse standaardtalen, en die verschijnselen komen ook voor in andere Germaanse en Romaanse talen. Van deze verschijnselen is het zeker dat zij zeer oud zijn. Een voorbeeld hiervan is de vorming van lidwoorden.

Het is gebleken dat de meeste talen in de wereld geen lidwoorden kennen. Zo was het oorspronkelijk ook in de Indo-Europese talen: noch het Indo-Europees zelf, noch het Proto-Germaans of het Latijn bezat lidwoorden. Pas na de Romeinse tijd ontwikkelden zich in de Germaanse en Romaanse talen lidwoorden. Het bepaalde lidwoord (*de/het* in het Nederlands, *le/la* in het Frans), kwam voort uit het aanwijzende voornaamwoord (*die/dat*), terwijl het onbepaalde lidwoord (*een*, Frans *un(e)*) zich ontwikkelde uit het telwoord *één*.

De ontwikkeling van de lidwoorden vond plaats in de periode van het Frankische rijk, waarschijnlijk ergens tussen de 6de en de 8ste eeuw. In die periode vonden nog enkele belangrijke veranderingen plaats binnen zowel de Romaanse als de Germaanse talen: zo ontstond er een onbepaald voornaamwoord (Nederlands *men*, Frans *on*), ging men naamvallen vervangen door voorzetsels (Latijn *rosae* luidt in het Nederlands *van de roos*, in het Frans *de la rose*), kwamen er hulpwerkwoorden op (*hebben*, *zijn*, *worden*, *zullen*), en ging men een persoonlijk voornaamwoord plaatsen bij de werkwoordsvormen (*ik loop*, *wij*, *zij lopen*). Omdat deze veranderingen min of meer tegelijkertijd in het Romaans en in de Germaanse talen optraden, gaat men ervan uit dat zij het gevolg zijn van taalcontact binnen het tweetalige Frankenrijk, waar zowel Germaanse (Nederlandse en Duitse) dialecten als Romaanse (met name Franse) gesproken werden. Zij zijn dus een gevolg van de versmelting van de twee culturen, en ze hebben zich vanuit het Frankische rijk verbreid over de andere Germaanse en Romaanse talen.

In de oudste geschreven stadia van deze talen vindt men al lidwoorden, hoewel minder vaak dan in de moderne talen.

In de latere periode is het gebruik van lidwoorden vanuit een Germaanse of een Romaanse taal overgenomen in een groot aantal andere West-Europese talen, zoals Hongaars, Albanees en Keltische talen. In het oosten is dat nog niet doorgedrongen: uit kaart **1.20** blijkt dat de meest oostelijk gesproken talen zoals het Russisch, geen lidwoord kennen. Uit onderzoek is gebleken dat in het gebied tussen de westelijke talen mét lidwoord en de oostelijke zonder er een overgangsgebied bestaat waarin lidwoorden bezig zijn zich te ontwikkelen, soms alleen in de dialecten of in de spreektaal, soms alleen in een bepaalde context. Die overgangszone bestaat uit talen die in nauw contact staan met Germaanse of Romaanse talen, zoals Pools, Sloveens, Kroatisch, Servisch, Lets, Ests, Fins (voor grijze gebieden ontbreken gegevens). De ontwikkeling van lidwoorden in deze talen is opnieuw mede het gevolg van taalcontact. In de overgangszone is het lidwoord (nog) niet verplicht, maar dat zou wel eens een kwestie van tijd kunnen zijn. Uit kaart **1.20** blijkt hoeveel invloed taalcontact kan hebben: het gevolg ervan is dat in de loop van vele eeuwen zowel verwante als niet-verwante talen in heel West-Europa zich ontwikkelen van een lidwoordloze taal naar een taal met lidwoorden.

1.21 Nederlands in Duitsland



De staatsgrens met Duitsland ligt voor een groot deel officieel vast sinds 1648 (de grens van Limburg werd pas in 1815 vastgelegd). Vanaf dat moment noemen we dialecten die worden gesproken op Duits grondgebied Duitse dialecten en die op Nederlands grondgebied Nederlandse dialecten. In enkele Duitse gebieden, zo blijkt uit kaart **1.21**, is echter nog lange tijd Nederlands gebruikt. Dat had te maken met het geloof.

In de 16de en 17de eeuw vluchtten veel Nederlandse protestanten naar Duitsland en vestigden zich in vluchtelingengemeenten. Emden gold toen zelfs als 'Moederkerk' van het Nederlandse protestantisme. Hier bleef men Nederlands spreken, totdat het gebied in 1744 werd ingelijfd door Pruisen en Hoogduits de officiële taal werd.

In Bentheim sloten de protestanten zich aan bij de Nederlandse protestanten. In de 17de eeuw werd Nederlands als kerktaal ingevoerd. De Bentheimer Kerkorde van 1709 was in het Nederlands geschreven en werd pas in 1965 vervangen. Na 1815 werden de betrekkingen tussen de gereformeerde kerken in Duitsland en in Nederland losser. In 1853 werd het Nederlands op school afgeschaft. In 1880 was het Nederlands bijna helemaal door het Hoogduits vervangen. Sommige gereformeerde gemeenten gebruikten echter nog tot de Eerste Wereldoorlog Nederlands, en de oudgereformeerde kerk ging daarmee door tot ver in de 20ste eeuw.

In Gronau preekten vanaf 1705 tot begin 19de eeuw Nederlandse dominees. Nederlands was er ook de schooltaal in de evangelische school en de privétaal van de ontwikkelde bourgeoisie; anderen spraken thuis een Nederduits dialect. Na de Franse tijd kwam Gronau onder Pruisisch bestuur. Vanaf 1830 nam het Duits de plaats in van het Nederlands.

Lingen werd in 1551 door de Nederlanden gekocht. Tot 1648 veranderde het een paar keer van eigenaar en religie. In 1648, bij de Vrede van Münster, werd de inmiddels weer katholiek geworden enclave Nederlands. Het Nederlands werd er de officiële taal voor de rechtspraak, het bestuur, de kerk en de school en dat bleef ook zo na de inlijving bij Pruisen in 1702. Na 1810, toen het gebied aan Hannover kwam, verdrong het Hoogduits heel snel het Nederlands.

In de Middeleeuwen werd in het gebied tussen Kleef en Krefeld een Nederlands dialect gesproken. In de 16de eeuw trokken veel protestanten naar deze regio. Kleef behoorde tot de 17de eeuw bij Nederland; in de 17de eeuw wisselde het enkele malen van eigenaar, maar de Nederlandse invloed bleef er groot. In 1701 ging het over in Pruisische handen. Zelfs daarna bleef het Nederlands er nog lange tijd in gebruik: in het hoofdzakelijk katholieke gebied rond Kleef werd het spreken en schrijven van het Nederlands gezien als een vorm van verzet tegen het Hoogduits van de protestantse heersers uit Pruisen, die overigens pas in 1739 eisten dat de officiële correspondentie met Berlijn in het Hoogduits zou worden gevoerd. Pas na de Franse tijd werd het Nederlands op het gemeentehuis en op school vervangen door het Hoogduits, maar rond 1830 werd nog in 80 procent van de parochies en 20 procent van de scholen Nederlands gesproken. Het Nederlands stierf er pas uit toen de Kleefse economie zich na 1870 ging oriënteren op het Roergebied.

1.22 Nederlands in de koloniale tijd



Nederlandse dialecten waren vanaf het begin van de 17de eeuw ook buiten Europa te horen. Toen zwermden de Nederlanders namelijk uit naar andere continenten. In 1602 richtten de Nederlanders de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) op voor handel met Azië, en in 1621 stichtten ze de West-Indische Compagnie (WIC), die zich onder andere bezighield met het vervoeren van slaven van Afrika naar het Caraïbisch gebied.
Nederlanders vestigden zich in heel Azië. Zij verdreven de Portugezen van de eilanden in de Indonesische archipel. Op Sri Lanka (het toenmalige Ceylon) namen zij het bestuur op zich – pas in 1802 droegen zij dit over aan de Engelsen. Korte tijd heersten Nederlanders in Taiwan (toen Formosa): van 1627-1662. De Japanners stonden de Nederlanders toe een handelspost te stichten, eerst op het eiland Hirado en vanaf 1641 op het eiland Deshima in de baai van Nagasaki. De Nederlanders waren vanaf dat moment tot 1854 de enige westerlingen die met Japan contact hadden. Verder stichtten de Nederlanders handelsposten of factorijen in India, en dreven ze handel met China. Ook in Turkije en in Arabisch sprekende gebieden werden factorijen opgericht. Voor de slavenhandel werden aan de westkust van Afrika, met name in Ghana en Ivoorkust, Nederlandse forten opgericht. In 1652 richtten Nederlanders een verversingsstation op in Zuid-Afrika, dat ze gebruikten voor een tussenstop tijdens hun reizen tussen de Indische Archipel en het vaderland. Dit station groeide uit tot een permanente vestiging.
In 1609 landden de eerste Nederlanders, Vlamingen en Friezen op de Amerikaanse oostkust. Hier stichtten zij een Nederlandse provincie die zij Nieuw-Nederland noemden, met als hoofdstad Nieuw-Amsterdam. De kolonisten handelden met indianenstammen en kwamen in aanraking met allerlei indianentalen. In 1664 namen de Engelsen de kolonie over; in ruil daarvoor kregen de Nederlanders in 1667 Suriname.
In 1499 werden de eilanden die tegenwoordig de Nederlandse Antillen heten door Spanje veroverd en in 1634 door de WIC. Korte tijd (1624-1654) woonden Nederlanders in een klein deel van Brazilië, langer bezetten zij wat nu Guyana heet; langs de rivier de Berbice en in de landstreek Essequibo stichtten zij koloniën. Deze gebieden in Guyana gingen in 1800 van Nederlandse in Britse handen over. Rond 1665 ten slotte vestigden Nederlanders zich op de Maagdeneilanden (tegenwoordig US Virgin Islands geheten), maar de eilanden zijn nooit Nederlands geweest.
In al deze gebieden werden voor kortere of langere tijd Nederlandse dialecten gesproken, en veel van de aldaar gesproken talen hebben uit deze periode Nederlandse leenwoorden overgenomen. De contacten met nieuwe volken, producten, talen, ideeën hadden op termijn een diepgravende invloed op het maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk leven in de Lage Landen. Nieuwe medicijnen werden geïntroduceerd en voedingsgewoonten veranderden: de tot dan onbekende aardappel werd nationaal voedsel, het drinken van koffie, thee, cacao en het roken van tabak leidde tot nieuwe sociale gewoonten en tot de oprichting van koffie- en theehuizen. De Nederlandse woordenschat werd enorm uitgebreid met namen voor alle nieuw ontdekte zaken – dikwijls gebruikte men hiervoor leenwoorden, bijvoorbeeld *tomaat*, *batata* (zie 2.11) of *poema*, maar men maakte ook eigen Nederlandse woorden, zoals *aardappel*, *miereneter* of *neushoorn*.

1.23 Nederlandse pidgins en creooltalen



In situaties waar mensen met verschillende talen met elkaar in contact komen, kunnen omgangstalen ontstaan met een eenvoudige grammaticale structuur. Dergelijke omgangstalen noemen we pidgins. Aan de wieg van een pidgin staan twee of meer talen. De woordenschat wordt grotendeels geleverd door de overheersende groep, bijvoorbeeld de Europese slaveneigenaars. Wanneer een pidgin moedertaalsprekers krijgt, 'creoliseert' het, dat wil zeggen de taal ontwikkelt zich tot een volledige taal, die men dan een creooltaal noemt. Creooltalen zijn mengtalen met een eigen grammatica. Ze ontwikkelen zich onafhankelijk van de talen waaruit ze zijn voortgekomen.

In het verleden zijn op andere continenten enkele pidgins en creooltalen ontstaan op basis van het Nederlands. Zo ontwikkelden de Europese kolonisten en de Noord-Amerikaanse indianen een eenvoudige omgangstaal om met elkaar te kunnen handelen. Deze pidgin wordt 'Delaware Jargon' genoemd. Daarnaast bleef het Nederlands aan de Amerikaanse oostkust lange tijd in gebruik, ook nadat de kolonie in 1664 in Engelse handen was overgegaan. Dat Nederlands ging afwijken van het Europese Nederlands, zoals er ook verschillen zijn ontstaan tussen het Amerikaans- en Brits-Engels. Dat kwam onder andere doordat het contact met het Europese Nederlands na 1664 grotendeels werd verbroken, en door invloed van het Engels. De overzeese variëteit van het Nederlands kreeg na verloop van tijd de naam Laag of Leeg Duits, of Low Dutch. De belangrijkste variëteiten waren het Jersey Dutch (gesproken in Bergen en Passaic County in New Jersey) en het Mohawk of Albany Dutch (gesproken in het gebied rond Albany in de staat New York, langs de Hudson en de Mohawk). In de staat New York spraken sommige zwarten nog tot eind 19de eeuw het Negro Dutch. Deze talen zijn geen pidgins, maar variëteiten van het Nederlands.

In Indonesië ontstonden twee creooltalen gebaseerd op het Nederlands: het Petjoh met Maleis en het Javindo met Javaans als grammaticale basis. Na de onafhankelijkheid van Indonesië in 1949 werden deze twee creooltalen door Indische Nederlanders naar Nederland gebracht. In Indonesië worden de talen vrijwel niet meer gesproken, en ook in Nederland worden ze steeds minder gebruikt. Op Sri Lanka ontstond het Ceylons-Nederlands onder invloed van inlandse talen, Portugees en Engels. Deze taal verdween na de overdracht van de kolonie aan de Engelsen.

In Zuid-Amerika en het Caribisch gebied ontstonden drie creooltalen. Ten eerste het Negerhollands, dat vanaf omstreeks 1700 gesproken werd op de Maagdeneilanden. De laatste spreekster van het Negerhollands stierf in 1987. In Guyana ontstonden het Berbice-Nederlands en het Skepi-Nederlands. De bloeiperiode van het Berbice-Nederlands lag tussen 1730 en 1830, toen de slavernij werd afgeschaft. In 2010 is de taal officieel uitgestorven verklaard. Het Skepi-Nederlands werd in de 17de en 18de eeuw in de landstreek Essequibo (Iskepe) gesproken. Over deze taal is niet veel bekend, maar hij is waarschijnlijk onafhankelijk van het Berbice-Nederlands ontstaan.

Tot slot is in Zuid-Afrika het Afrikaans ontstaan. Deze taal geldt als dochtertaal van het Nederlands, en hij bezit kenmerken van een creooltaal, doordat hij is ontstaan in een meertalige situatie, tussen sprekers van Afrikaanse talen, Maleis, Portugees, Duits, Frans en Nederlands.

1.24 Nederlands in de huidige wereld

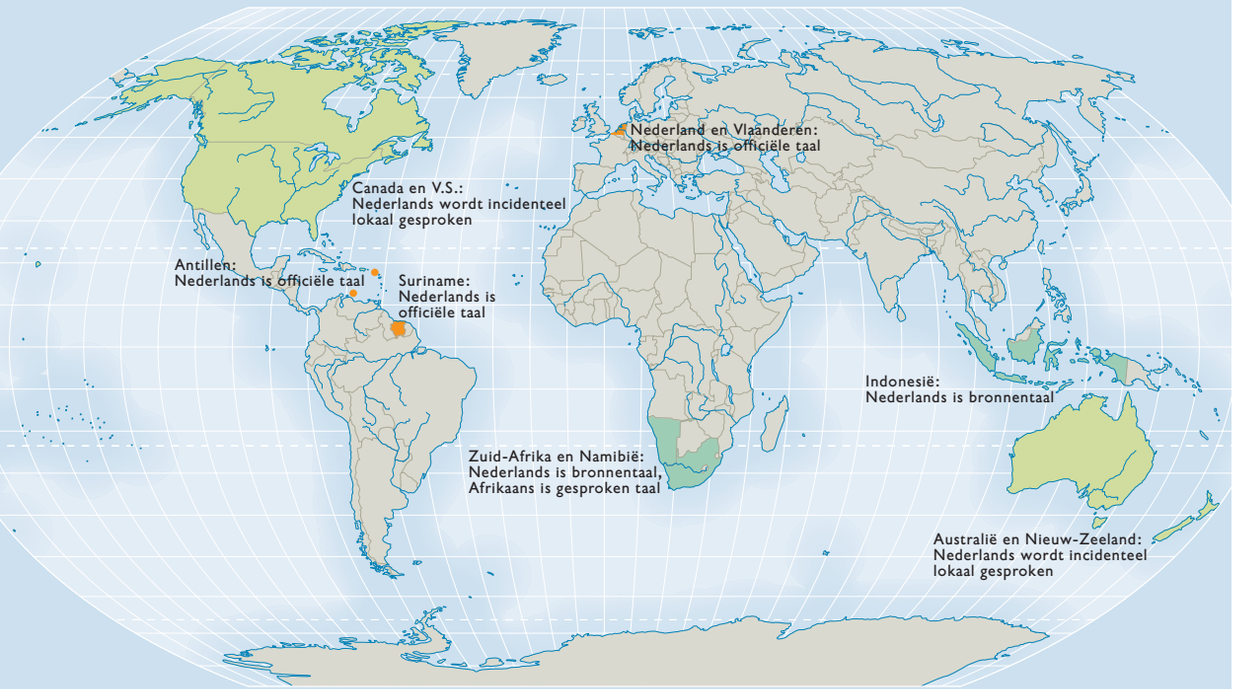

Niet alleen de Nederlandse streektalen verbreidden zich in de 17de eeuw, ook de standaardtaal die in diezelfde periode naast en uit de dialecten werd ontwikkeld, en waarin officiële stukken werden geschreven.
Momenteel is het Standaardnederlands de officiële taal van Nederland, Vlaanderen, Suriname, en de Nederlandse Antillen en Aruba. Het is de moedertaal van ruim 16 miljoen Nederlandse, ruim 6 miljoen Vlaamse sprekers en 400.000 sprekers in Suriname.
In Nederland heeft het Fries naast het Nederlands een officiële status en zijn het Limburgs en het Nedersaksisch officieel erkende regionale talen. In België zijn er drie officiële talen: Nederlands, Frans (4,6 miljoen mensen) en Duits (circa 150.000 mensen); zie 1.11.
In Suriname en in mindere mate op de Antillen zijn speciale variëteiten van het Nederlands ontstaan, het Surinaams- en Antilliaans-Nederlands. Deze etnolecten vertonen afwijkingen van het Standaardnederlands in uitspraak, woordvorming, woordenschat en grammatica. Sinds 2007 zijn op de Antillen naast het Nederlands de twee omgangstalen Papiaments en Engels erkend als officiële talen. In Suriname worden meer dan twintig talen gesproken. Het Sranantongo functioneert als contacttaal tussen de bevolkingsgroepen. Juist doordat hier zo veel talen gesproken worden, vormt het officiële Nederlands echter de bindende factor.
In Indonesië heeft het Nederlands nog steeds een belangrijke positie als bronnentaal: de bronnen van de Indonesische geschiedenis, archieven, officiële documenten, juridische besluiten et cetera zijn allemaal geschreven in het Nederlands. In Zuid-Afrika en Namibië wordt het nauw aan het Nederlands verwante Afrikaans gesproken – ook hier is Nederlands een belangrijke bronnentaal. In de Kongo daarentegen was niet Nederlands of Vlaams, maar Frans de bestuurstaal in de periode dat dit gebied een Belgische kolonie vormde, tussen 1908 en 1960. Het Nederlands speelde hier dan ook nauwelijks een rol.
Tot slot zijn er vanaf het midden van de 19de eeuw omvangrijke groepen Nederlandse en Vlaamse emigranten getrokken naar gebieden buiten Europa, vooral Australië, Nieuw-Zeeland, Canada en verschillende staten in Noord-Amerika. Hier wordt onderling in meerdere of mindere mate nog wel Nederlands gesproken en bestaat een kleine Nederlandstalige pers.

1.25 Dialectbeheersing en dialectgebruik in de 21ste eeuw (door Henk Bloemhoff)

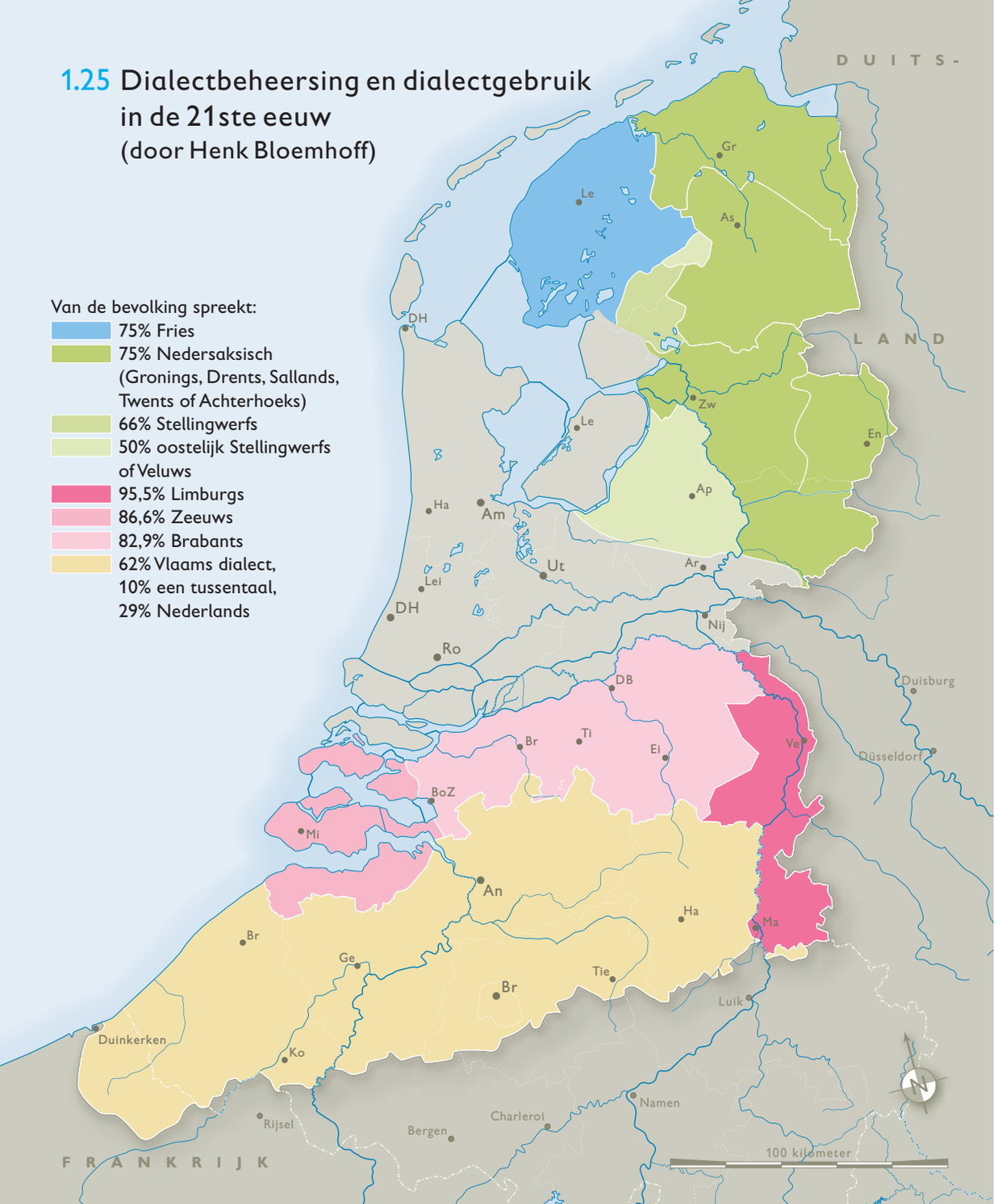

Toen in 1972 een vereniging voor het Stellingwerfs werd opgericht, is wel gezegd dat deze streektaal nog hooguit 25 jaar zou bestaan en de buurtaal Fries vermoedelijk nog zo'n veertig, vijftig jaar. Na bijna veertig jaar is het Stellingwerfs nog steeds in levend gebruik, al liep het aantal sprekers terug. Ook het Fries gaf wat terrein prijs. Maar de activiteiten om Fries en Stellingwerfs levend te houden zijn flink toegenomen. Het is een opmerkelijk beeld: al enkele eeuwen ziet men de teruggang van regionale taal en dialect en voorspelt men een snelle ondergang, maar toch zijn ze volop in gebruik gebleven en de belangstelling groeit. Veel ouders die geen dialect meer tegen hun kinderen spreken, migratie en het krachtige aanbod van het Nederlands leiden in onze tijd toch tot sombere gedachten.
Ook provincies en sommige gemeenten maken zich ongerust. Daarom werken Drenthe, Groningen, Overijssel en Oost- en West-Stellingwerf aan hun Nedersaksisch. Gelderland richt zich op het Nedersaksisch van Achterhoek en Veluwe en op het niet-Nedersaksisch van het rivierengebied. In het zuiden zetten de provincies Limburg, Brabant en Zeeland zich in voor het Limburgs, Brabants en Zeeuws. Ook in Vlaanderen is er steun voor studie en verlevendiging van het dialect.
Maar hoe staat het er nu eigenlijk voor in de praktijk? De zorg van organisaties, provincies en gemeenten maar ook de belangstelling van taalkundigen had tot gevolg dat men onder meer het kunnen spreken en lezen is gaan tellen. Dat is 'naast het Nederlands', want verreweg de meeste mensen spreken die taal immers ook goed tot uitstekend.
De resultaten van de tellingen zijn op de kaart weergegeven. Het blauwe gebied is het Friese taalgebied. Men spreekt er voor 75 procent Fries. Het groene gebied is het Nedersaksische gebied. Volgens een telling uit 2003 kan men in de donkergroene delen voor ongeveer 75 procent het Nedersaksisch spreken. Dat betreft dus Gronings, Drents, Twents, Sallands en Achterhoeks. Het gebied dat minder donkergroen is aangegeven staat voor een percentage van 66 procent (Stellingwerfs). In de gebieden met het lichtste groen is dat tegen de 50 procent (Veluws, oostelijk Stellingwerfs). In de rode gebieden spreekt de bevolking volgens een internetenquête uit 2006/2007: 95,5 procent Limburgs, 82,9 procent Brabants, 86,6 procent Zeeuws, waarbij (anders dan bij de gegevens in het groene gebied) de 'immigranten' niet meegerekend zijn. Het gele gebied is Vlaanderen. Hier spreekt zo'n 62 procent van de bevolking dialect, 10 procent een tussentaal en 29 procent Nederlands.
Er zijn soms grote verschillen tussen het kunnen spreken en het daadwerkelijk spreken, zoals een vergelijking met het volgende overzichtje laat zien. Ten slotte volgen nog percentages voor het kunnen lezen in Nedersaksisch en Fries. Niet voor alle gebieden bestaan zulke cijfers, en evenmin zijn er vergelijkbare cijfers over dialectspreken in regio's als Utrecht, Holland en het rivierengebied.

Werkelijk spreken thuis, gemiddeld genomen:

- Sallands, Twents, Achterhoeks	60%
- Fries, Gronings, Drents, Stellingwerfs	50%
- Veluws, oostelijk Stellingwerfs	33%

Kunnen lezen, gemiddeld genomen:

- Drents, Stellingwerfs, Sallands, Twents, Achterhoeks	80%
- Gronings	73%
- Oostelijk Stellingwerfs, Veluws, Fries	65%

2

Woorden

JAN STROOP

2.0 Inleiding: woordgeografie

De zelfstandige naamwoorden van een taal vormen een andere categorie dan klanken of functiewoorden als voorzetsels, lidwoorden, voornaamwoorden, hulpwerkwoorden, enzovoorts. Hun naam zegt het al: het zijn naamwoorden, dat wil zeggen ze noemen iets of iemand: *vlinder*, *oom*, *spijkerbroek*, *etensvork*, *blauw*, enzovoorts. Ook de woorden voor abstracte begrippen als *liefde*, *vrede*, *woede* noemen iets wat je in elk geval kunt omschrijven of definiëren.

De verhouding tussen zo'n woord en zijn betekenis wordt 'arbitrair' genoemd, willekeurig dus, dat wil zeggen: dat een woord A betekenis X heeft, is puur toeval. Er is bijvoorbeeld geen enkel verband tussen het woord *stoel* en het object waar het de naam van is; zo'n stoel had ook *tafel* kunnen heten.

Die willekeurigheid heeft tot gevolg dat zo'n woord in principe niet op twee plaatsen tegelijk en onafhankelijk van elkaar kan ontstaan. Als een woord op twee plaatsen dezelfde betekenis heeft, zijn er drie mogelijkheden hoe dat zo gekomen is. De ene plaats heeft dat woord mét zijn betekenis overgenomen van plaats twee. Of de twee plaatsen hebben het overgenomen van plaats drie. Derde mogelijkheid: de twee plaatsen hebben het woord overgehouden uit een gemeenschappelijk voorstadium. Dit geldt natuurlijk ook allemaal op dezelfde manier voor *gebieden* die hetzelfde woord met dezelfde betekenis hebben.

Nog een belangrijke consequentie van het willekeurige verband tussen betekenaar (of woordvorm) en betekenis is dat woorden altijd te maken hebben met overname: ontlening of uitlening – hetzij tussen verwante dialecten hetzij tussen verschillende talen. Een uitzondering wordt nog wel eens gemaakt voor klanknabootsende woorden. Die kunnen overal spontaan ontstaan, zo is de gedachte, maar of dat juist is, is erg de vraag. Meestal zijn het woorden die eerder een geluid symboliseren dan dat ze er een precieze weergave van zijn. In heel Frankrijk zeggen hanen volgens alle Fransen *cocorico*, alle Duitsers horen *kikeriki* en wij menen allemaal *kukeleku* te horen, terwijl hanengekraai toch overal hetzelfde klinkt. Dat alle Fransen hetzelfde woord gebruiken, is moeilijk anders te verklaren dan als het resultaat van overnemen of ontlenen. En dat geldt ook voor Duitsers en Nederlanders. Anders zou je moeten aannemen dat ze allemaal individueel het hanengekraai op dezelfde manier waarnemen. Het Nederlandse *kukeleku* is in het begin de nabootsing van het geluid van de haan geweest, maar nu is het de naam ervoor, en een naam kun je overnemen.

Het gegeven dat woorden het resultaat van overname zijn, ligt aan de basis van de vorm van taalkunde die woordgeografie heet en die zich bezighoudt met de geografische spreiding van woorden. Niet alles is woordgeografisch even interessant. Als het hele Nederlandse taalgebied voor een begrip hetzelfde woord heeft, is de woordgeograaf gauw uitgepraat. Zulke gevallen komen in dit hoofdstuk dan ook niet voor. Er worden juist begrippen in behandeld waarvoor in ons taalgebied meerdere namen bestaan, door overname of ontlening vanuit verschillende culturen of gebieden.

Bij dat overnemen moeten we onderscheid maken tussen het overnemen van de zaak tegelijk met zijn benaming en het overnemen

van alleen de benaming. Er zijn ook voorbeelden van nieuwe zaken waar in het lenende gebied een nieuwe eigen naam aan gegeven is. Dat is gebeurd bij de spijkerbroek, die uit Amerika vandaan komt, maar die hier zijn specifieke Nederlandse naam gekregen heeft. Als alleen een benaming voor een al bekend begrip of zaak wordt overgenomen, is meestal mode in het spel. Denk aan het leenwoord *kids*, dat tegenwoordig het gangbare woord voor 'kinderen' is. Ook op veel woordkaarten is mode of het prestige van een nieuwe naam of dat van zijn gebruikers de belangrijkste oorzaak van veranderingen in de naamgeving. De zaak zelf, het begrip is vanouds bekend, tegelijk met de naam ervoor, maar op zeker moment duikt er een nieuwe naam op, die in de plaats komt van de oude. Dat is onder andere gebeurd bij de naam voor 'tante'. Dat familielid heet(te) hier *moei* of *meu*, maar door de opkomst van het Franse *tante* is dat *moei* sterk op zijn retour, misschien nog wel meer dan kaart 2.5 laat zien. Want de kaartjes in deze atlas zijn vaak op ouder taalmateriaal gebaseerd (zie de index achterin) en geven dan dus ook een oudere woordgeografische situatie weer.

Het eerste wat bij het bekijken en vergelijken van de kaarten opvalt, is hun grote onderlinge verschillen. De kaarten die wel overeenkomsten vertonen zijn in de minderheid. De kaart met de benamingen voor de 'fiets' en die voor de 'velg van het fietswiel' (kaart 2.22) is zo'n geval. De fiets is een vrij nieuw verschijnsel en dat leidt er vaak toe dat de rijksgrens tussen Nederland en België de begrenzing van de benamingen vormt. In Nederland ontstond een nieuwe naam, *fiets*, maar die werd door de Vlamingen niet overgenomen; die hielden het bij het oudere *velo*. Bij de velg van het wiel gebeurde in dezelfde periode iets dergelijks. Daardoor vertonen de verspreidingspatronen van de benamingen voor 'fiets' en 'velg' hetzelfde beeld: de rijksgrens is bij beide de scheidslijn; vanwege de grote overeenkomsten konden de benamingen voor deze twee begrippen op één kaart gezet worden.

Ook bij andere recente begrippen zien we de rijksgrens tussen Nederland en België als woordgrens verschijnen. Mooi voorbeeld is de kaart van 'spijkerbroek'; kaart 2.1. De rijksgrens is een oude grens. Hij dateert uit de tijd van de Vrede van Münster van 1648. Woordgrenzen die samenvallen met de rijksgrens stammen dus van na die tijd. Bij de spijkerbroek zal dat niemand verbazen omdat die pas na de Tweede Wereldoorlog bij ons populair geworden is. Maar de rijksgrens is ook de begrenzing van oudere woorden als *nonkel* voor 'oom' (kaart 2.4) en *hesp* voor 'ham' (kaart 2.13).

Op de kaart 'oom' zien we meerdere benamingen voor een begrip dat hier al duizenden jaren bestond, misschien al wel zo lang als er mensen waren. Immers een oom is de broer van je vader of moeder en ooms zijn er altijd geweest. Daar was aanvankelijk natuurlijk ook een woord voor, te weten *oom* of een voorloper daarvan, maar later is er een concurrent verschenen, die dat oude *oom* voor een deel verdrongen heeft. De oorzaak van de verdringing van een oud woord is vaak dat het nieuwe woord eerst in de hogere sociale kringen gebruikt wordt, waarna het door de lagere taalkringen overgenomen wordt. Dat geldt ook voor het nieuwe woord *nonkel*, dat naast *oom* opkwam: *nonkel* werd door de Frans sprekende adel en hogere kringen ontleend aan het Franse *oncle*. Met *hesp* voor 'ham' hebben we een woord dat pas in recente tijd een expansie beleefd heeft.

De invloed van het taalgebied dat ten zuiden van het onze ligt, is al tweeduizend jaar geleden begonnen. In de eerste periode waren het de Romeinen, die hier niet alleen als veroveraars kwamen, maar die ook hun hele cultuur meebrachten. Vruchten als *peer*, *perzik*, groenten als *ui*, *biet*, *kool* werden hier door de Romeinen geïmporteerd, tegelijk met hun benamingen, en die werden blijkbaar alle twee door de bevolking geaccepteerd. Vandaar dat die woorden nu in het Nederlands voorkomen. Datzelfde speelde zich af op het terrein van de woningbouw: *zolder*, *kelder*, *muur*, *put* en *kamer* zijn allemaal ontleend aan het Latijn. Ook *pepel*, zie de kaart 'vlinder' (2.19), is zo'n Latijns leenwoord.

Ook na de Romeinse tijd bleef de cultuurstroom vanuit het zuiden aanhouden. Een mooi voorbeeld van de voortgaande invloed van het Latijns-Romaans-Franse taalgebied is te zien op de kaart 'ui' (2.12). Die continue invloed wordt zichtbaar door de verschillende namen die de ui achtereenvolgens gekregen heeft.

Soms wordt alleen de nieuwe zaak overgenomen en krijgt die een naam die in het lenende gebied al voorhanden was. Zo kende men hier te lande vanouds een eetbare zoete knol die uit de grond gehaald werd en die daarom ook *aardappel* heette. In de loop van de 16de eeuw werd de Zuid-Amerikaanse aardappel in Europa geïmporteerd. Dat bleek een groot succes. De oude aardappel verdween uit de keuken, waardoor zijn naam aan de nieuwe knol gegeven kon worden. Dat gebeurde niet in ons hele taalgebied. In Vlaanderen nam men behalve de nieuwe knol ook de nieuwe naam over, namelijk het indiaanse woord *batata*, dat veranderde in *patat* (kaart 2.11). Soms heeft de taalgeografische situatie bij het ene begrip invloed op de naamgeving van een ander. 'Patat friet' heet in het Nederlandse taalgebied *patat*, behalve in het zuidelijke gebied, waar *patat* immers de naam voor de aardappel is. Daar heet de patat *friet* of *frieten*.

Als een begrip heel intensief gebruikt wordt of vertrouwd is, kunnen er voor een begrip veel benamingen ontstaan. Dat is ook het geval bij begrippen uit de kinderwereld. Mooi voorbeeld is de kaart 'spijbelen' uit de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. Op die kaart komen minstens zestig verschillende benamingen voor, allemaal in kleine afgeperkte gebiedjes. Datzelfde zien we op de kaart voor 'schommelen' uit diezelfde *Taalatlas*. Dat hangt waarschijnlijk samen met het beperkte bereik dat kinderen met hun taalgebruik hebben. Hun contacten spelen zich af in de directe omgeving; overnemen over grote afstanden komt dan niet voor. Zulke overladen kaarten staan er in dit hoofdstuk niet; ze zouden te sterk vereenvoudigd moeten worden. De kaart 'Vlinder' (2.19) is op het randje van de toelaatbare simplificatie.

2.1 Spijkerbroek



De eerste keer dat de spijkerbroek in Nederland genoemd werd, was in 1954. Hij heette ook toen al *spijkerbroek*, zo genoemd vanwege de klinknagels die er toen nog in zaten. *Spijkerbroek* is de naam gebleven, wat fabrikanten en winkeliers ook deden en doen om de naam *jeans* ingevoerd te krijgen. In etalages en advertenties lees je vrijwel alleen *jeans*, maar in de spreektaal is 't *spijkerbroek* of een variant daarvan. Die naam is dus echt van mond tot mond verspreid.

Nederland is een van de weinige landen die voor die broek een eigen naam gevonden hebben. Het Duits heeft *Nietenhose*, letterlijk 'klinknagelbroek'. Elders is het meestal *jeans* of een variant daarvan, ook in Vlaanderen. Trouwens in 't begin werd de spijkerbroek in Nederland ook wel *jeans* genoemd, soms ludiek gespeld als *dzjiens* (Remco Campert). Wie de nieuwe naam bedacht heeft, is niet bekend, maar hij (of misschien een zij?) verdient wel de AKO-literatuurprijs.

Het opvallendste aan de kaart *spijkerbroek* is de grens tussen *spijkerbroek* en *jeans(broek)*. Die valt precies samen met de grens tussen Nederland en Vlaanderen. Dat is voor zo'n jong begrip iets bijzonders, want als rijksgrens stelt die grens al decennialang niet veel voor. Blijkbaar beweegt de naam voor de spijkerbroek zich in een taalkring die wel beïnvloed of verdeeld wordt door de rijksgrens.

Het Vlaamse *jeans(broek)* is zoals veel Engelse leenwoorden in Vlaanderen via het Frans ontleend. Maar omdat de gebruikers van dat woord, jongeren en scholieren vooral, onvoldoende intensief en gelijkwaardig contact hebben met hun Nederlandse tegenhangers, kunnen die dat woord niet overnemen en zo is *jeans(broek)* niet verder gekomen dan de rijksgrens. Voor *spijkerbroek* geldt het omgekeerde verhaal.

In het oosten van Nederland is het tweede deel, *-broek*, vertaald met *boks*. Hoewel het gebied met *boks* helemaal valt binnen het gebied waar de lange *ij* als *ie* wordt uitgesproken (zie 3.3), is daarbinnen weer een tweedeling te zien. In het noordelijke deel is het, zoals te verwachten, *spiekerboks*, maar in het zuidelijke deel *spijkerboks*. De verklaring is dat het woord *spijker* in het zuidelijke deel, Oost-Brabant en Limburg, niet bestaat. Daar heet zo'n voorwerp *nagel*. Een mogelijkheid was geweest om de klinker in *spijker* te vervangen door de *ie* van het dialect, maar dat is daar niet gebeurd. Het ABN-woord *spijker* is er gewoon gehandhaafd.

In andere delen van Nederland is het woord *spijker* vervangen door het dialectwoord, dat wil dus zeggen in delen van Zuid- en Noord-Holland werd het *spaikerbroek*, in West-Friesland zelfs *spoikerbroek*. In die woorden herkennen we de tegenhanger van de ABN-uitspraak *ei*.

Van *jeans* wordt gezegd dat het woord te maken heeft met de plaatsnaam Genua, omdat daar de stof vandaan kwam waar later ook de spijkerbroek van werd gemaakt; vandaar de naam *jeans* voor de broek zelf. De blauwe stof werd in de Middeleeuwen ook wel *serge de Nîmes* genoemd (naar de Zuid-Franse stad). Die benaming is in het Engels tegenwoordig geworden tot *denim* met het accent op de eerste lettergreep, en in die vorm door het Nederlands ontleend.

2.2 Bretels



Hoe chic de bretels er tegenwoordig ook uitzien en hoe gedistingeerd de dragers er in de P.C. Hooftstraat ook bij lopen, de bretels zijn van oorsprong een onderdeel van de kleren van de boer. Dat bewijzen een aantal van de benamingen die er in de dialecten voor bestaan. In West-Brabant bijvoorbeeld heten ze *grelen* en dat is dezelfde naam die ook gebruikt wordt voor een onderdeel van het paardentuig. Het is een meervoud zoals alle andere namen voor de bretels dat ook zijn. Vanouds bestonden ze uit twee banden die niet aan elkaar vastzaten, gemaakt van gevlochten touw of leer. Ze waren niet elastisch.

Nog een naam die afkomstig is van het boerenerf is *helpzelen*. Het is als enkelvoud, *zeel*, de naam voor de brede draagband die helpt bij het rijden van een kruiwagen. *Helpen* in Zuid-Limburg is waarschijnlijk een vereenvoudiging van de samenstelling *helpzelen*. In Twente en de Achterhoek heten de bretels *lichten* of *lichters*, naar het enkelvoud *licht* dat ook daar 'kruizeel, band van leer of touw waarmee kruiwagens omhoog worden gehouden bij het kruien' betekent. *Licht* is afgeleid van het werkwoord *lichten* 'optillen'.

In verspreid liggende gebiedjes worden de bretels *litsen* of *listen* genoemd. Het is waarschijnlijk hetzelfde woord als *lijst* in de betekenis 'zelfkant aan een stuk laken'. De boerenbretels werden vroeger inderdaad ook vaak gemaakt van laken.

Het meest gebruikte woord in de dialecten in Nederland is *galgen*. Dat het afgeleid is van *galg*, het bekende instrument om mensen te executeren, is vanwege de overeenkomstige functie van ophangen. Dat *galge(n)* ook het normale cultuurtaalwoord was, blijkt uit het Frans-Nederlandse woordenboek van Halma (1781) waar 'Bretelles qui servent à soutenir les culottes & à les empêcher de tomber' vertaald wordt met: *Galg om den broek daar aan te haken*. Deze burgerbretels zagen er waarschijnlijk ook eleganter uit dan de boerenbretels.

Van alle benamingen voor bretels is *bretels* zelf de jongste. *Bretels* in de betekenis 'broekophouder' komt pas voor in een reisverslag uit 1827. Een aanwijzing dat *bretels* jonger is dan de andere benamingen levert verder het kaartbeeld. De benaming *bretels* komt verspreid over het hele taalgebied voor, ook in alle gebieden die daarnaast nog een eigen benaming kennen. *Bretels* is kennelijk een jongere woordlaag die zich over de oude woordlagen heen legt.

De victorie van *bretels* is begonnen met de Franse revolutie, toen de burgerklasse zich onder andere door zijn kleding wilde onderscheiden van de hogere klasse, bijvoorbeeld door geen kniebroek (*culottes*) te dragen, maar een lange broek die met bretels opgehouden werd. Die lange broek kwam in de mode en zo ook het dragen van bretels. De nieuwe elegante bretels begonnen zich in de loop van de 19de eeuw als modieuze nieuwigheid te verbreiden, en wel met hun Franse naam *bretelles*. En met veel succes. In Vlaanderen is van de oude namen niet veel meer over en ook in Nederland zijn ze aan het verdwijnen. De geschiedenis van de bretels toont een voorbeeld van een zaak die van onder af naar boven gekomen is, zoals dat ook bij de spijkerbroek gegaan is. De lagere klasse kende de bretels het eerst, de hogere klasse nam hem over. De verbreiding van de luxe nieuwe versie en zijn benaming *bretels* is net zo gegaan, van onder naar boven.

2.3 Vader

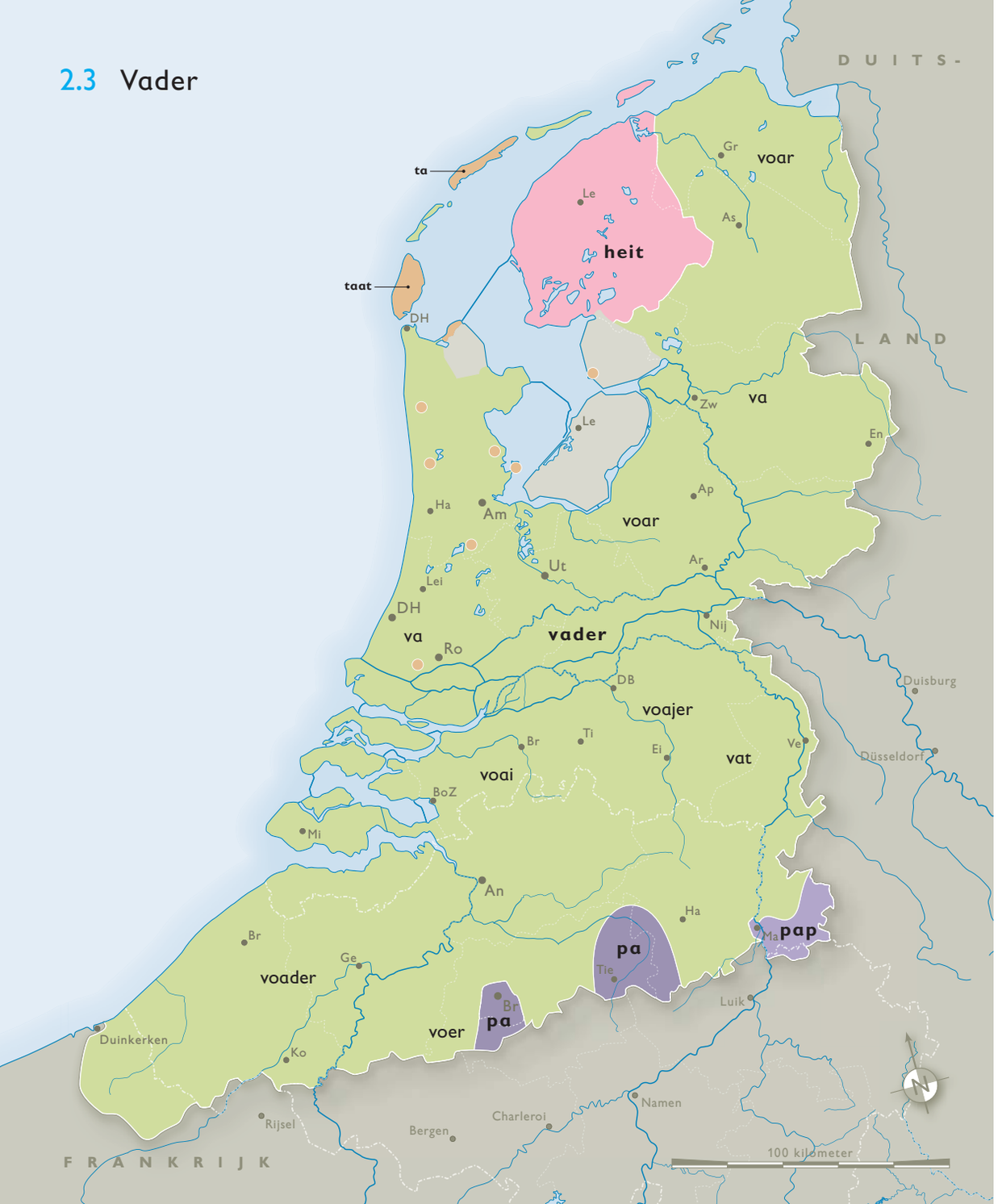

Voor ‘vader’ zijn in de Nederlandse dialecten vier woorden in gebruik: *vader*, *taat*, *papa* en *heit*. Het eerste woord is het meest verbreid; het komt in het hele taalgebied voor, in de meest uiteenlopende vormen, zoals *vader*, *voader*, *voeder*, *vajer*, *vojer*, *vaar*, *vaer*, *voar*, *va*, *vat*, *voot* – en dit is nog maar een selectie. Op de kaart zijn ze teruggebracht tot één vorm, *vader*. Het woord *vader* is een erfwoord, want het gaat rechtstreeks terug tot het (gereconstrueerde) Indo-Europese woord **pètêr*.

Ook de meeste andere benamingen voor ‘vader’ in de Europese talen komen daarvandaan: *pater* (Latijn), *père* (Frans), *pita* (Oudindisch), *pita* (Perzisch).

In de Germaanse talen is de *p* overgegaan in *f* of *v*; vandaar *Vater* (Duits), *father* (Engels) en ons *vader*. Men neemt aan dat het woord aanvankelijk geen biologisch begrip was, maar een juridische term waarmee de vader als hoofd van de familie werd aangeduid.

Dat komt aardig in de buurt van het Friese *heit* of *hait*, dat afgeleid is van het werkwoord *heten* in de betekenis ‘bevelen’ dat tot in de 17de eeuw nog gangbaar was. ‘Doet een yeder goed en geen quaed, dat heet God’, schrijft Constantijn Huygens. Een *heit* was dus iemand die bevelen gaf, en misschien is dat soms nog wel eens het geval. Dit *heit* heeft in Friesland het andere woord, *vader*, helemaal verdrongen. Wat daar de oorzaak van is, is niet te achterhalen. Misschien hangt het samen met een mogelijke maatschappelijke verandering, waardoor de vader een andere rol kreeg toebedeeld of zich wist te veroveren. *Heit* is ook doorgedrongen in het niet-Friese deel van Friesland, de Stellingwerven.

Een heel andere visie op de vader spreekt uit de benaming *taat* of *tate*. Dat woord is uit de kindertaal afkomstig en heeft een liefkozend karakter. Het Engelse *dad* kan ermee vergeleken worden. Behalve op Tessel en Terschelling komt *taat* nog sporadisch voor in Noord-Holland, en tevens in Urk, Staphorst en de Stellingwerven. Dat is toch niet gering voor een woord waarvan het uitsterven in de 19de eeuw al gesignaleerd werd.

Dan is er nog een leenwoord uit het Frans, te weten *papa*, dat zijn Franse herkomst verraadt door de klemtoon, die vroeger op de tweede lettergreep lag – tegenwoordig zegt men in het ABN meestal *pápa*. Het leenwoord *papá* komt voornamelijk voor in de nabijheid van de taalgrens. In de verkorte vorm *pa* (dat is dus de tweede lettergreep van het oorspronkelijke woord!) verschijnt het hier en daar ook in westelijk Nederland.

Het Franse *papá* was in de tweede helft van de 17de eeuw in Nederland, in de Randstad, in de mode geraakt bij de hogere kringen, waardoor het het aureool van deftig kreeg toegemeten. Het werd door anderen aanstellerig gevonden en dat verhinderde natuurlijk dat het woord in de dialecten terechtkwam. Behalve langs de taalgrens, waar het woord door contact met Franstaligen werd overgenomen, niet via of dankzij de hogere kringen. Onmiddellijk aan de taalgrens zijn ook nog een paar gevallen van *peir*, dat is het Franse *père*, geconstateerd.

2.4 Oom



De rijksgrens is scheidslijn tussen het noordelijke *oom* en het zuidelijke *nonkel*. Die scheidslijn is op de kaart heel scherp: er is geen plaats in Noord-Brabant waar *nonkel* gezegd wordt, terwijl het onmiddellijk ten zuiden van de rijksgrens juist het gewone woord is. *Nonkel* is een Frans leenwoord: *oncle* werd *den onkel* werd *de nonkel*, en dat lijkt de verklaring voor die geografische spreiding, maar toch is dat nog onvoldoende, want een woord als *schoonbroer* is als leenvertaling van *beau frère* ook uit het Frans afkomstig, en dat woord komt juist wél ook volop in Noord-Brabant voor.

Het verschil is dat *schoonbroer* veel eerder ontleend is dan *oncle*, namelijk al vóór 1600, toen de Nederlanden nog een betrekkelijke eenheid vormden. De oudste vermelding van *nonkel* is uit 1851, dus van lang na de Vrede van Münster (1648). Die vrede heeft voor een politieke en culturele scheiding van de Nederlanden gezorgd, in de vorm van de rijksgrens. Van dat moment af kwamen ontleningen van dialectwoorden uit Vlaanderen niet of nauwelijks meer de grens over, terwijl ook ontleningen in omgekeerde richting nergens meer voorkomen. Die rijksgrens is tot op de dag van vandaag in een aantal gevallen een duidelijke taalgrens. Dat bewijzen allerlei lexicale verschillen tussen Nederlandse en Vlaamse dialecten. De scheidslijn tussen *neef* en *kozijn* bijvoorbeeld volgt ook weer precies de rijksgrens.

Ons woord *oom* is een Germaans woord. In combinatie met een persoonsnaam kwam dit *oom* volgens Germaans taalgebruik altijd op de tweede plaats te staan: *Kees-oom*, *Krelis-oom*, net als dat bij andere verwantschapsnamen het geval was: *Thomasvaer*, maar ook bij andersoortige aanduidingen: *Leentje-buur*.

Het principe was: eerst komt de bepaling, dan het hoofdwoord. Die bepaling droeg de hoofdklemtoon, net als bij alle andere samenstellingen: *huisdeur*, *vloermat*, *vulpen*. Tot in de 19de eeuw is de volgorde *Kees-oom* in zwang gebleven. Onder invloed van wat er bij *tante* gebeurde (zie 2.5), dat steeds voor de persoonsnaam komt, *tante Marie*, is daar op den duur verandering in gekomen, zodat nu de volgorde is *oom Kees*, *oom Krelis*.

Al lijken de twee woorden *oom* en *nonkel* niet erg op elkaar, toch zouden ze historisch gezien wel eens verwant kunnen zijn. *Nonkel* is het Franse *oncle*, waarbij de *n* van het lidwoord is voorgevoegd. *Oncle* zelf is uit het Latijnse *avunculus* ontstaan, dat een verkleinwoord is van *avus* in de betekenis ‘grootvader’. Dat *avunculus* had de klemtoon op de tweede lettergreep, waardoor de omringende lettergrepen steeds meer gereduceerd werden, zodat uiteindelijk *oncle* overbleef.

Maar nu *oom*. Van dat woord is een oudere vorm, *ohem*, bewaard. Volgens de meeste etymologen is die *o* identiek aan de eerste lettergreep van *avunculus*! Dat *av* of *au* komt in meer Germaanse talen als verwantschapsnaam voor. *Nonkel* en *oom* hebben dus etymologisch gezien een gemeenschappelijke herkomst. Nog een overeenkomst tussen *nonkel* en *oom* is dat ook dit laatste woord een variant heeft die met een *n* begint. Op de Veluwe, op Marken, maar ook in Zeeland zijn dialecten te vinden waar *noom* gezegd wordt. Ook in die vorm is de *n* natuurlijk overgesprongen van het lidwoord naar het zelfstandig naamwoord.

2.5 Tante



Verwantschapsnamen behoren tot het oudste deel van de erfwoordenschat. Maar ook het naamgeven aan verwanten is aan mode onderhevig. Op de kaart *tante* vinden we alle twee die elementen terug. Eerst het Germaanse erfwoord, dat is *moei.* Naast *moei* komen nog tientallen regionale varianten van dat woord voor, zoals *meu*, *meui*, *mui*, *meuke*, *mooike*. Het woord is waarschijnlijk ontstaan in het West-Germaans en het is verwant met *moeder*, dat teruggaat op het Indo-Europees. In heel ons taalgebied is *moei* met zijn varianten het oorspronkelijke woord geweest. Niet alleen in de dialecten, want ook het bovengewestelijke Nederlands had geen ander woord, getuige dit citaat uit 1622: `Onse seer lieue ende zeer beminde Moeye, Mevrauwe Isabel Clara Eugenia byder gratie Gods Infante van Spaignien'.

In de dialecten in Nederland was *moei/meu* voor de oorlog het meest gebruikte woord. Tegenwoordig wordt het steeds meer vervangen door *tante*. In de Vlaamse dialecten zijn er hier en daar alleen nog resten van *moei/meu* te vinden; het zijn er maar weinig. Ze staan dan ook niet op de kaart. Opvallend is dat bij een combinatie met een persoonsnaam *meu* of *moei* meestal het tweede woorddeel is: *Miemui* (o.a. West-Brabants), *Teuntjemeu*, (17de-eeuws Hollands), net als oorspronkelijk ook bij *oom*: *Pietoom*, volgens de regel dat een bepaling voorafgaat aan het bepaalde (zie 2.4). In Vlaanderen en grote delen van Limburg is tegenwoordig *tante* het overheersende woord. Het is een Frans leenwoord, dat daar ook nog eens op z'n Frans wordt uitgesproken, in elk geval eenlettergrepig, dus *tant*. Ook de Franse combinatie *ma tant* komt er voor. In Noord- Brabant komen *mui* en *tante* ongeveer evenveel voor.

Wanneer *tant* in de Vlaamse dialecten binnengekomen is, is moeilijk vast te stellen, ook niet hoe dat in zijn werk is gegaan. Mode is zeker de drijfveer geweest achter het succes van *tante* in het noorden. Daar is het woord ontleend door de bovenlaag van de samenleving, die Frans kende. De oudste vermelding is uit 1782, in de roman *Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken. In de vorm *tante* begint het woord vanuit de Hollandse steden ook in de Nederlandse dialecten door te dringen, ten koste van het oude *moei/meu*. *Tante* wordt in het Nederlands (dus ook in het ABN) met twee lettergrepen uitgesproken, net zoals ook oorspronkelijk Franse meisjesnamen vaak op zijn Nederlands worden uitgesproken: *Suzanne* i.p.v. *Suzan*; *Marianne* i.p.v *Marian.*

Een belangrijke verandering die *tante* met zich meebracht is de plaatsing van de persoonsnaam. Tegelijk met het woord werd namelijk ook de Franse gewoonte van vooropplaatsing overgenomen: *tante Marie*. Het inheemse *moei/meu* heeft daar verder geen gevolgen van ondervonden, maar het even inheemse *oom* weer wel. Dat kwam onder invloed van de combinatie met *tante* ook voorop te staan en zo werd het: *tante Marie en oom Kees.*

Peet is weer een van die verwantschapsnamen die in allerlei betekenissen voorkomen. Het woord zelf is een ontlening aan het laat-Latijnse *patrinus*, dat is afgeleid van *pater* 'vader'. Eerst betekende *peet* 'doopvader', later ook 'doopmoeder', maar omdat dat in de regel een tante was, breidde de woordbetekenis zich ten slotte in die richting uit. *Petemoei* en *peettante* zijn de bijzondere tantes die het kindje ten doop houden en naar wie het kindje vernoemd wordt.

2.6 Schoonzuster



De benaming *schoonzuster* maakt deel uit van een groep benamingen met *schoon-*: *schoonbroer*, *schoonouders*, enzovoorts. Het zijn allemaal leenvertalingen van Franse equivalenten: *beaufrère*, *beauxparents*. Op de dialectkaartjes, ook op deze, is goed te zien dat ze vanuit het zuiden ons taalgebied binnengekomen zijn en dan ook meteen de oudere inheemse benamingen verdrongen hebben. In de Vlaamse dialecten wordt nu nog uitsluitend *schoonzuster* gezegd, overigens met veel variatie. Alleen in Belgisch Limburg zijn nog wat restjes over van het oorspronkelijke *zwagerin*. Dat *beau* in de Franse naamgeving is vanouds een affectieve term die werd toegevoegd aan personen van wie men hield. Dat gebeurde in een latere fase bij uitstek bij verwantschapsrelaties door een huwelijk. Vandaar dus de specifieke betekenis van *belle-soeur/schoonzuster* als 'de zus van mijn echtgenoot'. Door het huwelijk werd de familie van mijn echtgenote ook mijn familie, oftewel mijn schoonfamilie.

De naam *schoonzuster* is in het ABN meerduidig. Hij kan betekenen: de zuster van je man, de zuster van je vrouw, of de vrouw van je broer. In ouder Nederlands en ook in de dialecten werd onderscheid gemaakt. Er bestonden verschillende benamingen. De zuster van je echtgeno(o)t(e) heette *schoonzuster*. De echtgenote van je broer heette *snaar* of vriendelijker *snaartje*.

Dat er een aparte naam bestond voor de echtgenote van je broer (net als voor de broer van je zus, *zwager*) komt doordat de relatie tot de vrouw van je broer een andere is. Haar familie is niet familie van jou. In het Nederlandse taalgebied bestonden voor deze vrouw twee namen: *snaar* en *zwagerin*. Deze vrouwelijke vorm is afgeleid van *zwager*, dat oorspronkelijk alleen en specifiek betekende 'de man van je zus'. *Zwagerin* is dus 'de vrouw van je broer' ofwel je behuwdzuster. *Zwager* is een Indo-Europees woord. Maar de uiteindelijke herkomst ervan is onbekend.

Voor de etymologie van *snaar* wordt wel verband gelegd met *snoer*, dat 'hoer, lichtzinnig meisje' betekent. Een nogal negatieve benaming dus in wezen, maar wel enigszins begrijpelijk. Met de zusters van je vrouw ben je door je huwelijk familie geworden, maar de vrouw van je broer, je snaar dus, is een losstaande vrouw, met wie je geen familieband hebt. Het is dus geen echte zuster. Opvallend zijn de vele verkleinvormen: *snaartje*, *snoaske*, enzovoort. Daaruit valt op te maken dat het met dat negatieve tegenwoordig wel weer meevalt.

Tot in de 18de eeuw werd er nog duidelijk onderscheid gemaakt tussen enerzijds *snaar* en *zwagerin* en anderzijds *schoonzuster*. Zo op 05-02-1694 te Leiden als bij een ondertrouw als getuigen optreden '*haar schoonzuster* Catlijn le Cler en *haar snaar* Lijsbeth Arnecke'. Maar op ons kaartje, gebaseerd op gegevens uit de eerste helft van de 20ste eeuw, is daar niet veel meer van terug te vinden. Bijna overal blijkt er nog maar een van beide woorden in gebruik te zijn dat dan de twee betekenissen heeft gekregen. In Vlaanderen is dat *schoonzuster*, in Noord- en Zuid-Holland, Groningen en Drenthe *snaar*, in de Stellingwerven *snaorske*. In Brabant en Limburg *zwagerin*. Dan zijn er enkele gebieden waar twee namen voorkomen, maar er zijn geen aanwijzingen dat die de oude tweedeling nog weergeven. Het gaat om nieuw (*schoonzuster*) tegenover oud (*snaar*). Tot slot is een kleine groep benamingen *maseur* te vinden in West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen.

2.7 Hiel



Voor de hiel van de voet bestaan in de Nederlandse dialecten drie namen, *hiel*, *hak* en *vers*, ieder met de nodige varianten. Van deze is *hiel* het oudst. Voor het eerst komen we *hiel* tegen in een zinsnede uit 1285 die tegenwoordig nog steeds gangbaar is maar dan in overdrachtelijke zin: *mar de romeine quamen ende volchden hem so vp die hielen*. *Hiel* is een voorbeeld van een woord dat het westen van ons taalgebied gemeen heeft met het Engels, waar het *heel* gespeld wordt. Men neemt aan dat *hiel* een afleiding is van een grondwoord **hanh* met behulp van het achtervoegsel *-il*, dat ook in het woord *enkel* voorkomt. Hoewel het dus wel een Germaans erfwoord is, geraakt *hiel* in de Nederlanden pas vrij laat algemeen in gebruik. In de Statenbijbel uit 1637 komt *hiel* bijvoorbeeld nauwelijks voor. De Statenbijbel kent voor hiel het woord *versen*. *Versen* moet in die tijd ook in de Randstad het gewone woord geweest zijn, anders zou het niet in de Statenbijbel terechtgekomen zijn. Maar terwijl *versen* in de westelijke dialecten helemaal verdwenen is, komt het in het zuidoosten in allerlei gedaantes nog steeds voor, o.a. in de samenstelling *varshaak*, een gereedschap van de klompenmaker waarmee hij de achterkant van de klomp uitholde zodat de hiel erin paste.

In de samenstelling *varshaak* komt *vars* in heel Noord-Brabant voor en tot in de buurt van Rotterdam. Dat is nog een aanwijzing dat het enkele woord *vars*, of een variant daarvan, daar en nog verder westelijk in het verleden ook voorkwam. Trouwens er zijn nog enkele Hollandse attestaties uit de 19de eeuw. In de standaardtaal leeft het woord nog voort in de uitdrukking *de verzenen tegen de prikkels slaan*, die uit de Statenbijbel afkomstig is. Soms is *prikkel* daar enkelvoud, wat zinvoller is, want een prikkel is een gepunte stok om dieren mee voort te drijven door ze in hun hielen te prikken. Als ze daar genoeg van hebben, slaan ze met hun poten achteruit om de prikkel weg te trappen. Vandaar dat de uitdrukking nu betekent ‘weerspannig zijn’.

Versen is enkelvoud en heeft *versenen* als regelmatig meervoud. In sommige dialecten is *versen* als een meervoud opgevat, vanwege die *-en* op het eind, waardoor er een nieuw enkelvoud *vers* kon ontstaan. Vergelijk dat met *cyclamen* dat aanvankelijk ook enkelvoud was, maar als meervoud geïnterpreteerd werd: *cyclamen* > *cyclaam+en*.

Het derde woord, *hak*, wordt etymologisch tot hetzelfde grondwoord herleid als *hiel*, maar het heeft een andere klankontwikkeling doorgemaakt. De betekenis van *hak* en *hiel* is volkomen gelijk. Vandaar waarschijnlijk dat opvallende menggebied *hak/hiel* in het westen. De twee woorden worden in die dialecten door elkaar gebruikt. In het Standaardnederlands is *hiel* de naam voor de hiel gebleven, maar *hak* is daar de naam voor een onderdeel van de schoen geworden. In uitdrukkingen als *met de hakken over de sloot* en *niet veel om de hakken hebben*, hebben we nog het oorspronkelijke *hak*.

Alle drie de namen voor ‘hiel’ komen opvallend vaak in uitdrukkingen en spreekwoorden voor en dan bijna altijd in het meervoud.

2.8 Enkel



Net als voor ‘hiel’ (2.7) bestaan er ook voor ‘enkel’ meerdere namen. In het Algemene Nederlands is *enkel* de gewone benaming. In de dialecten is het het meest voorkomende woord, deels wel onder invloed van dat Algemene Nederlands. *Enkel* is een erfwoord dat herleid kan worden tot een gereconstrueerd Germaans woord **anko* dat ‘gewricht’ betekent en dat zelf weer teruggaat op een Indo-Europees woord voor ‘buigen’. Het Latijnse *angelus* ‘hoek’ komt er ook vandaan. De oudste vorm *ankel* (uit *anko* met het achtervoegsel *-il*) vinden we in Friesland en op de Waddeneilanden. De dominante benaming in ons taalgebied is de umlautsvorm *enkel*.

Ook *ienklauw*, *ienkeloe* en *ankleeuw* (alle in Zeeland) en *anklouf* (West-Friesland) stammen af van dat **anko*. In het Middelnederlands bestonden er binnen deze groep nog andere varianten: *anclief*, *anclau*, *ancluw*, *ancluwen*, die soms ook onzijdig woordgeslacht hadden: ‘onder dat anclau binnen des voets’. Kiliaan noemt in zijn *Etymologicum* (1599) alleen *aen-klauwe* voor West-Vlaanderen, Holland en het gebied rond Kleef. Aan al deze vormen ligt een wortel *ankl-* ten grondslag, dat zelf een afleiding van het eerdergenoemde **anko* is. *Ankl* werd uitgebreid met een *-aw-* of *-(e)uw-* achtervoegsel, wat later leidde tot de associatie met *klauw*.

Naast *ienklauw* komt in Zeeland even vaak de vorm *ienkel* voor. Dat kan een verkorting zijn van *ienklauw*, maar ook ontlening van het Nederlandse *enkel* is mogelijk.

Dat *enkel* in veel dialecten een leenwoord moet zijn uit het Algemene Nederlands is af te leiden uit de hypercorrecte vorm *hinkel*, die voorkomt in het midden van Noord-Brabant, dat wil zeggen aan de grens van het gebied waar de *h* in het dialect ontbreekt; zie 3.8.

Onzekerheid daar over het al dan niet correct zijn van een vorm zonder *h*, leidt ertoe het zekere, dat is de vorm mét *h*, te verkiezen boven die zonder.

Voor zijn eigen regio, Antwerpen, geeft Kiliaan *knoessel*, *knoessel-been*, met daarnaast ook *enckel*, dat daar tegenwoordig niet meer voorkomt. In de 16de eeuw bestonden die twee woorden in het Antwerpse blijkbaar nog naast elkaar, maar daarna is *enkel* volledig weggevaagd door *knoessel*, dat een nieuwkomer geweest moet zijn. En een die succes had, want in heel Vlaanderen, behalve Limburg, is *knoessel* tegenwoordig het gewone woord. Het is verwant met *knoest* en *knuist*, die alle twee namen zijn voor ‘uitsteeksels’.

Knokkel, dat voorkomt in West-Friesland, naast het al genoemde *anklouf*, is weer een van die woorden voor een gerond gedeelte van het bottenstelsel. In de regel worden er de knokkels van de hand mee aangeduid.

In Belgisch Limburg is een klein aantal plaatsen waar *scheen* gezegd wordt. Dat woord wordt elders gebruikt voor de voorkant van het onderbeen. Weer een voorbeeld van een woord dat in andere gebieden de naam is voor een verwant begrip: het is niet ongewoon dat een benaming vanuit een bepaalde betekenis daarvan gaat afwijken. Dat is ook het geval waar *schenkel* ‘enkel’ betekent, te weten in een paar plaatsen in Noord- en Zuid-Holland en in West-Vlaanderen.

Net als *hiel* neemt ook de enkel in Bijbelse beeldspraak een belangrijke plaats in, onder andere in Psalm 18. De bewuste regel luidt in de Statenbijbel: ‘Gy hebt mynen voetstap ruym gemaeckt onder my, ende myne enckelen en hebben niet gewanckelt.’

2.9 Etensbord



De belangrijkste vraag die de kaart van 'etensbord' oproept, is die naar het verband tussen *teller* en *telloor*. Dat die twee woorden verwant zijn, ziet iedereen, maar doordat ze een verschillende klemtoon hebben, moeten ze ook een verschillende geschiedenis hebben. *Telloor* met de klemtoon op de tweede lettergreep is de Nederlandse vorm van het Franse *tailleur*, dat afgeleid is van het werkwoord *tailler* 'snijden'. Een *tailleur* was oorspronkelijk een houten schotel om er vlees op te snijden. *Tailleur* betekent dus gewoon 'snijder'.
Van de vormen met de klemtoon op de eerste lettergreep, *teller*, *tejjer*, en *telder*, in (zuid)-oostelijk Nederland, wordt aangenomen dat ze aan de Duitse dialecten ontleend zijn. Ze komen immers ook voor in het aangrenzende Duitse gebied. *Tejjer* is uit *teller*, met een *j* uit *l*, zoals ook het Italiaanse *bianco* uit Latijn *blanco* ontstaan is. *Telder* heeft een ingevoegde *d* gekregen, zoals regelmatig gebeurde bij woorden op *-ler*, vergelijk *zolder* uit *zoller* en *kelder* uit *keller.*
Pas in de loop van de 16de eeuw werden *teller*, *telloor* en hun varianten de naam van het al dan niet houten bord dat elke individuele tafelgenoot voor zich had. Voordat die gewoonte in zwang kwam, werd er gezamenlijk uit één pan gegeten die midden op tafel stond. Daarvan getuigt nog het Friese *panne*, *pantsje.* Dat woord is daar tegenwoordig ook de naam voor het etensbord, volgens het in de woordgeschiedenis bekende procedé nieuwe functie/betekenis: oude naam. Net zoals *boter* de naam geworden is van allerlei soorten nietboter, als Becel, margarine, enzovoorts. Dezelfde ontwikkeling heeft *schotel* in Groningen en Drenthe doorgemaakt. *Schotel* was ook daar eerst de naam van een groot vaatwerk waarin het eten op tafel gezet werd. Dit *schotel* is een ontlening van het Latijnse *scutella.* Trouwens ook andere Nederlandse namen voor etensbord zijn ontleend, naast *telder*, *telloor* ook nog *pan(ne)*. Dat kan herleid worden tot het Latijnse *panna*, dat verklaard wordt als een bijvorm van het Latijnse *patena* 'schotel, pan'. In de rooms-katholieke eredienst is *pateen* nog de naam van het schoteltje waarop de hostie gelegd wordt.
Hier en daar wordt in Oost-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen *teel* gezegd. Dat woord komt van het Oudfranse *platel*. Doordat de klemtoon in dat woord op de tweede lettergreep lag, is de eerste gereduceerd en vervolgens helemaal verdwenen. Aan die verstrooide verspreiding van het woord is te zien dat het daar vroeger algemener bekend was. Misschien nog algemener, want in Oost-Stellingwerf komt een *tiele* voor in de betekenis 'schaal, aarden schotel' en het Fries heeft *petiele*.
Van recenter datum is *assiette*, dat uit het Frans komt en dat in zuidelijk West-Vlaanderen gezegd wordt. In de 18de eeuw kwam dat woord ook in Nederland voor in de taal van hogere kringen.
Het enige erfwoord is *bord*. Dit was oorspronkelijk een houten voorwerp, een plank, of iets met een vierkante vorm. Later duidde het ook voorwerpen met een ronde vorm aan en pas in de loop van de 19de eeuw duikt de betekenis 'etensbord' op. Ook de kaart suggereert dat *bord* een jong woord is: het komt niet over de rijksgrens heen. Het heeft door zijn succes het oude *telloor* in Nederland verdrongen en het is doende ook in andere delen van Nederland het lokale woord weg te drukken. Het naamtype dat tegen de opkomst van *bord* het langste stand blijft houden is *teller*, *tejjer*, *telder* in Limburg en oostelijk Nederland.

2.10 Etensvork



Er wordt wel gezegd dat de opkomst van de etensvork te maken heeft met de binnenkomst van de aardappel. Die aardappel is in Europa ingevoerd in de loop van de 16de eeuw en in die periode wordt ook de intrede van de etensvork gedateerd. Argument: gekookte aardappelen met je hand eten gaat eigenlijk niet. Maar dit kan toeval zijn: dat er pas vanaf de 16de eeuw met een vork gegeten wordt, en toen ook ieder zijn eigen etensbord had (zie 2.9), kan ook te maken hebben met een verfijning of verandering van eetcultuur, en wel naar het voorbeeld van andere culturen.
De kaart laat vier verschillende benamingen zien: *vork*, *verket*, *fersjet* en *riekske.* Ook nu weer blijken Romaanse of Latijnse woorden meerdere keren ontleend te zijn, want *vork*, *verket* en *fersjet* komen alle drie uit het Romaans of Frans en ook nu zien we de periodes waarin de woorden ontleend werden, weerspiegeld in de woordvorm en de klemtoon.
Vork is de oudste vorm. Het woord gaat terug op het Latijnse *furca*, wat 'hooivork' betekende. De hooivork had (en heeft nog steeds) twee tanden en is van ijzer. De ontlening van *vork* moet al vóór 700 plaatsgevonden hebben, want vanaf die tijd verschijnt de Latijnse *k* in het Romaans/Franse taalgebied als *ch (sj)*. Zie het Latijnse *campus*, dat in het Frans als *champ* verschijnt. Maar *furca* heeft, eenmaal aangekomen in het Nederlandse taalgebied, zijn oude *k* behouden. Op een bepaald moment is *vork* de naam geworden voor de nieuw bedachte viertandige etensvork. Dat moet gebeurd zijn in de loop van de 14de eeuw.
Ook *verket* is uit het Franse taalgebied afkomstig, waar het de vorm *fourquette* had, een verkleinwoord van *fourc*. *Fourquette* betekende 'etensvork' en in die betekenis is het woord ontleend. Vanwege die *k* moet *verket* ontleend zijn aan de Picardische dialecten, want die hebben die *k* bewaard. Doordat de klemtoon in *fourquette* op de tweede lettergreep ligt, is de klinker in de eerste lettergreep verzwakt, met als resultaat *verket*. In Brabant leidde dat in een aantal plaatsen zelfs tot het wegvallen van de hele eerste lettergreep: *ket*.
De derde variant, *fersjet*, is het dichtst bij het Franse origineel gebleven, *fourchette*. De oudste vermelding is uit 1313. *Fersjet* komt voor in gebieden waar de invloed van het hogere Frans van Parijs en omgeving altijd sterk geweest is: in West-Vlaanderen en Limburg, met Maastricht als cultuurcentrum.
De vroege vermelding van al deze namen heeft alleen betrekking op het gebruik van de etensvork in hogere kringen. Daar is dit citaat uit Jacob van Maerlant (14de eeuw) een mooie illustratie van: 'met eenen vorcskine van goude entie stac soe in den mont'. Pas in de loop van de 18de eeuw raakt de etensvork algemeen in gebruik en dat is natuurlijk bepalend geweest voor de verspreiding van al zijn namen in de dialecten.
Dat de overgang van hooivork naar etensvork, die zich bij *vork* heeft voltrokken, niet zo uniek is, blijkt uit de Limburgse benaming *riekske*. *Riek* was en is daar immers ook de naam voor een vork die in de landbouw gebruikt wordt.

2.11 Patat



Algemeen wordt aangenomen dat de patates frites een Belgische uitvinding zijn en dat het gerecht in Nederland pas na de Tweede Wereldoorlog bekend geworden is. Daar zit veel in, maar niet alles. Patates frites mag dan in Nederland pas na de oorlog algemeen bekend geworden zijn, er wordt al veel eerder melding van gemaakt. In de roman *Het rosse leven en sterven van de Zandstraat* van M.J. Brusse uit 1912 verschijnt, temidden van 'kroegen, de zuur- en visch-, oliebollen-, loerthuizen', opeens ook een 'petat friet'-huis. In een verrassend moderne spreektaalspelling nog wel, maar wel tussen aanhalingstekens omdat het blijkbaar toch een nieuw woord was. Het boek speelt in Rotterdam, in de zeelieden- annex hoerenbuurt, vlak bij de haven. Het lijkt erop dat in Nederland dat nieuwe gerecht toen alleen daar bekend was. Niet zo vreemd trouwens, want er bestonden nauwe banden met de havenstad Antwerpen, waar de patates frites al veel langer bestond. Het gerecht is inderdaad een Belgische vinding uit de eerste helft van de 19de eeuw. Ook de naam is typisch Belgisch, die is namelijk half-Frans: *patatten* is Vlaams, maar *frites* en vooral het achteraan plaatsen van *frites* is typisch Frans. Waar de hybride naam ontstaan is, weten we niet. Op de taalgrens zou je zeggen, of anders in het tweetalige Brussel.
De oudste vermelding in België is uit 1857, toen een zekere Fritz, afkomstig uit de Elzas, als 'le roi des pommes de terre frites', te Luik heerste over een grote kermiskraam waarin hij zijn befaamde gerecht bereidde. Fritz gaat in culinaire kringen door voor 'L'Inventeur de la Friture' – de uitvinder van de patatkraam. Overigens stond er al in 1862 een frietkraam op het Burchtplein te Antwerpen, naar het schijnt een filiaal van Fritz. Iets later, in 1890, komen dan de kraam van Lisa Pattijn te Brugge en het frietkot 'Bij Neleke' te Molenbeek.
In de loop van de tijd is de dubbele benaming vereenvoudigd. Daarbij is een tweedeling ontstaan binnen ons taalgebied. Voor de hand ligt om bij vereenvoudiging van een dubbele naam het minst belangrijke woord weg te laten en het belangrijkste woord, hier *patates* dus, te behouden. Het gaat tenslotte om aardappelen, zij het in specifieke vorm. Maar omdat in Vlaanderen en een stukje zuidelijk Nederland *patatten* vanouds de naam is voor (gekookte) aardappelen, kon dat woord niet gebruikt worden voor gefrituurde aardappelen. Vandaar dat daar *frieten* de eendelige naam geworden is. In het noorden bestond dat probleem niet en dus werd het daar wel *petat.* Ten zuiden van de op de kaart getrokken grenslijn tussen *aardappel* en *patat* voor de gewone aardappel, komt de naam *petat* voor 'patates frites' niet voor.
In Nederland heeft *petat* trouwens twee betekenissen. Het is een niet-telbare stofnaam als we zeggen 'we eten vanavond patat'. Het is een telbaar zelfstandig naamwoord als we *twee patat* bestellen. In Vlaanderen is dat anders. Daar zegt men 'we eten vanavond frieten' en de bestelling luidt *twee friet*. Wel komt ook in Nederland, onder andere bij McDonalds, het verkleinwoord *frietjes* voor, maar dat zijn dan ook heel dunne on-Vlaamse staafjes.

2.12 Ui



De namen voor de ui vormen een mooie illustratie van de langdurige invloed die de Romaanse talen hier in onze contreien hebben uitgeoefend, want de meeste benamingen zijn ofwel uit het klassieke Latijn of uit het latere Romaans afkomstig. De ui is hier door de Romeinen gebracht, samen met zijn naam, *un*. Dat woord is waarschijnlijk afgeleid van het Latijnse *unio*, dat 'één' betekent. De ui werd zo genoemd omdat hij uit slechts één teen bestaat. Misschien niet vreemd dat *un* juist in Zuid-Limburg voorkomt, een gebied waar de Romeinen het langst aanwezig zijn geweest (zie 1.5). *Un* komt trouwens ook zuidelijker voor, onder andere in Luxemburg.
In een latere fase, zo omstreeks 500 of daarna, werd de ui opnieuw geïmporteerd, of in elk geval zijn naam, afgeleid nu van het Romaanse *unionem*. Dat is overigens hetzelfde woord als *unio*, maar dan in een andere naamvalsvorm en met de klemtoon op de derde lettergreep. Dat leverde in ons taalgebied vormen op als *ajuin*, *ajuun* en vervolgens *juin* of *juun*. De oorzaak is dat de eerste lettergreep geen klemtoon had, waardoor die steeds zwakker uitgesproken werd. Op den duur bleef er dan van die eerste lettergreep niets meer over.
De ABN-vorm *ui* behoort ook tot deze groep. Hij veronderstelt een stapsgewijze verandering: *juun* > *uun* > *uin* > *uien*. Dit laatste woord werd vervolgens ten onrechte als een meervoud gevoeld, waar weer een enkelvoudsvorm uit werd losgemaakt: *ui*. Vergelijk *cyclaam+en*.
Dan is het ontlenen van de naam voor de ui nog niet ten einde, want in later tijd, na de 9de eeuw, is het nog een keer gebeurd, met *andjoen* als resultaat, dat direct te verbinden is met het Franse *oignon*. De vorm *andjoen* komt voor in het zuidwesten, waar vaker late Franse invloed te constateren valt – niet verwonderlijk in een gebied dat eeuwenlang deel uitmaakte van het Franse koninkrijk.
In het noordoosten van ons taalgebied heet de ui *siepel*, zoals het Duits *Zwiebel* heeft. Ook dat is een woord van Romaanse herkomst. Het gaat namelijk terug op *cepulla* 'uitje'. Dat *cepulla* is een verkleinwoord van *c(a)epa* 'ui'.
Hoe het in ons taalgebied terechtgekomen is, is onduidelijk. Niet via Frankrijk in elk geval, want tussen het Romaanse taalgebied en het *siepel*-gebied ligt het grote gebied met afleidingen van *unio* (*un*, *ajuin*, *ui*). Er wordt aangenomen dat *Zwiebel*/*siepel* naar het noorden meegebracht is door Noord-Duitse kloosterlingen die veel contact hadden met hun broederkloosterlingen in Italië, of er misschien zelf vandaan kwamen.
De enige inheemse benaming voor de ui is *look*, met de varianten *loek* en *louk*. Dat woord bestond in oostelijk Nederland al voordat de Romeinen de ui meenamen, maar dan als benaming voor allerlei gewassen die familie van de ui zijn, zoals knoflook en bieslook.
Toen de ui daar zijn intrede deed en bijzonder bruikbaar bleek, werd de oude naam op de nieuwe groente overgedragen. De etymologie van *look* is allerminst duidelijk. Omdat de ui zelf (de bol) bestaat uit samengevouwen bladeren, wordt wel verband gelegd met *lok* in *haarlok*, dat weer verband houdt met woorden voor 'buigzaam'.

2.13 Ham



Voor de achterbout van het varken bestaan in ons taalgebied vanouds drie woorden. Plantyn noemt ze al in zijn *Thesaurus Theutonicae linguae* uit 1573: ‘Een Hespe, hamme, oft schencke’. Kiliaan (1599) noemt twee van de drie, *hespe* en *hamme*, zonder nadere geografische bepaling. Dat zou kunnen betekenen dat ze alle twee alleen in zijn streek, Antwerpen en omgeving, voorkwamen. Dat is tegenwoordig bepaald niet meer zo. *Hesp* is de grote winnaar, wint nog steeds terrein, tot schade van *ham*, en is in heel Vlaanderen nu het algemeen gebruikte woord. Een menggebied van *ham* en *hesp* zien we in Zeeuws-Vlaanderen. Restanten van het oude *ham* bevinden zich nog hier en daar in Frans Vlaanderen.

Hesp maakt deel uit van een algemene expansie vanuit het middengebied van Vlaanderen, te weten Brabant, een expansie die zich in twee richtingen manifesteert, naar de provincies West- en Oost-Vlaanderen en naar Limburg. Die perifere gebieden nemen steeds meer Brabantse woorden en vormen van uitspraak over. Overigens wordt *hesp* in een groot deel van Antwerpen en Belgisch Brabant als *heps* uitgesproken, namelijk in die plaatsen waar de opeenvolging van *sp* op het eind van een woord niet bestaat. Men zegt daar dus ook *weps*, *geps*, enzovoorts. En waar de *h* niet wordt uitgesproken (zie 3.8) is het *esp* of *eps*. De oorspronkelijke betekenis van *hesp* is ‘buiging, kromming’.

Diezelfde etymologie, ‘buiging’, wordt ook aan *ham* toegekend. Daar is dat nog veel duidelijker, want *ham* is ook een aardrijkskundige naam, die ‘hoeck lants’ betekent. Ook in de familienaam Van der Ham zit dat aardrijkskundig begrip. Het betekeniselement ‘kromming, buiging’ van de aardrijkskundige naam vinden we terug bij de achterbout die ook een boogvorm heeft. *Ham* lijkt voorheen dus het algemene woord in heel het Nederlandse taalgebied geweest te zijn, met uitzondering van het noorden en het oosten. *Ham* is dat in grote delen van Nederland nog, maar in Vlaanderen is het woord praktisch helemaal verdwenen.

Die uitzondering van het noorden en het oosten staat op rekening van *schenk*/*schonk*. Het gebied waar deze benaming gesproken wordt, loopt door tot ver over de grens met Duitsland. *Schinke* is het algemene woord in de Duitse dialecten en in het Duits. De oorspronkelijke betekenis is ‘bot, dijbeen’, maar de betekenis is blijkbaar verschoven naar het vlees dat om dat bot zit, althans bij het varken. Het ABN kent *schonk* voor ‘heup’ en *schonkig* voor ‘behept met zware heupen’.

Naar de oude betekenis ‘bot’ verwijst ook de benaming *schenkel* (verkleinwoord van *schenk*) voor ‘schaats’. Eertijds werden schaatsen gemaakt uit het schenkelbeen van paarden. Toch sterk dat een van onze bekendste schaatsers Schenk heet.

Dat Marnix van Sint-Aldegonde tijdens zijn verblijf als burgemeester van Antwerpen zich het plaatselijk dialect min of meer eigen gemaakt heeft, blijkt uit dit citaat uit zijn spotschrift *De bijenkorf der H. Roomsche Kerke* (1569), waar hij sprekende over het vagevuur waarin de katholieken geloven, schrijft: ‘daer worden de arme zielkens alsoo deerlijck gheherst ende gheroost, als oft het drooghe haringhen waren, oft van die Westphalische hespen, die seven jaren lanck in den roock ghehanghen hebben.’ Westfaalse *hespen* bestaan niet, hooguit Westfaalse *schinken*.

2.14 Sinaasappel



De sinaasappel komt uit China en India. De oudste wrang smakende soort is door de Arabieren, die hem van de Chinezen of de Indiërs hebben leren kennen, naar het Middellandse-Zeegebied gebracht. Van daaruit werd hij aan West-Europa doorgegeven. In het Indisch heet de vrucht *naranga*. Dat woord raakte in een aantal talen zijn begin-*n* kwijt, wat onder andere resulteerde in de vorm *aranienappel* die we bij Kiliaan aantreffen. Ook het Portugees *laranja*, Spaans *naranja* en Italiaans *arancia* hebben nog de oude benaming.

In het Frans ontstond door de kleur van de vrucht een associatie met *or* 'goud' en zo werd *arange* daar tot *orange*. In die vorm is het woord in het Engels overgenomen en ook in het Nederlands. Maar de benaming naar kleur, *oranjeappel*, komt bij ons nu alleen nog voor in drie gebieden in het zuidwesten en in enkele plaatsen in Zeeland en Friesland. Vanuit het centrum gezien zijn dat perifere gebieden, die in de regel nog de oudste vormen kennen.

Alle andere Nederlandse benamingen zijn verbonden aan het tweede type sinaasappel, de zoete soort, die door de Portugezen in Europa ingevoerd werd. De namen verwijzen naar het gebied waar de sinaasappel oorspronkelijk vandaan kwam. Het duidelijkst is dat te zien aan schrijfwijzen als *chinasappelen* (17de eeuw) en *appelchinaas*. Omdat de medeklinkercombinatie waar *China* mee begint in het Nederlands niet bestaat, is die geworden tot een eenvoudige *s*.

Nu is de vraag welke van de twee vormen de oudste is, *sinaasappel* of *appelsien*. Omdat ze allebei voor het eerst in de tweede helft van de 17de eeuw zijn gedocumenteerd, is er alleen het kaartbeeld dat uitsluitsel kan geven.

En dat doet het. Op de kaart zien we namelijk drie aparte gebieden met *appelsien*: het hele gebied ten zuiden van de grote rivieren, Groningen en noordelijk Noord-Holland met de Waddeneilanden. In gevolge de regel dat eenzelfde woord met dezelfde betekenis nooit op twee plaatsen tegelijk ontstaat, moeten we concluderen dat die drie gebieden eenmaal deel uitgemaakt hebben van een groter geheel en dat in het hele Nederlandse taalgebied de vorm *appelsien* in gebruik was. *Appelsien* lijkt een leenvertaling van *pomme de chine*. Door de opkomst van de vorm *sinaasappel* is dit *appelsien* ten noorden van de grote rivieren grotendeels verdwenen.

De geschiedenis van de sinaasappel leert dat Amsterdam de belangrijkste doorvoerhaven geweest is voor de sinaasappel. Dat verklaart ook waarom in bijna alle hier nog niet genoemde Europese talen de benaming *appelsien* voorkomt, al dan niet aan de taal aangepast, *Apfelsine*. En dat is nog weer een extra argument voor het primaat van *appelsien* boven *sinaasappel*, want in het tegenwoordige Amsterdam wordt *sinaasappel* gezegd. De export van de naam voor de sinaasappel moet dus plaatsgevonden hebben toen die daar nog *appelsien* genoemd werd.

Sinaasappel is een omkering van de twee delen waaruit het woord bestaat. Het verschijnsel heet woordmetathesis of 'woordomwisseling' en het komt vrij algemeen voor. *Aderspat* werd *spatader*. De *granaatappel* heette eerst op zijn Frans *appelgranaat*. En het Franse leenwoord *nootmuskaat* kreeg naast zich *muskaatnoot*. *Vogelstruis* is een vertaling van het Latijnse *avis struthio*, maar werd omgewisseld tot *struisvogel*.

2.15 Kikvors



Er zijn twee eigenschappen van de kikker die de naamgeving hebben gestuurd: zijn uiterlijk en het opvallende geluid dat hij voortbrengt. Vooral dit laatste is een belangrijk naamgevingsmotief. Bij de namen die daardoor ontstaan zijn, is *kikker* de meest voorkomende. Het werkwoord *kikken* betekent 'geluid geven' in ruime zin, maar wordt toch vooral gezegd van kikkers. We kennen het daarnaast nog in de uitdrukking *ze gaf geen kik*.

Ook *kwakkert* is een afleiding van een werkwoord dat 'een bepaald geluid maken' kan betekenen, *kwakken*. Dit woord is weer verwant met *kwaken* en verder met *kwekken*. De werkwoorden *kwakken*, *kwaken* en *kwekken* zijn klanknabootsingen, dat wil zeggen dat het geluid van het dier met spraakklanken nagebootst wordt.

Ten slotte is er nog zo'n klanknabootsing, de benaming *work* die in Zuid-Holland voorkomt en hier en daar ook in Vlaanderen. Het is niet waarschijnlijk dat deze twee ver van elkaar aanwezige gevallen van *work* iets met elkaar uit te staan hebben. Het lijkt een zeldzaam voorbeeld van twee identieke klanknabootsingen op verschillende plaatsen.

Over de etymologie van *vors* bestaan verschillende theorieën. De eerste zegt dat het woord verband houdt met een werkwoord dat 'sproeien, proesten' betekent. *Vors* is dan 'een slijmerig dier'. De tweede theorie legt een relatie met een werkwoord voor 'springen'. De Friese benaming *frosk* is een variant van *vors*, of eigenlijk andersom. Op grond van de vorm die het woord in andere Germaanse talen heeft, Engels *frog*, Duits *Frosch*, wordt aangenomen, dat de variant met de *r* vóór de klinker de oudste is. Zuid-Limburg heeft ook de oude vorm bewaard, *vroos*. *Vors* is dus ontstaan door *r*-omzetting. Vergelijk ons *vers* met Duits *frisch*.

Ook *puut* en *puit* zijn verwanten van elkaar. Het eerste is de oudste vorm van de twee. *Puut* is *puit* geworden in het gebied waar elke *uu* tot *ui* werd, bijvoorbeeld *huus* werd *huis* (zie 3.5). De oorspronkelijke betekenis is die van 'iets gezwollens', wat wel te rijmen is met een zich opblazende kikker.

Heel vaak zien we op dialectkaarten dat in een gebied dat ligt tussen twee gebieden met verschillende benamingen (A en B), combinaties ontstaan: A+B. Dat is ook hier een paar keer gebeurd: *kikvors* vormt een gebied tussen *kikker* en *vors* in. Dan een gebied met *kwakvors*, tussen *kwakkert* en *vors* in. Een geval apart zijn de combinaties met *kink-* in Noord-Brabant. *Kinkvors* is ontstaan uit *kikvors*; *kinkpuit* moet op dezelfde manier ontstaan zijn uit *kikpuit*, dat zelf niet (meer?) bestaat. *Kink* komt niet als enkelvoudig woord voor, alleen in samenstellingen, wat doet vermoeden dat hier het woord *kinkhoest* van invloed geweest is.

De samengestelde namen zijn uiteraard jonger dan de enkelvoudige. Dat die laatste de oudste namen zijn, wordt ook geïllustreerd door de gegevens uit 16de-eeuwse woordenboeken als dat van Junius en van Kiliaan, die alleen enkelvoudige namen geven. Junius vermeldt: *vorsch*, *kickert*, *puyt*, met de aanvulling dat *puyt* een Vlaams woord is; dat blijkt ook uit de familienaamkaart (zie 6.21). Kiliaan geeft: *kickert* en *vorsch*. Dat laatste woord is uit zijn eigen regio, Brabant, en hij voegt bij dat *kickert* toe dat het Fries en Hollands is. En zo is het nog steeds.

2.16 Egel



De egel, zijn biologische naam is *Erinaceus europaeus*, heet in het ABN *egel*. Die naam komt ook voor in de periferie van het Nederlandse taalgebied, dat wil zeggen in het zuidoosten en in het noordoosten; daar in de vorm van samenstellingen. Het woord wordt herleid tot het werkwoord *eggen*, dat 'prikken' betekent, en dat ook ten grondslag moet liggen aan de naam *eg* voor het bekende landbouwwerktuig. Dat heeft pennen en dat is ook het opvallendste kenmerk van de egel.

Een hele bijzondere variant in deze groep namen is *egelantier*, dat in de provincie Utrecht bekend is of was. Het is een combinatie van *egel* + *dier*. Bij de definitieve vormgeving zou ook de plantnaam *egelantier* een rol gespeeld kunnen hebben. Het is een taaie benaming, die stand gehouden heeft toen *stekelvarken* het dominerende woord werd, als opvolger van de oorspronkelijke oude benaming *egel*, die eenmaal in ons hele taalgebied voorkwam. Dat is af te leiden uit die perifere restgebieden, maar ook uit de mededeling in *Der Natuere Bloeme* van Jacob van Maerlant (ca. 1225- ca. 1300), die weet te melden dat het beestje 'in dietscher tale' *eghel* heet.

In die randgebieden vinden we een aantal samenstellingen met *egel*: *iegelzwien*, *iggelvarken*, *iechelbaerch*, *iegelkoar*, waarvan het tweede deel het lokale woord voor 'varken' is. Ook dat *koar* waarschijnlijk, al is daar verder niets over bekend. Een eigensoortige samenstelling met *egel*, naast het enkelvoudige *egel*, treffen we aan in Brabant: *pinegel*. *Pin* alias *pen* verwijst naar de stekels van de egel.

Het succes van het nieuwe *stekelvarken* heeft zeker te maken met zijn beeldend karakter. Waarom dat *stekel* in die naam zit, is dus niet de vraag, maar wel waarom de egel *varken* en *zwijn* genoemd wordt. Wie aan het hedendaagse tamme varken denkt, ziet dat niet zo, maar een afbeelding van een wild zwijn verklaart veel. De egel lijkt een kleine uitvoering van het wilde zwijn, helemaal van een wildzwijnebiggetje, met zijn ruige haargroei en zijn spitse snuit. De naam *stekelvarken* moet ontstaan zijn in de tijd dat er nog wilde zwijnen in het wild rondtrokken. Dat moet toch nog vrij lang het geval geweest zijn want de 16de-eeuwse woordenboekmaker Kiliaan kent het woord *stekelvarken* niet, dat wil zeggen niet in het Nederlands. Hij geeft wel *stackel-swijn*, maar noemt die naam Saksisch. Van de naam *stekelvarken* komen allerlei varianten voor: *stiekelvarken*, *stekkelvarken*, *stiekelzwien*. Deze laatste vorm komt overeen met *stackel-swijn* bij Kiliaan, ook wat zijn ligging in het 'Saksische' gebied betreft. Tot deze groep behoort ook *stiekelbaerch*. Een geval van woordomzetting hebben we in *zwienegel*, dat door omkering afgeleid is van *iegelzwien*.

Everzwijn staat los van de vorige namen; het is de enige naam die identiek is aan de naam voor het wilde zwijn.

Naast *egel* geeft Kiliaan nog maar één andere naam: *hurts* of *horts*. Ook Van Maerlant vermeld dat woord, in de vorm *heerts*, één keer ook zonder *h*: *erts*. Aan die laatste vorm is te zien dat het een ontlening is van het Franse *herisson* 'egel'. De Franse *h* wordt immers niet uitgesproken. Tegenwoordig vinden we *erse* in een gebied langs de taalgrens, naast enkele vervormingen (*stekel(h)ert*), die het resultaat zijn van een verkeerde interpretatie van het oorspronkelijke woord.

2.17 Merel



Een enquête van het radioprogramma *Vroege Vogels* heeft uitgewezen dat naar de mening van de luisteraars de merel de vogel is die het mooist zingt. Hij is daardoor ook enorm populair, maar natuurlijk ook omdat hij tegenwoordig zoveel voorkomt. Ieder tuintje heeft tegenwoordig wel een merel. Dat was in het verleden wel anders. Toen was de merel een onbekende vogel. Hij leefde teruggetrokken aan de rand van bossen, in het lage loofhout. Vreemd genoeg houdt geen van de namen die in de Nederlandse dialecten voorkomen, verband met het zingen van de merel, althans zo lijkt het. Zeker weten doen we dat niet omdat van een aantal namen de etymologie niet vaststaat of gewoon onbekend is. Van *merel* wordt dan gezegd dat het een ontlening is via het Franse *merle* van het Latijnse *merula*. Dat is zeker waar, maar dan zijn we nog niet veel verder. Je zou willen weten waar dat Latijnse *merula* dan vandaan komt of wat het oorspronkelijk betekende.

De uitgebreide Latijnse woordenboeken uit de 19de eeuw geven de verrassende oplossing. Daarin staat namelijk een woord *merus* dat 'alleen' betekent en dat vinden we volgens diezelfde woordenboeken terug in *merula*. *Merel* betekent dus 'solist'. Dat *solist* is dan een heel rake benaming voor de merel, want merels leven meestal solitair of in paren en zijn territoriaal ingesteld. En in het Nederlands kun je *solist* bovendien ook nog met zijn zangprestaties associëren.

Uit het Franse *merle* zijn een aantal variaties ontstaan waarvan er enkele op de kaart aangegeven zijn. Uit dat *merle* is *merele* ontstaan dat tot *merel* werd; oudste attestatie 1240. Andere varianten zijn *merling*, *melder*, *merelaar* en zelfs *belon*.

De merel is familie van de lijster. Ze verschillen alleen in kleur, vandaar dat een merel wel *zwarte lijster* of *kliester* wordt genoemd. *Lijster* wordt wel als een afleiding beschouwd van een werkwoord dat in het Nederlands niet (meer?) bestaat maar in het Gotisch *laikan* luidde en 'springen' betekende. Zowel van lijsters als merels is bekend dat ze bij het zoeken van voedsel over de grond huppen. Waarschijnlijk was *zwarte lijster* vroeger in ons hele taalgebied de gebruikelijke naam, maar is die verdrongen door het Franse leenwoord *merle* en zijn varianten.

De merkwaardigste naam voor de merel is *gieteling*, dat volgens sommigen een hypercorrectie is van *geiteling*. Kiliaan (1599) geeft trouwens wel *ghietelinck*. Diezelfde sommigen zien in *geiteling* vervolgens een afleiding van *geit*, maar wat een geit en een merel met elkaar te maken of gemeen hebben is onbekend. Toch niet het geluid dat ze voortbrengen? Dan is er toch meer te zeggen voor een relatie met het Middelhoogduitse *giude*, dat 'jubel' betekent; daarmee zou dit dan de enige naam zijn die verband legt met de zangkunst van de vogel en is *gieteling* toch de oorspronkelijke vorm van het woord.

Het Tesselse *zwarte tjakker* refereert ook wel aan een geluid, maar toch een minder fraai geluid. *Tjakker* is eigenlijk de naam voor de kramsvogel, die bij het opvliegen een reeks elkaar snel opvolgende klanken laat horen, ongeveer als *tjak tjak tjak*. Heel iets anders dus dan de coloratuur van de merel. Dat de merel op Tessel toch *zwarte tjakker* genoemd wordt, moet wel komen door de uiterlijke gelijkenis van de twee vogels.

2.18 Meikever



Voor de meikever bestaan te veel namen om ze allemaal afzonderlijk op een kaartje te kunnen zetten. Daarom zijn ze hier verdeeld naar het benoemingsmotief, waarvoor telkens een aparte kleur gekozen is.

De *meikever* heet zo omdat hij zich vooral vertoont in de maand mei, áls hij dat al doet, want de meikever heeft enorm geleden onder het gebruik van allerlei landbouwgif. Hij begint zeldzaam te worden. Er zijn op het kaartje twee gebieden *meikever* te zien, een westelijk en een oostelijk. Dat laatste maakt deel uit van een veel groter gebied dat ver tot in Duitsland doorloopt. Het linker *meikever*-gebied is bijzonder omdat de meikever er niet voorkomt. Dat heeft te maken met de biotoop die de meikever nodig heeft, namelijk lichte zandgronden; die vindt hij niet in het veen- en kleigebied van westelijk Nederland. Dat daar de naam *meikever* toch vermeld wordt, komt door de biologieles op school. Die is er ook de oorzaak van dat die naam overal wel bekend is. Het is ook de naam van de standaardtaal.

De namen *mulder* en *molenaar* hebben te maken met het uiterlijk van de meikever. Een van de twee soorten meikever ziet eruit alsof er een laagje wit meelachtig poeder op zijn dekschilden zit, zoals een molenaar of mulder dat ook heeft, en daardoor kreeg hij die naam. De naam voor de witte meikever is later overgegaan op alle meikevers. Varianten zijn de samenstellingen *meimulder* en *eikmulder*.

De meikever wordt gerekend tot de zeer schadelijke insecten. In zijn gedaante van larf, *engerling* geheten, vreet hij wortels van bomen aan. Bovengronds, in de status van kever, kan een leger meikevers in korte tijd hele bomen kaalvreten, in het bijzonder eikenbomen.

Daar dankt hij namen aan als *ekkelvretter*, *eikmulder*, *ekkelbrommer*, *ekkelworm*, *eikronker* en dergelijke. Dit zijn nog maar enkele van de vele combinaties van verschillende benoemingsmotieven die er in de dialecten van het Nederlands voorkomen.

Het gonzende, brommende geluid dat een in de avond aanvliegende meikever maakt, is reden geweest om hem *ronker* te noemen, *ronkaard*, *ruller* of net zoals Guido Gezelle doet in een gedichtje: *averulle* (= avondbrommer).

De meikever is vaak lijdend voorwerp geweest van kinderspelletjes. Een meikever die gaat vliegen, al of niet aan een draadje, maakt alvorens op te stijgen buigende bewegingen.

In sommige dialecten heette dat ‘geld tellen’, in andere heeft dat gebuig de meikever namen bezorgd als *preekheer*, *predikant* en *sprittelekant* – alle beoefenaars van beroepen waarbij buigen vanaf de kansel tot de praktijk behoort. Dat geld tellen vinden we terug in de naam *tollenaar*, die op Walcheren voorkomt.

Dan zijn er nogal wat samenstellingen met *worm*, dat in de bewuste dialecten de naam is voor ‘insect’. Voorbeelden zijn *meiworm*, *proosworm* en *bromworm*. Op de Veluwe heet de meikever *torrewever*, waarin twee namen voor ‘insect’ zitten. In *horrekoeie* op Goeree zit het werkwoord *horren*, dat ‘snorren’ betekent. De etymologie van *kitting*, dat voorkomt of voorkwam in Baarle Hertog, is duister.

In de Vlaamse Kempen komen nog enkele opgaven *ruiter* voor. Die naam moet in het verleden veel algemener geweest zijn. Hij wordt opgegeven door Kiliaan in zijn woordenboek uit 1599. De meikever heeft die naam waarschijnlijk gehad omdat het mannetje bij het paren nogal opzichtig en langdurig het vrouwtje bestijgt.

2.19 Vlinder



Deze kaart geeft een beeld van een situatie die niet meer bestaat. Gelukkig bestaan er nog wel vlinders, maar de meeste namen op dit kaartje worden niet meer gebruikt. Tegenwoordig wordt bijna overal *vlinder* gezegd.
De oudst bekende naam is *kapel*, dat in 1367 opgetekend is. *Kapel* gaat terug op het Middellatijnse *cappa* 'mantel' en is daar een verkleinvorm van. Het verband dat gelegd wordt is dat tussen de rijke versiering van de *cappa* en de tekening van de vleugels van de vlinder. Uit de gegevens uit oude bronnen is op te maken dat *kapel* eertijds algemeen in gebruik geweest is, zeker in het tegenwoordige Nederland. Daar wijst trouwens het kaartbeeld ook op: een echt *kapel*-gebied in de Randstad, maar ook overal elders in Nederland vinden we nog restanten van *kapel*, meer nog dan de kaart laat zien. Dat komt overeen met de geografie die Kiliaan (1599) van *kappel* en *kapelleken* geeft: Hollands en Fries, al zijn zijn aanduidingen te beperkt, want *kapel* kwam (komt) ook in Gelderland en Limburg nog voor.
Kapel ondervindt geduchte concurrentie van *vlinder* doordat dat woord in de standaardtaal terechtgekomen is. *Vlinder* komt tegenwoordig in heel Nederland voor, maar alleen sporadisch in Zeeland en vrijwel niet in Zuid-Limburg. Ook in Vlaanderen is *vlinder* nagenoeg afwezig, dat wil zeggen in deze vorm. Want Vlaanderen kent een verbluffend groot aantal benamingen die allemaal op een of andere manier woordevolutionair gezien verwant zijn met *vlinder*. Een kleine selectie: *fiefouter*, *flikflodder*, *vliegentier*, *vliewouter*, *fliefluiter*, *vliegenbouter* en *wijwouter*. Ze komen allemaal voor in de gebieden waar ook *fliefloute*r en *flikketeer* voorkomen. Opvallend is dat de meeste van deze benamingen, hoe grillig ze ook zijn gevormd, toch vaak de medeklinkercombinatie *fl-* bewaard hebben. Dat wijst erop dat ze teruggaan op een Indo-Europees werkwoord voor 'fladderen', waar trouwens ook *fladderen* zelf van afstamt.
De groep namen met de grondbetekenis 'fladderaar' kan nog uitgebreid worden, want ook de benaming *pepel* en zijn varianten gaan op datzelfde Indo-Europese werkwoord terug, dat oorspronkelijk met een *p* begon. Zo'n *p* werd in de Germaanse talen doorgaans een *f*. Het verschil tussen de *pepel*-groep en de *fladder*-groep is dat *pepel* niet vergermaanst is omdat het ontleend is aan het Franse *papillon*, dat teruggaat op het Latijn, dat al die *p*'s behouden heeft. Het dichtst bij de oude vorm *papillon* staat de variant *poppelontje*, die rondom Brussel voorkomt. De varianten in het *pepel*-gebied zijn: *pepel* zelf, als meest gebruikte, en verder *peper*, *pemel*, *pimpel*, enzovoorts.
In het zuidwesten komen namen voor waarvan *boter-* het eerste deel is. Misschien houdt de naam verband met *boter*, denk aan het Engelse *butterfly*, of is hij het resultaat van een volksetymologische vervorming van *bouter* uit de *fladder*-groep.
Kiliaan noemt ook nog *penne-voghel* en situeert die naam in Gelderland en Kleverland, waar hij tegenwoordig ook nog gezegd wordt, en ook in Zuid-Drenthe en de Stellingwerven, namelijk als *pennevoege*, *pennevoegel* en *penule* ('pen-uil'). *Vogel* voor een vliegend insect komt meer voor; vandaar ook *zomervogel* en zie ook *meikever* (2.18). Bij *penne-*, waarvan Kiliaan de variant *pelle-* geeft, wordt wel gedacht aan een vervorming van *kapellevogel* tot *pellevogel* tot *pennevogel*.

2.20 Paardebloem



Voor de paardebloem bestaan in het Nederlandse taalgebied tientallen benamingen die allemaal hun vaak kleine verspreidingsgebied hebben. Op deze kaart zijn alleen de vier meest gebruikte types opgenomen. De zuidelijke groep, *pisbloem*, met varianten als *pissebed*, *beddepisser*, hangt samen met de gewoonte om de bladeren van de paardebloem te eten. In Frankrijk wordt dat nog gedaan; daar komt de benaming met *pis-* erin uiteindelijk vandaan. Het Franse *pissenlit* betekent letterlijk 'pis-in-bed'. Want na het eten van die bladeren plasten vooral kleine kinderen in bed. Dat kwam door de urineafdrijvende werking van de bladeren. Toen de eetgewoonte zich verbreidde naar het noorden, het Nederlandse taalgebied dus, is die naam overgenomen, zoals dat zo vaak gaat bij nieuwe dingen. Eenmaal ingeburgerd ontstonden er allerlei varianten van het oorspronkelijke woord. De *pis*-benamingen in het Nederlandse taalgebied sluiten aan bij een gebied ten zuiden van de taalgrens, Wallonië en Frankrijk.

In de benaming *hondebloem* (en varianten) zit het woord *hond* met dezelfde negatieve betekenis die we ook kennen in *hondeweer*, *hondebaan*. De naam *hondebloem* wordt aan meer planten gegeven, bijvoorbeeld ook aan de margriet, maar altijd is dat om ze te onderscheiden van andere planten die er wel op lijken, maar die nuttig of bruikbaar zijn en die oudtijds veel gebruikt werden als geneeskrachtige of smaakvolle kruiden. De paardebloem werd in oostelijk Nederland (en over de grens ook in Duitsland) gezien als een plant die wel erg veel weg heeft van de nuttige *tamme kamille* maar die beslist geen kamille is. Oppassen dus.

Iets dergelijks moet ook de verklaring vormen voor de naam *paardebloem* en de varianten met *hienst* en *hos*, die ook 'paard' betekenen. Denk aan de wilde *paardekastanje* tegenover de *tamme kastanje*. Dus ook hier wordt het voorvoegsel, in dit geval *paard*, gebruikt om een wilde tegenhanger aan te duiden. De verklaring dat de plant *paardebloem* heet omdat paarden hem eten, klopt in elk geval niet: paarden lusten hem niet.

De benaming *kettingbloem* kwam vroeger waarschijnlijk veel meer voor dan de kaart laat zien. Dat is af te leiden uit de aanwezigheid van twee aparte gebieden waar de naam voorkomt. Die twee gebieden hebben in het verleden een aaneengesloten gebied gevormd. Het opkomende woord *paardebloem* heeft voor de tweedeling van dat gebied gezorgd. Toch zou het bij *kettingbloem* wel eens anders gegaan kunnen zijn. Sommige correspondenten van het Meertens Instituut geven de benaming *kettingbloem* uitdrukkelijk op als een woord uit de kindertaal. Daarnaast vermelden ze een andere naam die algemeen gebruikt wordt. In de *kettingbloem*-gebieden op de kaart is die naam gepromoveerd tot algemene benaming. Kinderen gebruiken de steeltjes van de paardebloem om er schakels van te maken, door het boveneinde in het holle ondereinde te stoppen. Van die schakels maken ze dan een ketting. Vandaar de naam. Alleen in de *kettingbloem*-gebieden op de kaart is die naam opgeklommen tot de taal van de volwassenen en in de bovenlaag terechtgekomen.

2.21 Hennep



Al lang voordat de hennep (canabis) onder het gewone volk bekend, populair, gehaat en geliefd werd, was hij in gebruik bij boeren en touwslagers. Omdat de vezels van de plant bijzonder sterk zijn, worden ze al vanouds gebruikt om er touw van te maken. Het gebruik van hennep om er een strop van te maken heeft een schalkse zegswijze opgeleverd: *iemand door het hennepen venster naar de sterren laten kijken* (= iemand ophangen).
Het zaad van de hennep is in gebruik als veevoer en als voer voor vogels. Dat voer heet *kempzaad*. In de scheepsbouw wordt het touw gebruikt als dichting tussen de houten delen van schepen; dat dichten heet *breeuwen*. Van hennep werd ook papier gemaakt en hij stond ook bekend om zijn genezende werking.
Van bepaalde soorten cannabis zijn de gedroogde afgerijpte bloemen geschikt om er het bekende roesmiddel marihuana van te maken, in de volksmond *wiet* geheten. Van de hars van cannabisplanten wordt *hasj* gemaakt.
De dialectbenamingen op dit kaartje hebben alleen betrekking op de eerste categorie gebruiksmogelijkheden. Het is gemakkelijk te zien dat ze allemaal teruggaan op de oorspronkelijke Latijnse benaming *cannabis*, die zelf weer afkomstig is uit het Skytisch, dat wil zeggen uit de streken waar de cannabis oorspronkelijk vandaan komt, namelijk West- en Centraal-Azië.
De namen die beginnen met een *k*, *kennep* en *kemp*, en die we vinden ten zuiden van de grote rivieren, staan het dichtst bij het origineel. Ze zijn hier terechtgekomen via het Romaanse taalgebied, zoals dat met zo veel woorden, heel oude maar ook heel recente, het geval geweest is. De oudste vorm is *kennep*. Dat de klinkers in deze Nederlandse vorm verschillen van die in het originele woord, heeft onder andere te maken met de klemtoon op de eerste lettergreep, waardoor de erop volgende lettergreep gereduceerd werd. Eerst werd *kannap kannep* en vervolgens *kennep*.
Kemp is weer uit dat *kennep* ontstaan, ook weer door een fonetisch proces. Eerst werd *kennep kenp* en vervolgens paste de articulatie van de *n* zich aan aan die van de *p*, met als resultaat twee lipmedeklinkers: *kemp*. Vergelijk de uitspraak van *onpartijdig*. Kiliaan heeft alle drie de vormen in zijn woordenboek uit 1599 geregistreerd: *kennep*, *kenp*, *kemp*, en nog in de juiste volgorde ook.
De vorm *hennep* heeft een andere route gekozen. Die heeft ons taalgebied bereikt via het Duitse. Dat is behalve aan het verspreidingsgebied ook op te maken uit de vorm zelf. De *h* van *hennep* is ontstaan uit de *k* van *cannabis* in dezelfde tijd als waarin alle Indo-Europese *k*'s in de Germaanse talen veranderden in een *h*. Vergelijk daarvoor bijvoorbeeld de Latijnse woorden *cornu* en *caput* met *hoorn* en *hoofd*.
Dat proces heeft zich ook in onze streken voorgedaan, maar waarschijnlijk had *hennep* al deze vorm aangenomen voordat het hier binnenkwam. De oudste vermeldingen van *hennep* in de Nederlanden zijn uit de 14de eeuw.
De kaart laat in zijn menggebieden zien dat de vorm *hennep*, geholpen door zijn positie mede in de standaardtaal, aan de winnende hand is en bezig is de oude vormen *kennep* en *kemp* te verdringen.

2.22 Fiets en velg



Het komt niet vaak voor dat twee woordkaarten er vrijwel identiek uitzien. Woorden hebben nu eenmaal hun eigen geschiedenis en dat levert altijd totaal verschillende vormen van geografie op, zoals uit dit hoofdstuk van de dialectatlas blijkt. Er is in ons taalgebied maar één type uitzondering en dat is de taalkaart met maar twee synoniemen en een grens die samenvalt met de taalgrens. Bij 'spijkerbroek' is dat het geval; zie 2.01. Op deze kaart is dat tweemaal het geval, maar toch hebben de twee begrippen 'fiets' en 'velg' ieder hun eigen verhaal.

Het verhaal van de fiets begint bij de loopfiets, een uitvinding van een baron Von Drais, die er de naam *vélocipède*, 'vlugge voeten hebbend', aan gaf. Het woord komt in Nederland voor het eerst voor in 1824. *Vélocipède* met zijn verbasteringen bleef de naam ook toen de loopfiets inmiddels een echte fiets met trappers geworden was. Nog in 1869 vroeg het *Leidsch Dagblad* zich af welk Nederlands woord het Franse woord zou gaan vervangen. En dan verschijnt opeens dat wonderlijke *fiets*, zomaar uit het niets. Niemand weet wie het bedacht heeft of waar het vandaan komt. In een advertentie uit 1888 met de kop *Vélocipède* wordt een goed onderhouden *bicycle* aangeboden. 'Br. onder motto fiets aan den boekhandel A. van Loon te Tiel'. Dat *fiets* al in 1885 het gewone woord geworden was, is af te leiden uit deze constatering van Nicolaas Beets: 'Zoo eindigde al het getob om den vélocipède en het vélocipedeeren een goeden hollandschen naam te geven, en werd elke wijze raad daarvoor te berde gebracht verslonden in het voor oog en oor teekenende *fiets* en *fietsen*, waarmede onze vlugge wielruiters het ding en zijn gebruik als bij ingeving zijn gaan noemen.'

Fiets is nooit in Vlaanderen doorgedrongen. Daar is de oude afkorting *velo* de naam gebleven. Een opmerkelijke benaming is het Engelse *dilleke* dat in Bergen op Zoom en omgeving gebruikt wordt.

Bij de velg, de buitenrand van het fietswiel, is het verhaal juist omgekeerd. Nu behielden de dialecten in Nederland en de standaardtaal de oude benaming *velg*, die al in 1364 opgetekend is, terwijl de Vlaamse dialecten aan het Frans een aparte naam voor de velg van het fietswiel ontleenden, *jante*, uitgesproken *zjante*.

De oorspronkelijke betekenis van *velg* wordt herleid tot die van een 'gebogen vorm'. Het was de naam van elk van de onderdelen die samen de cirkel vormden. Later is *velg* de naam geworden van de hele cirkel. Ten zuiden van de grote rivieren is de variant *velling* ontstaan. Daarnaast verschijnt in Limburg hier en daar ook *reep*.

Zjante is in Vlaanderen niet alleen de naam voor de velg van de fiets maar ook voor die van auto's en motors. Bij de boerenkar heet de velg daar nog steeds gewoon *velg*. *Jante* is in Frankrijk omstreeks 1160 geattesteerd. Het is terug te voeren tot een Latijns woord *cámbita* dat 'krom' betekent. Ook de spaken van het fietswiel hebben in Vlaanderen een Franse naam, *rayons*, terwijl daarvoor in Nederland het oude *spaken* genomen is.

2.23 Naaf



De naaf van een wiel is het ronde middenstuk waaraan de spaken bevestigd zijn. In westelijk Vlaanderen en Zeeland heet hij *busse* of *bosse*. Dat is hetzelfde woord *bus* dat gebruikt wordt om allerlei cilindrische voorwerpen te benoemen, onder meer de koker waarin een as draait. Bij deze betekenis sluit dit *busse/bosse* zich dus aan. Het woord *bus* gaat via het Latijnse *buxis* zelfs terug op een Grieks woord. De wielen van de Romeinse wagens hadden een metalen bus.

De oudste namen voor de naaf moeten ontstaan zijn in de tweede fase van de geschiedenis van het wiel toen het wiel niet langer vastgemaakt werd aan de as, maar om die as draaide. Op prehistorische afbeeldingen is die naaf als een uitstulping aan de buitenkant van het wiel goed te zien. Dat zou ook wel eens de oorsprong kunnen zijn van de benamingen *dom* en *domp*, die herleid kunnen worden tot een woordstam waar ook *tumor* 'gezwel' en *tumbos* 'grafheuvel' (later *graftombe*) van afgeleid zijn. Trouwens ook *duim* hangt ermee samen. Dat woord betekent behalve onze duim ook 'pin waar een scharnier' om draait.

Kiliaan geeft in zijn *Etymologicum* (1599) alleen woorden die in zijn eigen streek, het Antwerpse, niet voorkwamen en juist niet wat daar wel gezegd werd. Naar alle waarschijnlijkheid was dat trouwens *dom*. De geografische aanduidingen van de namen bij Kiliaan komen sterk overeen met de verdeling op ons kaartje. Daarom mogen we wel aannemen dat *dom* in zijn tijd ook wel aanwezig geweest is waar het nu nog voorkomt. Er is trouwens een vermelding uit Ninove anno 1477 van het verkleinwoord *doemkijn.*

Ook *naaf* moet een oud woord zijn. Het is verwant met *navel* 'navel', dat een verkleinwoord van *naaf* is. *Navel* voor 'naaf', dat later gevormd is, komt voor langs de IJssel bij Deventer. *Naaf* gaat terug op hetzelfde Indo-Europese basiswoord als het Sanskriet woord *nâbhi-* dat 'het midden, het middelpunt van iets' betekent, precies wat de uitstulpende naaf van de massieve houten wielen ook was.

Toet en zijn varianten *tuut* en *tuit*, die in noordoostelijk Nederland voorkomen, gaan terug op een woord met de betekenis 'iets dat uitsteekt'. Ook het Noord-Hollandse *deut*, *duit* kan een variant van dit *tuit* zijn. Een aanwijzing daarvoor vinden we weer bij Kiliaan, die *tuyt* vermeld met de toevoeging *holl. fris.*. In Friesland is *toele*, *tul(le)* de naam voor de naaf. De algemene betekenis van dit *tul* is 'buis'. Dan is er nog een klein gebied *tonnegie* 'tonnetje' rondom Kampen en Zwolle, een naam die hetzelfde benoemingsmotief heeft als *busse/bosse* en *toele*, namelijk de buisvorm.

Naaf, *dom* en *toet/deut* verwijzen naar de uitstekende bolvorm. Daar mag ook bij gerekend worden *krone*, dat in de buurt van Winterswijk gebruikt wordt.

Van al deze namen lijkt *dom* het meest succesvol te zijn geweest, want hij verschijnt ook in gebieden die oorspronkelijk een andere naam hadden, zoals Goeree-Overflakkee en Zuid-Holland. Al is de naaf ook onderdeel van de fiets, het kaartbeeld laat zien dat we hier te maken hebben met oude namen die heel andere begrenzingen kennen dan de woorden voor de fiets; zie 2.22.

2.24 Zoen



In het tegenwoordige Algemene Nederlands worden *kus* en *zoen* door elkaar gebruikt, althans doorgaans. Sommigen nemen kleine betekenisverschillen waar: een *kus* is zediger en kleiner, een *zoen* luidruchtiger en groter. *Kus* is intiemer zeggen anderen, *zoen* is officiëler. Dialectsprekers maken dat onderscheid niet, die kennen meestal maar één woord.

De gegevens waarnaar dit kaartje getekend is, zijn vijftig jaar oud, dus misschien is er ook op dit terrein inmiddels wel wat veranderd. We kijken dus naar het verleden. De meest voorkomende benaming is dan *kus*; dat is tegelijk waarschijnlijk ook de oudste naam. Alle Germaanse talen kennen het woord immers. Ieder met zijn eigen klinker: Engels *kiss*, Duits *Kuß*. In het Nederlandse taalgebied bestaat van *kus* nog een variant: het Zeeuwse *kos*, met een *o-u*-variatie die wel vaker voorkomt in westelijke dialecten, bijvoorbeeld in *droppel* naast *druppel*, *mos* naast *mus*.

Aannemelijk is dat *kus* in heel ons taalgebied aanvankelijk de enige benaming is geweest. Vandaar dat die nu nog in veel delen van ons taalgebied voorkomt. Alle andere namen zijn later ontstaan. Van *zoen* is dat gemakkelijk aan te tonen. Dat heeft Jo Daan gedaan in haar artikel 'Is zoenen beschaafd?' *Zoen* betekende oorspronkelijk 'overeenkomst'; denk aan 'verzoening'. Bekend is de 'zoen van Delft', die in 1428 gesloten werd tussen Philips van Bourgondië en Jacoba van Beieren. Zo'n overeenkomst-zoen werd bekrachtigd met een kus. Op den duur heeft *zoen* de betekenis van die kus gekregen en kon het in het westen het oude woord *kus* verdringen.

Een aantal benamingen voor kus heeft te maken met het gezicht of de mond, de meest betrokken delen van het lichaam: *toot*, *muultje*, *mondje* en *snuutje*. Dat zijn voor de hand liggende namen. Vandaar ook dat een woord als *toot* zelfs in twee heel verschillende gebieden kon ontstaan, in delen van Oost-Vlaanderen en in Friesland (als *tút*).

In West-Vlaanderen heet het *pieper*. Dat moet wel een soort klanknabootsing zijn van het geluid van een delicaat kusje, terwijl het oostelijke *smok* het geluid van een stevige pakkerd moet zijn. Denk aan *smakken.* Het Oost-Vlaamse *bees* is natuurlijk een ontlening aan het Franse *baiser* 'kussen'.

Dan is er nog dat merkwaardige *poen*, dat in Belgisch Limburg voorkomt, maar ook op Terschelling. Waarschijnlijk is ook dit *poen* een klanknabootsend woord. In de kindertaal is het veel algemener bekend. In de Zaanstreek bijvoorbeeld, in de vorm *poentje*. Trouwens ook al die andere verkleinwoorden doen sterk denken aan het praten tegen kinderen (of geliefden!).

In Groningen wordt naast *smok* ook *doetje* gezegd. Dat hangt misschien samen met de benaming *doetje* voor een sukkelachtig, soft persoon. De overeenkomst moet dan 'zacht' zijn, wat een kus vaak ook is.

Dat het ABN twee woorden voor 'kus' heeft, is vreemd. Doorgaans heeft onze standaardtaal een woord dat uit de regio Holland komt, en zoals het kaartje laat zien heeft alleen *zoen* een Hollandse bakermat. *Kus* komt in veel delen van ons taalgebied voor, maar juist niet in de Hollandse dialecten. Dat woord is daar door *zoen* verdrongen. *Kus* heeft zich blijkbaar vanuit andere dialecten in het Algemene Nederlands weten te nestelen, naast *zoen*.

2.25 Dag



De meeste mensen hebben meerdere groetwoorden op hun repertoire. Ze gebruiken ze vaak ook door elkaar, *tot ziens*, *dag*, *de groeten*. Dat geldt ook voor dialectsprekers. Op bijgaand kaartje kunnen die woorden niet allemaal weergegeven worden. Het kaartje geeft alleen een beeld van de belangrijkste groetwoorden uit een enquête van 1973.

De afscheidsgroet was in het verleden een wens. In zijn oudste en volledigste vorm luidde die doorgaans *god geve u goeden dach*. Daarvan zijn het hedendaagse *dag*, met zijn varianten *dag hoor* en *gedag* nog de restanten. Ook groetwoorden als *goeie*, *'t goei*, *good gaan* zijn terug te voeren tot die oude complete groet. *Moi* in Oost-Groningen is voortgekomen uit *mooie dag*. Ook *salu* is een wenswoord. Het is van oorsprong een Latijns woord, dat 'gezondheid' betekent. Het woord is van voorname afkomst. We lezen het in de aanhef van oude brieven en documenten uit heel het Nederlandse taalgebied. Ook in de officiële brieven die in onze moderne tijd uitgaan van de koningin wordt de lezer nog steeds begroet met dat *saluut*. Tegenwoordig komt het wat de spreektaal betreft alleen nog in de zuidelijke dialecten voor, maar dat op grote schaal en in toenemende mate. Doordat *salu* daar zonder *t* uitgesproken wordt, verraadt het dat het in deze vorm van Franse origine is. Nog ouder dan *salu*, dat in 1581 opgetekend is, is *adieu*, waarvan de oudste vindplaats uit 1475 is. Ook dit woord komt uit het Frans. Het moet dus wel weer een woord zijn dat vanuit de bovenlaag van de taalgemeenschap, die Frans kende, ook in de dialecten is doorgedrongen. Het heeft tijdens die tocht heel wat vormveranderingen ondergaan. In het materiaal uit 1973 komen zeventien verschillende vormen voor, onder andere *adjeu*, *aju(u)*, *haju*, *tjeu*, *sjuus*, *adie*, *tjuukes* – allemaal ontstaan uit dat *adieu* en allemaal doordat één of meer klanken van het oorspronkelijke woord werden weggelaten.

Houdoe is de klassieke Brabantse afscheidsgroet. De Brabanders vinden *houdoe* ook het mooiste woord uit hun dialect, wees een enquête uit. Het is te herleiden tot iets als 'hou je goed', net als het Belgisch-Limburgse *haddich*. Ook *hojje*, dat in Midden-Limburg voorkomt maar intussen erg populair aan het worden is, is waarschijnlijk een variant van *hou je*.

Nog groter is het succes van *doei*, dat uit *doeg* ontstaan is. Dat oude *doeg* komt op dit kaartje nog maar zes keer voor, *doei* geen enkele keer. Maar in een enquête van 2008 blijkt dat *doeg*, maar vooral *doei*, tegenwoordig in zowat heel Nederland voorkomt, in de dialecten maar ook in het ABN. Dat *doeg* heeft enorm promotie gemaakt in geografisch maar ook in sociaal opzicht. Het is van oorsprong een woord uit het Zaanse dialect. Vandaar is het in het Standaardnederlands terechtgekomen en het nam daar de vorm *doei* aan. De verbreiding van die vorm heeft plaatsgevonden via dat Standaardnederlands, dat het weer doorgaf aan de dialecten. Dat verklaart ook waardoor *doei* in Vlaanderen niet voorkomt. Het gesproken Standaardnederlands in Nederland heeft nauwelijks nog connecties met dat in Vlaanderen.

Het succes van groetwoorden, in het bijzonder van dat *doei*, is goed te verklaren vanuit de bijzondere situatie waarin zo'n woord gebruikt wordt. Iemand zegt *doei* als hij weggaat en dan is de normale reactie om dat dan zelf ook te zeggen. Teruggroeten is vaak een echoreflex.

3

Klanken

MARC VAN OOSTENDORP

KAARTEN
ANKE EN PIETER VAN REENEN

3.0 Inleiding

Als ooit de verschillen in woordkeuze en zinsbouw tussen de Nederlandse dialecten helemaal zijn weggevaagd, zal je nog lange tijd kunnen horen waar iemand vandaan komt. Hier zegt men *paord*, daar zegt men *paard*, nog weer elders zegt men *peerd*, en dat zal nog wel lang zo blijven. De variatie in klanken en in uitspraak is waarschijnlijk de taaiste die er bestaat in taal.

Wie ook maar vijf seconden naar iemand luistert, vangt een heleboel informatie op. De precieze inhoud van wat die ander zegt, is daarbij vaak het minst informatief. Je hoort tegelijkertijd van alles over die persoon: dat ze een vrouw is, dat ze ergens in de vijftig moet zijn, dat ze waarschijnlijk niet heel veel scholing heeft gehad, dat ze veel heeft gerookt, dat ze op dit moment een beetje terneergeslagen is, en dat ze uit de buurt van Enschede komt. Het schijnt zelfs zo te zijn dat mensen die er volgens de meeste andere mensen aantrekkelijk uitzien, ook bovengemiddeld vaak aantrekkelijke stemmen hebben. Al die dingen filter je, bewust of onbewust, uit de geluidstrillingen die tegen je trommelvliezen botsen.

Door te praten laten we dus horen wie we zijn – dat is waarschijnlijk een minstens even belangrijke functie van spreken als het overdragen van zakelijke informatie. Zolang mensen zichzelf als Twent, West-Vlaming of Limburger blijven definiëren, zullen we dat dus ook aan ze blijven horen en zullen accenten blijven bestaan.

Maar waarom geldt dat meer voor de uitspraak dan bijvoorbeeld voor de zinsbouw? Dat heeft in ieder geval deels met onze vroege jeugd te maken. De uitspraak van onze moedertaal leren we de eerste vijf, zes jaar van onze ouders. Daarna wordt er nog jarenlang wel wat bijgevijld, onder andere om niet al te veel af te wijken op het schoolplein, maar de basis wordt in die eerste paar jaar gelegd. Dat geldt overigens ook voor andere aspecten van de fijne motoriek. Om te kunnen spreken moet je heel nauwkeurige controle hebben over tientallen spiertjes. Praten is daarmee misschien wel ingewikkelder dan vioolspelen – je kunt het daarom ook alleen goed leren als je jong genoeg bent.

Zolang mensen niet in grote massa's verhuizen van de ene streek naar de andere, is er dus een lichamelijke reden waarom de regionale achtergrond van mensen hoorbaar zal blijven. Ze leren de taal van hun moeder en van hun omgeving en komen er niet zo makkelijk vanaf. Ze wíllen er bovendien geen afstand van doen omdat ze willen laten horen dat ze echt in hun eigen dorp geboren zijn.

Doordat de klankverschillen tussen dialecten zo prominent zijn, zijn ze ook relatief goed bestudeerd. Ieder dialectboekje bevat op z'n minst een korte toelichting op de verschillen tussen de uitspraak in dit dialect en de Nederlande standaardtaal. Indirect geeft dit alles trouwens ook nog aanleiding tot fikse ruzies, want wie uitspraakvormen wil opschrijven, begeeft zich al snel op het vlak van de spelling. En waar over spelling gepraat wordt, barst ruzie los. Schrijf je die ene klank nu als *ao* of *oa* of *ô*? Daar is al menige vete over uitgevochten.

Ook wij krijgen er in dit hoofdstuk mee te maken. Eigenlijk maakt het ons niet uit hoe je een klank schrijft, dus hebben we een waarschijnlijk willekeurige keuze moeten maken.

Degene die zich hier misschien boos over maakt, kunnen we alleen maar voorhouden dat het ons niet om de letters te doen is, maar alleen om de spraakklanken die ermee worden aangeduid.

Belangrijker is misschien nog wel dat er tal van atlassen bestaan die speciaal op klankverschillen letten. De oudste is de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND), die verslag doet van een grootschalig en langdurig dialectgeografisch onderzoek, dat in totaal bijna zestig jaar in beslag heeft genomen, van 1925 tot 1982. Ook de Friese dialecten werden tot het onderzoeksterrein gerekend. De bedoeling was dat verschillende opnameplaatsen niet meer dan vijf kilometer uit elkaar lagen, en zo werd er een heel dicht verknoopt netwerk over ons taalgebied gespannen.

In totaal zijn er 1956 verschillende plaatsen bezocht. Hier werden de 'vertalingen' van dezelfde 141 dialectzinnen genoteerd in een fonetisch alfabet. Hier is een voorbeeld met vertalingen in de drie Amsterdamse dialecten die in de RND onderscheiden worden:

2. Mijn vriend is de bloemen gaan begieten.

a) Spaarndammerbuurt: mɛin fri·nt ɪz də blʊmətjəs Xɑ̣·n bəgi·tə
b) Kattenburg: mə fri·nt *of* məŋkɑmərɑ̂·t ɪz də blʊmətjəs X̣ eftə bluməwɑ̂·tər
c) Jordaan: mɑ̃ẹ̃ · vri·ənt ɪstə blʊmə gi·tə

Van sommige woordgroepen werden vervolgens kaartjes gemaakt. Kaart 3.0 is een voorbeeld voor de woordgroep 'mijn vriend' in het zuidwestelijke deel van Noord-Holland (de onderste drie notities zijn voor Amsterdam). Er zijn allerlei problemen met dit soort gegevens, en die zijn illustratief voor het soort problemen dat je tegenkomt bij dit soort onderzoek.

De opnamen in de Spaarndammerbuurt dateren uit 1949; wanneer de andere opnamen gemaakt zijn, staat niet genoteerd. De spreker uit deze wijk was een 24-jarige man, de Kattenburgers waren twee vrouwen van 75 en 76, en de spreker uit de Jordaan een man van 69. Het is dus niet duidelijk of de genoteerde verschillen moeten worden toegeschreven aan verschillen in dialect tussen de drie wijken, of aan verschillen in geslacht, in leeftijd, of in het jaar van opname.

Ondanks dit soort problemen is de RND de enige systematische bron die we hebben over de klanken van Nederlandse dialecten rond het midden van de 20ste eeuw. Aan het begin van de jaren zeventig verscheen de *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling* (ANKO), die grotendeels gebaseerd was op gegevens uit de RND. Sommige kaarten in dit hoofdstuk zijn op hun beurt weer gebaseerd op de ANKO.

Al terwijl men de RND nog aan het afronden was (midden jaren zeventig), begonnen Nederlandse en Vlaamse dialectologen te voelen dat er een opvolger nodig was, een dialectatlas die in kortere tijd en met modernere middelen zou worden samengesteld. Het veldwerk duurde vanwege allerlei financiële problemen toch nog een jaar of vijftien, maar resulteerde uiteindelijk in een zeer grote atlas, die rond de millenniumwisseling in een aantal delen verscheen: de *Fonologische Atlas van de Nederlande Dialecten* (FAND).

In dit geval ging men iets systematischer te werk. In zo'n zevenhonderd plaatsen in Nederland, Vlaanderen en Frans-Vlaanderen kwamen dialectologen met telkens dezelfde lijst met zo'n 1800 woorden die de mensen moesten vertalen in het dialect. Anders dan bij de RND werd ernaar gestreefd dat dit steeds wat

3.0

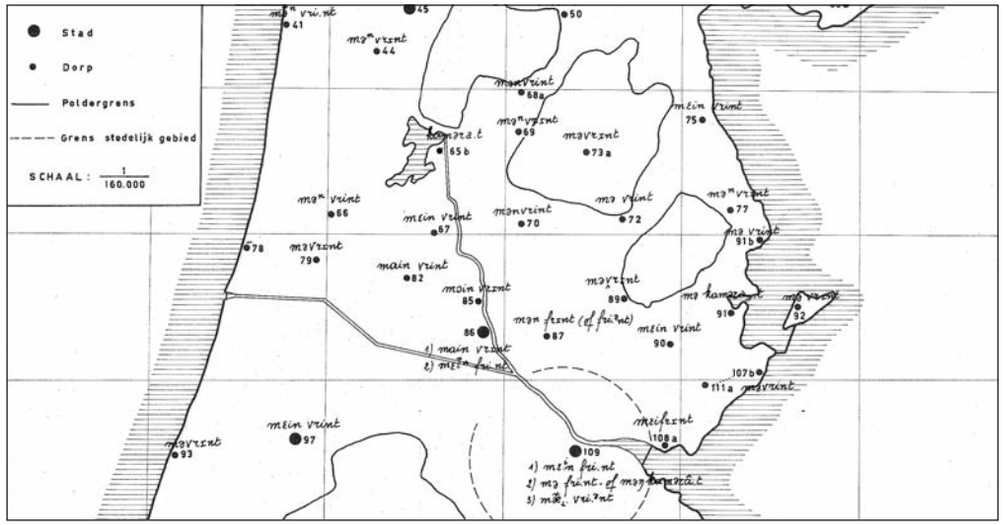

oudere mannen waren, omdat mannen gelden als de conservatievere sprekers – vrouwen zouden meer geneigd zijn zich aan de standaard aan te passen. Bovendien werden de opnamen op band opgenomen en door deskundigen in een fonetisch schrift uitgeschreven. Een heleboel zaken zijn daardoor beter te controleren dan eerder het geval was. De gegevens zijn ook nog eens veel recenter: ze dateren uit de jaren tachtig en negentig van de 20ste eeuw. Hoewel de dialecten snel veranderen, geven ze nog steeds waarschijnlijk in ieder geval bij benadering de huidige stand van zaken weer, in ieder geval bij de oudere generaties. Alle gegevens, binnenkort hopelijk ook de opnames, kunnen worden nagetrokken op de website van het Meertens Instituut, een van de organisaties die betrokken was bij de totstandkoming van de FAND.

De meeste kaarten in dit hoofdstuk zijn vereenvoudigde versies van kaarten uit de FAND. Ze laten zien hoe rijk geschakeerd het uitspraaklandschap van de Lage Landen is. En samen vertellen ze een verhaal: hoe een heleboel variatie zijn oorsprong vindt in de een of andere moeilijkheid. Een bepaalde klankcombinatie is lastig te maken, en hoewel niemand dat misschien merkt, zorgt het er wel voor dat hier of daar iets verandert. Vaak zijn er voor een probleem meerdere oplossingen, en vaak vinden we dan ook meerdere verschillende manieren om hetzelfde te zeggen. Die veranderingen slaan vervolgens aan, en verbreiden zich om de reden die we al noemden: mensen willen laten weten dat ze ergens bijhoren. Als een vorm in een bepaalde regio eenmaal populair wordt, zullen andere mensen van die populariteit bewust of onbewust gebruik willen maken. Zij gaan dan ook zo spreken en leren de nieuwe uitspraakvorm aan hun kinderen.

3.1 Oud



Het Nederlands, zo zeggen sommige geleerden, bevindt zich tussen het Duits en het Engels. De eerste taal heeft bijvoorbeeld nog een vrijwel compleet rijtje werkwoordsuitgangen, de tweede heeft er bijna geen meer – en het Nederlands heeft er nog een paar. Ooit zijn alle drie de talen uit dezelfde brontaal ontstaan, en in de meeste gevallen heeft het Engels zich het meest ontwikkeld en is het Duits conservatief gebleven, terwijl wij aan onze kant van de Noordzeekusten een beetje met de Engelstaligen hebben meegedaan.

Dat betekent niet dat het Nederlands nooit op eigen houtje iets veranderd heeft. Dat laat deze kaart zien: waar de Duitsers *alt* zeggen en de Engelsen *old*, allebei met een *l*, zijn wij *oud* gaan zeggen. Op dezelfde manier werd *kalt/cold* tot *koud*, *gold* tot *goud*, *bold* tot *boud*, *Holz* tot *hout*, en *wollten* in informeel Nederlands tot *wouden*. Zoals deze kaart laat zien, is het verschijnsel niet overal doorgedrongen: vooral de oostelijke dialecten hebben de [l] behouden. In andere dialecten zijn *al* en *ol* veranderd in *ou*, waarschijnlijk met een tussenstapje van [aw] en [ow].

Wanneer we de kaart tot in het oneindige zouden kunnen verfijnen, zouden we zien dat er gradaties zijn tussen *ou* en *ol*. De [l]-klank kun je namelijk 'dikker' of 'dunner' uitspreken. Aan het begin van het woord is hij meestal dun: een groot deel van de tong ligt dicht bij het verhemelte. Aan het eind van de lettergreep wordt hij dikker: alleen het puntje van de tong is nog omhoog, de massa hangt. Hoe dikker de [l], hoe meer hij gaat lijken op een [w]-klank: een [w] is in sommige opzichten een heel dikke [l]. Dat verklaart ook waarom de [l]-en aan het begin van een woord (*lachen*) nooit tot een [w]-achtige klank geworden zijn (*wachen*): op die plaats is die klank om te beginnen al niet zo dik.

Opmerkelijk aan dit verschijnsel – het omzetten van de [l]-klank in een [w]-achtige klank – is dat het zich ook in allerlei gebieden en in allerlei tijden heeft voorgedaan. Een bekend voorbeeld is het Frans, waar in sommige omstandigheden *al* werd tot *au*, zoals we nu nog in de spelling kunnen zien: het meervoud van *journal* 'krant' is *journaux* 'kranten'. Overigens wordt die *au* in het Frans inmiddels uitgesproken als [o] als gevolg van latere veranderingen. Ook in het Servisch en Kroatisch is [al] veranderd in [ao].

Op een bepaald moment is de verandering ook weer gestopt. Het woord *halte* wordt bij ons weten door niemand uitgesproken als [houte]: het is in onze taal terechtgekomen toen de omzetting van *al* naar [ou] niet langer automatisch was. Maar inmiddels zouden we best wel weer eens aan het begin kunnen staan van een nieuwe cyclus. Steeds meer mensen noemen *Els* [ews] en maken geen verschil meer in uitspraak tussen *Niels* en *nieuws*. Het verschil is subtiel en daarom moeilijk te horen, maar juist daardoor zou het zich best nog eens sterker kunnen doorzetten.

3.2 Lopen

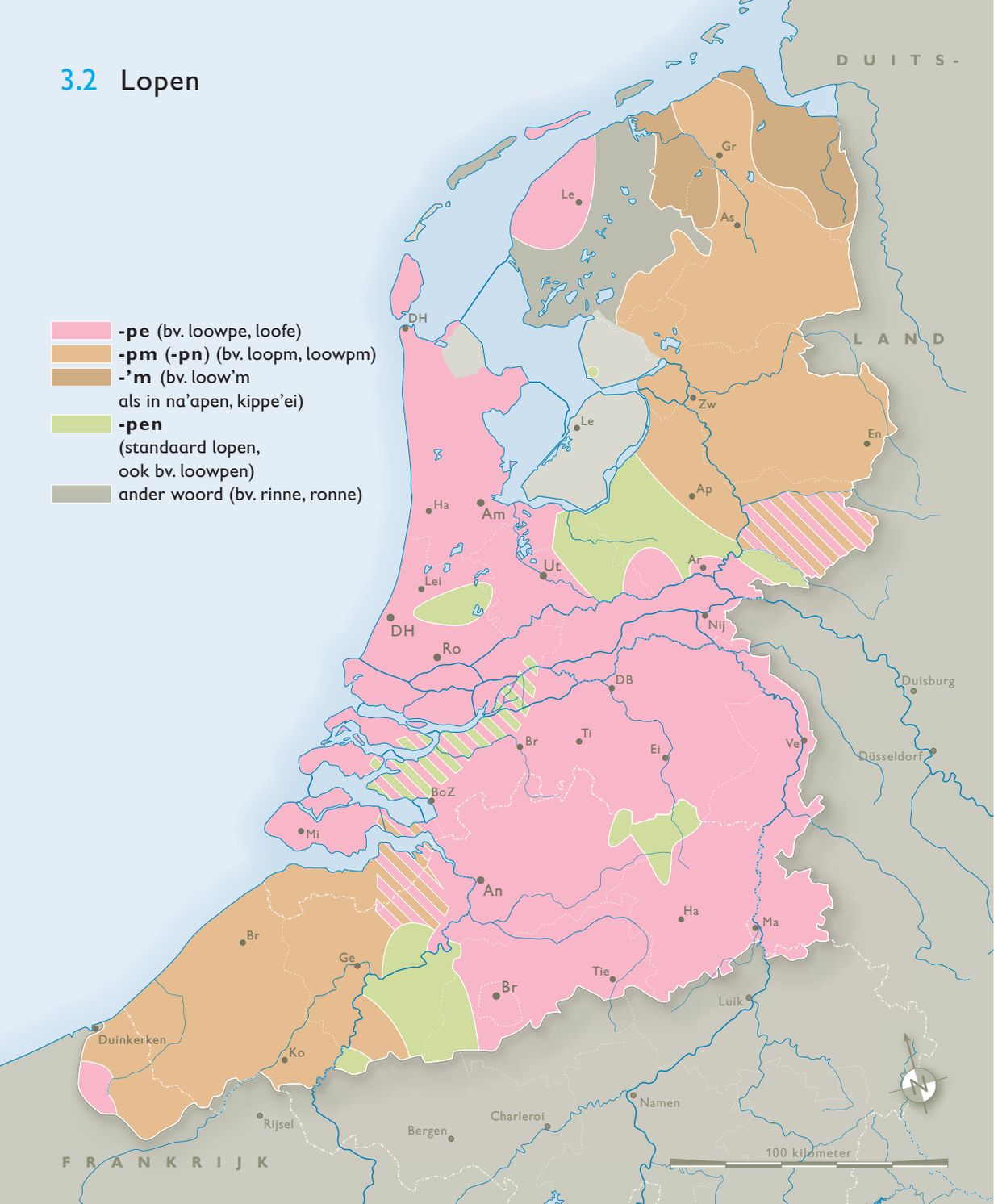

De uitgang voor het onverbogen werkwoord, zo leren we op school, is *-en*. Het vreemde is dat bijna niemand die uitgang ook zo uitspreekt. Hij bestaat uit twee klanken, en er zijn ook grofweg twee regio's aan te wijzen in ons taalgebied: het gebied waar ze de klinker uitspreken, en het gebied waar ze de medeklinker uitspreken.

In dat laatste gebied gebeurt wel meer. *Lopen*, dat hier op de kaart is ingetekend, klinkt als [loopm], maar *eten* klinkt als [etn] met een [n] en *werken* als [werkng], met een [ng].

Het is vrij gemakkelijk te begrijpen hoe dat komt. Een [n] maak je met de voorkant van je tong vlak achter je tanden, net als een [t]. Een [m] maak je met je lippen op elkaar, net als een [p]. En de [ng]-klank maak je met de achterkant van je tong tegen je zachte verhemelte, net als een [k].

Het verschil tussen een [m], een [n] of een [ng] is vrij lastig te horen; lastiger dan dat tussen [p], [t] en [k]. Ze worden gemaakt door de lucht deels door de neus naar buiten te laten stromen – vandaar dat ze ook wel 'neusklanken' worden genoemd. Juist doordat die lucht niet alleen maar door de neus naar buiten gaat, wordt het lastiger op te merken waar in de mond precies een vernauwing wordt gemaakt.

Om die reden maken mensen het zich soms gemakkelijk: als een neusklank naast een niet-neusklank staat, maken ze die neusklank op dezelfde plaats in de mond als de niet-neusklank. Vrijwel iedereen zegt ook *o[m]beleefd* en *o[ng]controleerbaar.*

In sommige streken heeft men nog een stapje verder gezet. Daar zijn de [t], [p] en [k] zelf bijna nagenoeg verdwenen. In hun plaats is een zogenoemde glottisslag gekomen, een kort klikje van de stembanden tegen elkaar – de klank die we bijvoorbeeld ook horen tussen de twee *a*'s van de naam *Aaron.* Op die manier kan het plofje gemaakt worden dat karakteristiek is voor [t], [p] en [k], die dan ook plofklanken worden genoemd, maar zonder nog iets te doen met de mond.

Alles bij elkaar zeg je in die gebieden dus [e'n], [lo'm] en [wer'ng], waarbij de apostrof staat voor de glottisslag.

De verdeling tussen een absoluut [lopuh]-gebied en een absoluut [loopm] gebied is ook in een ander opzicht te simplistisch. In allebei de gebieden zegt men af en toe wel degelijk [lopun]. Sterker nog, er is waarschijnlijk geen enkele Nederlandstalige die niet af en toe ook de hele vorm zegt. Iemand die dat nooit doet, klinkt in de ervaring van andere Nederlandstaligen zelfs uitermate onnatuurlijk, ook als ze niet precies kunnen uitleggen waar dat aan ligt. In het Fries, de Hollandse dialecten van Fryslân, het (oudere) West-Fries en in sommige Zeeuwse dialecten is het onderscheid tussen *-e* en *-en* niet willekeurig, maar afhankelijk van de functie van het werkwoord in de zin. (De roze kleur in Friesland heeft betrekking op het Stadsfries en andere Hollandse dialecten. In het eigenlijke Fries zegt men *rinne* of *ronne*, maar het grammaticale verschil tussen *-e* en *-en* is hetzelfde.)

3.3 Blijven

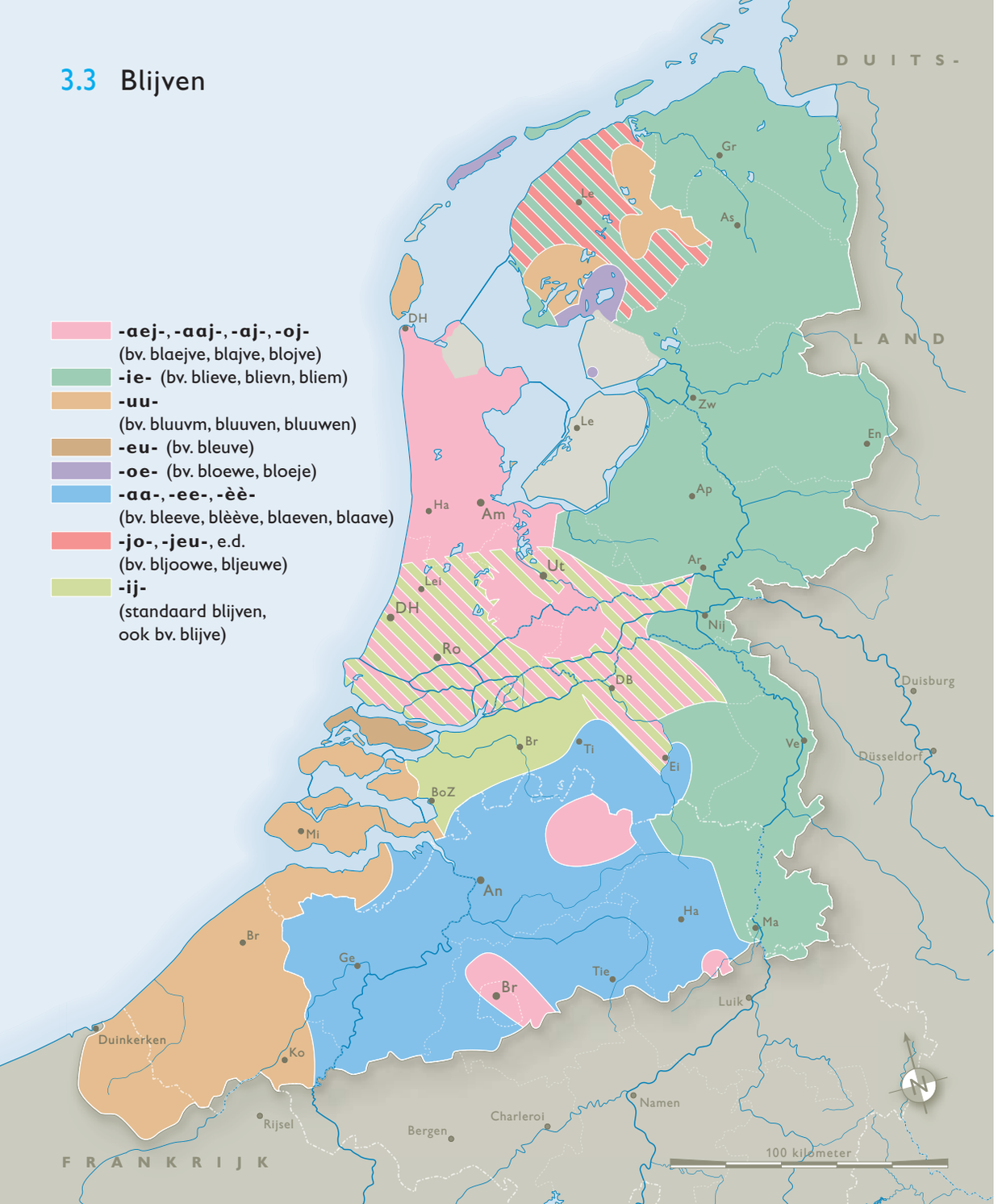

Waarom schrijven we *blijven* met zo'n rare combinatie van tekens, een *i* en een *j*? Wanneer je die twee letters achter elkaar uitspreekt, krijg je een langgerekte *i*, en dat is ook precies de klank die in sommige streken nog met die letters correspondeert: een langgerekte *ie*-klank, met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid de oudste manier om deze klank uit te spreken. Zulke lange klinkers hebben in veel talen iets onstabiels. Mensen hebben de neiging om een beweging aan te brengen in de manier waarop die klank gemaakt wordt: bijvoorbeeld door de mond aan het begin van de klinker meer open te maken dan aan het eind.

Dat is precies de manier waarop de klankvorm is ontstaan die we nog steeds horen in het Standaardnederlands: die begint ongeveer met een [è]-klank en gaat uiteindelijk over in een [j]. Maar dat is nog maar één stapje. Sommige dialecten zijn verder gegaan en hebben de opening aan het begin van het woord nog groter gemaakt. Dan kom je uit op een [aa]-achtige klank en de tweeklank als geheel gaat klinken als [aaj]. Die extreme tweeklank komt niet alleen in sommige Nederlandse dialecten voor, maar ook in het Duits en het Engels. In die talen heet *wijn* immers al eeuwenlang [waajn]. Het lijkt daarmee wel een natuurlijk eindpunt te zijn in een ontwikkeling. Dat wordt dan nog eens bevestigd door de door velen opgemerkte neiging in de moderne standaardtaal van Nederland om diezelfde uitspraak te kiezen: de [aaj] uitspraak van de *ij* is het bekendste voorbeeld van het zogenoemde Poldernederlands.

Toch zijn er ook nog andere mogelijkheden. Sommige dialecten hebben gekozen voor een uitspraak als [blèèvun] – Den Haag en Leiden bijvoorbeeld – of als [blaavun] – dat is het traditionele Amsterdamse dialect. (Helaas zijn die traditionele stadsdialecten niet meer op deze kaart te zien.) Daar heeft men dus van de tweeklank het eerste deel genomen, terwijl het tweede deel is blijven zitten. Je zou kunnen zeggen dat die dialecten weinig zijn opgeschoten – ze hebben nu weer een lange klinker terug, terwijl de taalverandering begonnen was omdat zulke klinkers relatief lastig zijn.

Het heeft dan ook geen zin om over taalverandering te denken in termen van 'verbeteringen'. Zolang de mens bestaat, spreekt hij een taal, en zolang talen bestaan, veranderen ze permanent. Als alle veranderingen verbeteringen waren, zouden we verwachten dat zo langzamerhand alle talen wel zo'n beetje bij de beste vorm waren uitgekomen – en dat we het einde van de taalgeschiedenis konden afkondigen.

Daar lijkt het vooralsnog niet op. Alle talen op deze wereld zijn, voor zover we weten, op dit moment voortdurend aan het veranderen. Je kunt ook niet zeggen dat dit precies zo werkt als de evolutie in de natuur: het zou een beetje zonderling zijn om te zeggen dat *bluuven* meer 'fit to survive' is in Zeeland, terwijl *blijven* betere overlevingskansen had in de Randstad. Waarschijnlijker is dat er de hele tijd overal een beetje variatie is: mensen spreken klanken net iets anders uit dan hun ouders. Als die vormen om de een of andere reden tot voorbeeld worden gekozen door andere mensen, kan hun manier van spreken zich gaandeweg verbreiden.

3.4 Huis en muis



Misschien wel de beroemdste kaart uit de Nederlandse dialectologie werd gemaakt door de neerlandicus Gesinus Gerhardus Kloeke (1887-1963) voor zijn boek *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw.* De kaart hiernaast is daarop gebaseerd. In dat boek uit 1927 betoogde Kloeke dat een heleboel taalveranderingen sinds de 16de eeuw in ons taalgebied van west naar oost gingen: nieuwe vormen die in Holland ontstonden, verbreidden zich in de loop van de tijd naar oostelijker gebieden. Dit hield verband met het feit dat Holland het cultureel en economisch centrum van het taalgebied geworden was, nadat eerder Vlaamse steden als Gent en Antwerpen dat waren geweest. Voor de 16de eeuw waren de meeste veranderingen dan ook van zuid naar noord gegaan.

Oorspronkelijk zei men overal *hoes* en *moes* – ook in Duitsland, waar andere veranderingen later leidden tot *Haus* en *Maus.* In Holland begon men echter op een bepaald moment de *oe* uit te spreken als *uu*. Die uitspraak begon toen te verbreiden: eerst in het woord *huus*, omdat dit relatief veel vaak voorkomt. Oosterlingen hadden dus meer kans om de moderne uitspraak *huus* te horen dan *muus.* Vandaar dat er nu op de kaart nog steeds een gebied te vinden is waar men *huus* zegt, maar wel *moes* – dat gebied is als het ware bevroren geraakt in een fase in de ontwikkeling waarin men zich in het ene woord al wel en in het andere nog niet aan de deftige buren had aangepast. Kloekes theorie kon dus verklaren waarom er geen gebieden zijn waar men *hoes* en *muus* zegt. Zulke gebieden konden gegeven de beginsituatie en de relatieve frequentie van de twee woorden nooit ontstaan.

Vervolgens zette men in Holland de volgende stap, en werden *muus* en *huus* tot *muis* en *huis.* Ook die uitspraakvorm begon zich vervolgens te verspreiden. Doordat dit een latere ontwikkeling was, heeft ze echter per definitie minder tijd gekregen, en dus is het gebied waarover het verspreid raakte, kleiner gebleven, al is het alles bij elkaar natuurlijk nog steeds een groot gebied – zo'n beetje de helft van ons taalgebied.

Dialectologen zien graag kringen. Het ideaal voor de dialectonderzoeker is een landschap van concentrische cirkels. Precies in het midden ligt een rijke en machtige stad, en hoe dichter de omliggende dorpen bij de stad liggen, des te meer hebben ze ervan overgenomen. In de praktijk vind je nooit zo'n fraai patroon. Dat komt doordat economische centra zich in de loop van de tijd verplaatsen, zodat je verschillende cirkelpatronen door elkaar heen krijgt. Bovendien is het in het dagelijks leven ook niet waar dat twee dorpen op de rand van dezelfde cirkel gevoelsmatig even ver van de stad af liggen. Een rivier of een woest boslandschap kan een dusdanig obstakel vormen dat mensen nauwelijks contact hebben met een belangrijke stad, zelfs niet als die hemelsbreed vlakbij is.

Het vereist daarom al met al wat vindingrijkheid om een fraai landschap te vinden zoals Kloeke dat in 1927 deed. De interpretatie van de details is in de afgelopen vijfentachtig jaar af en toe aangevochten, maar de prestatie van het vinden staat buiten kijf.

3.5 Zuur

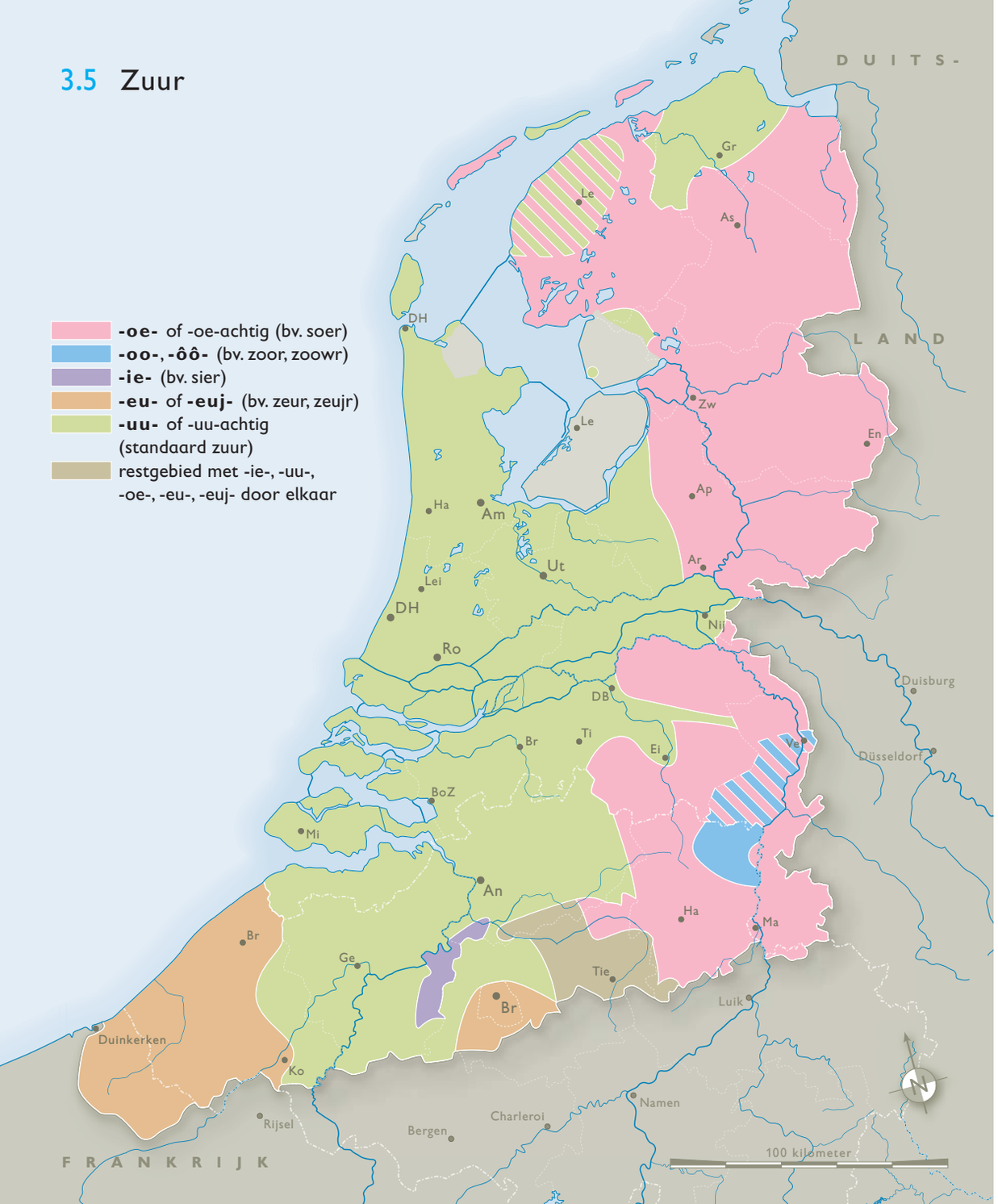

Het moderne Standaardnederlands heeft drie zogenoemde tweeklanken: de *ui* die we op de vorige kaart gezien hebben, de *ei* (of *ij*) en de *ou* (of *au*). Alle drie deze klanken kun je alleen maken door je mond te bewegen. Waar je pakweg een *aa* of een *ie* heel lang kunt aanhouden met je mond in een stabiele positie, staat je mond aan het begin van een tweeklank anders dan aan het eind. Dat is natuurlijk ook de reden waarom ze tweeklanken genoemd worden.

Op de een of andere manier hebben tweeklanken in onze taal een grote hekel aan *r*. *Bier* en *baar* leveren geen problemen op, maar er zijn geen woorden zoals *beir*, *buir* en *baur*. (Een heel enkele keer kan een *r* nog wel de *au* volgen, maar alleen als er onmiddellijk daarna weer een andere klinker komt, zoals in *laurier*. Voor de andere klinkers zijn er helemaal geen voorbeelden.)

We kunnen diezelfde afkeer ook aflezen aan deze kaart, vooral in vergelijking met kaart 3.4 van *huis* en *muis*. Het woord *zuur* begon ooit in het hele taalgebied als *zoer*, net zoals *huis* begon als *hoes*. Vervolgens vormde men ook in *zoer* de *oe*-klank om in een *uu*. Maar de volgende stap die leidde tot *huis*, heeft men in *zuur* nooit gemaakt. Er is geen enkel gebied waar consequent *zuir* gezegd wordt. In plaats daarvan wordt het taalgebied vrijwel helemaal opgedeeld in twee stukken: het 'traditionele' *zoer*-gebied in het oosten en het 'vernieuwende' *zuur*-gebied in het westen.

In het zuiden vinden we nog twee gebiedjes met afwijkende klinkers: zuidelijk van *zuur* vinden we *zeur* en ten zuiden van *zoer* vinden we *zoor*. Ook dat komt door de invloed van de *r*. De *ee* klinkt in het Standaardnederlands in *beer* anders dan in *beek*, en in *boor* anders dan in *rook*. Het verschil is vooral dat je je mond iets wijder opendoet voor een klinker die vlak voor een *r* staat. Daarom klinkt de klinker in *beer* meer als een langgerekte *i* (als in *pit*) en die in *boor* meer als een langgerekte *oh* (als in *kop*).

Met een geheimzinnige kracht trekt de *r* dus je mond verder open bij de voorafgaande klinker. Dat is mogelijk de reden waarom tweeklanken zich zo ongemakkelijk voelen voorafgaand aan de *r* – de beweging die je met je mond maakt bij een tweeklank is juist van open naar minder open. Maar het verklaart ook de gebiedjes in het zuiden: *eu* is een *uu* met een opener mond, en *oo* is een *oe* met een opener mond.

3.6 Harde en zachte *g*

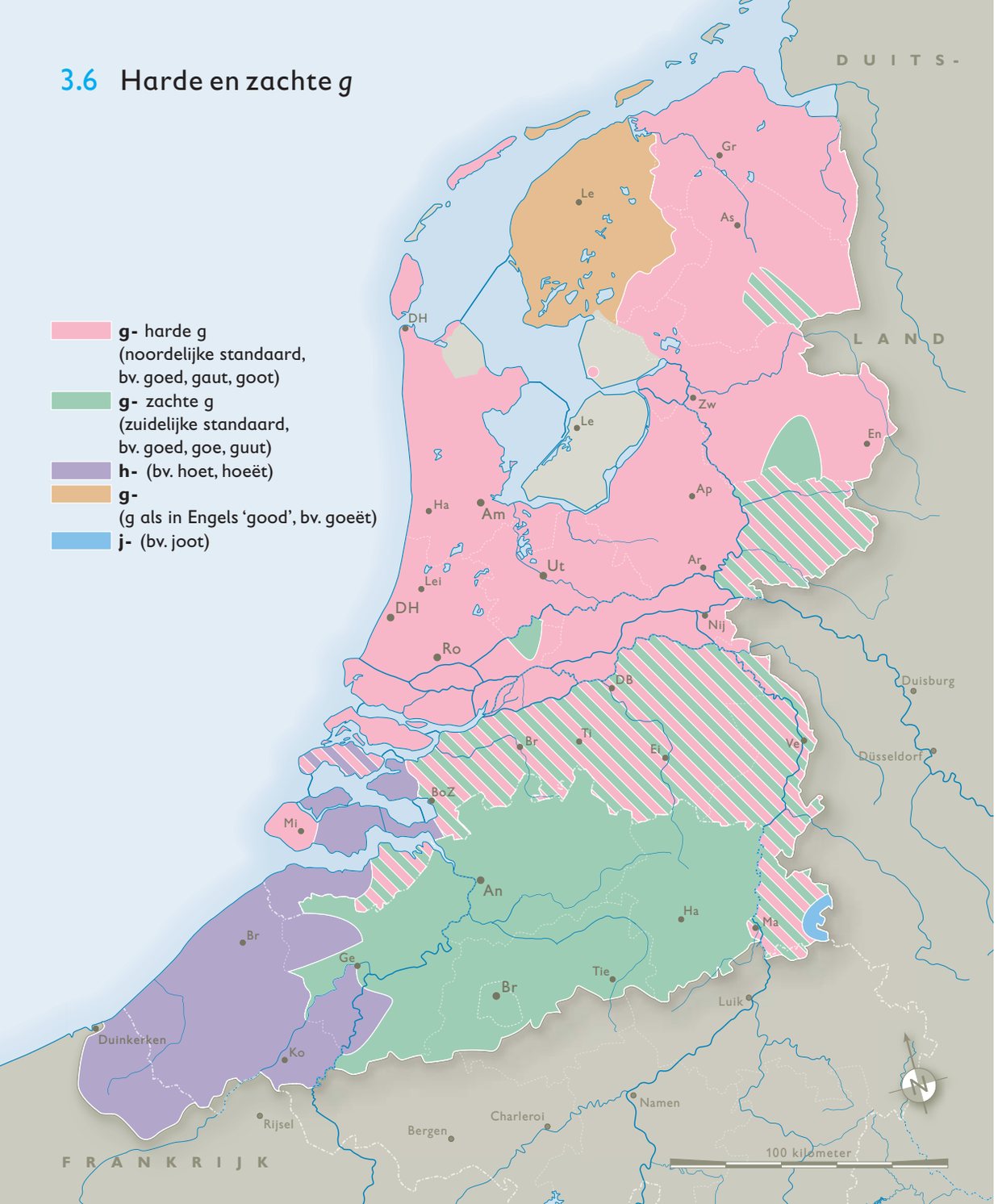

Het eerste wat waarschijnlijk opvalt aan deze kaart is hoe groot het gebied is waar de *g* van oudsher 'zacht' klinkt. Tot ver boven de grote rivieren zijn er uitlopers te vinden van het 'zachte *g*'-gebied. Die uitlopers worden weliswaar langzaam maar zeker teruggedrongen en zijn over enkele tientallen jaren waarschijnlijk verdwenen. Maar vooralsnog maken meer mensen een zachte *g* dan weleens wordt gedacht.

Wat is een harde *g* en wat een zachte? Dat heeft van alles met de plaats van uitspraak in de mond te maken. Hoe verder naar achteren in de mond je een *g* produceert, des te harder klinkt hij. Mensen met een heel harde *g* schrapen zo ongeveer hun huig, mensen met een heel zachte maken wat wrijving door het midden van hun tong omhoog te brengen naar hun verhemelte.

Mensen met een zachte *g* in hun dialect maken vaak nog een verschil tussen de [g]-klank die met de letter *g* wordt gespeld en de klank die met *ch* wordt geschreven. Bij de eerste (bijvoorbeeld in het woord *vlaggen*) trillen de stembanden, bij de tweede (in *lachen*) gebeurt dat niet. Om motorische redenen is dat verschil moeilijker te maken voor mensen met een harde *g*; ook is het moeilijker te horen, want het geschuur in de mond overstemt het geluid van de stembanden gedeeltelijk. Vandaar dat zij het meestal hebben opgegeven.

Er zijn nog meer manieren om een g-achtige klank uit te spreken. In de Friese dialecten wordt het woord *goed* bijvoorbeeld uitgesproken met een stemhebbende variant van de *k*, zoals ook gebruikt wordt in het Engels en het Duits. Het feit dat die verwante talen allemaal dezelfde keuze maken, laat zien dat zij waarschijnlijk de oudere vorm behouden hebben.

Het verschil tussen de Friese *g* en de Nederlandse (in ieder geval de zachte) is dat de eerste een plofklank is en de tweede een wrijfklank: in het eerste geval plaats je je tongrug tegen het verhemelte zodat zich daarachter wat lucht ophoopt, die vervolgens met een plofje vrijkomt. In het tweede geval plaats je je tong niet helemaal tegen het verhemelte, maar maak je alleen een vernauwing. De lucht begint dan rond te cirkelen en dat zorgt voor een schuurachtig geluid. In de loop van de tijd zijn Nederlandse dialecten dus overgegaan van de plofklank naar de wrijfklank (dat proces wordt *spirantisatie* genoemd).

De plaats in de mond van de zachte *g* lijkt meer op die van de *k* dan de plaats in de mond van de harde. Dat is een reden om aan te nemen dat de zachte *g* de oudere variant is. Nog een stapje verder is de vorm die we bijvoorbeeld in Zeeuws-Vlaanderen en in Zeeland aantreffen: een [h]. Om die klank te maken til je je tong helemaal niet meer op en laat je de lucht vrijelijk naar buiten stromen.

3.7 Schip

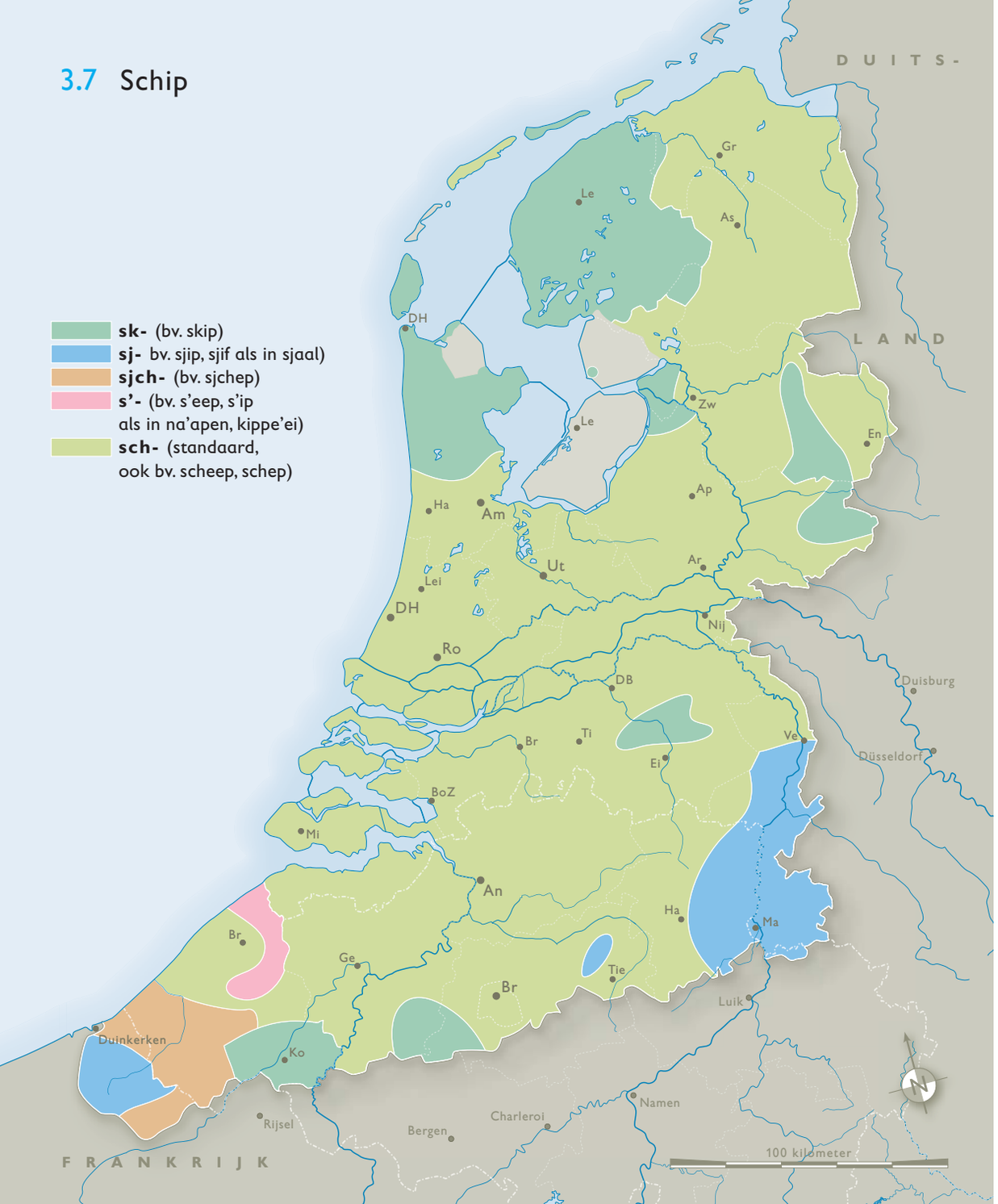

Het woord *schip* is in de standaardtaal halverwege een lange reis. Sommige dialecten lopen nog iets verder achter in hun ontwikkeling: die zeggen *skip*; andere zijn al wat verder: die zeggen *sjip*, net als het Duits (*Schiff*) en het Engels (*ship*).

Wat is dat voor een tocht? Het woord was in een lang verleden *skip* (of zoals het in middeleeuwse teksten wel gespeld werd: *scip*). De twee medeklinkers aan het begin zijn vervolgens begonnen met een lang proces van versmelting: ze gingen steeds meer op elkaar lijken tot ze uiteindelijk één klank zouden worden. Want *sj* schrijven we wel met twee letters, maar is eigenlijk maar één klank: *sjip* is niet *s-j-i-p* maar *sj-i-p*. Dat eindstadium is bereikt in Limburg en in Frans-Vlaanderen. De oudste vorm is daarentegen te vinden in Noord-Holland, in Friesland, in Twente, de Achterhoek, het zuiden van Oost-Vlaanderen en nog een aantal gebiedjes (Katwijk bijvoorbeeld), waar men nog altijd *skip* zegt. Bijna overal elders in het taalgebied heeft men de volgende stap genomen. Daar zegt men *schip*. Waarom is dat een stap in de richting van versmelting? De *k* is een zogenoemde plofklank: je maakt een obstructie in de mond, in dit geval met de achterkant van de tong tegen het zachte verhemelte, laat daar wat lucht ophopen om deze met een plofje weer vrij te laten. De *ch* is daarentegen een wrijfklank: je tilt de achterkant van de tong weer op, maar maakt alleen een vernauwing en geen obstructie. De lucht gaat daardoor alleen ruisen, maar er komt geen klein plofje. De *s* is net als de *ch* een ruisklank. De twee delen van *s-ch* lijken dus meer op elkaar dan de twee delen van *s-k*.

In het zuidwestelijke hoekje van België vinden we een gebied waar een stapje verder is gezet: daar zegt men *sjch*. De akoestiek van de *sj* lijkt nog iets meer op die van de *ch*. Daarom is de laatste stap ook een enkele *sj*.

Maar als dit alles zo'n logische ontwikkeling is, waarom heeft de standaardtaal die stap dan niet gezet? Het Engels en het Duits hebben dat immers wel gedaan. En waarom zijn zo veel dialecten net als de standaardtaal op dit punt van de ontwikkeling blijven steken? Dit is volgens sommigen de schuld van de school en de bijbel. Toen in de 17de eeuw de geschreven Nederlandse standaardtaal werd vastgelegd, spelde men *schip*, bijvoorbeeld in de toonaangevende Statenvertaling uit 1637. Die Statenvertaling werd eeuwenlang vanaf de kansel gelezen en daarbij werden de woorden op *sch-* uitgesproken omdat ze ook zo geschreven werden. Zo werd het ook op school geleerd. Dat heeft de verdere ontwikkeling enorm vertraagd. Het is volgens sommigen de vraag of die conservatieve kracht, in deze tijden van steeds minder belang voor de standaardtaal, lang zal voortbestaan. De eerste jongeren met *sjchip* zijn al buiten West-Vlaanderen gesignaleerd. Misschien zeggen we over honderd jaar eindelijk allemaal *sjip*.

3.8 Huis en uis



Een [h]-klank is een zucht, een ademtocht, bijna niets. Je laat wat lucht die bij het uitademen naar buiten stroomt wat tegen de wanden van je spraakkanaal wervelen, alsof je hijgt. Het verschil tussen *hopen* en *open* is miniem – je blaast in het eerste geval de *o* lichtjes aan. De oude Grieken hadden dan ook geen aparte letter voor de *h*, en zetten in plaats daarvan een accentje boven een klinker die zo aangeblazen moest worden. Maar dat alles maakt het onderscheid niet minder reëel.

Alleen in het zuidwesten van ons taalgebied doet men niet aan dat verschil. Een woord als *huis* klinkt er als *uis* (of *uus* of *oes*). Dat wordt weleens geweten aan de invloed die deze streek heeft ondergaan van het Frans, waar immers de *h* ook 'stom' is: een woord als *héros* (held) klinkt in het moderne Frans als [ero]. Die neiging – misschien werd de [h] ineens niet chic meer gevonden, mensen hebben soms de raarste opinies als het om taal gaat – zou zich ooit vanuit Frankrijk over het Nederlandse taalgebied hebben verspreid.

Als dat zo is, heeft die invloed zich in het verleden over een veel groter gebied uitgestrekt. In Hollandse vissersplaatsen als Scheveningen tekenden dialectonderzoekers in het verleden ook *h*-loze vormen op, al staan die nu niet meer op de kaart. Ook bij recenter onderzoek worden in Nederland nog her en der *h*-loze plekken aangetroffen. Daar zijn ze dan inmiddels weer verdwenen, en dat is dan mogelijk gebeurd onder invloed van het Standaardnederlands, dat het juist deftig maakte om wel te onderscheiden tussen *oor* en *hoor.*

Bij zo'n spel van over elkaar heen buitelende golven van beïnvloeding hoort vaak ook een verschijnsel dat *hypercorrectie* wordt genoemd. De spreker weet wel dat hij een *h* hoort te zeggen, maar hij weet niet precies wanneer, en zegt hem daarom uiteindelijk te vaak. Zo vinden we in Belgisch-Limburg en Brabant nog steeds plaatsen waar mensen *hoven* zeggen in plaats van *oven.* Dat zou weleens op deze manier kunnen zijn ontstaan, zelfs al is de neiging om *uis* te zeggen in plaats van *huis* daar afgenomen.

Het onderzoek naar dit soort kwesties vereist grote subtiliteit. In de eerste plaats is het verschil tussen *uit* en *huid* zoals gezegd heel klein: je hoeft maar een beetje te hijgen en je zegt al iets dat sterk lijkt op *huit het bos*. Op opnames van niet al te hoge kwaliteit is het ook niet altijd gemakkelijk om het verschil te horen en zelfs moderne spraakherkenningsprogramma's hebben soms moeite het verschil tussen *een* en *hun* te maken.

Nog complexer wordt het als je factoren als 'beïnvloeding' wilt bestuderen. Hoe meten we precies of de mensen in het zuidwesten zich inderdaad door de Fransen hebben laten beïnvloeden? En waarom zouden ze wel de veronderstelde Franse afkeur van de aangeblazen *h* hebben overgenomen, maar niet, pakweg, de Franse afkeer van de schrapende [g]-klank?

En nog wonderlijker: sommige van die dialecten in het *uis*-gebied zeggen inderdaad geen *g* meer in *goed.* In plaats daarvan zeggen ze *hoed.* Dat biedt meteen een alternatieve verklaring: misschien veranderde *hoed* daar wel in *oed* omdat *hoed* inmiddels *goed* was gaan betekenen!

3.9 Bier



Voor de meeste kaarten in deze atlas geldt dat ze slechts een benadering geven van de zeer complexe werkelijkheid. Maar dat geldt misschien wel het meest voor deze kaart.
Er zijn in de eerste plaats veel, heel veel manieren om de [r]-klank uit te spreken. Volgens sommige manieren van tellen zijn het er wel vijftien: met een trillende voorkant van de tong, met een trillende achterkant, met een trillende huig, met de tong raspend tegen de huig, als een [j], als een [w], en nog veel meer. Bovendien zijn er allerlei tussenvormen mogelijk, zodat een getal als vijftien iets willekeurigs heeft.
Daar komt nog bij dat de verspreiding van al die varianten op een kaart moeilijk te tekenen is. Er zijn wel wat regionale tendensen – dat is precies wat er op deze kaart is ingetekend. Maar daar overheen geldt dat binnen bijna ieder dorp wel mensen te vinden zijn die een andere [r] hebben dan hier getekend is. Sterker nog, heel veel sprekers van het Nederlands hebben meer dan één manier van de [r] zeggen in hun repertoire. Toch vallen er wel een paar algemeenheden op te merken. Zo komt de tongpunt-[r], de oudste vorm, nog op heel veel verschillende plaatsen voor. Een schraap-r met de huig is vrij kenmerkend voor Limburg. Die manier van een [r] maken lijkt sterk op een harde [g]; dialecten die allebei die klanken hebben zijn moeilijk denkbaar en bestaan in werkelijkheid dan ook niet.
Andere klanken hebben zoveel variatie niet. Een [b] maakt iedereen bijvoorbeeld op dezelfde manier. Er zijn geen mensen die ineens laten we zeggen met hun lippen beginnen te flapperen om de eerste klank van het woord *bier* te zeggen. Andere klanken kennen wel iets meer variatiemogelijkheden, maar geen enkele is zo rijk als de [r].

Overigens laat deze kaart niet voor niets de [r] zien aan het eind van een woord, in dit geval *bier*. Aan het begin van een woord vind je minder variatie. Die dikke 'Gooise' [r] bijvoorbeeld, maken veel mensen wel aan het eind van *bier*, maar niet aan het begin van *raam*.

3.10 Woensdag

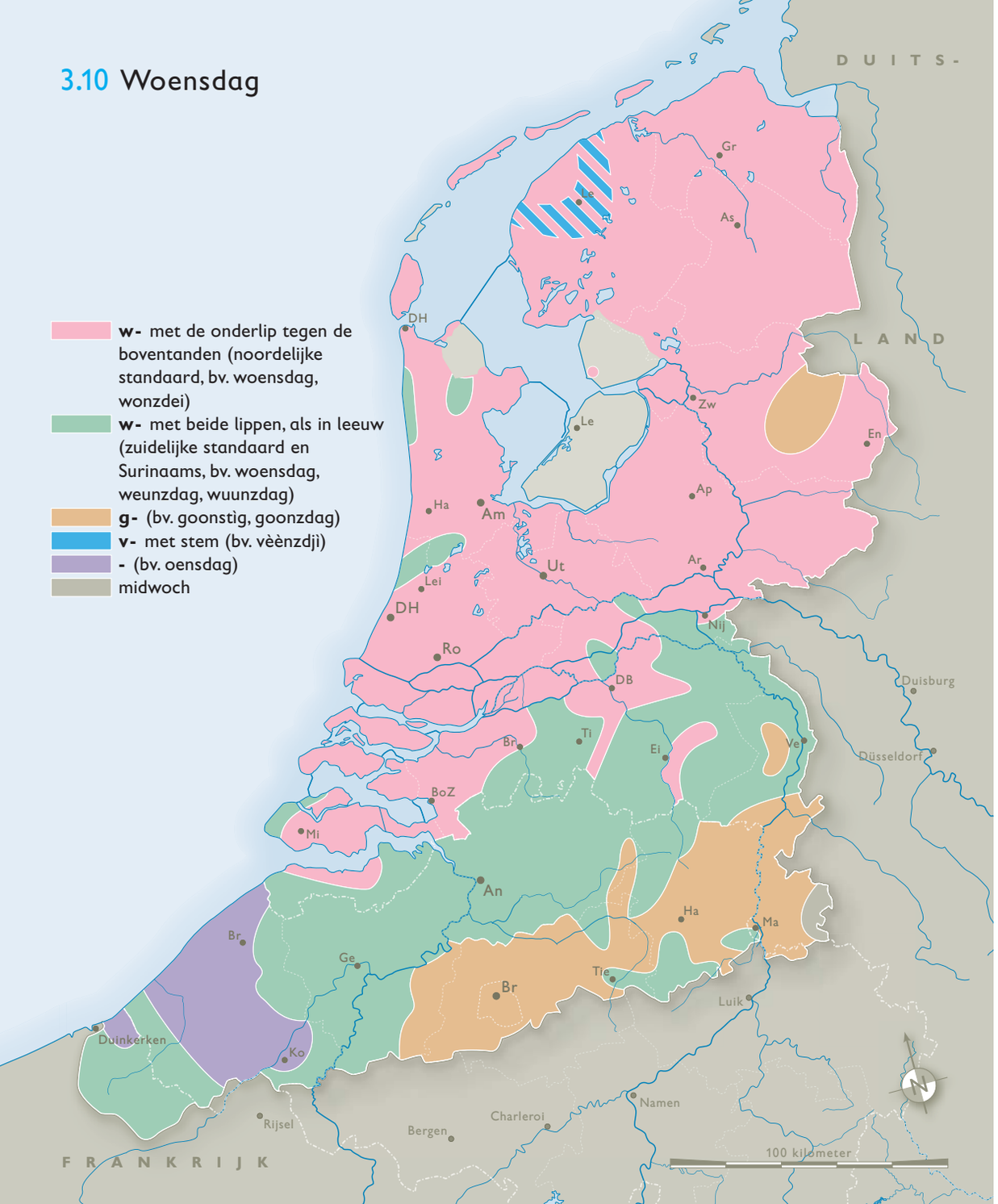

Dat iemand een Nederlander is en geen Vlaming, kun je vaak horen aan de manier waarop hij de [w] uitspreekt. Legt hij of zij de tanden op de onderlip, dan is het vrijwel zeker een Nederlander: Vlamingen doen zoiets niet. Die maken in plaats daarvan een [w] door onder- en bovenlip te ronden, tot een heel kleine en heel korte [oe]-achtige klank.
De Nederlandse [w] wordt labiodentaal genoemd (*labia* is het Latijnse woord voor 'lippen' en *dentes* voor 'tanden') en de Vlaamse *bilabiaal* ('met beide lippen'; *bi-* is een Latijns voorvoegsel dat 'twee' betekent).
De toets werkt niet beide kanten op. Vlamingen zeggen weliswaar nooit de variant met de tanden op de onderlip, maar sommige Nederlanders zeggen wel degelijk de [oe]-achtige klank. Dat gebeurt vooral in de gebieden die grenzen aan België, en dan vooral in Limburg.
Het verschil tussen de labiodentale en de bilabiale [w] is er een van 'klinkerachtigheid'. Zoals uit de bovenstaande beschrijving al blijkt, lijkt de bilabiale klank meer op een klinker dan de labiodentale: de eerste ligt heel dicht tegen de [oe] aan, terwijl de tweede veel meer lijkt op de [v]. In het uiterste noorden, het verst weg van België, klinkt *wijn* dan ook als [vijn], zoals trouwens elders in Nederland *wreed* hetzelfde klinkt als *vreet* of *freet.*
De Nederlandse dialecten zijn overigens tamelijk uniek met het drievoudig onderscheid f-v-w: drie medeklinkers die allemaal min of meer op dezelfde plaats in de mond (labiodentaal) gemaakt worden.
Met *woensdag* is nog meer aan de hand. In West-Vlaanderen is de bilabiale [w] helemaal opgegaan in de volgende klinker. Daar klinkt het woord dus als *oensdag.* De reden daarvoor is waarschijnlijk dat *woe* niet lekker in de mond ligt – het is twee keer vrijwel dezelfde klank, één keer als medeklinker en één keer als klinker, en dat is geen goede vorm. In Friesland klinkt de *w* soms als een *v*, een klank die eveneens dicht in de buurt ligt: ook een *v* maak je met tong en tanden.
In Vlaams-Brabant en in de Nederlandse en Belgische provincies Limburg is de [w] geworden tot een [g]: *goensdag.* De reden daarvoor is mogelijk dezelfde: de bilabiale [w] en de *oe* lijken te veel op elkaar, en daarom moest een van de twee veranderen. Waarom nu uitgerekend gekozen is voor de [g]-klank is niet duidelijk. Dat het zich heeft voorgedaan in een woord als *woensdag* is iets makkelijker te begrijpen. Dat woord wordt relatief vaak gebruikt en woorden met een hoge gebruiksfrequentie kunnen zich soms wat meer eigenaardigheden veroorloven. De gemiddelde mens gebruikt een woord als *woensdag* zo vaak, dat hij meer kans heeft om op te merken dat zijn gesprekspartners daar een opvallende andere vorm voor gebruiken, zoals *oensdag* of *goensdag.* En dus kan hij zich makkelijker aan zo'n eigenaardigheid aanpassen. Als iemand het bijvoorbeeld in zijn hoofd zou halen om het woord *wak* voortaan op een andere manier uit te spreken, zou hij hiermee minder kans op succes hebben. Je kunt jarenlang met iemand over van alles converseren zonder ooit het onderwerp *wak* aan te roeren; dat is iets minder makkelijk voor te stellen in het geval van *woensdag.*

3.11 De knecht speelt

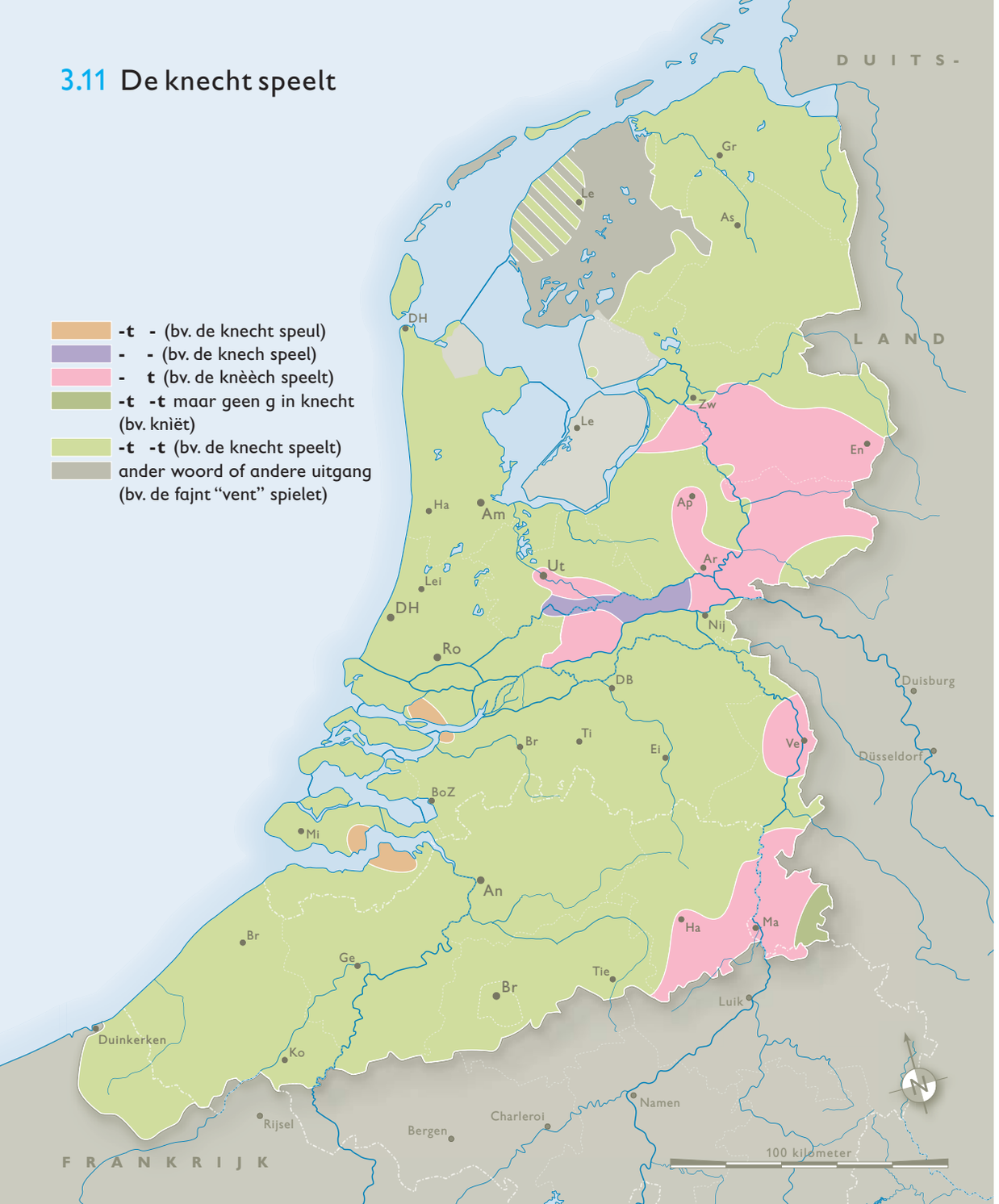

De *t* aan het eind van het woord is in veel Nederlandse dialecten een speelbal van het lot. Het lijkt wel of hij naar willekeur kan worden weggelaten. Je zou het bijna zien als een bevestiging van de slordigheid die sommige mensen nog steeds associëren met dialectgebruik: een dialect is Nederlands vol taalfouten.

Natuurlijk is dialectgebruik vaak spontaner dan het gebruik van het Standaardnederlands. Het is immers een taal die we alleen informeel gebruiken: niet op school of in de kerk, maar thuis en in de kroeg. Er zit alleen al daarom ook meer variatie in het dialect – de regels liggen niet zo strak vast. Maar dat alles wil nog niet zeggen dat men 'zomaar wat' doet.

Zo is het geen toeval dat precies de [t]-klank kan worden weggelaten en niet bijvoorbeeld de *p* in *hulp* of de *m* in *kerm*. De [t] is een tamelijk zwakke klank – hij is gemakkelijk te maken, namelijk door het puntje van de tong op te lichten, maar hij kan ook gemakkelijk weer worden weggelaten. Als een woord eindigt op meer dan twee medeklinkers is de laatste altijd een [t] (*helft*) of de [s] (*koorts*), die in veel opzichten op de [t] lijkt. Als het woord eindigt op meer dan drie medeklinkers, is het einde altijd een rijtje [t]'s en [s]-en: *herfst*.

Ook kan de *t* eigenlijk alleen worden weggelaten als er een andere medeklinker aan voorafgaat. We vinden wel *knech* voor *knecht* maar nooit *bè* voor *bed*. De enige uitzonderingen daarop zijn kleine woordjes zoals *dat* en *wat*, die in veel dialecten *da* en *wa* kunnen worden.

Een ander opvallend verschil is dat tussen *knecht* en *hij speelt*. Interessant is vooral dat er een paar kleine regio's zijn waarin de tweede vorm wel zijn [t] verliest en de eerste niet. Dat is in sommige opzichten onverwacht. De *t* in *speelt* heeft een functie: hij drukt uit dat het werkwoord in de derde persoon enkelvoud vervoegd is. In *knecht* heeft de laatste klank die functie niet, hij is eenvoudigweg een deel van de stam, en in zekere zin nog een overbodig deel ook: er zijn geen andere woorden die met *knech-* beginnen. Je zou denken dat precies die *t* dus ook wel weg kan blijven – en in een groot aantal dialecten van Overijssel, Gelderland, Utrecht en Limburg gebeurt dat dan ook.

Al dit soort factoren spelen dus bewust of onbewust een rol bij het wel of niet uitspreken van een klank aan het eind van een woord. Je kunt dat 'fout' noemen; maar je kunt je ook verbazen over de subtiliteit van het systeem.

3.12 Anders

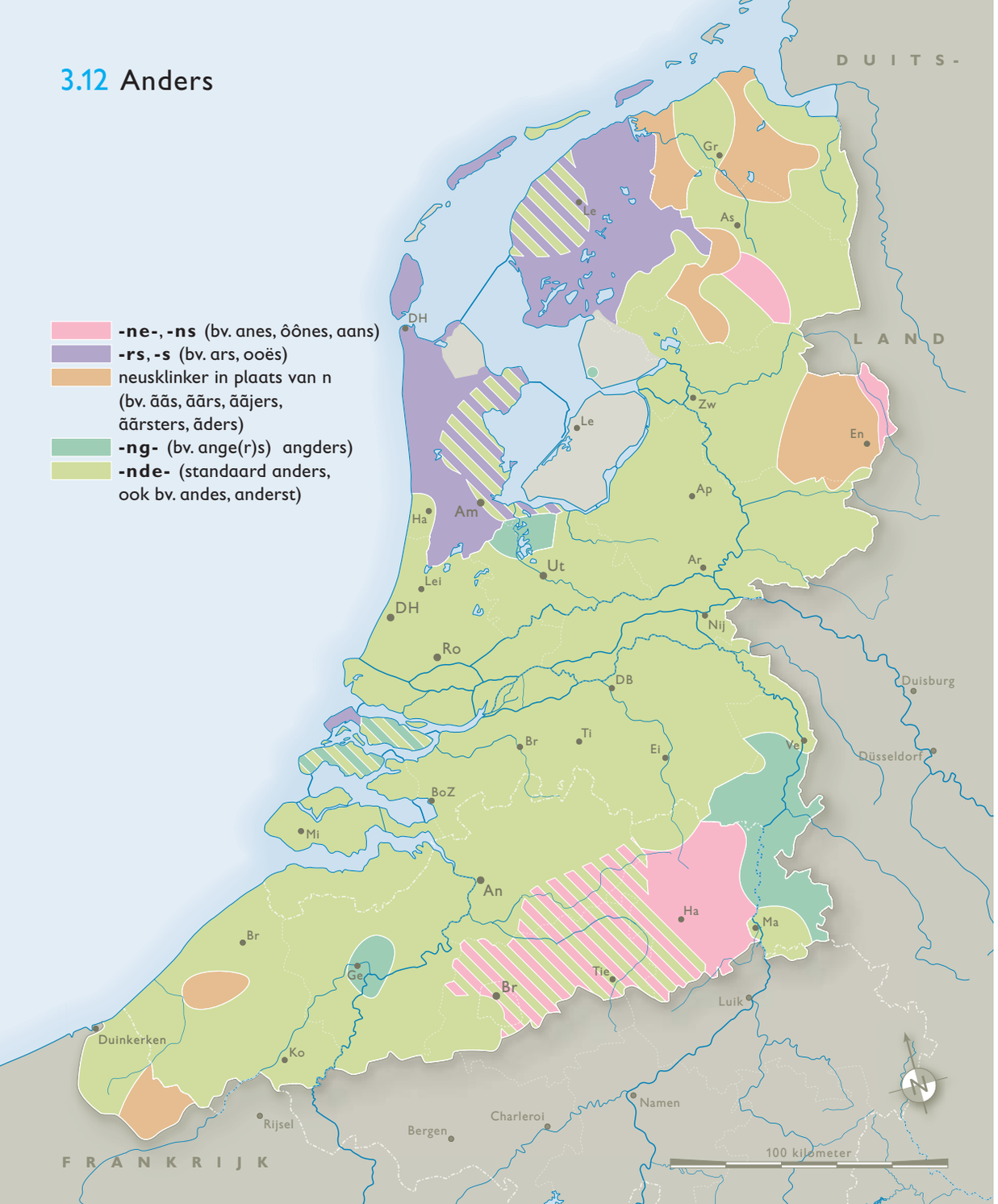

Het aardige van het woord *anders* is dat, afgezien van de *r*, ieder van de medeklinkers op dezelfde plaats gemaakt wordt, met het puntje van de tong vlak achter de tanden. De [n], de [d] en de [s] hebben veel gemeen – ze zijn zelfs nagenoeg dezelfde klank. Het verschil is dat bij de [t] de stembanden helemaal niet trillen, terwijl bij de [n] een deel van het geluid van de stembanden door de neus naar buiten gaat, terwijl bij de [d] al het geluid door de mond naar buiten gaat.

Klanken die zoveel op elkaar lijken, voelen zich niet prettig in elkaars nabijheid. Zeker de [n] en de [d] aan het eind hebben daarom de neiging om te veranderen. Dat kan allerlei richtingen op lopen. Een aantal dialecten zegt bijvoorbeeld [angders], met een [ng] in plaats van de *n*. In Limburg is dat zelfs nog een veel voorkomende uitspraak. In de 17de eeuw moet dat gebied veel groter zijn geweest en heel Holland, Zeeland en allerlei aangrenzende gebieden hebben beslaan. We weten dat doordat 17de-eeuwse toneelschrijvers een platsprekend boertje karakteriseerden door hem *angders* te laten zeggen: zowel Constantijn Huygens in Den Haag als Bredero in Amsterdam deden dat. Het is mogelijk dat zij zich lieten leiden door een soort mode – ongeveer de manier waarop het nu onder Nederlanders gebruikelijk is om boeren op te voeren met teksten als *wiej will'n bliev'm*, ook al komen lang niet alle boeren uit het oosten van Nederland. Maar waarschijnlijker is dat inderdaad lange tijd in een groot gebied *angders* werd gezegd. In sommige gebieden is de *n* zelfs helemaal verdwenen, al heeft hij dan vaak wel een spoor nagelaten op de klinker, die als een neusklank wordt uitgesproken, ongeveer als in het Franse *blanc*.

In Belgisch-Limburg, Vlaams-Brabant, maar ook een stuk van Drenthe vinden we weer een andere ontwikkeling. Daar is in eerste instantie juist de [d] verdwenen. In het Fries, maar ook bijvoorbeeld in Goeree zijn zelfs allebei de medeklinkers weggevallen; daar zegt men dus zoiets als *ars*.

Dit alles wil natuurlijk niet zeggen dat dialectsprekers bewust bezig zijn geweest om die [n] en de [d] van elkaar te laten verschillen. Dat het ietwat ongemakkelijk is om die klanken naast elkaar te hebben staan, daarvan zijn de meeste mensen zich waarschijnlijk in het geheel niet bewust. Het is echter dat kleine, nauwelijks waarneembare ongenoegen geweest dat mensen ertoe heeft geleid om onbewust de voorkeur te geven aan een net iets andere vorm, wanneer deze zich toevallig ergens voordeed. Er waren in verschillende regio's toevallig verschillende alternatieven voorhanden – en zo ontstond het landschap van alternatieve manieren om *anders* uit te spreken.

3.13 Gras



We zeggen in het Nederlands *kerst* voor een feest dat duidelijk met *Christus* te maken heeft. Wat Engelsen en Duitsers een *breast* of *brust* noemen, noemen wij een *borst*. We zeggen *derde* in plaats van *driede* en *kikvors* tegen een *Frosch*. De *r* is een beweeglijke medeklinker die gemakkelijk over een klinker heen kan springen.

Ook in het woord *gras* is de *r* ooit aan het springen geweest, en misschien wel langs de hele Noordzeekust, waar *gars* werd gezegd, of *gers*. Nu vinden we op Goeree en in het noorden van Antwerpen nog een paar plaatsen waar we zulke vormen terugvinden.

Een aanwijzing dat het gebied ooit groter moet zijn geweest, kunnen we halen uit het feit dat de [r] in Friesland, Oost- en West-Vlaanderen alsmede in Zeeland en in Vlaams-Brabant verdwenen is: daar zegt men *gèès* of *gaas* of een andere vorm zonder [r].

We weten dat een *r* aan het eind van een woord makkelijker verdwijnt dan aan het begin: je hoort meer mensen het woord *raar* uitspreken als [ra] dan als [aar].

Er zijn ook geleerden die aannemen dat een *gars*-vorm ook in Noord- en Zuid-Holland in de Middeleeuwen wijdverbreid was. Hoe en waarom men daar dan ooit weer is teruggekeerd tot *gras* is een raadsel.

Dat het precies de *r* is die dit soort sprongetjes over de klinker waagt, is minder raadselachtig. Een [r] kun je op veel manieren maken, maar hij klinkt vaak relatief zwak. Het makkelijkst is eigenlijk te horen dat hij de naastbijliggende klinker beïnvloed. Soms is dat zelfs heel duidelijk: de klinker in *beer* klinkt heel anders dan die in *beek* of *beet*. Zelfs als je de [r] zorgvuldig zou wegknippen uit een geluidsopname van het woord *beer*, zou je het woord nog kunnen herkennen door de invloed die de [r]-klank op de klinker heeft gehad. Doordat dit zo is, kan er vrij makkelijk een misverstand ontstaan. De luisteraar hoort ongeveer [gèès] en uit de manier waarop die [è] wordt uitgesproken, kan hij afleiden dat er een *r* in de buurt moet staan. Alleen of die medeklinker nu links of rechts van de klinker staat, kan hij niet zo goed horen. Dan kan hij soms denken dat het woord eigenlijk *gers* is. Het is nog iets ingewikkelder, want in dit soort gevallen van [r]-verspringing is de volgende medeklinker in het woord altijd een [s] (*gras*, *borst*, *kerst*), een [d] (*derde*), een [t] (in Vlaanderen zei men vroeger *storte* voor *strot*) of in lang vervlogen tijden ook wel een [n] of een [l]. Waarom dit precies zo is, weten we niet. Waarom werd *krop* nergens tot *korp* en *brak* nooit tot *bark*?

3.14 Zoon

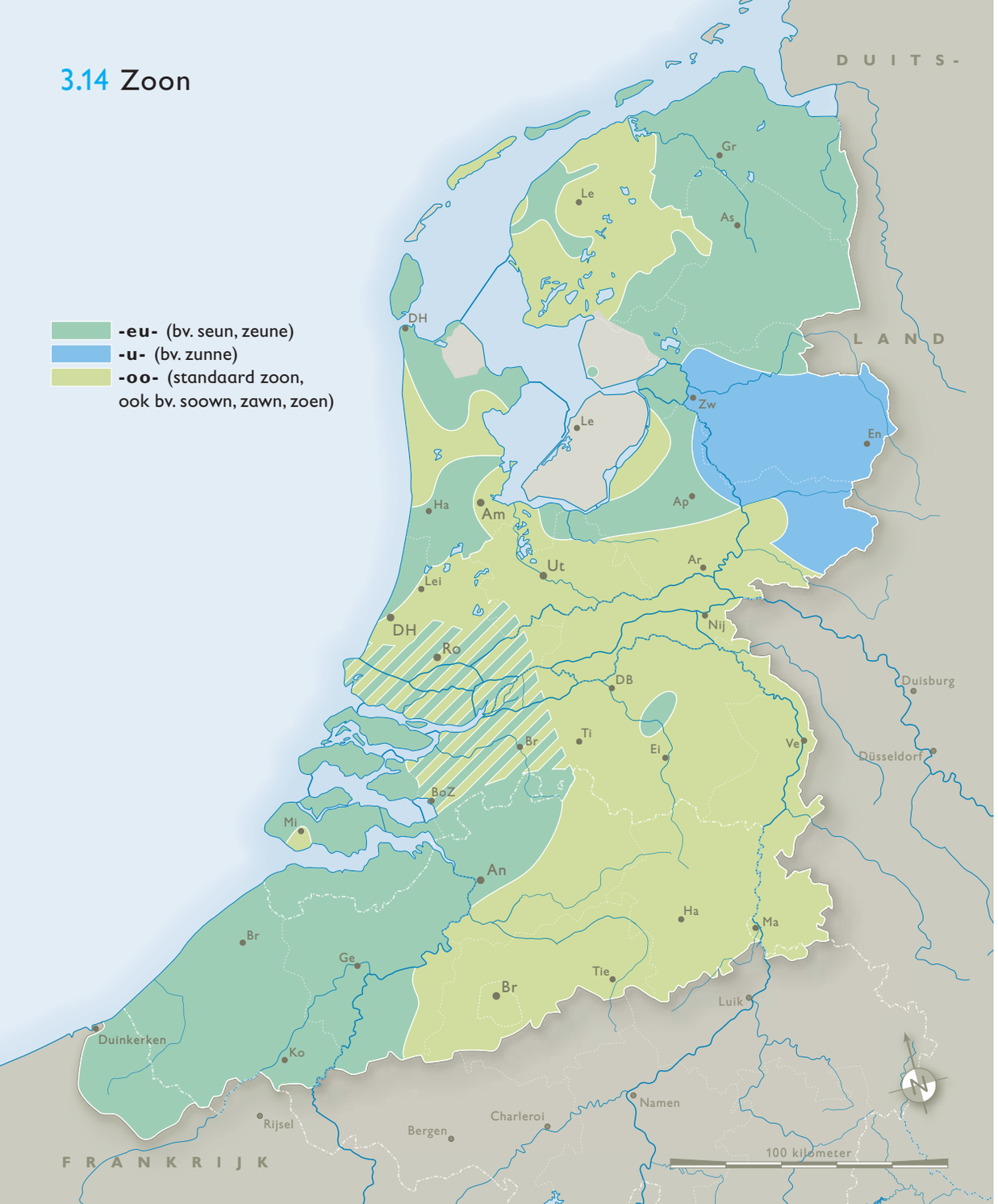

Wie zijn lippen rondt, en ze niet al te nauw sluit, zegt een [oo]-klank of een [eu]-klank. Het verschil tussen die twee is nauwelijks van de buitenkant te zien. Een foto van iemand die *o!* roept, is nauwelijks te onderscheiden van een foto van iemand die *eu!* zou roepen. Het verschil zit hem in de plaats van de tong in de mond: bij de *oo* zit die ergens achterin, bij de *eu* is hij meer naar voren. Dat valt makkelijk na te voelen door achter elkaar *oo-eu-oo-eu* te zeggen.

De stand van de tong bij de *oo* is daarbij natuurlijker voor de menselijke mond dan die van de *eu*. Dat valt bijvoorbeeld af te leiden uit het feit dat er veel meer menselijke talen zijn met een *oo* dan talen met een *eu*. Talen met alleen een *eu* maar geen *oo* bestaan zelfs waarschijnlijk niet. Onze buurtalen Frans en Duits hebben toevallig wel allebei een *eu*-achtige klank, maar het Engels heeft dat bijvoorbeeld al niet meer. Het is daarom opvallend dat er heel veel dialecten zijn waarin een woord als *zoon* geworden is tot *zeun*.

Er zijn twee verklaringen voorhanden. De ene houdt verband met een verschijnsel dat 'umlaut' heet. In het Duits is het enkelvoud van het woord *Sohn*, dat klinkt als [zoon], terwijl het meervoud *Söhne* is, [zeunu]. Onder invloed van de meervoudsuitgang is de plaats van de tong in het woord naar voren verschoven: dat is wat het woord *umlaut* betekent. Veel oostelijke Nederlandse dialecten hebben ook umlaut, bijvoorbeeld in de verkleinwoordvorming: in plaats van *manneke* zeggen ze *menneke.*

Een probleem met die verklaring is dat *zeun*-achtige vormen ook veel voorkomen langs de kust, in Vlaanderen, in Holland, in Friesland en in Groningen. In de meeste van die streken heeft men nooit umlaut gehad, en daar moet dus iets anders gebeurd zijn.

Sommige geleerden nemen aan dat dit verschijnsel een overblijfsel is van de Germaanse taal die mogelijk ongeveer 2000 jaar geleden gesproken werd langs de kusten van de Noordzee, in wat Engeland, Duitsland, België en Nederland zijn. De vraag is dan waarom het verschijnsel zich zo diep landinwaarts heeft weten te verspreiden, en daar bestaat eigenlijk geen bevredigend antwoord op. (Overigens vinden we in dit geval op Terschelling de oudste, Friese vorm: *sin.*)

Vooral in Noord- en Zuid-Holland vinden we de vormen *zoon* en *zeun* vrijwel letterlijk naast elkaar: in het ene dorp zegt men *zoon* en een paar kilometer verderop weer *zeun.* Misschien is dat het gevolg van een prestigeslag: op een bepaald moment werd de vorm *zeun* als ordinair beschouwd en gaandeweg vervangen door het deftiger *zoon.*

Hoe dit alles ook zij, het wonderlijke is vooral dat een relatief lastige en ongebruikelijke klinker als *eu* over een groot deel van het taalgebied in sommige woorden de makkelijker en meer voor de hand liggende *oo* heeft weten te verdringen.

3.15 Draad

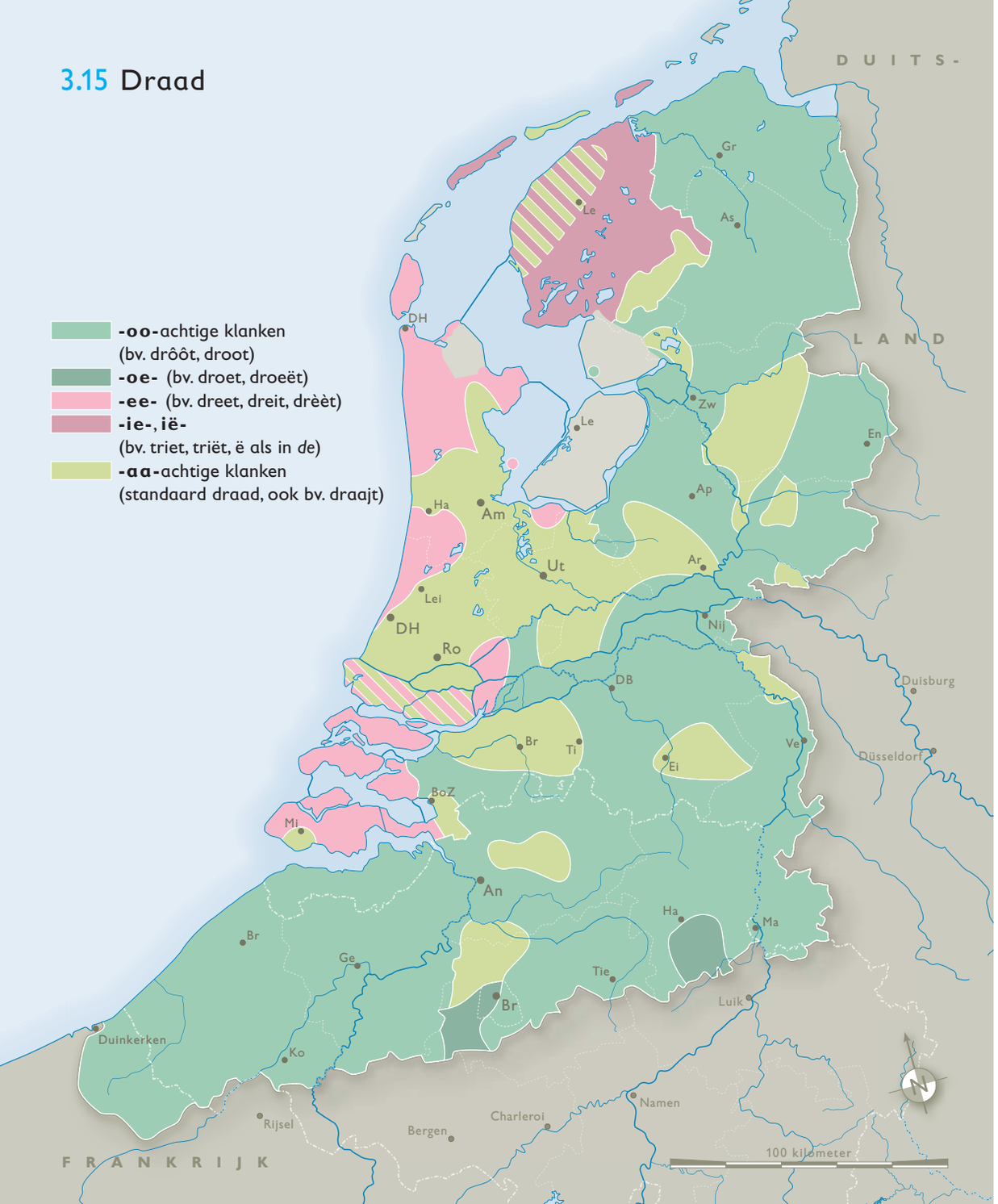

Met de klinker in het woord *draad* kun je alle hoeken en gaten van je mond verkennen.
Er zijn grofweg drie groepen dialecten: zij die ongeveer [draat] zeggen, zij die ongeveer [drôôt] zeggen, en zij die ongeveer [drèèt] zeggen. Daarnaast wordt er her en der bijvoorbeeld ook [driet] gezegd, en [droet].
Laten we met [drèèt] beginnen. Die vorm komen we vooral tegen in Zeeland en langs de Hollandse kusten. In de jaren dertig had de beroemde Nijmeegse hoogleraar Van Ginneken een verklaring waarom dit het geval was. Bij de [è]-klank houd je je mond meer gesloten dan bij de [a]. Dat is met name gunstig in plaatsen waar het gedurig hard waait: zo voorkom je verkoudheid die anders weleens zou kunnen worden veroorzaakt door tocht in je mond. Daarom zou het juist in Zeeland gunstig zijn om *drèèd* te zeggen.
In dat soort verklaringen geloven taalkundigen al een paar decennia niet meer. Er is weinig reden om te denken dat de eigenschappen van Nederlandse dialecten zelfs maar mede-bepaald worden door de locatie waar die dialecten gesproken worden. Dat ze in Middelburg *drèèd* zeggen en in Den Bosch *drôôd* is voor een belangrijk deel toeval: bij gelijke klimatologische omstandigheden had het ook andersom kunnen zijn.
Belangrijker dan de aardrijkskunde vinden taalkundigen nu over het algemeen de sociale geschiedenis. Zo zijn er wel mensen geweest die denken dat de [aa]-klank, die we vooral in Holland vinden, het gevolg is geweest van een compromis. De redenering is als volgt. In de 16de en 17de eeuw was er een grote migratiestroom – sommige moderne politici zouden zeggen: een tsunami – van Vlamingen naar Holland, bijvoorbeeld omdat ze in hun eigen streken hun protestantse geloof niet konden belijden of later ook omdat er in het welvarende Holland veel geld te verdienen was. Die Vlamingen namen natuurlijk hun moedertaal mee en spraken ook in die tijd al van *drôôd*, terwijl de allochtone Hollanders in die tijd net als hun Zeeuwse buren nog *drèèd* zeiden.
In een uitgekiend proces van wederzijdse aanpassing zou dan de compromis-uitspraak *draad* zijn ontstaan. Inderdaad: wanneer je eerst je mond in de stand van de [ôô]-klank plaatst en deze langzaam beweegt naar de stand van de [èè]-klank kom je ergens halverwege uit bij de [aa]. Daar zouden allochtonen en autochtonen elkaar hebben gevonden.
Het is een ingenieuze verklaring, maar ook een controversiële. Migratie leidt namelijk maar zelden tot compromissen; in ieder geval niet in de taal. Gebruikelijker is dat de ene groep iets overneemt van de andere. Als de immigranten arme sloebers zijn, wint meestal de oorspronkelijke bevolking. Komen de immigranten aan de andere kant met pracht en praal een land bezetten, dan leggen zij hun taal op aan de autochtonen.
Waarschijnlijker is daarom misschien toch dat die [aa]-klank zich spontaan in het Hollandse land ontwikkeld heeft – niet vanwege het weer, niet vanwege de migratie, maar omdat men nu eenmaal zijn mond op die manier daar zette.

3.16 Goeie

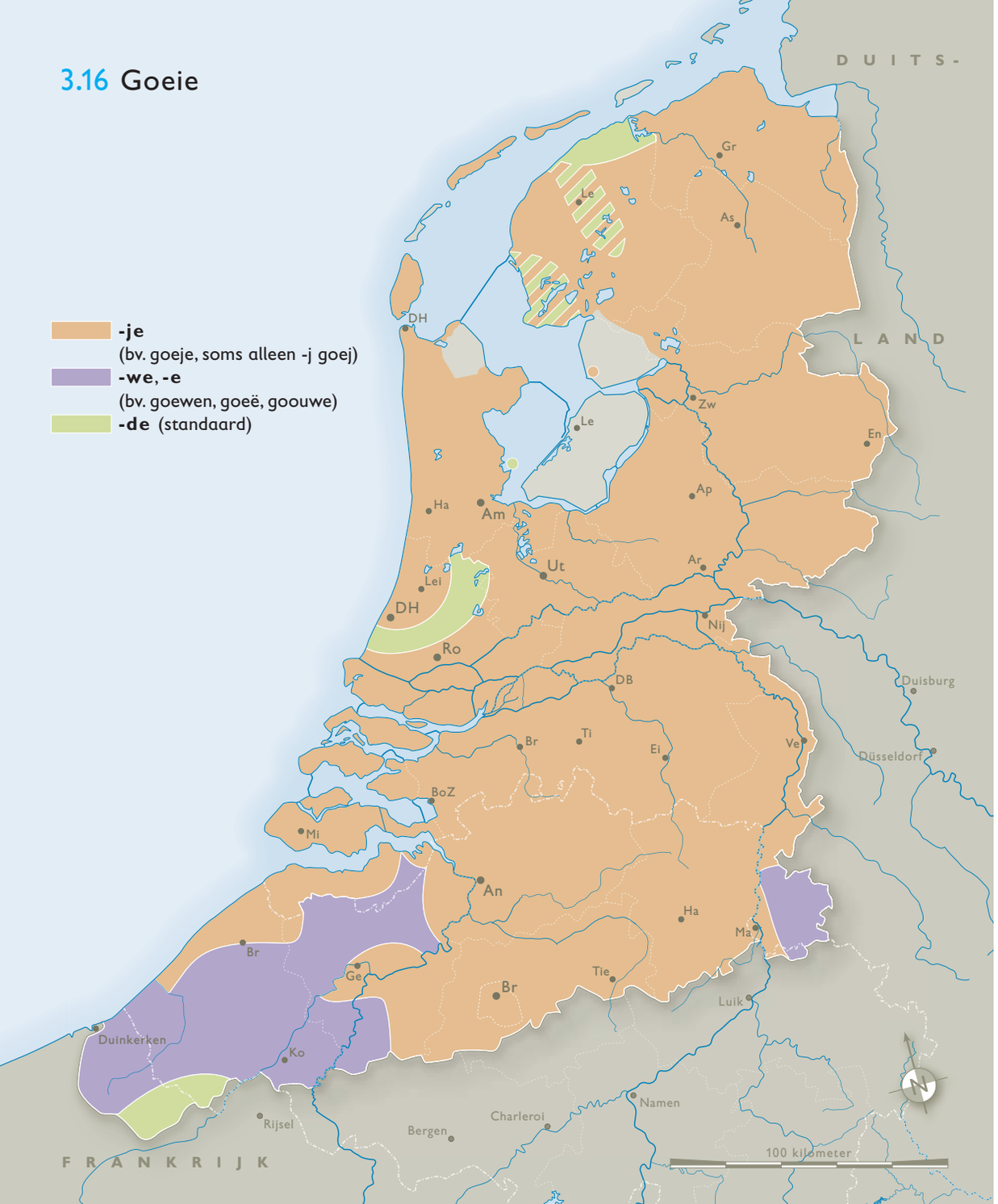

De *de* heeft het in het Nederlands te verduren gehad. In woorden als *moede* en *leder* is hij verdwenen. Wie die woorden in de standaardtaal niet uitspreekt als *moe* en *leer*, praat ironisch. Maar niet in alle woorden heeft die *de*-vernieting in dezelfde mate toegeslagen: *voederen* en *voeren* zijn allebei nog in gebruik, niemand zegt *poer*, het woord *moer* heeft een speciale betekenis (de vrouwelijke tegenhanger van de *bout*) en *vaar* kennen alleen degenen nog die weten wie Michiel de Ruyter was.

Er zijn ook woorden die ergens halverwege zijn blijven steken. Daar is de *d* al wel afgezwakt tot een [j], maar nog niet verdwenen. De uitspraak *goeie* is daar een voorbeeld van, net als *poeier*, *kwaaier* en *rooie*.

Op deze kaart staan drie manieren afgebeeld om het woord *goeie* uit te spreken: een volledige vorm *goede* (die vrijwel nergens blijkt voor te komen in de dialecten), een iets afgezwakte vorm *goeie* en een geheel verkorte vorm *goeë*. Een probleem daarbij is dat we niet zeker weten waarom in de ene plaats voor de ene vorm gekozen is, terwijl in een naburig dorp een andere keuze is gemaakt. Dat komt door de manier waarop dialectgegevens – ook die voor deze kaart – meestal zijn afgevraagd. De onderzoekers stelden eerst een lijst op met woorden en zinnen, waarmee ze vervolgens heel het Nederlandse taalgebied rondreisden. Overal werd de deelnemers gevraagd om dat lijstje woorden en zinnen te vertalen van de standaardtaal in het eigen dialect.

Vraag tien mensen die allemaal dezelfde taal spreken om één en hetzelfde zinnetje uit een andere taal te vertalen, en je krijgt waarschijnlijk tien verschillende vertalingen. Zelfs bij een eenvoudig zinnetje zijn er allerlei keuzes mogelijk. Voor veel mensen, ook dialectsprekers, zijn bijvoorbeeld waarschijnlijk *goede* en *goeie* allebei mogelijk. Men moet kiezen, en sommige mensen zullen onder de indruk zijn van het grote bandopname-apparaat waarmee de onderzoeker komt aanzetten en daarom voor de wat plechtiger vorm kiezen, terwijl anderen juist alles wat maar een beetje informeel klinkt, automatisch met hun dialect verbinden.

Het beste zou het dan waarschijnlijk zijn om in ieder dorp pakweg twintig mensen te interviewen en hun gegevens statistisch te verwerken. Helaas: in de eerste dialectstudies van tachtig jaar geleden voelde men daartoe geen behoefte omdat men er ten onrechte vanuit ging dat dialecten uniform waren. In later tijden is het probleem wel steeds meer gevoeld, maar ontbrak vaak het geld: het was al duur genoeg om in honderden plaatsen telkens één persoon te interviewen en dat interview uit te schrijven. Zelfs een onderzoek met maar één proefpersoon is behoorlijk bewerkelijk. En tegelijkertijd wilde men natuurlijk ook zoveel mogelijk verschillende plaatsen bezoeken.

Dat laatste helpt dan ook meteen om onze bevindingen toch wat steviger te maken. We zien op een kaart als deze uiteindelijk wel degelijk gebieden waar uniforme keuzes gemaakt worden. Over de precieze loop van de grenzen is misschien discussie mogelijk, maar dat men in een hele regio voor dezelfde vorm kiest, dat kan al bijna geen toeval meer zijn.

3.17 Bracht

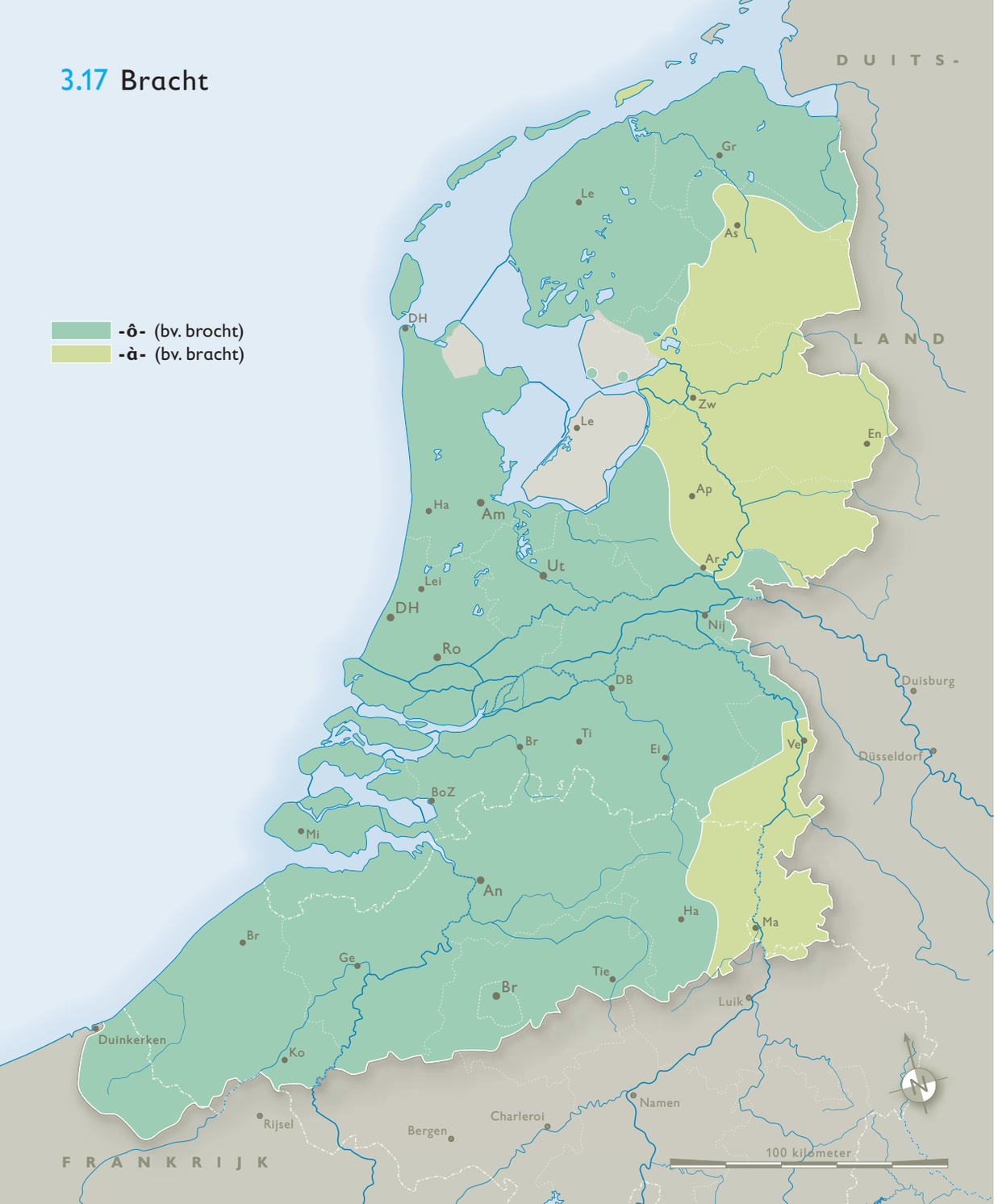

Kaart 0.17 liet al een glimp zien van de verspreiding van de twee vormen *bracht* en *brocht* in het Nederlandse taalgebied. Het commentaar was daar gericht op het verschil in de manier waarop die kaarten gemaakt waren. Maar er valt ook inhoudelijk van alles over te vertellen.

Kaart 0.17 is gebaseerd op dialectenquêtes uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. De kaart hiernaast is gebaseerd op gegevens die tussen de jaren twintig en de jaren zeventig verzameld waren. We zien dan dat de grens tussen *bracht* en *brocht* in het oosten nauwelijks of niet veranderd is. In het westen is er wel iets gebeurd: in Holland is men op sommige plaatsen *bracht* gaan zeggen in plaats van *brocht*. (Dat staat niet meer op de kaart.)

De verklaring voor die verandering ligt op het eerste gezicht voor de hand: dat heeft iets te maken met de opkomst van de standaardtaal. Dat kan echter niet het hele verhaal zijn, want de standaardtaal is natuurlijk overal: dus waarom heeft hij vooral in (Zuid-)Holland toegeslagen? Een waarschijnlijke reden is dat juist in die regio's de dialecten zo goed als uitgestorven worden beschouwd. Mensen die er wonen willen misschien wel geloven dat ze een beetje plat praten, maar een echt dialect is het niet meer. Juist dat geloof versnelt nog de afbrokkeling van het dialect, en werkt zo dus als een *self-fulfilling prophecy*.

Maar waar komt de oorspronkelijke breuk tussen *bracht* en *brocht* vandaan? Om te beginnen moet de vorm ooit zoiets zijn geweest als [brancht], met een [n]. Dat weten we onder andere doordat het hier de verleden tijd is van *brengen*, waar ook een neusklank in zit. Die moet er ook ooit zijn geweest in de verleden tijd.

Op een bepaald moment is die [n]-klank verdwenen. De [a] die ervoor stond is zijn plaats in gaan nemen. Bovendien heeft die klinker in het begin mogelijk ook nog wat nasaal geklonken. In het westen van het taalgebied, in een heel dikke strook langs de Noordzee, werd die nasale lange klinker gaandeweg een [o]. (Als je de *ah* van *bracht* lang aanhoudt, wordt hij vanzelf inderdaad een beetje [o]-achtig.) Later werd de klinker weer korter, maar hij hield die [o]-achtige kwaliteit. Hoewel we dit niet op de kaart hebben weergegeven, zijn er overigens nog allerlei plaatsen waar de klinker van *brocht* relatief lang klinkt.

Aan de andere kant van de Noordzee vinden we tekenen van min of meer hetzelfde proces: de verleden tijd van *to bring* is daar *brought*, zonder *n*, maar met een langgerekte [o]-klank. Alleen is in het Engels die *ch* ook nog weggevallen, hoewel je hem nog wel in de spelling ziet staan.

Maar ondertussen lijkt men zich dus in ieder geval in Holland wat betreft het woord *bracht* af te keren van dit gedeelde verleden van het Engels, en te kiezen voor de vorm die in het oosten en in Duitsland de gebruikelijke is. Je hoort weleens mensen klagen over de verengelsing, maar hier hoor je nou nooit eens iemand over.

3.18 Zeven

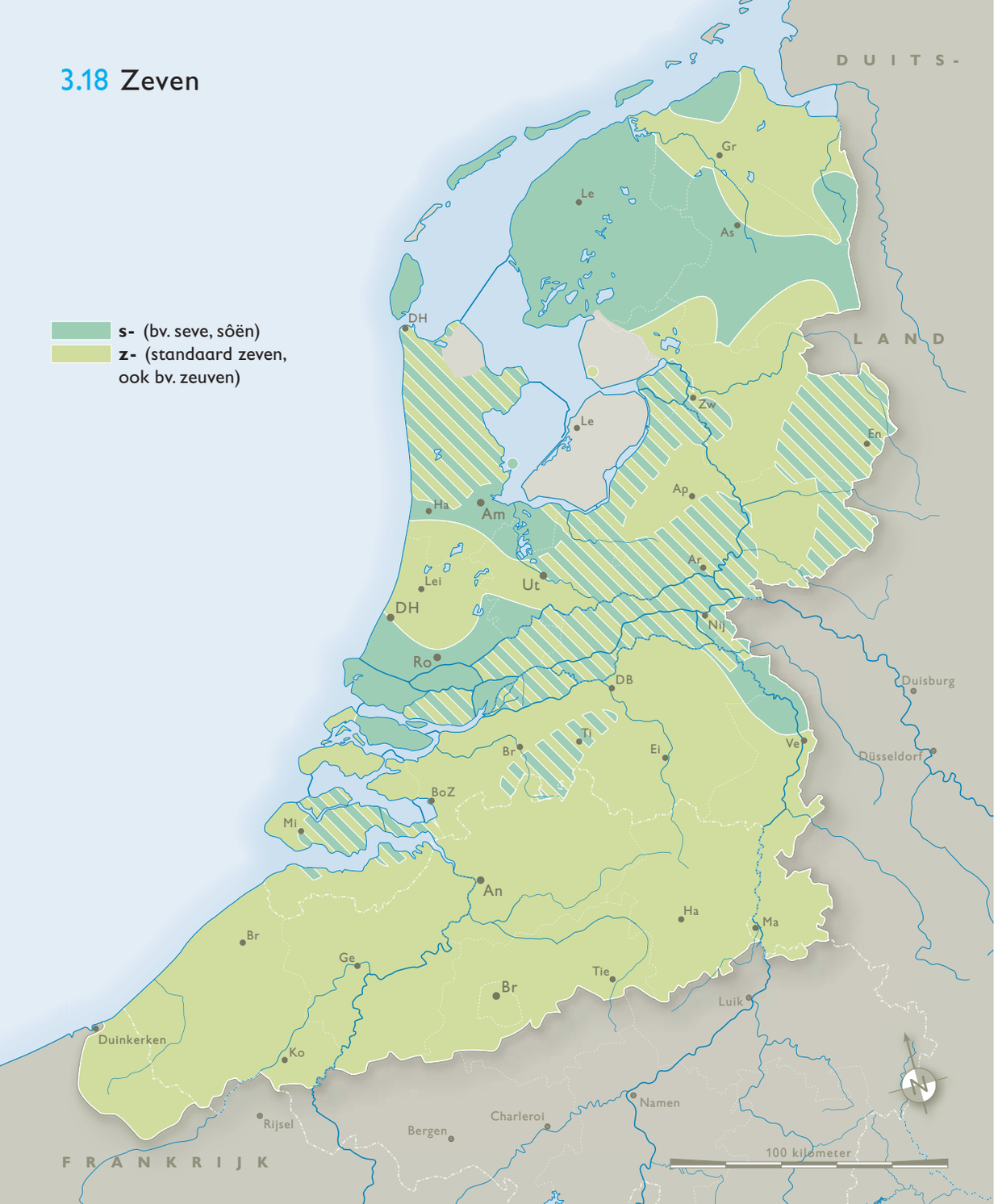

De wrijfklanken *s*, *z*, *f*, *v* en *g* maak je door ergens je mond zozeer dicht te maken dat de lucht er wel door kan, maar daarbij gaat rondwervelen. Je hoort daardoor een ruisend geluid, en dat geruis kan bijvoorbeeld het trillen van de stembanden weleens overstemmen. Het verschil tussen *s* en *z*, en tussen *f* en *v*, dat voornamelijk bestaat uit het wel of niet laten trillen van de stembanden, komt daarmee onder druk te staan.

Zolang als we terug kunnen kijken is dat al zo. De voorvaderlijke taal waar alle Nederlandse dialecten van zijn afgeleid, had geen echt verschil tussen [s] en [z] of tussen [f] en [v] en in zekere zin is dat verschil altijd instabiel gebleven. Het is daarmee een bron geworden van heel veel variatie.

Je kunt dat eigenlijk al zien aan woorden als *zon* en het hier afgebeelde *zeven*. Het wordt als een eigenaardigheid van het Amsterdamse dialect beschouwd om die woorden uit te spreken als *son* en *seven.* Maar in de eerste plaats deelt Amsterdam dit verschijnsel met een groot deel van Noord-Holland en bijvoorbeeld ook met Friesland. Het is niet onwaarschijnlijk dat die [s] in zekere zin nog een van de Friese erfenissen is die Noord-Holland aan vervlogen tijden heeft overgehouden. Maar ook in het Engels hebben *sun* en *seven* een *s* aan het begin .

In het Duits worden *Sonne* en *sieben* ook met een *s* geschreven. Alleen worden die woorden in het Duits juist wel uitgesproken met een [z]-klank. Er zijn in die taal nauwelijks woorden die beginnen met een [s]. Datzelfde is ook het geval in het oosten van Nederland, met name in Limburg. Zoals er in Amsterdam geen woorden bestaan die met een [z] beginnen, zo zijn er in het traditionele dialect van Roermond geen woorden die met een [s] beginnen. Het is een reactie op hetzelfde probleem: dat het moeilijk is om dat verschil te maken.

In andere delen van het taalgebied pleegt men enigszins meewarig naar dit soort problemen te kijken, maar uit allerlei onderzoek blijkt dat dit onterecht is. De verschillen tussen [s] en [z] en tussen [f] en [v] staan overal onder druk, ook bijvoorbeeld in Vlaanderen en ook bijvoorbeeld onder leraren Nederlands, of zij nu dialect spreken of niet. Of wat eigenlijk het meest onder druk staat, is de manier om het verschil tussen die twee te reproduceren door je stembanden te laten trillen. Een ander verschil is namelijk dat de [s] langer is dan de [z], en de [f] langer dan de [v]. Dat verschil heeft de neiging om steeds belangrijker te worden – voor veel mensen over het hele taalgebied is dat het enige verschil. En door de zwakte van dat verschil zou het ook best nog eens kunnen verdwijnen.

3.19 Werk

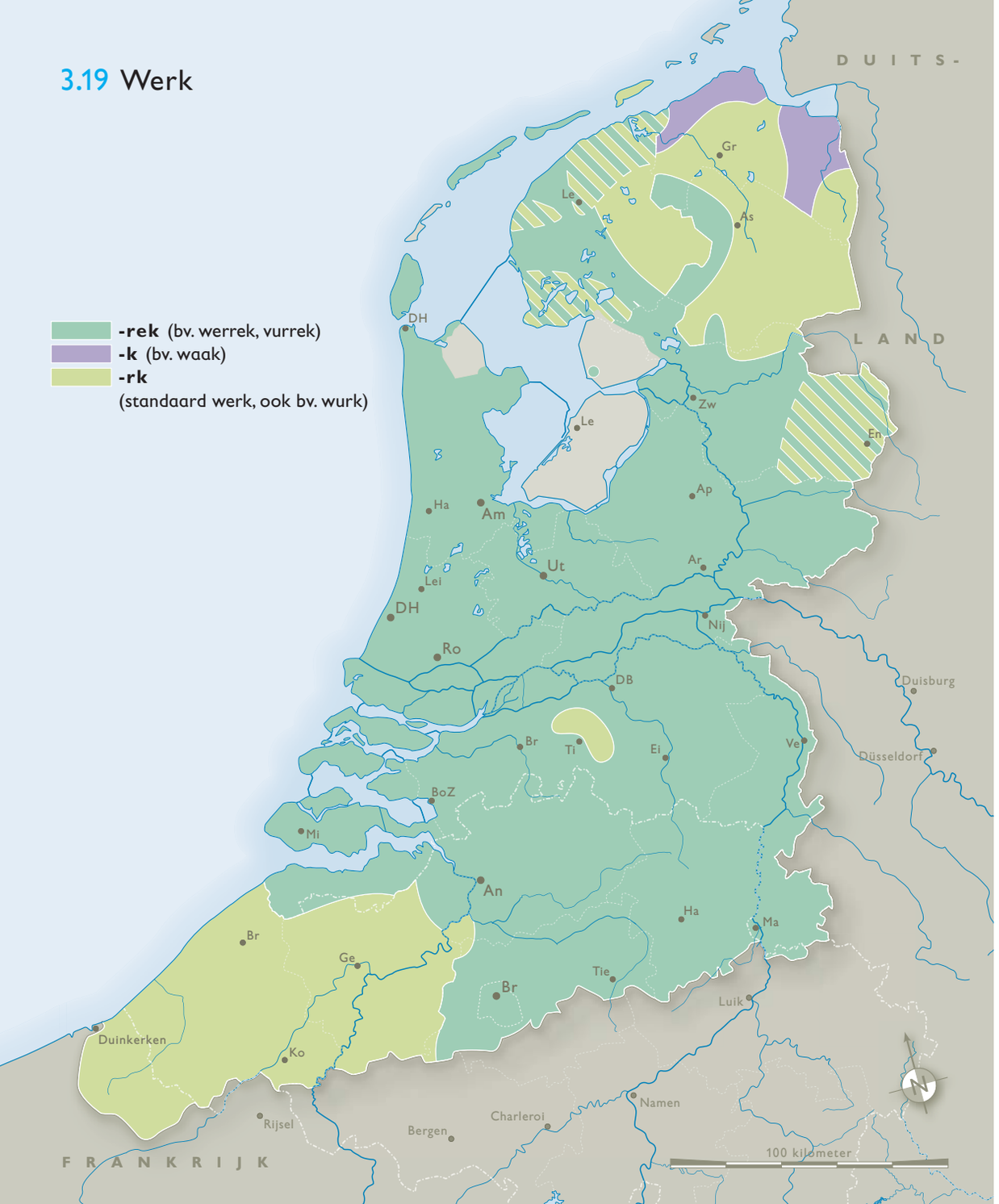

Op veel van de kaarten in dit hoofdstuk is te zien dat woorden in sommige regio's kunnen krimpen: klanken vallen, vooral aan het eind van het woord, af. Deze kaart laat zien dat woorden soms ook in bepaalde regio's kunnen groeien: in een woord als *werrek* wordt een *e*'tje ingevoegd.

Het is betrekkelijk lastig om twee medeklinkers vlak na elkaar uit te spreken. Bovendien kun je makkelijker horen welke medeklinker er wordt gezegd als er een klinker onmiddellijk op volgt: het verschil tussen *pa* en *ka* blijkt net iets makkelijker te horen te zijn dan het verschil tussen *ap* en *ak*. Om die reden kan het verkieslijker zijn om klinkers en medeklinkers elkaar op een regelmatige manier te laten opvolgen. Dan zeggen mensen dus [weruk] in plaats van [werk].

De klank wordt overigens niet ingevoegd tussen iedere twee medeklinkers: het gebeurt bijvoorbeeld niet zo snel in *hart* of in *lamp*, waarschijnlijk omdat daar de overgang van de ene medeklinker naar de andere wat gemakkelijker te maken is. In een woord als *herfst* wordt de toonloze *e* wel vaak ingevoegd tussen de *r* en de *f*, maar nooit tussen de *f* en de *s* (*herfest*) of de *s* en de *t* (*herfset*).

Ook in verbogen vormen wordt de toonloze *e*, de zogeheten sjwa, wel ingevoegd (*weruku*) al gebeurt dat minder vaak dan in de losse vorm *werk*. Nog iets minder vaak zijn mensen geneigd om een toonloze *e* toe te voegen als er na de medeklinkers nog een klinker volgt (zoals in *Helmer*) en al helemaal als die klinker een andere is dan de toonloze *e*: bijna niemand zegt *Hellema* tegen *Helma*.

Hoewel concrete gegevens vooralsnog ontbreken, is de laatste decennia het *weruk*-gebied waarschijnlijk kleiner geworden. De reden daarvoor is dat de [r]-klank sterk aan het veranderen is, vooral als hij onmiddellijk na een klinker wordt uitgesproken. De uitspraak als een zogenoemde 'Gooise'-r of 'Kinderen-voor-kinderen'-r neemt toe – niet alleen in de standaardtaal, maar ook in de dialecten. Hoe naar sommige mensen het ook vinden, de traditionele manier om de [r] uit te spreken – door het puntje van de tong te laten rollen – verdwijnt gaandeweg uit het repertoire van de meeste Nederlandstaligen (zoals het trouwens ook verdwenen is uit het repertoire van al onze buren, de Frans-, de Duits- en de Engelstaligen).

Dat die [r] precies ná de klinker zo aan het veranderen is, en niet voor de klinker (de Gooise [r] klinkt wel aan het eind van het woord *raar*, maar niet aan het begin) is geen verrassing. Ook hier geldt: na een klinker is een [r] toch al net iets moeilijker te horen dan voor een klinker, en dus kan er gemakkelijker iets aan veranderen.

Er is nog iets. Juist de Gooise [r] lijkt heel erg op een klinker, of beter gezegd: als je *werk* uitspreekt met een Gooise [r], valt het verschil tussen de klinker en de medeklinker nagenoeg weg. En dus verdwijnt een belangrijke reden om nog een klinker in te voegen in dat woord.

3.20 Erwt

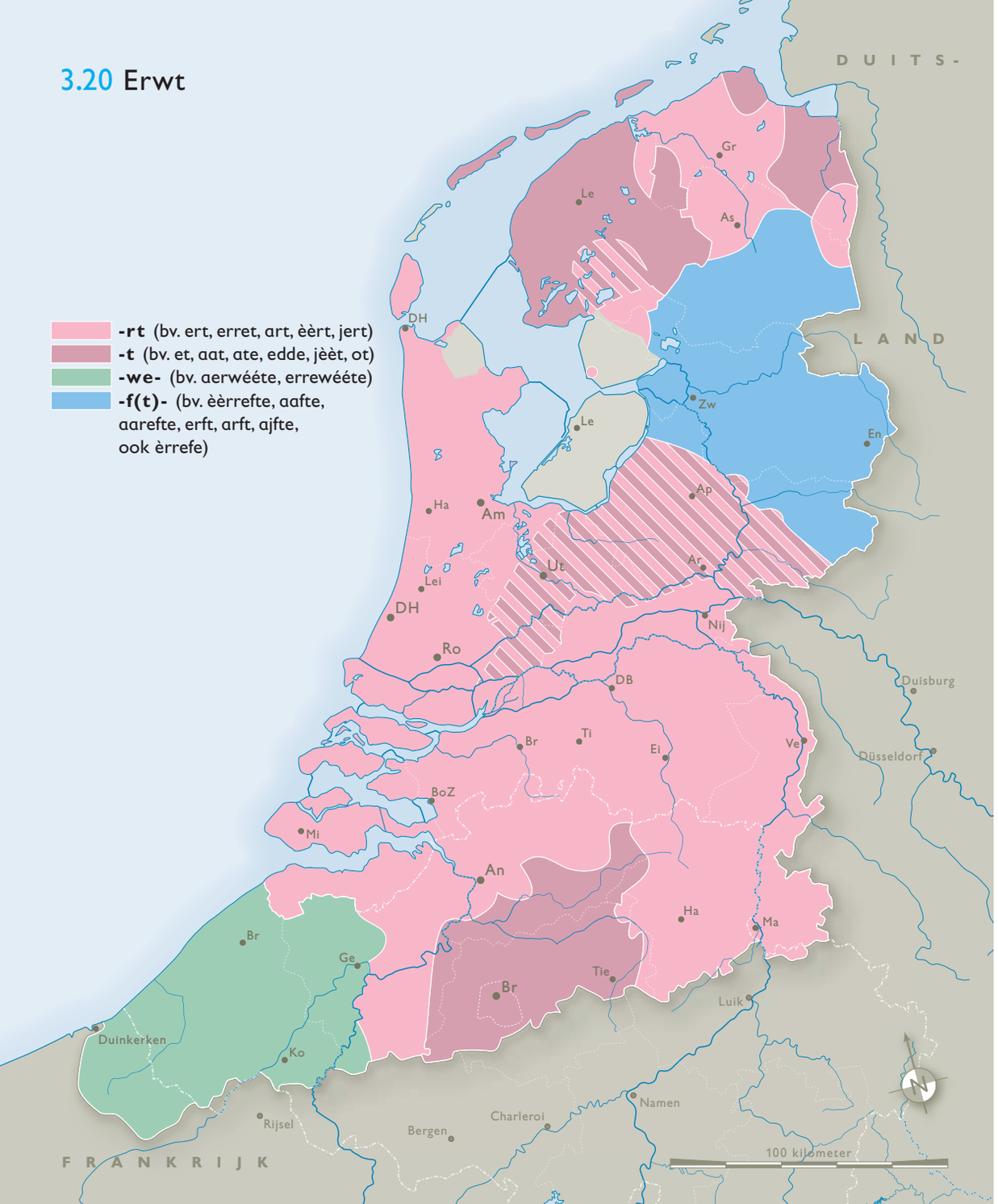

Het is onmogelijk om het woord *erwt* uit te spreken op een manier die één op één correspondeert met de spelling: eerst een [r], dan een [w] en ten slotte een [t]. Drie medeklinkers op een rij is toch al een beetje veel, maar de klank [w] voelt zich tussen twee andere medeklinkers ingeklemd wel bijzonder ongelukkig. De [w] staat nu eenmaal het liefst onmiddellijk voor een klinker. Ook in woorden als *wreed* en *wrijven* is er in veel dialecten iets met de [w] aan de hand – hij klinkt daar bijvoorbeeld als een [v]. Het maakt trouwens niet uit of je de [w] uitspreekt met twee lippen of met je tanden op je bovenlip (zie 3.10) – beide klanken zijn ongemakkelijk voor een andere medeklinker.

Zoals uit deze kaart blijkt, zegt men dan ook nergens letterlijk *erwt*. In een groot deel van het taalgebied heeft men dat probleem opgelost door de [w] niet uit te spreken. Daar zegt men dus [ert] (of [art] of een vorm met nog een andere klinker). In het uiterste zuiden van Brabant wordt zelfs ook nog de [r] weggelaten, zodat men er [et] zegt. Datzelfde vinden we trouwens ook wel elders, bijvoorbeeld op de Veluwe, in Friesland en in Groningen. Een heel enkele keer wordt juist de [t] weggelaten, maar dat verschijnsel is te zeldzaam om hier op de kaart in te tekenen.

Een andere mogelijkheid is om juist een klinker toe te voegen. Dat doet men in Oost-, West- en Frans-Vlaanderen, waar de meeste dialecten *erwet* zeggen, of iets soortgelijks, met een stomme *e* tussen de *w* en de *t*. Op die manier kan de *w* op de best mogelijke plaats staan, onmiddellijk voor een klinker.

De derde logische mogelijkheid is om de [w] te veranderen in iets anders, en wel in de [f], die qua klank het meest op de [w] lijkt. Dan zeg je dus [erft], en dit is de vorm die in het oosten van Nederland (van Drenthe tot de Achterhoek) het meest voorkomt.

Al die vreemde bochten waarin dialectsprekers zich wringen om maar geen [erwt] te hoeven zeggen, doen de vraag rijzen, waar die vorm dan eigenlijk vandaan komt. In de middeleeuwse bronnen die we hadden, was de vorm *erwete*, wat dus dicht bij de huidige zuidoostelijke uitspraak ligt. Toen de stomme *e* begon af te slijten, zette hij zo in allerlei dialecten een keten van taalveranderingen in.

In het Oudhoogduits, een vorm van het Duits van zo'n duizend jaar geleden, vinden we nog het woord *arawiz*. Die vorm doet vermoeden dat er in een grijs verleden ook in onze taal zowel vóór als na de [w] een klinker stond.

Een heel enkele keer vind je ook in Vlaanderen nog vormen met vier lettergrepen: *errewete*. Dat is natuurlijk heel wat anders dan het veel kortere *ert* dat de meeste Nederlandstaligen inmiddels zeggen en waarin de tand des tijds genadeloos gehapt heeft.

3.21 Gesp



Als een woord op twee medeklinkers eindigt, is de eerste meestal een *r* (*werk*), een *l* (*help*), een *m* (*ramp*) of een *n* (*tand*). Als de eerste een andere medeklinker is, is de tweede vrijwel altijd een *t* (*takt*) of een *s* (*heks*); zoals trouwens ook als er meer dan twee medeklinkers staan, de laatste bijna onveranderlijk een *s* of *t* is.

Dus zijn *gesp* en *wesp* vreemde woorden. Ze eindigen allebei op twee medeklinkers, maar de eerste is geen *r*, *l*, *m* of *n*, en de tweede is geen *s* of *t*. Hoewel in een heel groot gebied die twee medeklinkers op deze manier naast elkaar zijn blijven staan, zijn ze in een brede strook midden in het taalgebied, van Antwerpen over westelijk Noord-Brabant tot in zuidelijk Zuid-Holland, van plaats verwisseld. *Geps* voldoet immers wel aan de gewone structuur van het Nederlandse woord. (Overigens blijkt uit onze gegevens dat mensen in veel gebieden naast *gesp* ook *geps* kunnen zeggen. Die gebieden zijn hier toch ingetekend als *gesp*.)

In Oost- en West-Vlaanderen vinden we net als bijvoorbeeld in Drenthe en Overijssel overigens nog de oudere vorm *gespe*. Die vorm is acceptabeler, omdat de *s* en de *p* gescheiden worden door een lettergreepgrens. Vormen als *gepse* komen dan alleen maar in geïsoleerde gebiedjes voor, net zoals de medeklinkers in *mispel* ook veel minder worden omgedraaid.

Opvallend is dan wel weer dat in enkele kleine gebiedjes de medeklinkers van *rups* worden omgedraaid. Rondom Brussel spreekt men in het dialect wel van *rusp* en in Zeeland vinden we vaak de vorm *ruspe*. Dat gaat volgens de bovenstaande redenering precies de verkeerde kant op.

De zaak zit ook voor *gesp* ingewikkelder in elkaar. In lang vervlogen tijden was die vorm juist waarschijnlijk ongeveer *geps*. Die vorm is toen omgedraaid, misschien omdat er toentertijd juist een voorkeur was voor combinaties van *s* gevolgd door een andere medeklinker: *gesp* ontstond naast *nest* en *visk*. De laatste vorm werd tot ons *vis* doordat de k-klank helemaal verdween. Afgezien van *bruusk* zijn er nu eigenlijk geen Nederlandse woorden meer die eindigen op die combinatie, terwijl *-ks* nog wel bestaat: *taks*, *heks*, *niks*, *fluks*, *straks*. De *s* en de *t* hebben altijd in allebei de volgordes kunnen staan (*nest*, *flets*). Toen *-sk* dus uit het rijtje verdween, werd ook de positie van *gesp* weer afgezwakt.

De geschiedenis van *gesp* is dus bijvoorbeeld in West-Brabant een geschiedenis geweest van heen en weer springen van de *s*: van *geps* naar *gesp* naar *geps*. Dat het precies de *s* betreft, is overigens niet heel verwonderlijk. De reden waarom twee medeklinkers niet graag naast elkaar staan, is dat ze makkelijker van elkaar te onderscheiden zijn als er onmiddellijk een klinker volgt. Het verschil tussen *lapt* en *lakt* is moeilijker te horen dan dat tussen *pas* en *kas*. Een *s* is echter een hard sisgeluid en daarom onder vrijwel alle omstandigheden goed te horen. Iedereen die in een rumoerige zaal tot stilte wil manen weet daarom welke klank hij maken moet. Of hij nu voor of na een medeklinker komt, maakt niet uit. Als er ooit vier of nog meer medeklinkers bij elkaar staan (*ekstra*) is één daarvan altijd een *s*.

3.22 Sleutel

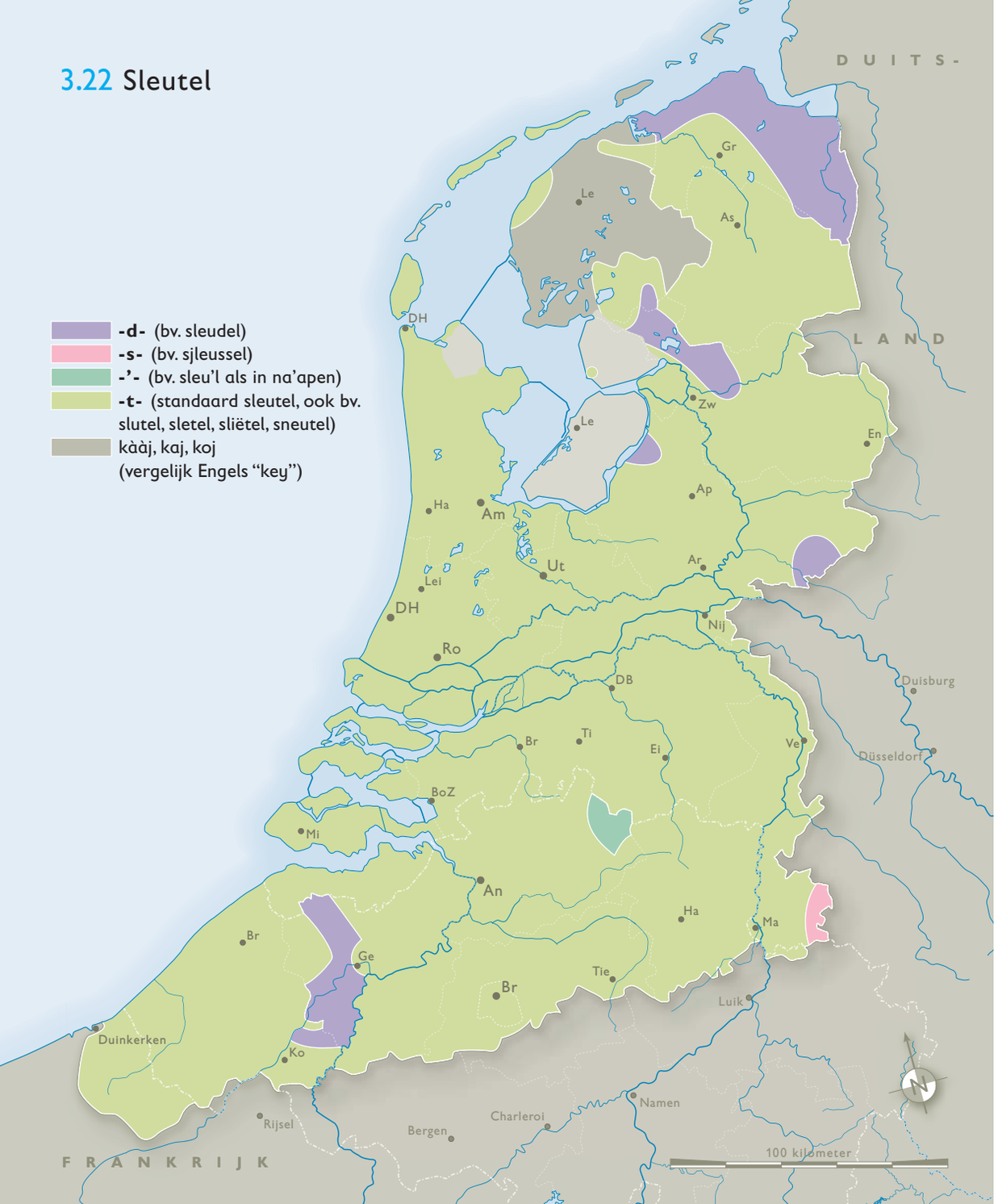

Mensen zijn overal hetzelfde. Verschijnselen die kenmerkend lijken voor vreemde talen, vinden we meestal ook wel ergens in het Nederlandse taalgebied. Door de rijkdom aan variatie die we bij ons hebben vastgelegd, kunnen we zelfs voor heel veel 'exotische' fenomenen wel een inheemse parallel vinden. In het Amerikaans-Engels is er vrijwel geen verschil tussen de *d* van *rider* en de *t* van *writer.* Allebei die medeklinkers klinken heel zwak en snel, met een spraakgeluid dat door taalkundigen wel een *tap* wordt genoemd: razendsnel tikt het puntje van de tong het verhemelte aan. Door die woorden op die manier te zeggen, kun je jezelf ineens behoorlijk Amerikaans laten klinken.

Toch vinden we diezelfde vorm van uitspreken ook in ons eigen taalgebied, bijvoorbeeld in een woord als *sleutel.* Zowel in het noordoosten als in een strook tussen Oost- en West-Vlaanderen vinden we vaak zo'n Amerikaansachtige klank.

Waar komt dat nu vandaan? Voor het begin van het antwoord moeten we bij dronkenlappen zijn. Wie zijn tong niet meer helemaal onder controle heeft, zegt de *t* in *sleutel* ook al snel als een *d*. Hetzelfde geldt voor kleine kinderen.

Nu is er geen correlatie tussen de uitspraak *sleudel* in een bepaalde streek en de hoeveelheid alcoholici of kinderrijke gezinnen in diezelfde streek. De relatie is ingewikkelder. Al deze voorbeelden wijzen in dezelfde richting: het is op de een of andere manier makkelijker om *sleudel* te zeggen dan *sleutel.* Als dialecten veranderen, zal het dus *die* richting op zijn.

Maar waarom is dat zo? De *d* is niet in het algemeen te verkiezen boven een *t*. Aan het begin van het woord verandert de *t* bijvoorbeeld niet op die manier: *tak* en *dak* zijn in alle Nederlandse dialecten verschillend van elkaar.

De verandering gebeurt ook in het Amerikaans-Engels alleen als de *t* tussen twee klinkers staat. Dat heeft iets te maken met het verschil tussen de *d* en de *t*. Bij de eerste laat je je stembanden trillen, maar bij de tweede niet. Nu trillen de stembanden bij het uitspreken van klinkers – behalve als ze gefluisterd worden – altijd. Dus is de overgang klinker-*d*-klinker net iets gemakkelijker dan klinker-*t*-klinker. Aan het begin van een woord geldt dat niet: er staat dan immers per definitie geen klinker voor de *d* of *t.*

Overigens kan Friesland niet echt meedoen op deze kaart: daar zei men *kaj* of *koj* voor een 'sleutel' – een woord dat verwant is aan het Engelse *key* en waarin dus geen enkele *t* voorkomt.

3.23 Hij koopt

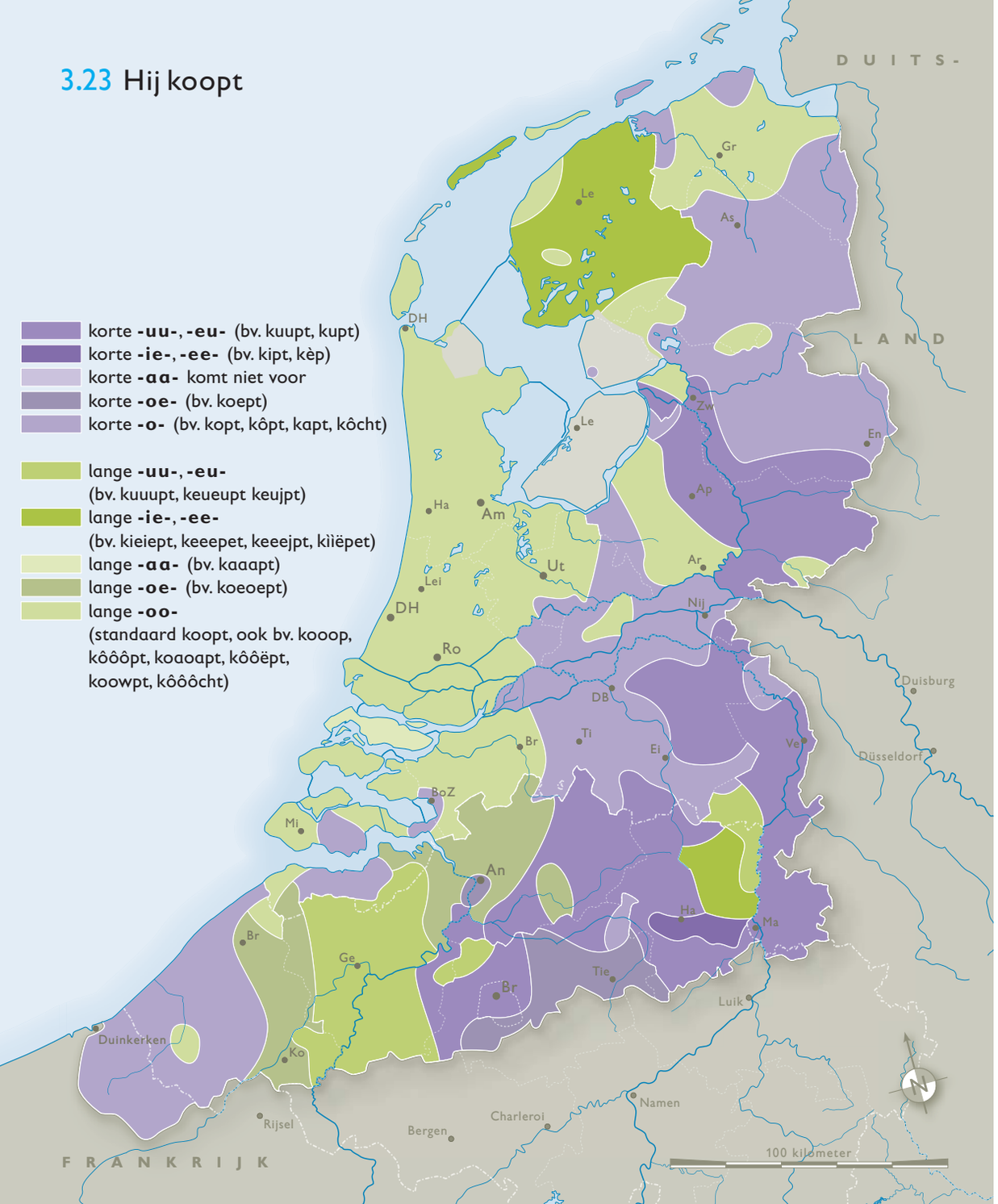

Eén armzalige [t] kan veel bewerkstelligen – dat kunnen we zien aan deze kaart. Als we het hele werkwoord *kopen* op de kaart hadden gezet, was er veel minder op te zien geweest. Natuurlijk is er wel wat variatie in de manier waarop de eerste klinker daarin wordt uitgesproken; maar grote dramatische verschillen doen zich daarin – anders dan in de verbogen vorm – niet voor.

Eén ervan vinden we in de meeste Nederlandse dialecten, vooral in het oosten en Zeeland en West- en Frans-Vlaanderen: klinkerverkorting. In plaats van *koopt* zegt men er *kopt.* Dat heeft iets te maken met de structuur van de lettergreep. Woorden kunnen in het Nederlands best eindigen op twee medeklinkers (*storm*, *hulp*, *bank*, *harp*), maar dan is de voorafgaande klinker bij voorkeur kort. De woorden *stoorm*, *huulp*, *baank*, *haarp* bestaan niet, en ze klinken zelfs niet goed, niet als woorden die eventueel wel Nederlands zouden kunnen zijn. Er zijn overigens wel wat uitzonderingen, zoals *twaalf* en de verledentijdsvormen *zwierf* en *bedierf* en allerlei vormen die eindigen op een [d], een [t] of een [s] zoals *moord*, *woerd* en *kaars*. Maar voor het overige is het net alsof een lange klinker te veel uitspraakruimte in beslag neemt en daarom niet al te veel medeklinkers meer achter zich toelaat.

Sommige werkwoordsvormen, zoals *koopt*, behoren tot die laatste categorie uitzonderingen, althans in het Standaardnederlands en de meeste dialecten van het westen. Sommige dialecten staan dit soort uitzonderingen kennelijk niet toe. Zij verkorten dan de klinker tot *kopt*, zodat de lettergreep als geheel niet al te groot wordt. In sommige dialecten is vervolgens overigens de klinkerverkorting zelf een teken geworden van de derde persoon enkelvoud. In die dialecten zeg je *hij it* in plaats van *hij eet*, ook al is *eet* natuurlijk niet te lang (en kan dus wel in bijvoorbeeld de eerste persoon gebruikt worden: *ik eet*).

In het oosten vinden we dan weer een ander verschijnsel, namelijk umlaut (zie 3.14). De derde persoon enkelvoud van *kopen* is daar *keupt*. Er zijn ook dialecten die zowel umlaut als klinkerverkorting laten zien; sprekers van die dialecten zeggen *hij kupt.*

Dat er umlaut in deze vorm voorkomt, is overigens niet vanzelfsprekend. Van oudsher was *kopen* geen werkwoord dat umlaut onderging. In het Duits is dat nog steeds zo: je zegt niet *er kaüft* maar *er kauft*, terwijl je wel *er laüft* zegt voor 'hij loopt'. Omdat alle Nederlandse dialecten met umlaut zich op de rand van het gebied met umlaut bevinden, zijn subtiele verschillen zoals die tussen *kopen* en *lopen* verloren gegaan. Als er umlaut plaatsvindt in het tweede werkwoord, dan ook in het eerste. Zo vinden we een grote rijkdom aan vormen: *hij koopt*, *hij kopt*, *hij keupt*, *hij kupt.* En dat allemaal onder invloed van het ene achtervoegseltje.

3.24 Valtoon en sleeptoon



In grote delen van Nederlands- en Belgisch-Limburg is *bein* het meervoud van *bein.* Het verschil is moeilijk op te schrijven met de letters van het alfabet en voor de meeste mensen uit andere streken ook moeilijk te horen. Een spreker van een Limburgs dialect hoort echter wel degelijk een verschil tussen die twee.

Dat verschil zit in de toonhoogte waarop de woorden worden uitgesproken. In de meeste dialecten, en in het Standaardnederlands maakt dat geen betekenisverschil. Wel kun je van de zakelijke mededeling (‘Been’) een vraag maken (‘Been?’) door de toonhoogte tijdens het uitspreken van het woord te laten stijgen, maar een verschil tussen enkelvoud en meervoud maak je niet op deze manier.

In het Limburgs doe je dat wel. Hoe de tonen precies klinken, verschilt ook nog eens van het ene Limburgse dialect naar het andere, maar vaak is er ongeveer het volgende aan de hand. Het woord *bein* als enkelvoud spreek je uit met een consequent aangehouden, en misschien wat langgerekt aangehouden, iets verhoogde toon. Dat wordt wel een sleeptoon genoemd. Het meervoud begin je ook op een hoge toon, maar die laat je snel naar beneden gaan; dat heet een ‘valtoon’.

Het gebied met sleeptonen en valtonen is overigens groter dan hier getoond kan worden: het loopt nog tot diep in Duitsland door. Ook de dialecten van Keulen en Trier werken traditioneel met tonen. Er wordt doorgaans vanuit gegaan dat het verschijnsel in de Middeleeuwen in Keulen is ontstaan. Dat was toen al een zeer belangrijk cultureel en economisch centrum, waarvandaan allerlei taalverschijnselen zich gemakkelijk konden uitbreiden.

De volgende vraag is hoe het dan in Keulen is ontstaan. Het heeft in ieder geval iets te maken gehad met het verdwijnen van de stomme *-e* aan het eind van het woord (zie ook kaart 3.20: erwt). Als je gewend bent om het meervoud van *bein* uit te spreken als *beine*, ontstaat er een probleem wanneer je de slotklank in het laatste woord laat vallen. De twee woorden dreigen dan te veel gelijk te worden. In grote delen van het Nederlandse en Nederduitse taalgebied is dat probleem opgelost door de uitgangs-*e* juist niet te laten vallen, maar in Keulen heeft men mogelijk gekozen voor een ander verschil: dat in toonhoogte. Over de precieze details van hoe dit in zijn werk is gegaan, wordt in wetenschappelijke publicaties nog stevig, zij het in academische termen, gebekvecht.

Overigens wordt in de Limburgse dialecten niet alleen verschil gemaakt tussen enkel- en meervoud op deze manier. Sommige woorden krijgen ook echt een andere betekenis als je ze op een andere toon uitspreekt. Zo verwijst *bie* met een valtoon in de meeste dialecten naar het insect, terwijl het met een sleeptoon het voorzetsel is (‘in de buurt van’).

3.25 Hemd



In *hemd* staat aan de ene kant een medeklinker te veel en aan de andere kant een medeklinker te weinig. Probeer die laatste twee maar eens uit te spreken zonder er, hoe kort dan ook, een p'tje tussen te zeggen: *hempt*. Dat lukt bijna niet. De reden daarvoor is dat de overgang van *m* naar *t* (of *d*) een heel nauwkeurige coördinatie van allerlei spiertjes vereist. Bij een [m]-klank sluit je je lippen, en laat het zachte verhemelte een beetje zakken, zodat de lucht uit de longen door de neus naar buiten stroomt. Voor een [t] moet dat zachte verhemelte omhoog, de lippen open en het puntje van de tong ergens achter de tanden. Dit alles moet letterlijk in een fractie van een seconde gebeuren. Vooral het zachte verhemelte is echter relatief traag, en dus wordt de beweging om de neusholte af te sluiten al ingezet tijdens de [m]. Als die niet goed gecoördineerd wordt, krijg je even een [m] zonder lucht uit de neus. En dat is een [p].
De onmogelijkheid van deze klankcombinatie wordt in verschillende dialecten op verschillende manieren opgelost. Eén ervan is om die laatste *d* dan maar weg te laten. Dan zeg je *hem*, zoals ze in Vlaams-Brabant, Antwerpen en het westen van Noord-Brabant doen, of *hemme*, zoals vooral in Nederlands- en Belgisch-Limburg gebeurt. Ook buiten die streken hoor je die vorm trouwens ook wel als verkleinvorm: *hemmetje*.
In zekere zin is de oplossing die onder andere in de Achterhoek en het rivierengebied gekozen wordt: *hemp*. We kunnen ook zeggen dat de *t* in het slot is overgegaan in een *p*. De *t* en de *p* zijn allebei plofklankjes en ze klinken daardoor min of meer hetzelfde. Omdat je aan het eind van een *m* de mond al in de stand van de *p* hebt gezet, is die klank makkelijker te maken.

Een andere mogelijke oplossing is om de *m* en de *d* over twee lettergrepen te verdelen: *hem-de*. Dit gebeurt in een strook in het zuidwesten van het taalgebied: Frans-Vlaanderen, West-Vlaanderen en grote delen van Oost-Vlaanderen. In grote delen van Oost-Vlaanderen tot in het zuidoosten van West-Vlaanderen heeft men helemaal de ideale oplossing gekozen: daar zegt men *hende*. De overgang van *n* naar *d* is net zo gemakkelijk als die van *m* naar *p*.
Wie iedere dag het woord *hemd* zegt, heeft waarschijnlijk niet in de gaten dat er een probleem met dat woord is. De spiercoördinatie is subtiel en de problemen die ermee ontstaan zijn dus ook subtiel. Maar het Nederlands en de Nederlandse dialecten hebben de tijd gehad. Heel kleine moeilijkheden kunnen de sprekers er langzaam maar zeker toe hebben verleid om een iets andere oplossing te kiezen. Dat zal onbewust zijn gegaan en alleen zijn ingegeven doordat een andere vorm net iets makkelijker in de mond lag. Nieuwe generaties van kinderen hoorden op een bepaald moment alleen nog die iets veranderde vorm, en namen aan dat dit was zoals men het woord zou moeten uitspreken. En omdat iedereen dat inmiddels deed, hadden ze daar nog gelijk in ook.

4

Woordvormen

MARC VAN OOSTENDORP

KAARTEN
ANKE EN PIETER VAN REENEN

4.0 Inleiding

Sommige mensen zijn dol op alles wat het leren van vreemde talen tot een kwelling maakt: het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden bijvoorbeeld, of rijtjes met werkwoorduitgangen. Die mensen noemen we morfologen. Alle onregelmatigheden die de arme leerling tot wanhoop drijven, doen de morfoloog juist kreten van enthousiasme slaken.

Er is dan ook op de keper beschouwd veel om je over te verbazen. Hoe komt het toch dat talen juist op dit vlak zo onregelmatig zijn, zo vol kronkels en uitzonderingen en zaken die je alleen kunt leren door ze in je hoofd te stampen? Je zou als buitenstaander toch denken dat de mensen die zo'n taal van huis uit spreken er ook last van hebben.

In de praktijk is dat niet zo. Wie sinds zijn geboorte Nederlands spreekt, zal nooit zuchten en steunen omdat hij *ik ben* moet zeggen maar *hij is* (in plaats van *hij bent*), of omdat het verkleinwoord soms met een uitgang *-pje* wordt gemaakt (*raampje*) en soms met *-etje* (*mannetje*). De morfologie is daarmee misschien wel het meest eigene aan een taal – vrijwel probleemloos voor de moedertaalsprekers ervan, soms onoverzichtelijk complex voor mensen die haar op latere leeftijd willen leren. Het is dan ook niet zo vreemd dat lange tijd – gedurende een groot deel van de negentiende en een belangrijk deel van de 20ste eeuw – het begrip *grammatica* vrijwel gelijkstond aan de leer van de woordvorming, de morfologie.

We weten natuurlijk ook wel waar die onregelmatigheden vandaan komen: ze zijn in de loop van de eeuwen aangeslibd. Iedereen kent van de kleuterklas nog wel het doorfluisterspelletje: de kinderen zitten in een kring, de onderwijzer fluistert bij één kind een boodschap in het oor, dat kind fluistert het door aan het kind aan zijn rechterkant, die het ook weer doorfluistert, totdat het laatste kind zegt wat het gehoord heeft.

Dat is een leuk spel omdat er aan het einde van de rij nooit uit komt wat erin is gestopt. Maar het is ook een verhevigde vorm van het spel dat baby's en ouders dag-in-dag-uit spelen: de kinderen moeten proberen te achterhalen welke vormen er zoal bestaan voor ieder werkwoord en ieder zelfstandig naamwoord in hun moedertaal zonder dat ze daar les in krijgen. Dat is natuurlijk het duidelijkst voor taalvormen die zelden of nooit worden opgeschreven of op school onderwezen, zoals dialecten. Uit wat je om je heen hoort moet je als opgroeiend kind zelf maar zien te reconstrueren wat de verschillende vormen zijn van het werkwoord *zijn*, hoe je het voltooid deelwoord maakt van *eten* en welk lidwoord je precies geacht wordt te plaatsen voor het zelfstandig naamwoord *varken*.

Net als bij het spelletje gaat daarbij af en toe iets mis. Mensen fluisteren weliswaar niet de hele dag tegen hun kinderen en daarom kunnen kinderen uiteindelijk meestal de juiste vorm wel reconstrueren, maar niet altijd lukt dat en dan verzint de nieuwe generatie zelf wat de juiste vorm moet zijn. Zo kunnen er gaandeweg vreemde afwijkingen ontstaan, die door volgende generaties dan weer vaak op enigerlei wijze worden aangepast.

Het is daarom geen wonder dat er juist op het gebied van woordvorming zo veel variatie bestaat. Het gaat om kleine, betrekkelijk betekenisloze brokjes taal waar zonder gevaar voor de communicatie makkelijk kleine dingen in veranderd kunnen worden. Als ik *we benne* zeg in plaats van *we zijn*, begrijpt u nog best wat ik bedoel.

Aspecten van de woordbouw hebben mede om deze reden heel lang de aandacht getrokken van dialectonderzoekers. In 1936 schreef de Vlaamse taalgeleerde Willem Pée een tweedelig proefschrift over de verkleinwoorden in allerlei Nederlandse dialecten, onder de titel *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*. Pée werd later hoogleraar Nederlandse taalkunde in Luik en in Gent. Ook veel andere Nederlandse taalkundigen hebben zich op zeker moment over die verkleinwoordjes gebogen. Een inzicht in dat complexe en ook op de wereld tamelijk unieke systeem heeft nog nooit iemand in zijn carrière geschaad.

Toch bestaat er maar één min of meer compleet overzicht van de rijkdom aan woordvormen die de Nederlandse dialecten bezitten, en dat is de tweedelige *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND), die in het eerste decennium van de 21ste eeuw door het Meertens Instituut werd uitgebracht. De gegevens waren gebaseerd op dezelfde gegevensverzameling die ook ten grondslag lag aan de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, die in de inleiding van het vorige hoofdstuk besproken is.

Het interpreteren van al die gegevens blijkt niet altijd een sinecure. Ook hier krijgt de onderzoeker te maken met het probleem van het fluisterspelletje. De gegevens waarover hij beschikt zijn opnamen van dialectsprekers die allerlei woorden en zinnetjes uit het Standaardnederlands vertalen in hun dialect. Maar wat zeggen ze nu precies in die opnamen? *De vader* of *den vader*? Dat verschil is niet altijd makkelijk te horen en zelfs met heel precieze meetapparatuur kun je soms niet goed vaststellen of daar nu wel of niet een *n'*etje zit.

Het voordeel van een grote verzameling gegevens zoals in de MAND, is dan wel weer dat je niet alleen naar individuele dialecten hoeft te kijken, maar je kunt bepalen tot regio's. Als ze overal in de buurt een duidelijke *n* maken, dan zal dat in het dorp waarin die *n* niet heel duidelijk te horen is, waarschijnlijk ook wel het geval zijn. Dat is de methode die we in deze atlas hebben toegepast: de kaarten laten de werkelijkheid in de regio zien, en niet hoeveel variatie er nog is in het permanente fluisterspelletje dat in de regio wordt gespeeld en dat het leren van al die rijtjes zo'n grote opgave maakt voor opgroeiende kinderen en zo'n bron van vreugde voor de morfoloog.

4.1 Een man, een vrouw, een kind

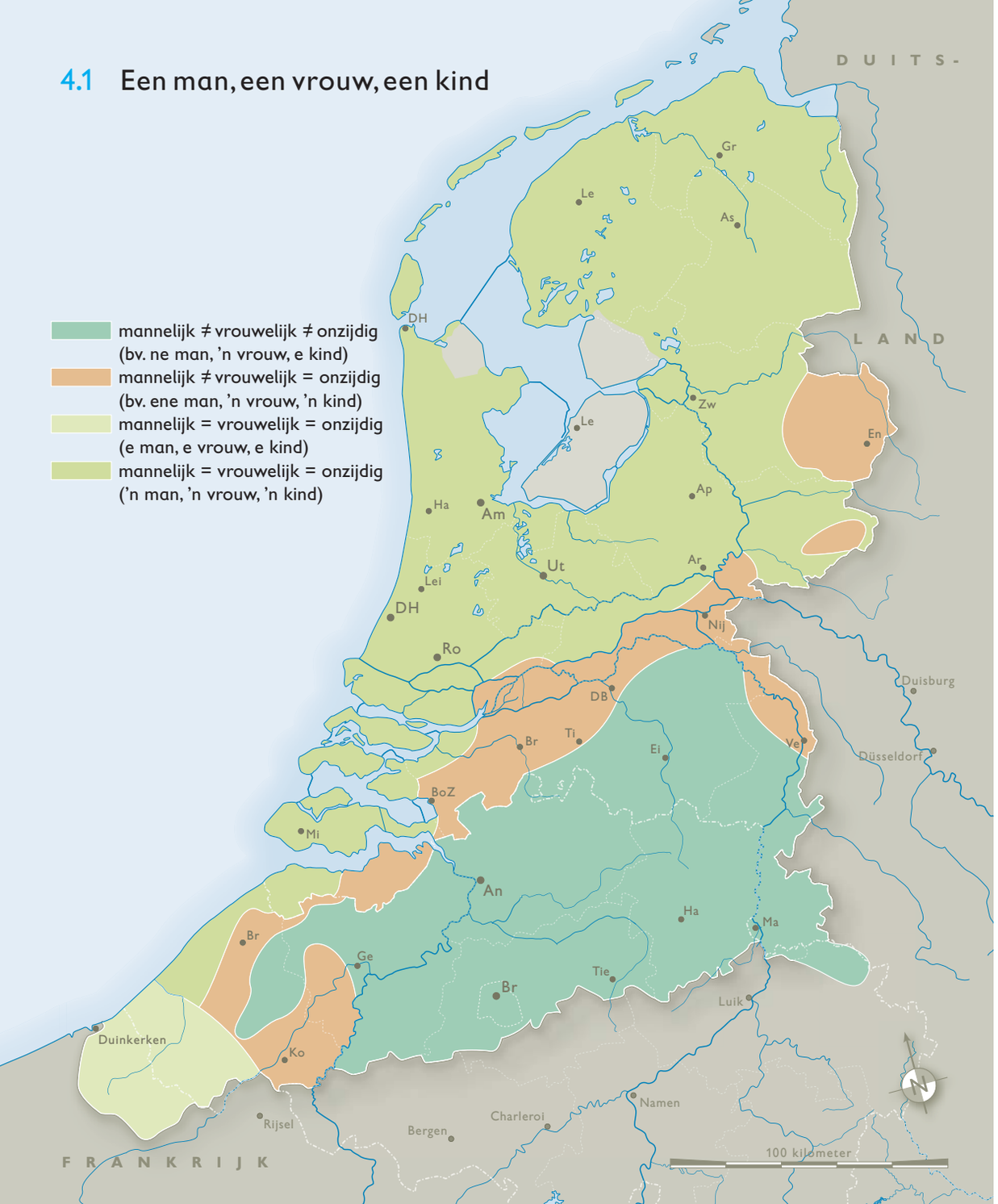

In het Standaardnederlands is er nauwelijks nog verschil tussen mannen en vrouwen. Natuurlijk, naar mannen verwijs je met *hij* en naar vrouwen met *zij*. Een enkeling maakt nog een verschil tussen 'de man *wiens*' en de 'de vrouw *wier* naam hij vergeten is', maar ook dat verschil verdwijnt gaandeweg uit steeds meer dialecten.

Op dit moment heeft de standaardtaal twee woordgeslachten: *de*-woorden en *het*-woorden. Veel Nederlandse dialecten, in ieder geval beneden de grote rivieren, hebben echter de drie woordgeslachten gehandhaafd.

Het verschil tussen mannelijke en vrouwelijke woorden wordt in deze dialecten onder andere uitgedrukt door een verschil in de vorm van het lidwoord. Enigszins verrassend voor degene die ook Duits spreekt, is daarbij dat je in sommige gebieden zegt *ene man* en *een vrouw*. In het Duits is het andersom: *ein Mann* tegenover *eine Frau*.

Hoe komt dat? Het heeft iets te maken met het verdwijnen van de naamvallen uit het Nederlands. Er zijn in ons taalgebied vrijwel zeker geen dialecten meer die bij zelfstandig-naamwoordgroepen als *een man* of *een vrouw* nog verschil maken tussen het onderwerp en het lijdend voorwerp, zoals het Duits dat nog wel doet, en zoals Nederlanders dat ook nog wel doen bij *hij/hem* en *zij/haar*. Het verschil tussen de twee naamvallen is dus verdwenen en daarbij is feitelijk de lijdendvoorwerps-vorm overgebleven. In veel dialecten vind je dan ook nog *enen man* en *ene vrouw*. Dat lijkt al veel meer op het Duits: *einen Mann* en *eine Frau* zijn in die taal de vormen van het lijdend voorwerp.

Vervolgens is het einde van de lidwoorden een beetje gaan slijten, zoals het einde van Nederlandse woorden dat nu eenmaal doet, doordat het onbeklemtoond is. De laatste klank viel af, en zo ontstonden de vormen *ene man* en *een vrouw*. De bepaalde lidwoorden zijn overigens zo kort dat er niet veel meer van viel weg te knabbelen en die behielden daarom de vormen *den man* en *de vrouw*.

Het is opvallend dat de dialecten met twee woordgeslachten uitgerekend 'onzijdig' en 'niet-onzijdig' overhielden. In de meeste talen met twee geslachten heb je alleen mannelijk en vrouwelijk, zoals in het Frans of het Italiaans. Het systeem in die laatste twee talen is begrijpelijker, omdat het overeenkomt met de manier waarop wij mensen geneigd zijn de mensheid in te delen – in mannetjes en vrouwtjes. Het Nederlandse systeem is waarschijnlijk een gevolg van verder slijten, waardoor de mannelijke lidwoorden werden tot *de* en *een*, en zo helemaal gelijk werden aan de vrouwelijke, terwijl het onzijdig gekenmerkt bleef worden door een eigen lidwoord *het* (of *'t*). Volgens sommigen is in de grote steden van Holland ook dit verschil aan het verdwijnen: de jeugd spreekt daar al regelmatig van *de meisje* en *een mooie huis*.

4.2 Briefje

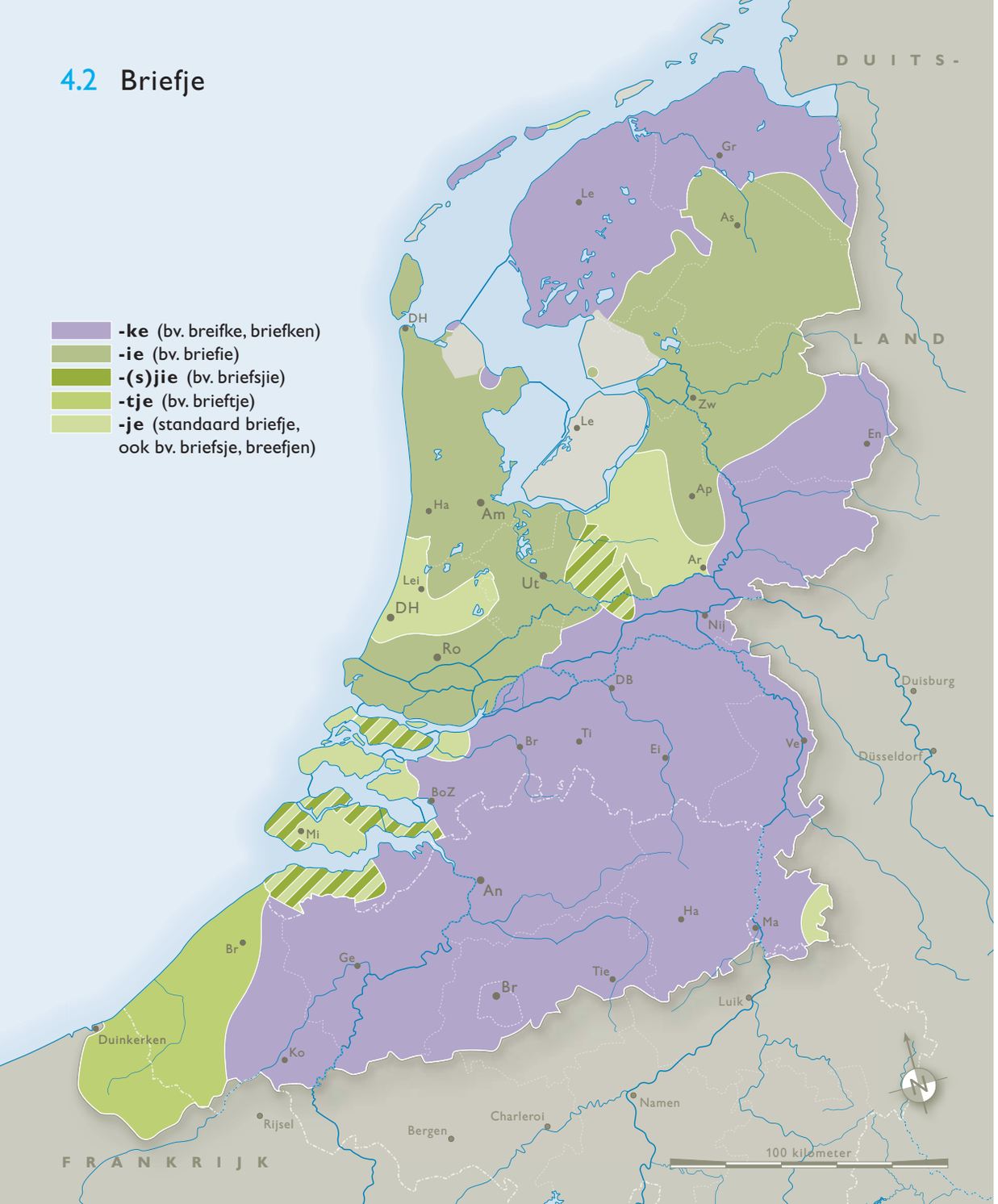

Het mirakel van de Nederlandse taal, dat is de bijna eindeloze veelvuldigheid van de verkleinwoordsvorming. Buitenlanders die in onze streken komen, verbazen zich erover hoe vaak we iets verkleinen, en op hoeveel manieren we dat doen. Als we alleen maar naar het Standaardnederlands kijken, kunnen we dat al zien. De uitgang is *-tje* in *maantje*, *-pje* in *raampje*, *-kje* in *koninkje*, *-etje* in *ringetje*, en ga zo maar door. Sprekers van het Nederlands weten feilloos steeds de juiste vorm te kiezen: nooit hoor je iemand klagen dat de jeugd van tegenwoordig de verkleinwoordjes verkeerd maakt.

Daar komt dan nog eens bij dat bijna ieder dialect zijn eigen systeem heeft van verkleinvormen. Dat valt te zien op deze kaart en de volgende: twee bonte landschappen van verkleinwoordjes.

In dit geval gaat het over de verkleinvorm van *brief*. Wie de kaart goed bestudeert, valt allereerst op dat er in het uiterste noordoosten, op het eiland Schiermonnikoog, helemaal geen verkleinwoorden bestaan. Traditioneel zegt men daar *lietse brief* (kleine brief) en niet 'briefje'. Het Schiermonnikoogs wordt wel beschouwd als de meest conservatieve vorm van het Fries.

Verder zegt men in Friesland net als in Groningen ongeveer *briefke*, en een soortgelijke vorm vinden we in een zeer groot zuidelijk gebied. Daartussen loopt een brede strook waar men in sommige gebieden *briefie* zegt en in andere *briefje*. Dat die gebieden zozeer door elkaar lopen, laat zien dat die twee vormen bijna hetzelfde zijn. Als je een [j] lang genoeg aanhoudt, krijg je vanzelf een [ie]-klank, waarin de toonloze *e* van *je* makkelijk kan opgaan. Deels zijn de grenzen dan ook moeilijk te trekken. Degene die weleens in Den Haag komt, zal zich allicht verbazen over het feit dat deze stad op deze kaart midden in een *briefje*-gebied ligt.

Omdat de kwestie zo subtiel ligt, zou dit bijvoorbeeld te maken kunnen hebben met de manier waarop de vraag in de Nederlandse hofstad is gesteld. Misschien had de veldwerker in de regio van Den Haag zijn overhemd net iets keuriger gestreken dan die in de regio van Rotterdam. Dat kan de geïnterviewden beïnvloed hebben om de [ie] net iets korter te maken.

In Zeeland lijkt de vorm *briefje* wel consistent wortel te hebben geschoten, net zoals in West-Vlaanderen de vorm *brieftje*. De verschillen tussen *briefje* en *brieftje* zijn natuurlijk ook klein. Aan de ene kant maak je bij het uitspreken van *ff* makkelijk even met het puntje van je tong een snelle *t*, zoals je bij het uitspreken van *ftj* ook makkelijk de *t* wat korter maakt. Zo is de ene vorm waarschijnlijk ook in de andere overgegaan.

Ondanks die subtiliteiten kan iedere spreker uit iedere hoek van ons taalgebied alleen al aan het woordje *briefje* makkelijk herkennen waar een ander vandaan komt. Het is een mirakel – of toch minstens een mirakeltje.

4.3 Tangetje

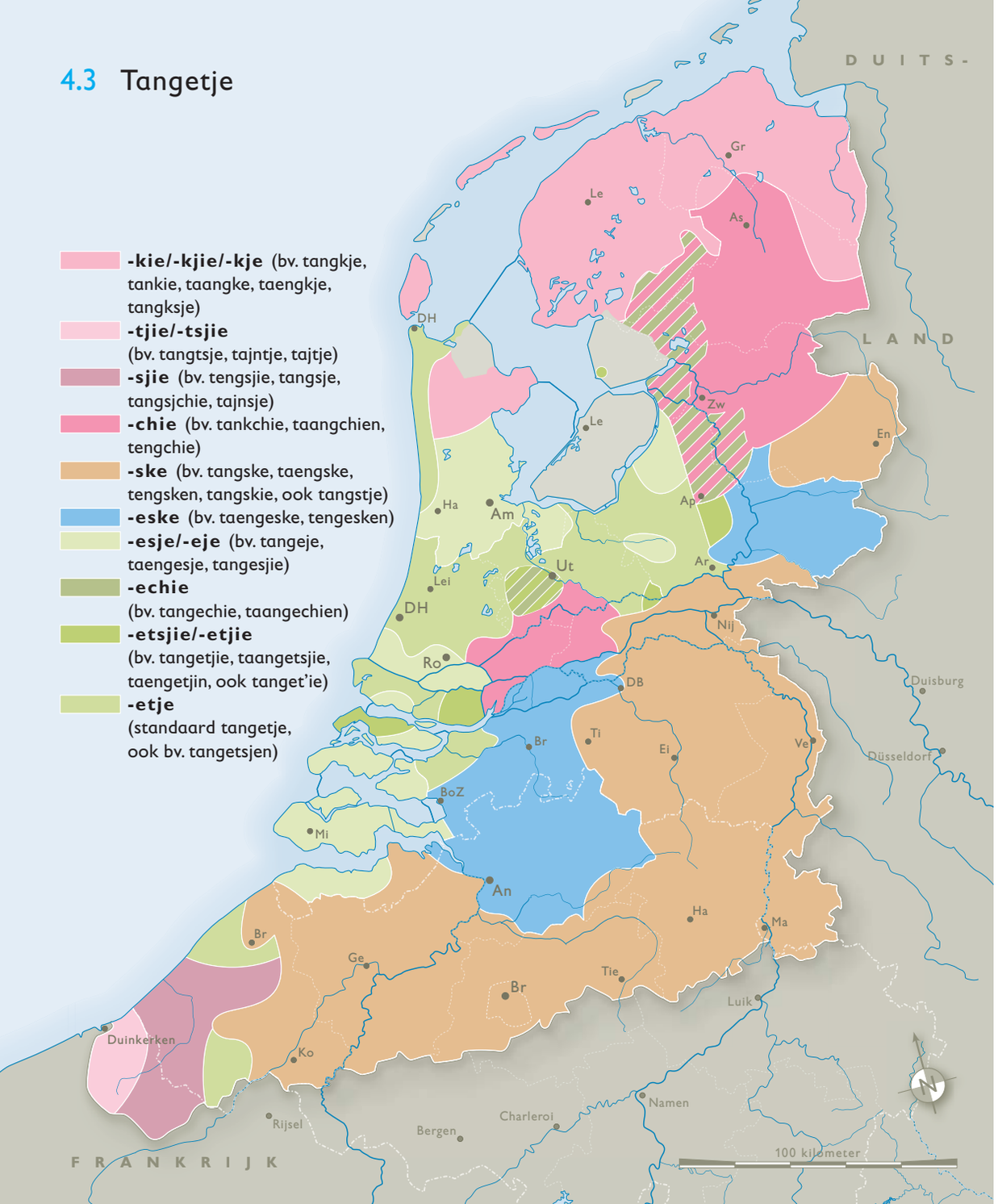

De *ng*-klank is een rare. Er is van alles wat deze neusklank niet wil: vlak voor een klinker staan bijvoorbeeld. *Ngam* ziet er zo raar uit dat niemand ooit zal denken dat dit een echt Nederlands woord is dat hij toevallig niet kent. In woorden als *bingo* of *tanga* komt er altijd nog een klank tussen *ng* en *o* of *a* die klinkt as de *g* van *goal.* De enige klinker die *ng* achter zich duldt is de toonloze *e*: woorden als *jongen* of *hengel* laten dat zien.

Dat zal de reden zijn waarom een oplossing die bij *brief* nog zo populair was (zie kaart 4.2), in dit geval ineens niet meer opduikt. Alleen maar *-ie* toevoegen, zou *tangie* opleveren, en dat klinkt nu eenmaal niet zo prettig. In plaats daarvan vinden we *tanki* en *tanchi*, de vormen die er het dichtst in de buurt liggen.

De reden dat *k* en *ch* zo dicht bij de *ng* liggen, is dat ze op dezelfde plaats in de mond gemaakt worden: voor alle drie is het nodig om de achterkant van de tong op te tillen en heel dicht bij het zachte verhemelte te brengen. Dat hoeft bijvoorbeeld niet te gebeuren bij de *m*, de *p*, de *n* of de *s*.

Nu heeft de *ng*-klank nog meer eisen. Als een nuffig jong dametje wil ze bij voorkeur ook niet naast die klanken staan die te veel op haar lijken. In de gebieden waar het achtervoegsel normaal gesproken *-ke* is, wordt er daarom een *s* ingevoegd tussen de *ng* en de *k*. Om die twee uit elkaar te houden, zegt men dus *tangske* (net zoals men *boekske* zegt, maar niet bijvoorbeeld *lampske*).

De laatste eis uit zijn pakket heeft de *ng* ten slotte gemeen met de *n* en de *m*. Als er een korte klinker voorafgaat, wil hij dat het achtervoegsel twee lettergrepen heeft, en dus bijvoorbeeld *-etje* is. We zeggen *maantje* maar *mannetje*, en *raampje* maar *rammetje.* De *ng* heeft natuurlijk weer een extra eis, en lange klinkers komen voor deze medeklinker dan ook niet voor: *taang* of *toong* zijn geen goede Nederlandse woorden.

Al de verschillende vormen die op deze kaart afgebeeld staan, zijn evenzovele manieren om aan dit enorme pakket van eisen tegemoet te komen. *Tanki*, *tankje*, *tangtje*, *tangstje* en *tanchi* zorgen ervoor dat *ng* niet voor een klinker hoeft te staan. *Tangske*, *tangsche* en *tangeske* houden de ongewenste *k* en *ch* ver weg. *Tangetje*, *tangechi* en *tangeske* zorgen ervoor dat de korte voorafgaande klinker gecompenseerd wordt door een tweelettergrepig achtervoegsel.

De wonderlijkste vorm is bij dat alles *tangeske.* De *s* staat daar op het oog om de *ng* en de *k* uit elkaar te houden, maar ondertussen staat er om een andere reden ook al een toonloze *e* tussen die twee klanken in. Waarom die *e* alleen niet genoeg is geweest, dat is een van de raadselen van de dialectkunde.

4.4 Draad/draden

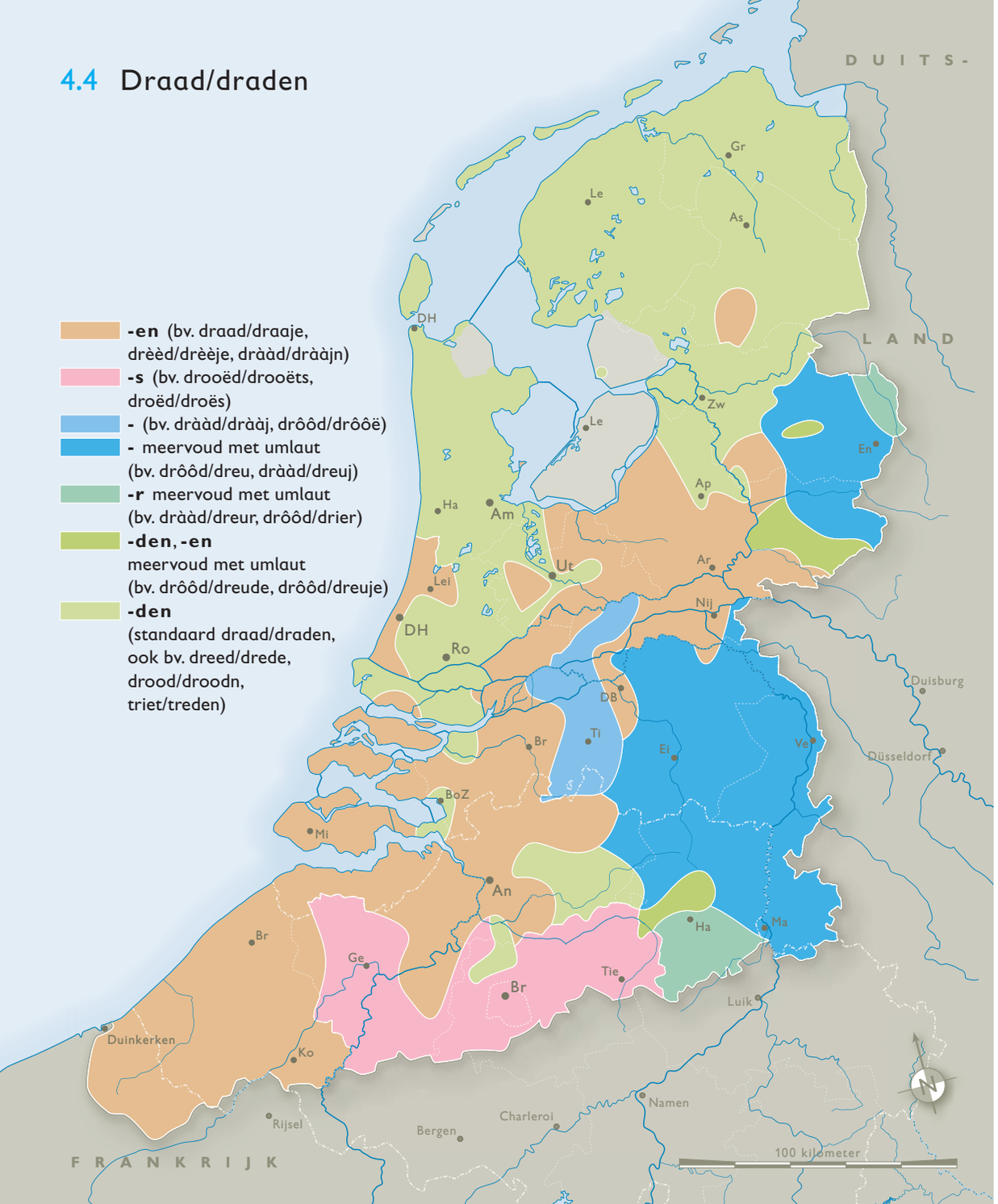

Sommige talen hebben het maar makkelijk met de vorming van het meervoud. In het Engels of het Frans bijvoorbeeld kun je van bijna ieder zelfstandig naamwoord een meervoudsvorm maken door er simpelweg een *-s* achter te zetten, die je in de laatste taal vaak niet eens uitspreekt ook. In het Duits is dat veel ingewikkelder: het aantal meervoudsuitgangen is daar bijna grenzeloos: *-er* in *Kinder*, *-e* in *Rechte*, *-n* in *Blumen*, *-s* in *Computers.*

Het Standaardnederlands zit zo'n beetje halverwege: afgezien van wat uitzonderingen heeft onze taal twee uitgangen, de *-en* van *gedachten* en de *-s* van *gedachtes.* Welke uitgang wanneer gekozen wordt, daarover bestaan heel ingewikkelde regels, maar met die twee uitgangen doen we het in de grote meerderheid van de gevallen.

Het landschap wordt alweer een stuk bonter als we naar de dialecten kijken. Het meervoud van *draad* laat een representatief beeld zien van die bontheid. In de eerste plaats komen allebei de genoemde uitgangen voor: *draden* en *draads* verdelen een groot deel van het taalgebied. We vinden daarbij ook nog allerlei varianten van die woorden, zoals *draas*, waarin de *d* helemaal is weggevallen, en *drajen*, waarin hij tot een *j* geworden is.

De laatste vorm heeft waarschijnlijk weer ten grondslag gelegen aan vormen als *draaj*, waarin de uitgang is weggevallen nadat hij eerst de verandering op de *d* heeft bewerkstelligd. De reden dat we dit denken is dat de verandering van *d* naar *j* in ons taalgebied alleen gemaakt wordt als die medeklinker tussen twee klinkers staat.

In een paar kleine gebiedjes in het oosten vinden we daarnaast ook nog een andere uitgang *-er*, die in het Standaardnederlands alleen in enkele uitzonderlijke vormen kan worden aangetroffen zoals *kinderen* en *eieren.*

Een veel groter gebied in het oosten laat umlaut zien: de *a* uit het enkelvoud is in het meervoud in *e* veranderd en dus vinden we er vormen zoals *drejen*, *dreje*, *dreej* en *dreer* naast een enkelvoudsvorm die in vrijwel alle dialecten *draad* (of *drôôd* of iets dergelijks luidt). In het laatste geval is de *d* weer helemaal weggevallen. Waar komt die umlaut vandaan? Enkele eeuwen geleden heeft de uitgang van *draad* een [i]-klank gehad. Het woord was dus ongeveer [dradi]. Onder invloed van de [i]-klank is de *a* tot een [e] geworden: wie met zijn mond eerst een [a]-klank maakt en deze dan langzaam in de stand voor de [i] zet, komt halverwege een [e] tegen. De oorspronkelijke [i] is inmiddels uit alle uitgangen in alle dialecten verdwenen, maar de invloed doet zich nog steeds gelden.

Het aardige aan deze kaart voor het woord *draad* is dat het een vrij precies gemiddelde laat zien van de variatie in meervoudsvormingen voor alle Nederlandse dialecten. Voor sommige woorden is in meer dialecten de umlaut bewaard gebleven, voor andere woorden is dat in minder dialecten het geval. Sommige woorden hebben meer uitgangen, andere hebben er minder. Computermodellen hebben uitgerekend dat *draden* het dichtst bij het rekenkundige gemiddelde zit.

4.5 Kinderen

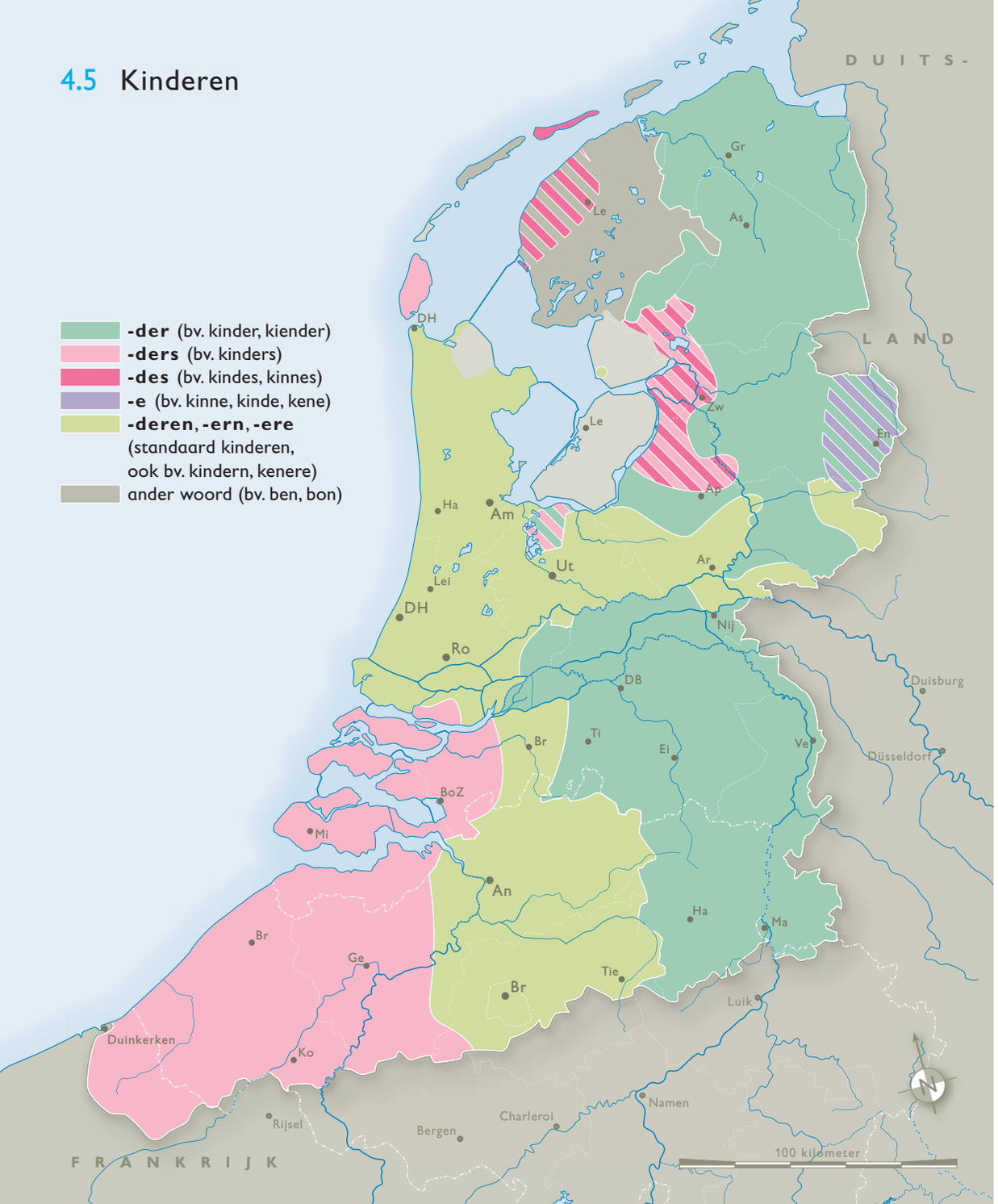

De uitgang *-er* wordt in de Nederlandse dialecten niet vaak gebruikt om meervouden aan te duiden. Op de vorige kaart was al te zien dat hij voor een woord als *draad* niet vaak voorkomt: *dreder*, *dreur* of *drier* wordt slechts in een paar betrekkelijk kleine gebiedjes gezegd.

Het gebied waar *kinder* wordt gezegd is heel wat groter: vooral in het oosten komt dit betrekkelijk vaak voor. Maar in het Standaardnederlands en in de meeste dialecten is er iets mee gebeurd. Op een bepaald moment werd *kinder* kennelijk niet langer als een echt meervoud herkend: die uitgang *-er* was te zeldzaam in deze functie. En dus werd er een andere meervoudsuitgang aan vastgeplakt. Het Nederlands kent er daar twee van, en allebei die uitgangen werden wel gebruikt: in sommige gebieden wordt *kinderen* gezegd, en in bijna evenveel gebieden is de vorm geworden tot *kinders.*

Deze 'heranalyse' van *kinder* als iets dat niet langer in zijn eentje een meervoud uitdrukt, staat niet op zichzelf. Een ander voorbeeld van zo'n verkeerd begrepen meervoudsuitgang is het Nederlandse woord *schoen.* Wie dat woord met zijn Engelse en Duitse tegenhangers vergelijkt, *shoe* en *Schuh*, ziet dat de Nederlandse vorm eindigt op een vreemde *-n.* Dat was ooit een meervoud. In dat geval is waarschijnlijk de enkele *n* niet langer begrepen als een meervoudsuitgang, zodat er ook daar in het echte meervoud een nieuwe uitgang moest worden toegevoegd: *schoenen.*

De andere vormen op de kaart zijn waarschijnlijk ontstaan doordat er her of der uit deze woorden een klank is weggesleten. Een [r] voelt zich bijvoorbeeld vaak onprettig onmiddellijk voor een [s], en verdwijnt dan: in sommige Nederlandse dialecten zeg je *kes* in plaats van *kers* (zie ook kaart 3.13), net zoals je in sommige – soms dezelfde – dialecten zegt *kindes*.

De vorm *kinden* (niet op de kaart) is misschien op dezelfde manier ontstaan, net als in nog extremere mate de vorm *kinde*. Maar het is ook mogelijk dat hier de onduidelijk geworden uitgang *-er* eenvoudigweg vervangen is door iets dat herkenbaarder was als een aanduiding van het meervoud.

Overigens geven lang niet alle dialectsprekers op de vraag hoe ze 'kinderen' in hun dialect zouden vertalen, een woord waarin *kind* nog voorkomt: vooral in Brabant zegt men ook wel *jong*, terwijl in Friesland het woord *bern* gebruikt wordt, dat trouwens ook in de Scandinavische talen voorkomt (een woord dat historisch verband houdt met *baren* en *geboren*).

4.6 Groo(t)st

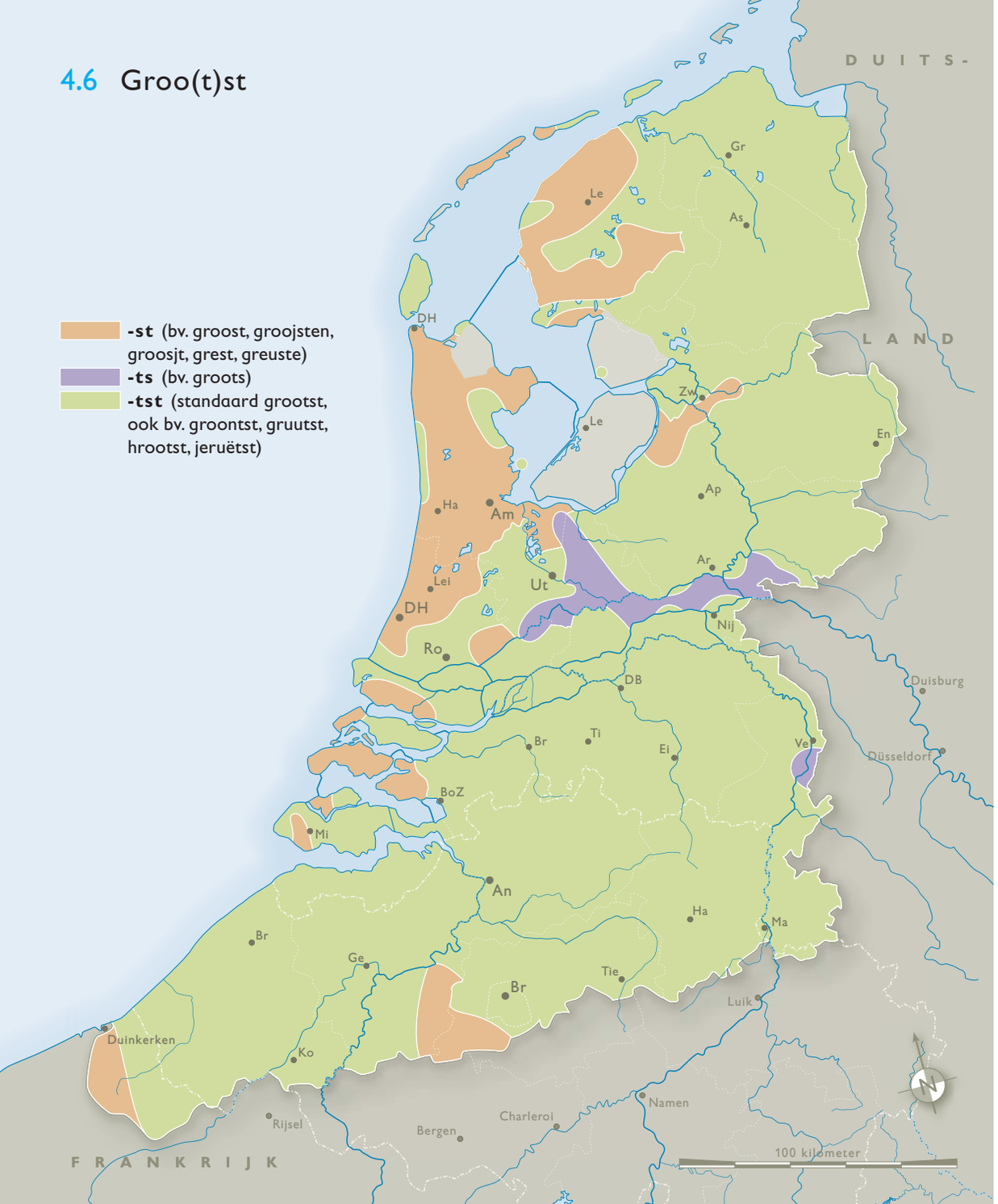

Een ideaal woord bestaat uit een regelmatige opeenvolging van klinkers en medeklinkers. Medeklinkers zijn het best uit elkaar te houden als ze gevolgd worden door een klinker, en klinkers zijn het makkelijkst te maken als ze voorafgegaan worden door een medeklinker.

Nu laat het Nederlands zich aan dit soort regelmaat weinig gelegen liggen. Beroemd zijn woorden als *angstschreeuw* en *koeieuier* (tegenwoordig gespeld als *koeienuier*, met een medeklinker die je toch niet zegt) waarin medeklinkers en klinkers onbekommerd samen lijken te klonteren.

Wie wat nauwkeuriger kijkt, ziet dat er toch ook in deze gevallen naar vereenvoudiging gestreefd wordt. Deze kaart geeft weer wat er gebeurt aan het eind van de overtreffende trap van het bijvoeglijk naamwoord *groot*.

Omdat de uitgang van de overtreffende trap in alle Nederlandse dialecten *-st* is, zou de logische vorm eindigen op drie medeklinkers: *grootst*, of iets wat daarop lijkt, want de dialecten verschillen natuurlijk ook van elkaar waar het de klinkers betreft.

Nu vinden we die vorm ook in een overweldigende meerderheid van de dialecten. In de enquête waarop deze kaart gebaseerd was, vonden we in 78 procent van de Nederlandse dialecten een vorm die eindigde op *-tst*. In ruim 20 procent was er ergens geknabbeld.

Laten we de zaak eens logisch bekijken. Als er van de drie medeklinkers één moet verdwijnen, kan het resultaat zijn *-st* (de eerste medeklinker verdwijnt), *-tt* (de tweede verdwijnt) of *-ts* (de derde verdwijnt). In de enquête treffen we alleen de eerste en de derde aan.

Hoe komt dat? In de eerste plaats spreken we in het Nederlands nooit twee keer dezelfde medeklinker na elkaar uit. In een woord als *zitten* zeg je alleen als je het woord heel langzaam en met heel veel nadruk in lettergrepen verdeelt misschien echt twee [t]'s: *zit-ten*. In het gewone spraakgebruik maak je daar altijd één medeklinker van. Datzelfde geldt zelfs meestal voor woorden als *eettafel*, waar de twee *t*-klanken behoren tot woorddelen die zelf ook weer zelfstandige woorden zijn (*eet* en *tafel*).

Als we nu in *groot-t* de twee [t]'s tot één [t] zouden samensmelten, hielden we *groot* over, en was er geen verschil meer met de stellende trap. Hoe diep de hekel ook is die talen hebben aan opeenvolgingen van medeklinkers, de hekel aan gelijkluidende vormen met een verschillende betekenis lijkt in dit geval nog altijd dieper.

Op dezelfde manier valt misschien ook nog te begrijpen waarom van de andere twee mogelijkheden *groost* in een groter gebied voorkomt dan *groots*. In het eerste geval zijn allebei de medeklinkers van het achtervoegsel blijven bestaan (*-st*), in het tweede geval alleen het eerste. Omdat het achtervoegsel om te beginnen maar twee medeklinkers heeft, probeert het kennelijk zoveel mogelijk vast te houden.

Niet zichtbaar op deze kaart is overigens dat er een paar dialecten zijn (twee in onze enquête, dat wil zeggen minder dan een half procent) die allebei de [t]-klanken hebben laten verdwijnen. In zulke dialecten zeg je dus *groos*.

4.7 Moeër

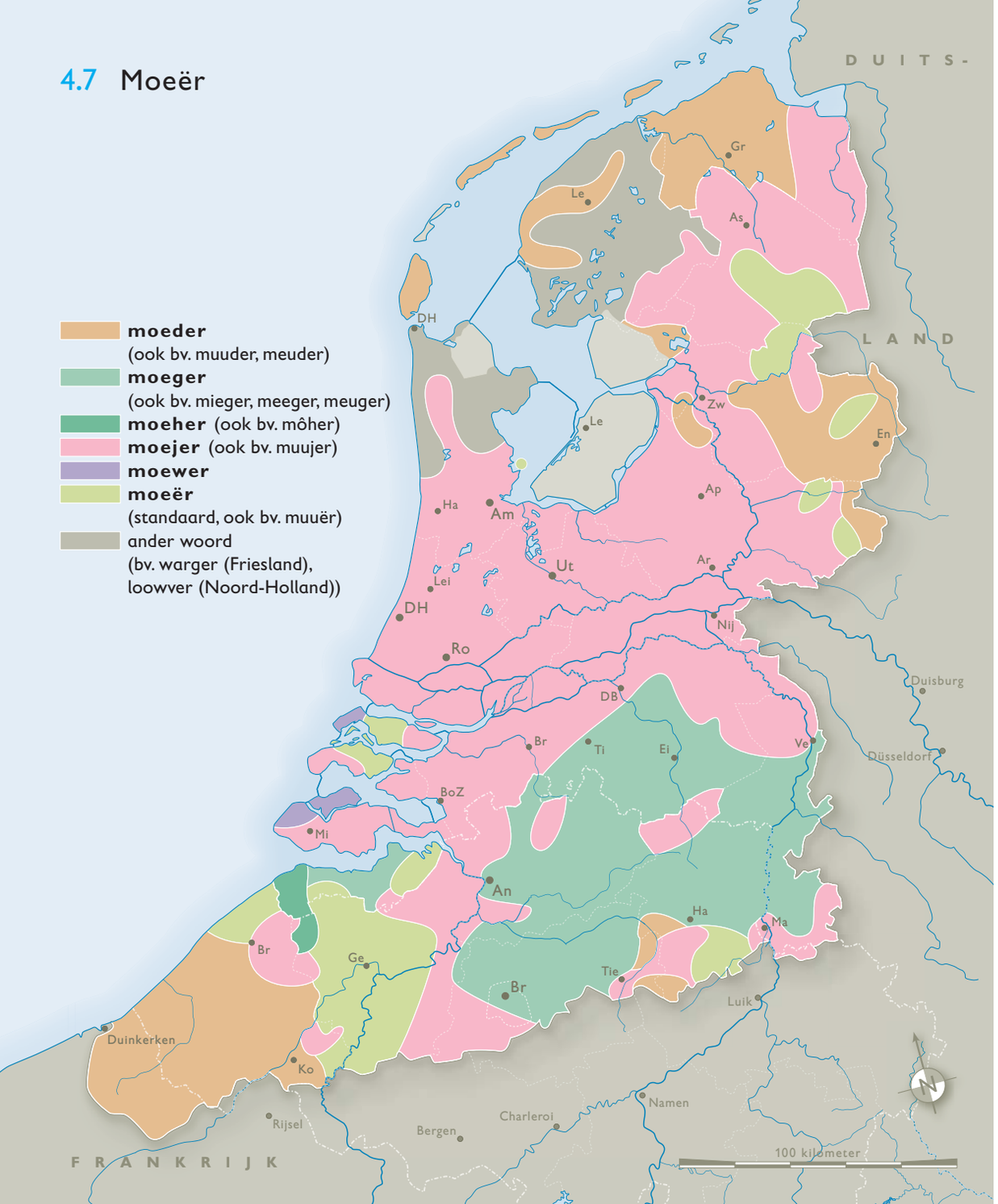

Wat vult u in op de stippeltjes bij een zin als ‘Jij denkt dat je moe bent, maar ik ben nog veel...’? De meeste mensen raken er een beetje van in de war. Volgens Van Dale hoort het in het Standaardnederlands te zijn: *moeër*, maar dat klinkt velen vreemd in de oren. Zoals uit deze kaart blijkt, zijn er ook maar weinig dialecten die deze vorm gebruiken, al komen ze wel in alle windstreken voor. De meeste dialecten verkiezen een andere vorm, waarin een medeklinker wordt tussengevoegd tussen de *oe* en de *e*.

De vorm klinkt zo vreemd omdat twee klinkers op elkaar botsen. Omdat één van de twee de toonloze *e* is, die toch al niet graag aan het begin van een lettergreep staat (afgezien van *er* en *’t* zijn er in het Nederlands geen woorden die met die klank beginnen), is het beter om een medeklinker tussen de twee klinkers te plaatsen.

Eén mogelijke oplossing is de *d* te laten staan uit de oudere vorm *moede* – dan zeg je dus *moeder.* En omdat die *d* tussen twee klinkers in veel dialecten de neiging heeft tot een *i* te worden, kun je naast *poeier*, *rooier* en *kwaaier* ook *moeier* zeggen.

Daarmee zijn de mogelijkheden nog niet uitgeput; zo zegt men in de Vlaamse provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg en de Nederlandse provincies Noord-Brabant en Limburg vaak zoiets als *moeger* of *muuger*, met een *g* die men dan ook in de enkelvoudige vorm zegt: *ik ben muug.* Vooral in Zeeland zegt men juist *moewer*, met een *w*, die wel vaker wordt toegevoegd na een *oe*-klank – bijvoorbeeld in *dou(w)ane*.

4.8 (Wij-jullie-zij) breken

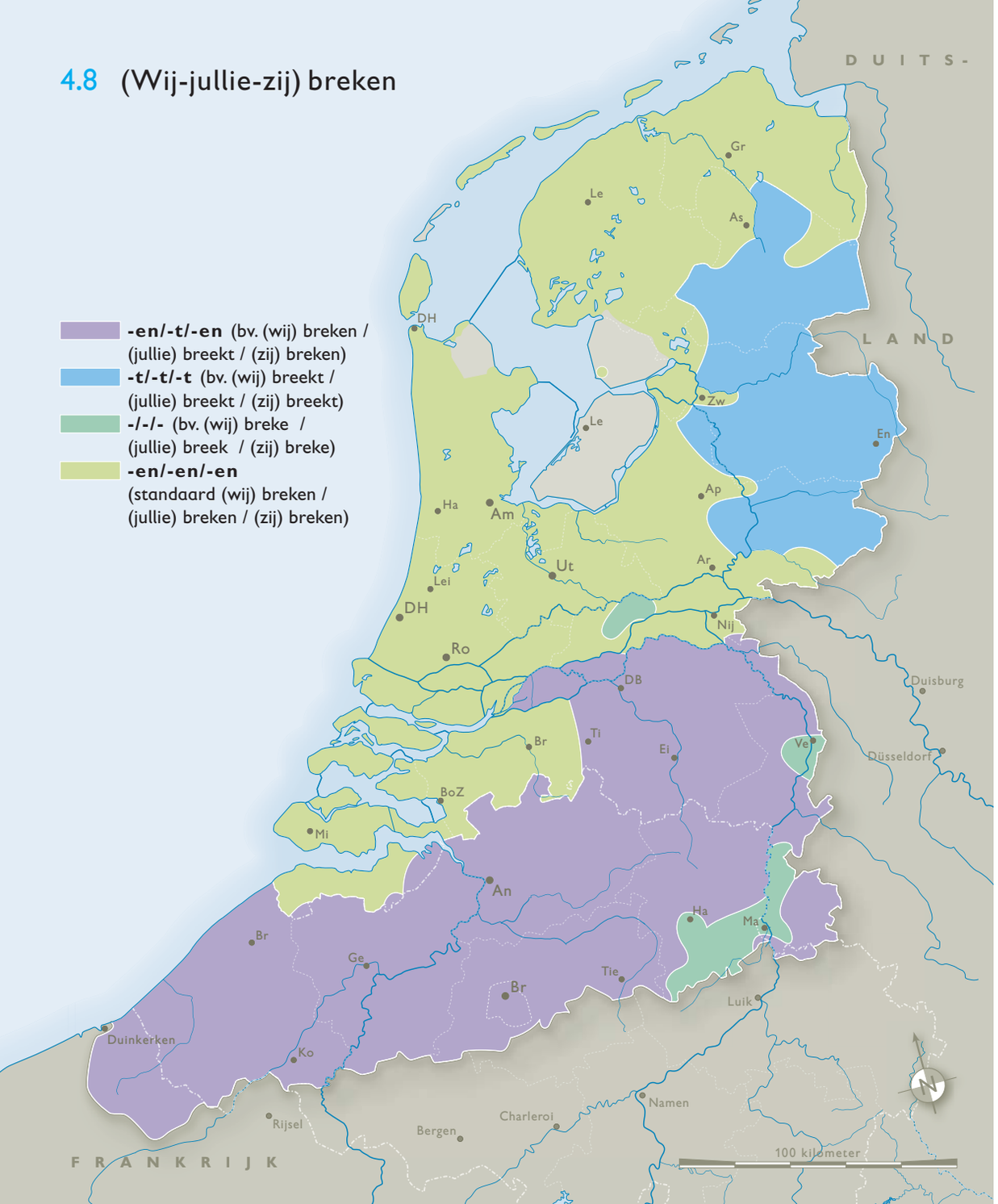

De kaart van *wij-jullie-zij breken* is verdeeld over precies drie gebieden. In het zuiden (Vlaanderen, Limburg en grote stukken van Brabant) vinden we wat in het Nederlands in strikte zin de oudste situatie is: in Nederlandse teksten uit de Middeleeuwen vinden we doorgaans hetzelfde systeem. Er is precies één verschil, namelijk dat tussen de tweede persoon enerzijds en de eerste en de derde persoon anderzijds. Dit gebied valt samen met het gebied waar vanouds niet *jullie* gebruikt wordt maar *gij*.

Het systeem in het oosten van het taalgebied is veel eenvoudiger, maar waarschijnlijk ook al heel oud. In oude teksten die we als Nederlands herkennen, wordt dit systeem weliswaar niet gevonden, maar wel in bijvoorbeeld de oudere Saksische dialecten die aan de andere kant van de grens worden gesproken, in Duitsland, en trouwens ook in oude Friese en Engelse teksten. Alle vormen eindigen in het meervoud op een *-t*: *wij breekt*, *jullie breekt*, *zij breekt.*

De derde mogelijkheid is ook die van het Standaardnederlands: alle vormen zijn hetzelfde, maar eindigen niet op een *-t*, maar op een *-en.* Deze vorm van het rijtje is ontstaan uit het systeem dat we nu nog in het zuiden vinden, toen de *jullie*-vorm zich aanpaste aan de andere meervoudsvormen. Het Fries, West-Fries en Stadsfries hebben een variant hierop, namelijk alle vormen op -e. Dat lijkt misschien een onbelangrijk verschil, maar in het Fries is deze -e ontstaan door het verdwijnen van een slot -t. Historisch gezien stamt het Fries dus van het 'blauwe gebied' af, terwijl het Noord-Nederlands van het 'paarse gebied' afstamt.

Er is geen enkel dialect waarin *alle* vormen van het werkwoord op elkaar lijken. In Rotterdam zijn alle enkelvoudsvormen hetzelfde (*ik breekt*, *jij breekt*, *hij breekt*) maar zijn ze allemaal verschillend van het meervoud (*wij lopen*). In Twente zijn bijna alle vormen gelijk, behalve de eerste persoon enkelvoud: *ik breke*, *jij breekt*, *hij breekt*, *wij*, *jullie*, *zij breekt.* Er is altijd wel ergens een verschil, alleen de plaats waar deze gemaakt wordt, verschilt van dialect tot dialect. Pas als Tukkers massaal met Rotterdammers gaan trouwen, lopen we kans op een systeem waarin alle vormen gelijk zijn.

Overigens is deze kaart gemaakt door de rijtjes van een aantal werkwoorden te vergelijken en daar een soort gemiddelde van te nemen. Het gaat om precies te zijn om de werkwoorden *breken*, *hebben*, *kloppen*, *leven* en *krijgen.* Het is nodig om zo'n gemiddelde te nemen om een aantal problemen te voorkomen: soms wordt een *t* alleen maar een beetje onduidelijk uitgesproken terwijl hij er wel is, of vergist een proefpersoon zich. Die vergissingen bleken overigens niet heel vaak voor te komen: over het algemeen waren minstens vier van de vijf werkwoordsvormen wel hetzelfde.

4.9 Hun kinderen

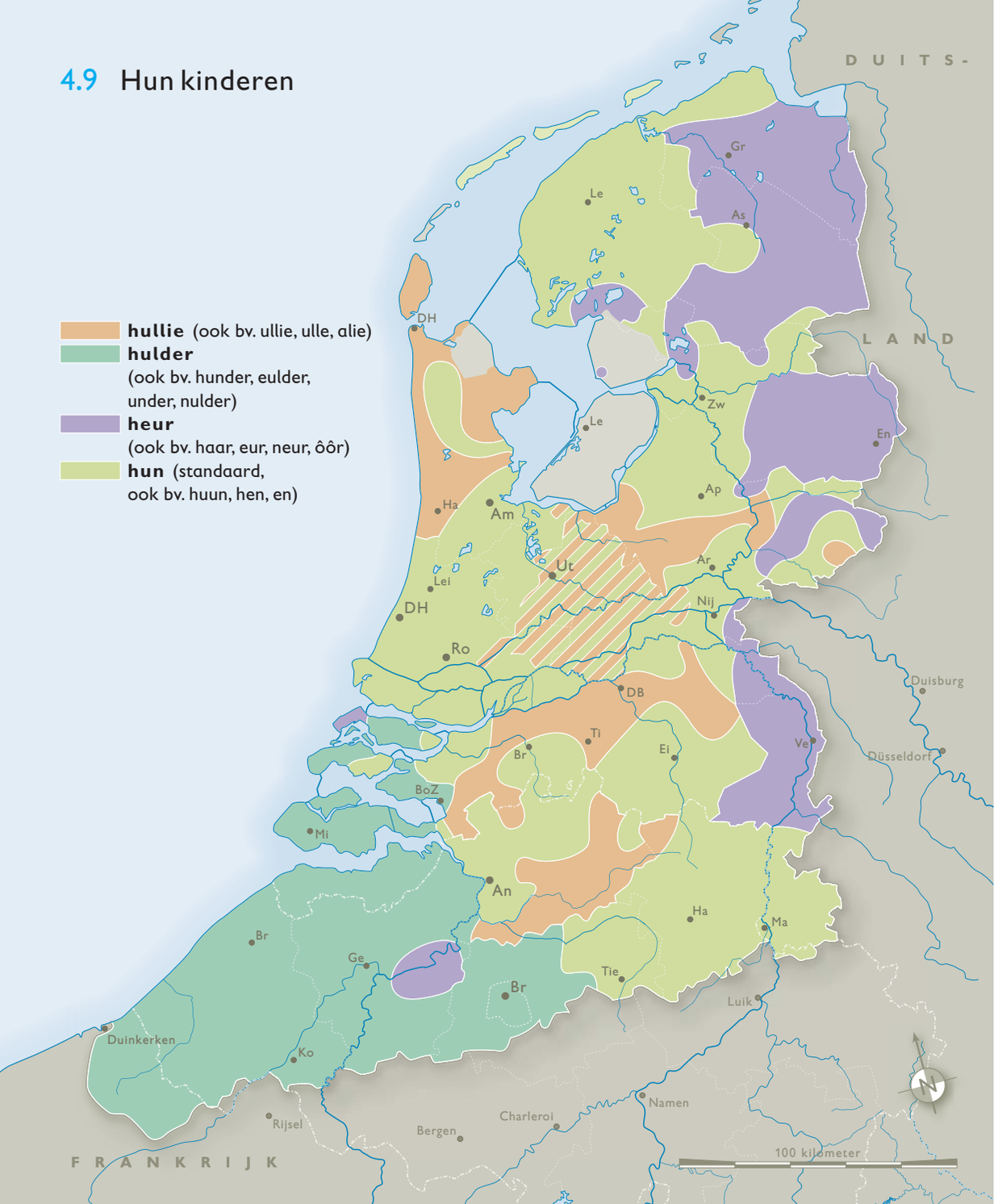

Het meervoud van *je* is *jullie*: naast *je kind* zeg je *jullie kind*. Dat *lie* komt oorspronkelijk van *lui* of *lieden* en geeft een meervoud aan. Wat is er nu logischer dan dat de andere meervoudige persoonlijk voornaamwoorden ook eindigen op diezelfde uitgang, zodat we een rijtje krijgen als *wullie* (wij lieden), *jullie* of *gullie* (gij lieden) en *zullie* (zij lieden) of *hullie* (hun lieden)?

Deze kaart laat zien dat een aantal onafhankelijke gebieden in het Nederlandse taalgebied voor doorvoering van deze strikte logica gekozen hebben, althans voor de derde persoon: delen van Noord-Holland, Gelderland, Noord-Brabant en de provincie Antwerpen. Dat die gebieden onafhankelijk zijn, laat zien dat er een echte tendens is in onze taal. Die tendens wordt niet alleen bepaald doordat mensen door elkaar worden beïnvloed; dialecten kunnen onafhankelijk van elkaar zo'n logisch systeem ontwikkelen. Nog een aanwijzing daarvoor is dat de meervoudsuitgang lang niet altijd *-lie* is. Het kan bijvoorbeeld ook *-lder* zijn (*hulder*) of *-le* (*hulle*). (Op sommige plaatsen zegt men trouwens ook *zullie kind*, maar dat zijn er zo weinig dat ze niet op deze kaart terecht zijn gekomen.) Overal kiest men de vorm die het best past in het eigen taalsysteem.

In andere gebieden, bijvoorbeeld het noordoosten van Nederland maar ook een stuk van Oost-Vlaanderen, zegt men *heur kinderen*. Die vorm *haar* is eveneens een oude meervoudsvorm. Friesland is bijvoorbeeld zeer recent pas van het *haar*-gebied overgegaan naar het *hun*-gebied.

4.10 Gekomen

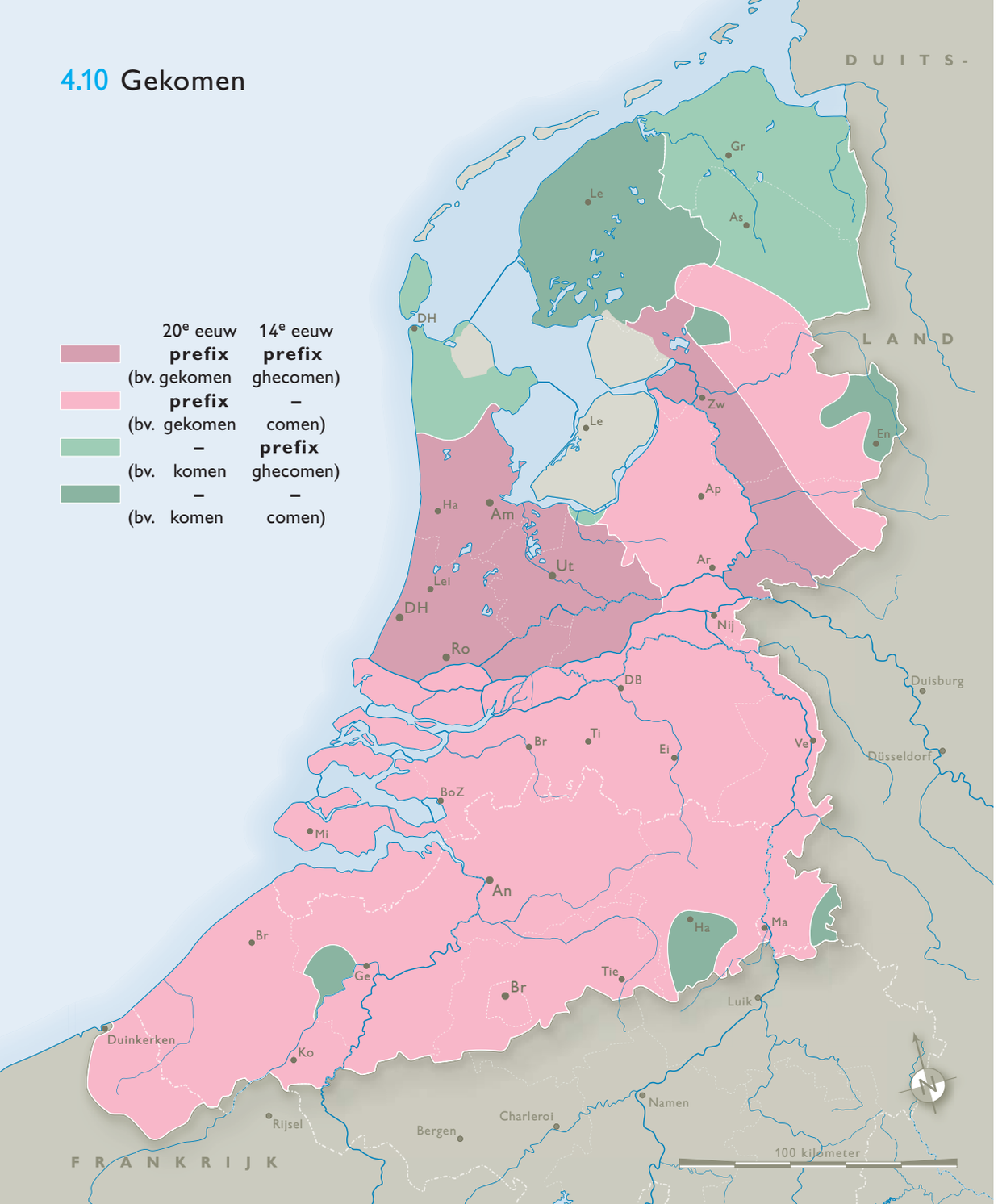

Sommige romantische ideeën over dialecten zijn niet uit te roeien. Bijvoorbeeld de gedachte dat die dialecten oeroud zijn, en dat een echte oude dialectspreker van nu hetzelfde spreekt als zijn betovergrootmoeder. De jeugd van tegenwoordig mag door de invloed van de tv misschien steeds minder dialect spreken, maar dat is volgens deze gedachtegang een recente ontwikkeling.

Uit onderzoek blijkt dat er weinig wetenschappelijke basis is voor dit soort romantiseringen van het leven van vroeger. We krijgen steeds meer zicht op het dialectlandschap van vroeger, en beginnen daardoor ook steeds beter te begrijpen hoe veranderlijk dat is geweest. Op deze kaart wordt het Nederlands van de 14de eeuw vergeleken met het Nederlands van nu. Hoe kennen we de dialecten van zevenhonderd jaar geleden? In dit geval is daarvoor gebruikgemaakt van oude oorkonden; officiële stukken die in allerlei steden werden opgesteld. Omdat er nog geen sprake was van een algemeen aanvaarde standaardtaal, schreef men daarbij overal min of meer op de eigen wijze, en de taal van officiële stukken uit die tijd staat daardoor dichter bij het dagelijkse taalgebruik van toen dan heden ten dage het geval is. (De gegevens over de 14de eeuw zijn met dat alles wel wat minder betrouwbaar dan moderne gegevens, bijvoorbeeld omdat ze natuurlijk niet systematisch verdeeld zijn over de verschillende regio's.)

De kaart beschrijft het voorvoegsel *ge-*. In de moderne standaardtaal wordt dit voorvoegsel aan het begin van een voltooid deelwoord geplaatst. Dat gebeurt ook in de hedendaagse dialecten, behalve die in het noorden van Nederland (inclusief het noorden van Noord-Holland) en een paar kleine plekjes in het zuiden (bijvoorbeeld in Belgisch-Limburg). In al deze plaatsen zegt men zo ongeveer *ik ben komen*.

De kaart laat ook zien dat de situatie in het zuiden heel anders is geweest. In het verleden zei men juist in het hele zuiden – het hele gebied beneden de grote rivieren en nog een paar uitschieters erboven – *ik ben komen*, terwijl we daaromtrent voor het noorden nauwelijks bewijs hebben. Hierbij moet wel worden aangetekend dat het aantal 14de-eeuwse oorkondes uit het noorden betrekkelijk klein was.

Er zijn aanwijzingen dat alleen een bepaalde groep werkwoorden in de 14de eeuw geen *ge-* kreeg. Het ging om werkwoorden die een bepaalde verandering aanduidden, zoals *komen*, maar ook *worden*, *brengen* en *vinden*. Men moet gevoeld hebben dat zo'n veranderingswerkwoord slecht samengaat met een voorvoegsel *ge-*, dat voltooiing aangeeft. Waarom die twee dingen niet zouden samengaan, valt op dit moment niet meer te achterhalen. Het huidige noordelijke systeem is heel anders. Een werkwoord als *dansen*, dat helemaal geen verandering aanduidt (de wereld is na het dansen mogelijkerwijs precies hetzelfde als ervoor, terwijl komen en brengen de wereld per definitie anders maken: na afloop is iets of iemand op een andere plaats dan ervoor), kan in een Noord-Nederlands dialect ook best zonder voorvoegsel: *ik heb danst.*

Zowel in het zuiden als in het noorden zijn er dus in de afgelopen eeuwen een paar dingen ingrijpend veranderd. Het resultaat is dat de kaart volkomen op zijn kop lijkt te zijn gezet.

4.11 (Ik heb) gegeten

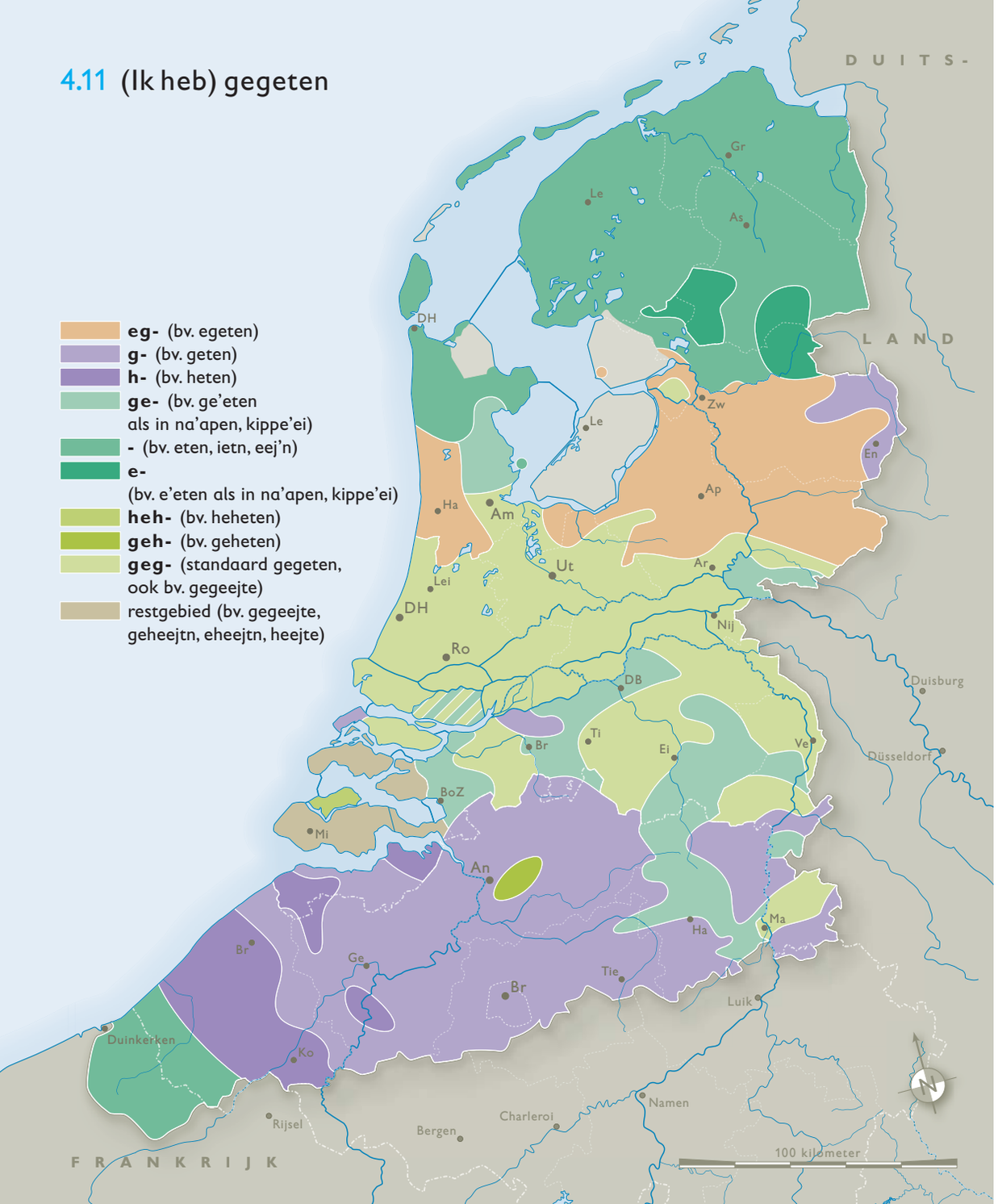

Een voltooid deelwoord maak je in het Standaardnederlands door met *ge-* te beginnen: *gelopen*, *geraakt*, *gedacht*. De vorm die het werkwoord na dat voorvoegsel heeft, kan verschillen, zoals uit dit lijstje blijkt: *lopen* is de stam plus *-en*, *raakt* heeft een *-t* en in *dacht* wordt de onregelmatige verledentijdsvorm gekozen. Maar ze beginnen allemaal met *ge-*, behalve werkwoorden die van zichzelf al een onbeklemtoond voorvoegsel hebben zoals *genieten/genoot*, *bedenken/bedacht* en *herzien/herzien*.

Niet alle dialecten gebruiken dat voorvoegsel. Zowel in Friesland, in Groningen, delen van Drenthe en het noorden van Noord-Holland als in delen van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen vinden we vormen als *ik heb danst* (zie de bespreking bij de vorige kaart). In de aangrenzende gebieden (vooral in de rest van Drenthe, in Overijssel, de Achterhoek en de Veluwe) is er een ander , wat korter, achtervoegsel: *ik heb edanst.*

Zo bezien zou het voltooid deelwoord van het werkwoord *eten* soms *geëten* moeten zijn, soms *eten* en soms *eëten*. Die vormen komen allemaal voor, maar we vinden daarnaast nog veel meer. Om te beginnen natuurlijk de wonderlijke vorm *gegeten* die we aantreffen in een dikke horizontale band die van Zeeland naar Nijmegen loopt. Die vorm is waarschijnlijk in stapjes ontstaan. Eerst was er *geëten*, met een stomme *e* onmiddellijk naast een vol klinkende *e*. Stomme *e*'s hebben in zo'n geval de neiging te verdwijnen. Als we aan *elite* het achtervoegsel *-air* toevoegen, zeggen we niet *eliteair* maar *elitair*. Zo ontstond dus ook *geten*, een vorm die we ook nog veel aantreffen in de meeste provincies van Vlaanderen. Op een bepaald moment bleek die vorm voor sommige dialecten te onduidelijk. Dat enkele *g*'tje was niet herkenbaar meer als een voorvoegsel voor het voltooid deelwoord. Dus werd er opnieuw een voorvoegsel aan vastgeplakt: zo ontstond *gegeten*.

In het dialectgebied waar het voorvoegsel in *edanst* alleen een *e* was, gebeurde iets soortgelijks. De vorm werd in grote delen van Oost-Nederland ook eerst tot *geten* en daarna tot *eten*. Dat laat overigens zien dat in vroeger tijden het voorvoegsel ook daar *ge-* is geweest, en men ook daar dus *gedanst* zei in plaats van *edanst*. Die *g* is van het voorvoegsel afgesleten, maar omdat de *g* in *egeten* als functie had de klinker van het voorvoegsel en de stam uit elkaar te houden, bleef hij gespaard.

Tot slot vinden we her en der ook vormen als *heheten*. Die zijn waarschijnlijk op verschillende manieren ontstaan. In Zeeland zijn eenvoudigweg (bijna) alle [g]'s tot [h] geworden, en is de vorm dus ontstaan uit een verandering van *gegeten*. Elders is hij waarschijnlijk ontstaan uit *eëten*. Om de twee klinkers uit elkaar te houden zodat de ene niet in de andere zou versmelten, is er een *h* ingevoegd, die bijna geen extra moeite kost. In sommige gevallen is die *h* aan het begin van het woord ook nog eens herhaald.

4.12 Geloofd

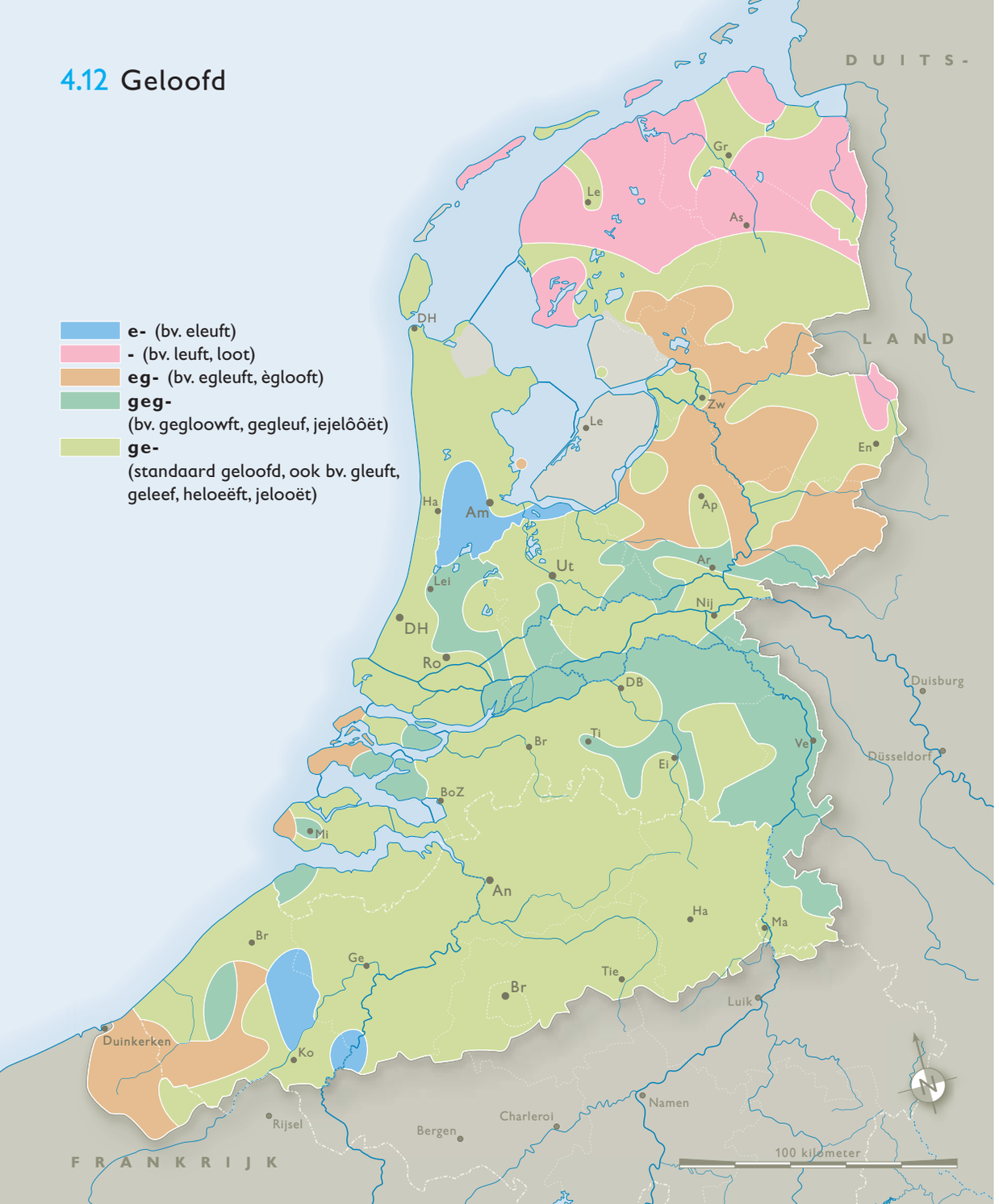

In de 14de eeuw gebruikten de mensen *loven* en *geloven* door elkaar – en allebei meestal in de betekenis ‘beloven’. Ook in moderne dialecten, vooral die in het noordoosten, wordt nog wel *loven* en *loofde* gezegd in plaats van *geloven* en *geloofde*. Daar heeft men dan ook het volste recht om *geloofd* te zeggen als voltooid deelwoord.

Hoe zit het in de rest van ons taalgebied? In de standaardtaal zeggen we *ik geloof*, dat meestal ook nog eens wordt uitgesproken als *ik gloof*. Zou je dan niet ook moeten zeggen *ik heb gegloofd?*

Dat hangt er een beetje vanaf. Als je inderdaad *gloven* zegt, en die begin-*g* helemaal niet meer als een voorvoegsel voelt, zou je dat best kunnen doen. We vinden die vorm dan ook in tal van Nederlandse dialecten, net als bijvoorbeeld in het Duits *(geglaubt)*. Maar als je *ge-* wel aanvoelt als een voorvoegsel, dan komt er in het voltooid deelwoord ook geen extra *ge-* meer voor, net zomin als dat gebeurt bij *gebeurd* (niemand zegt *gegebeurd*). Dat is de mogelijkheid die ook een heleboel dialecten gekozen hebben.

Er is trouwens nog een andere manier waarop je kunt uitkomen bij *geloofd*. Zoals we bij de vorige kaart hebben besproken, hebben sommige dialecten *nooit* een voorvoegsel voor het deelwoord: die zeggen dus *geloven-geloofde-geloofd* om dezelfde reden als waarom ze *leven-leefde-(ik heb) leefd* zeggen. Sommige van die dialecten zeggen zelfs *loven-loofde-loofd*.

We hebben op de vorige kaart ook al gezien dat sommige dialecten geen *ge-* gebruiken bij het voltooid deelwoord, maar *e-*. Blijkens deze kaart komen ook die dialecten weer in twee smaken: de dialecten die *loven-loofde-eloofd* zeggen, en de dialecten die zeggen *geloven-geloofde-egloofd*.

De situatie is zo ingewikkeld, dat het niemand hoeft te verbazen dat we in onze gegevens ook weleens dialectsprekers aantreffen die er zelf van in de war lijken te zijn geraakt. Zo zijn er plaatsen waar men kennelijk *geloven-loofde-geloofd* zegt, en zelfs het rijtje *geloven-geloofde-loofd* komt weleens voor – een rijtje waarin dus het voltooid deelwoord het enige is zonder voorvoegsel! Het is mogelijk dat degene die de gegevens uit die plaats leverde, bij een van de vormen niet goed heeft opgelet. Maar het is ook mogelijk dat er een ander, nog onbekend, systeem achter zit.

4.13 Ik legde, ik lag

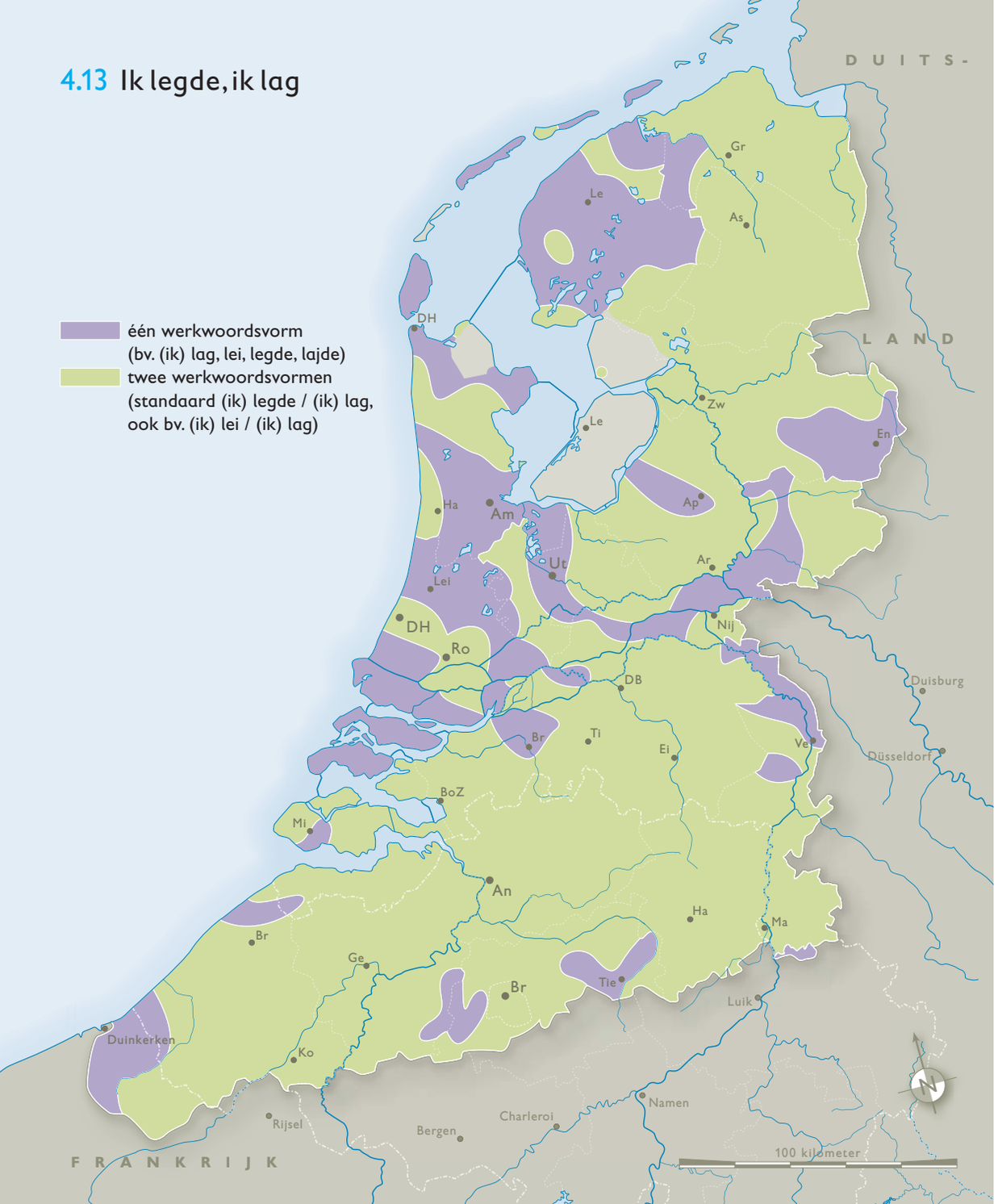

Veel mensen halen *liggen* en *leggen* door elkaar, hoor je weleens beweren. Deze kaart laat zien dat dit in ieder geval voor de dialecten niet helemaal juist is. Als je preciezer bent, moet je zeggen dat veel dialecten geen verschil maken tussen *legde* en *lag*. De twee werkwoorden zijn samengevallen. Je kunt dus niet zeggen dat ze door elkaar gehaald worden, want er is geen verschil. Verwarring ontstaat er hooguit als iemand Standaardnederlands wil spreken en dan een verschil moet maken dat hij van huis uit niet kent.
De samenval bestond in Holland en Utrecht in ieder geval in de Middeleeuwen al. De taalkundige Piet van Reenen vond in de laatste provincie al een zinnetje uit 1397: 'van wilken lande enen wech zal legghende bliuen' (vanaf welk land een weg zal blijven leggen). Als hier sprake is van taalbederf, dan zit de rot er dus al meer dan 600 jaar in.
Opvallend vanuit dat oogpunt is dan wel weer dat de meeste dialecten die geen verschil maken in de verleden tijd, kiezen voor *lag* (*hij lag het boek op tafel*, dat vooral in Holland gebruikt wordt) of *lei* (*hij lei het boek of tafel*, dat meer buiten Holland voorkomt). Het aantal dialecten dat voor allebei de vormen *legde* zegt, is te verwaarlozen. Bovendien zijn die dialecten (die niet op de kaart staan) her en der verspreid over het taalgebied: een dorpje hier en een stadje daar. Dat is voor dialectonderzoekers een aanwijzing dat er in deze gevallen misschien alleen maar een vergissing gemaakt is, bijvoorbeeld door de dialectspreker tijdens het interview. Het is minder waarschijnlijk dat zoiets in allerlei naast elkaar liggende dorpen gebeurt.
Zijn dialectsprekers die geen verschil maken tussen *liggen* en *leggen* niet vreselijk dom? Er bestaat immers een overduidelijk verschil tussen die twee woorden. Hoe kan iemand dat nu niet begrijpen?
Leggen betekent: veroorzaken dat iemand of iets gaat *liggen*, zoals *zetten* betekent: veroorzaken dat iemand of iets *zit*. *Leggen* en *zetten* worden daarom causatieve werkwoorden genoemd: *causa* is Latijn voor oorzaak, en een causaal verband is hetzelfde als een oorzakelijk verband. Een heleboel werkwoorden zijn in het Nederlands hun eigen causatief. 'Ik breek een ei' betekent 'Ik zorg ervoor dat het ei breekt'; 'ik kook het water' is hetzelfde als 'ik zorg ervoor dat het water kookt' en 'ik beweeg het kopje' komt erop neer dat 'ik zorg dat het kopje beweegt'. Het is dus niet onlogisch om te denken dat 'ik leg een muntje op tafel' tot gevolg heeft: 'het muntje legt op tafel'.
Wie vindt dat het onnozel is om voor *liggen* en *leggen* hetzelfde werkwoord te gebruiken, zou consequent moeten zijn en ertoe overgaan om ook voor die andere werkwoorden twee verschillende vormen te gebruiken: *ik breek een ei* maar *het ei briekt*. Dat zal nog behoorlijk ingewikkeld blijken en tot veel vergissingen en onbegrip leiden.

4.14 Hij heb

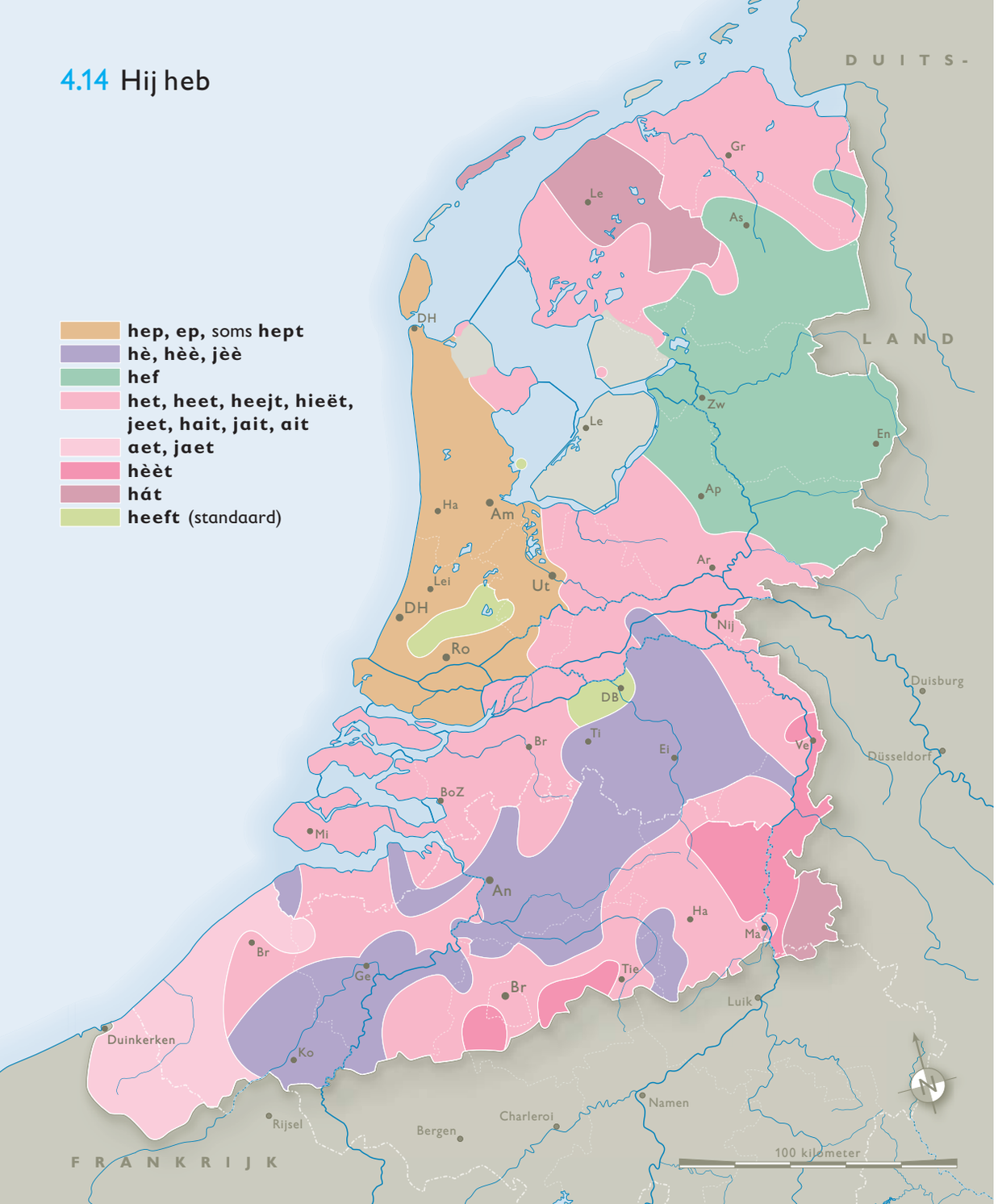

Hij heeft – dat zegt echt bijna niemand. Op deze kaart staan twee gebiedjes waar kennelijk in de dialecten wel *hij heeft* gezegd wordt. Zij representeren zo'n drie procent van alle ondervraagden. Alle andere ondervraagden maakten er iets anders van. We onderscheiden vier vormen, die allemaal korter zijn dan 'heeft': *heb*, *hef*, *het* en *he*.

De eerste vorm komt vooral voor in Noord- en Zuid-Holland en een deel van Utrecht. Hier is de derde persoon enkelvoud gaan lijken op de eerste en de tweede persoon: *ik heb*, *jij heb*, *hij heb*. Het heeft er misschien mee te maken dat in dit gebied in eerste instantie de tweede persoon enkelvoud zijn uitgang *-t* verloor, simpelweg omdat die *t*'tjes in dit gebied toch al makkelijk wegvallen. Daardoor werd *jij heb* gelijk aan *ik heb* en gezamenlijk begonnen die twee druk uit te oefenen zodat het rijtje nog eenvormiger werd. Deze ontwikkeling is trouwens betrekkelijk jong. In de 19de eeuw vinden we bijvoorbeeld voor Amsterdam nog *het* en die vorm wordt her en der in enkele geïsoleerde dialecten ook nog wel gebruikt. Buiten Holland is er een grote zee van *hij het*-vormen te zien, met daarin een eiland met *hij he* en een ander eiland met *hij hef*. Die vormen zijn allemaal verkortingen van *hij heeft*. Dat hier verkort moest worden, heeft waarschijnlijk weer te maken met lettergreepstructuur: twee medeklinkers naast elkaar zijn ongemakkelijk, en twee medeklinkers na een lange klinker is nog iets ongemakkelijker. Bovendien wordt *hebben* vaak gebruikt als een hulpwerkwoord en draagt het dus weinig informatie. Zulke werkwoorden hebben een nog veel sterkere neiging tot vereenvoudiging. Dat *het* de meest voorkomende vereenvoudiging is, valt ook nog te begrijpen. De klank die hier gespaard wordt, is de *-t* en dat is precies de uitgang van de derde persoon, de drager van misschien wel de belangrijkste informatie: in een zinnetje als *Koos heeft gedanst* draagt *heeft* niet veel meer bij dan informatie over de tegenwoordige tijd waarin het dansen gebeurde en het feit dat *Koos* een derde persoon is.

In dit gebied is een onregelmatig gevormd maar min of meer aaneengesloten gebied (er zijn nog twee eilandjes) ingebed waar men ongeveer *hij he* zegt. Dat laatste is een vereenvoudiging die we hebben gemaakt bij het produceren van de kaart: in dit gebied zeggen sommige mensen misschien *hij hei* of *hij heej* of *hij hee*. Van belang is dat er geen medeklinker meer over is: de klankvorm is maximaal eenvoudig geworden.

In het oosten, ten slotte, ligt nog een heel ander gebied, waar men *hij hef* zegt. Dit is min of meer het gebied waar men ook nog *ik leve* of *ik leev* zegt voor *ik leef* (zie kaart 4.17), en die dingen hebben misschien met elkaar te maken. Omdat de eerste persoon enkelvoud van werkwoorden er op een *v* of een *w* eindigt, kan de *f* als een indicatie worden gezien dat hier sprake is van een derde persoon. En dus is die *t* in dit geval niet nodig. *Ik heb* klinkt in deze regio vaak als *ik hew*.

4.15 Wij benne

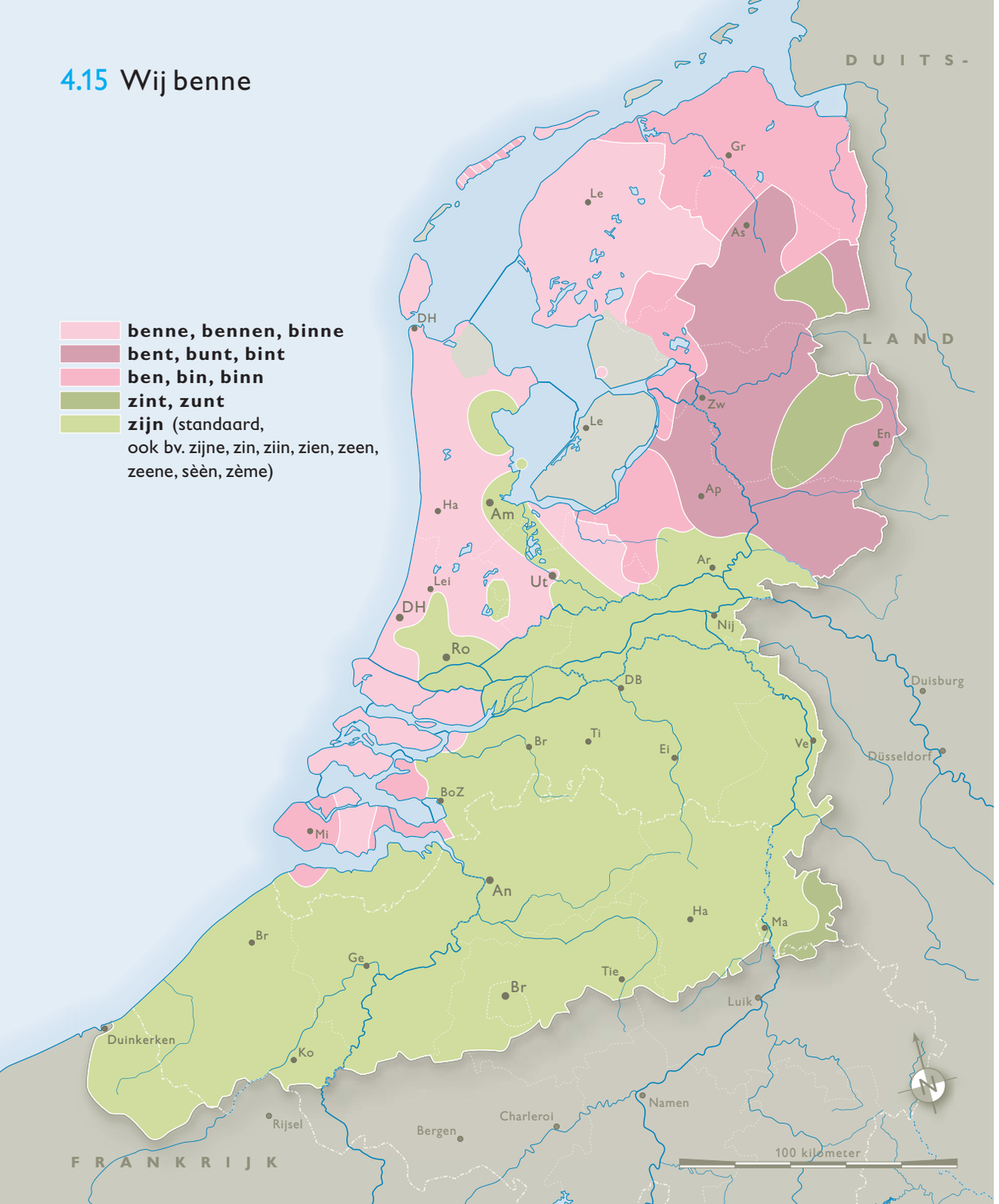

Het werkwoord *zijn* is schrikbarend onregelmatig. Ga maar na: *ik ben*, *hij is*, *wij zijn*, *geweest*, dat zijn zo al vier totaal verschillende vormen van wat we toch als één en hetzelfde werkwoord beschouwen. Het is dan ook geen wonder dat daar in de dialecten af en toe orde in wordt aangebracht – of in ieder geval dat de wanorde op een andere manier verdeeld wordt.

Dat zien we terug op deze kaart, waarop een aantal alternatieve vormen voor *wij zijn* ingetekend zijn. *Wij zijn* blijkt zelf overigens volgens deze kaart een zuidelijk fenomeen, dat in België eigenlijk onverslaanbaar is, net als in de Nederlandse provincies Noord-Brabant en Limburg en grote stukken van Gelderland en van Zuid-Holland.

Daarboven is er in de eerste plaats een groot gebied waar men in plaats daarvan *wij bennen* zegt. De logica daarachter is duidelijk: *wij bennen* is het meervoud van *ik ben.* Die manier van zeggen heeft zich vanaf Zeeland in een heel dikke strook langs de Noordzeekust genesteld. Interessant is dan wel weer dat in een deel van Zeeland en een deel van Groningen de vorm *wij ben* lijkt te zijn: daar zijn de eerste persoon enkelvoud en de eerste persoon meervoud dus kennelijk helemaal hetzelfde geworden.

In het oosten van Nederland is weer iets anders aan de hand. Daar is de meervoudsvorm van werkwoorden meestal *-t* (*wij*, *jullie*, *zij breekt*) en dat heeft zich ook voortgezet in het geval van *wij zijn.* Allebei de stammen kunnen ervoor gebruikt worden (in verschillende gebieden weliswaar): *wij zint* of *wij bint.* In beide gevallen is de klinker iets veranderd, mogelijk onder invloed van die extra medeklinker. Wat je nooit aantreft, is dat een van de andere twee hierboven genoemde stammen gebruikt wordt om de eerste persoon meervoud uit te drukken. Er zijn geen Nederlandse dialecten waar men *wij wezen* zegt of *wij issen.* Dat komt waarschijnlijk omdat die andere stammen te ver weg liggen. Als je *wij bennen*, *wij ben* of *wij bent* zegt, druk je vooral uit dat er sprake is van een eerste persoon. Zeg je *wij zijn* of *wij zint*, dan druk je vooral de gelijkheid uit met de andere meervoudsvormen. Als je bijvoorbeeld *wij issen* zou zeggen, zou je de gelijkheid uitdrukken tussen de eerste persoon meervoud en de derde persoon enkelvoud, en die is er niet.

Dat het uitgerekend het werkwoord *zijn* is dat zo veel onregelmatigheden vertoont, valt op verschillende manieren te verklaren. In de eerste plaats is *zijn* natuurlijk een zeer veel voorkomend werkwoord, zodat het niet zo moeilijk is om alle verschillende vormen te leren en te onthouden. Daarnaast is het werkwoord *zijn* ook nog betrekkelijk betekenisloos. In een zin als ‘ik ben arm’ draagt het zelfs maar heel weinig bij aan de betekenis van de hele zin, waarin vooral een relatie wordt gelegd tussen ‘ik’ en ‘arm’ – in het Russisch bijvoorbeeld laat men in dergelijke gevallen het werkwoord ‘zijn’ dan ook weg. Het werkwoord is er in dat soort zinnen alleen om grammaticale informatie uit te drukken: speelt een en ander zich af in de tegenwoordige of de verleden tijd, en over welke persoon gaat het precies. Juist zo’n werkwoord kan wel wat variatie gebruiken om al die informatie nauwkeurig uit te drukken.

4.16 Leef-de-ge

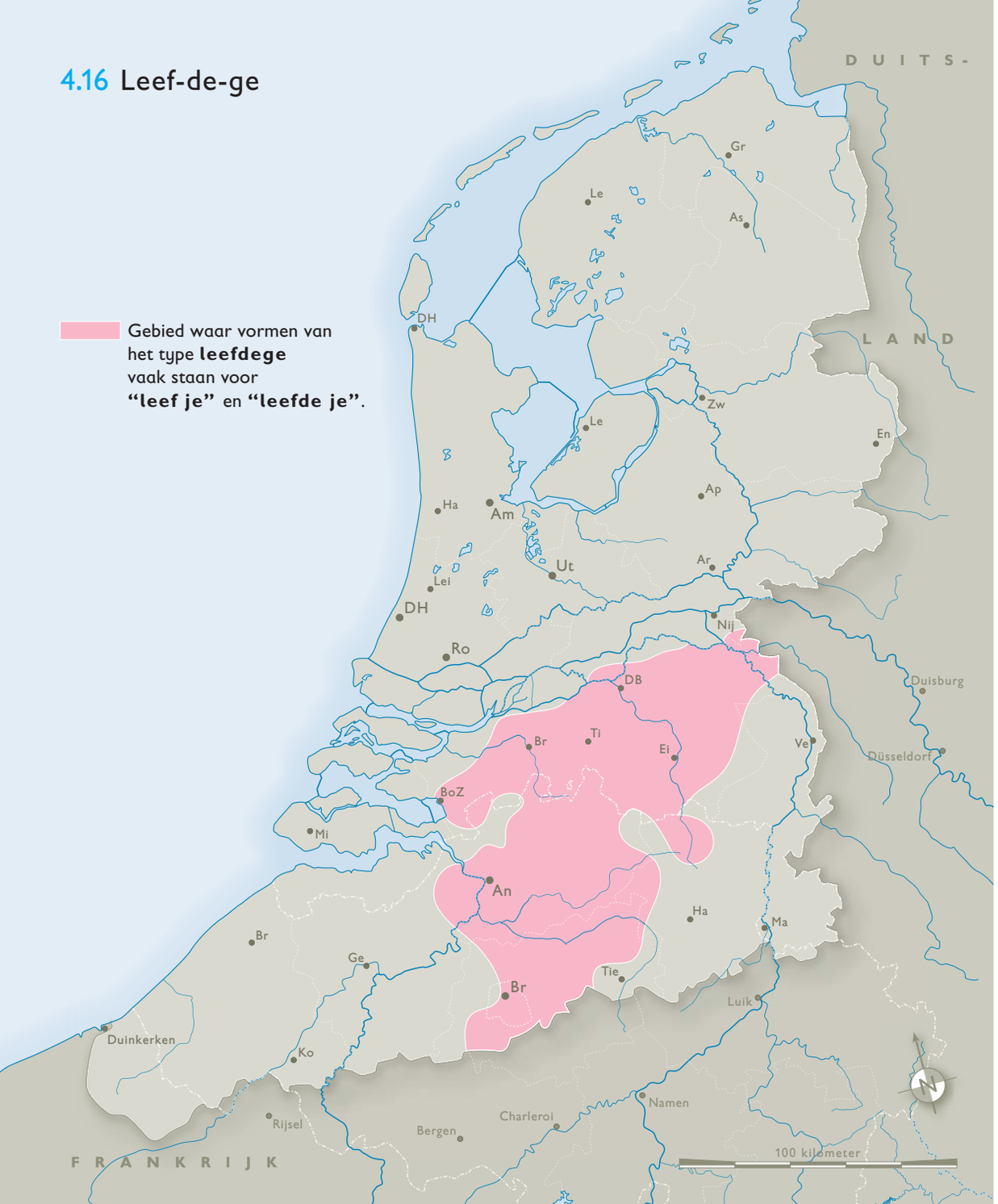

Deze kaart is enerzijds een bijna volmaakte afbeelding van het gebied waarover ooit de hertogen van Brabant heersten. Tegelijkertijd is het een afbeelding van de regio waarin de vragen *Leef je?* en *Leefde je?* hetzelfde kunnen klinken.

Om met het tweede te beginnen: in de Brabantse dialecten, zowel die van België als die van Nederland, kan een uitgang *de* zoveel als ‘je’ betekenen. *Hedde dat gedaan?* betekent: *heb je dat gedaan?* Het bijzondere van deze dialecten is dat je datzelfde onderwerp desgewenst nóg een keer kunt uitdrukken: *hedde gij dat gedaan?* Er komt dan vanzelfsprekend iets meer nadruk op het onderwerp te liggen, maar het blijft een heel gewone zin. In andere varitëteiten van het Nederlands kan dit natuurlijk niet: *heb je jij dat gedaan?* klinkt iedereen die geen Brabander is vreemd in de oren.

Hiernaast hebben de Brabantse dialecten voor de meeste werkwoorden een manier om de verleden tijd af te leiden die heel gebruikelijk is in het Nederlandse taalgebied: door het achtervoegen van *-de* of *-te*, afhankelijk van de laatste medeklinker van de werkwoordstam. De verleden tijd van *leven* is dus *leevde.* Dit alles betekent dat *leevde ge* in dit gebied twee dingen kan betekenen, namelijk zowel een vraag in de verleden tijd als in de tegenwoordige tijd. In de praktijk leidt dit waarschijnlijk niet vaak tot verwarring. Er zijn althans weinig berichten bekend van ongevallen die veroorzaakt worden doordat de ene Brabander dacht dat hij over het heden sprak, terwijl de ander dacht dat hij het verleden hoorde noemen.

Een interessant detail (niet te zien op deze kaart) is dat het verschil vaak wél gemaakt wordt rond de Brabantse steden, zowel in België (Antwerpen, Mechelen, Brussel, Turnhout) als in Nederland (Breda, Tilburg). We zien deze patronen wel vaker: stadsdialecten wijken iets af van het gebied waarin de stad ligt, en daarbij gaan de dorpen in de naaste omgeving dikwijls weer mee met de stad.

Dat is vaak een aanwijzing dat er sprake is van een sociaal verschijnsel. Zo hebben stedelingen van oudsher vaak wijdere contacten, bijvoorbeeld met mensen uit steden verder weg. Dat komt bijvoorbeeld doordat rondtrekkende marskramers, ambtenaren, circusartiesten en wat niet al, vaker de stad zullen aandoen, en bestuurders ook meer rondreizen. Stadsdialecten lijken daardoor vaak meer op elkaar en op de standaardtaal, en zo is er mogelijk in de Brabantse steden eerder het gevoel ontstaan dat het onwenselijk was om de twee vormen te laten samenvallen. Steden gelden vaak als model voor de omliggende dorpen, die daardoor in dit geval de neiging tot desambiguering kunnen hebben overgenomen.

Maar hoe zit dat nu met de hertogen van Brabant? Hoe komt het dat dit verschijnsel zich voordoet in hun voormalige territorium? Dat heeft waarschijnlijk even goed met sociaal verkeer te maken, zij het dan in vroeger dagen. Brabant was bestuurlijk en administratief een eenheid, en daardoor spraken de mensen vaker met elkaar dan met hun buren (ongeveer zoals nu Nederlanders meer kans lopen om met andere Nederlanders te spreken dan met Belgen en omgekeerd, zelfs in de grensstreken).

4.17 Ik leef

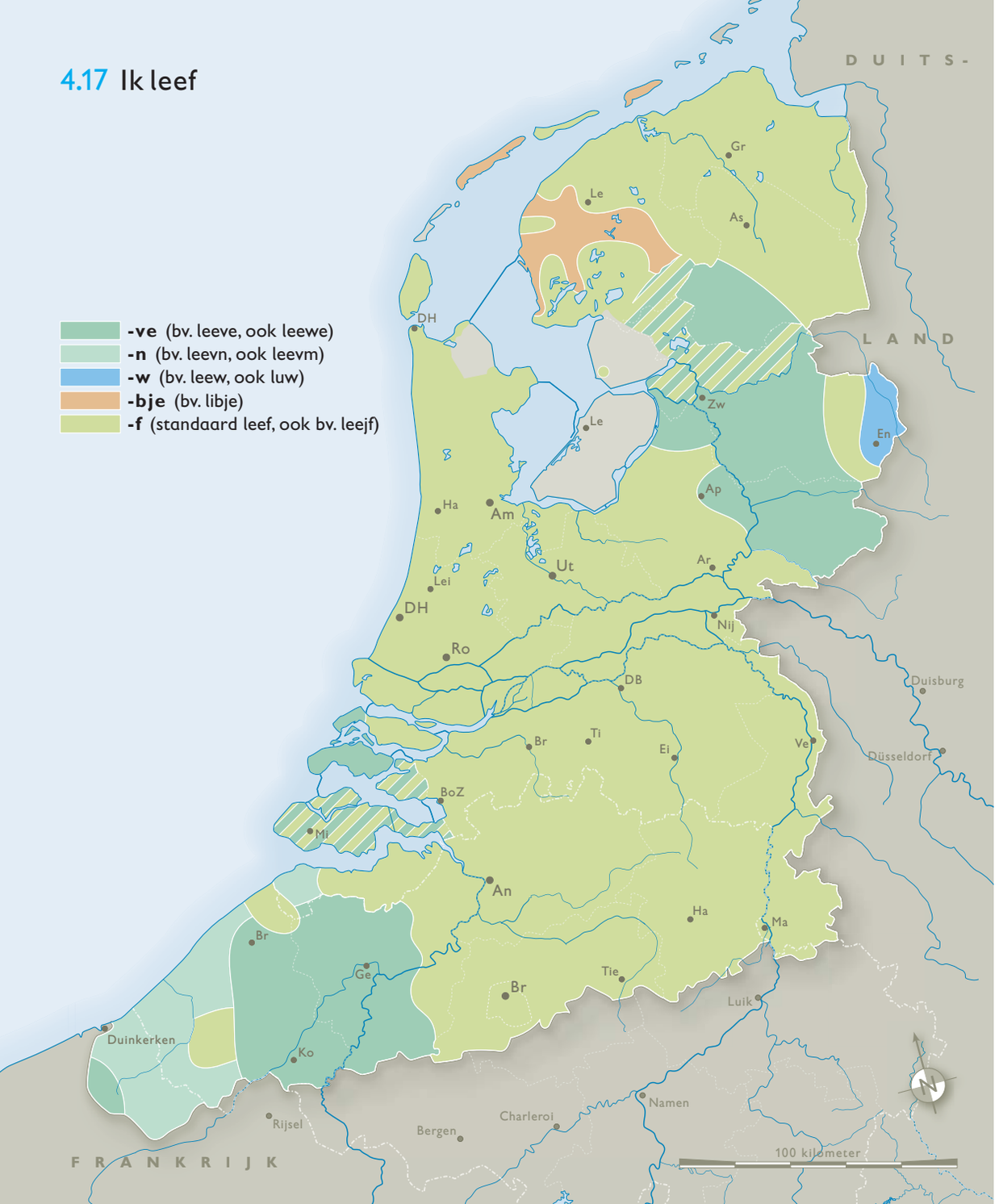

Aan het eind van een woord schrijven we, behalve in wat exotische woorden, nooit een *v* of een *z* in het Nederlands. Sterker, we spreken die klanken daar (ook in die leenwoorden) nooit uit. De *v* verandert in een *f* (*raven* heeft als enkelvoud *raaf*; de Rus *Lev* wordt door de meeste mensen [lef] genoemd) en de *z* wordt een *s* (*huizen* heeft als enkelvoud *s*; de jongensnaam *Boaz* wordt uitgesproken als [boas]). De neiging – die door taalkundigen *verscherping* wordt genoemd – is heel sterk en bijna niet te onderdrukken: je kunt er Nederlandstaligen bijvoorbeeld aan herkennen als ze Engels proberen te spreken.

Andere talen hebben dezelfde neiging: het Duits, het Pools en het Turks bijvoorbeeld, om er drie te noemen die voor ons om verschillende redenen redelijk dichtbij zijn; maar ook het Russisch en het Catalaans en allerlei talen over de hele wereld. Het is een vrij natuurlijk proces: stembandtrilling is relatief moeilijk te verwerkelijken aan het eind van het woord, en stembandtrilling is het enige dat een *v* onderscheidt van een *f* en een *z* van een *s*.

Toch heeft zo'n proces zijn tijd nodig. De oorspronkelijke vorm van *ik leef* was *ik leve*. De *v* werd er beschermd door de eropvolgende toonloze *e*. Zoals deze kaart laat zien, komt deze vorm nog in drie gebieden voor: in Friesland (waar men *libje* zegt, dus daar is mogelijk wat anders aan de hand), in de Achterhoek en Twente en wat omliggende gebieden, en in Oost-Vlaanderen en het oosten van West-Vlaanderen. Soms wordt er in plaats van de toonloze *-e* een *-n* gezegd, maar dat rekenen we hier als een instantie van hetzelfde.

Nu zien we aan de randen van deze gebieden een opvallend verschijnsel. In dit geval is het zichtbaar op de kaart in het oosten van Twente: dialecten waar men ongeveer *ik leev* zegt in plaats van *ik leve* of *ik leef*. De *e* is al wel van het woord af gevallen, maar de slotmedeklinker is nog niet verscherpt. Hoewel het niet in de gegevens zat waarop deze kaart gebaseerd is, weten we dat hetzelfde verschijnsel zich voordoet in de randen rondom Oost-Vlaanderen.

Het is dus een overgangsverschijnsel, maar tegelijkertijd ook een dat kan stabiliseren. Gebieden kunnen heel lang overgangsgebieden blijven. In oostelijk Twente is de vorm al heel lang *ik leev*, en daar langzamerhand geworden tot *ik leew* of *ik leu*.

Wat is daar gebeurd? Aan de ene kant zijn ook in dat gebied woorden die eindigen op een *-v* onacceptabel. De verandering naar een *f* werd echter misschien als te weinig Twents ervaren, of op een andere manier tegengehouden. Toen heeft men in plaats daarvan de klank veranderd in een andere klank die nog steeds veel op een *v* lijkt: de *w*. En zolang de standaardtaal niet alle dialecten heeft weggevaagd, kan men met *ik leew* in Twente waarschijnlijk nog wel even voort: uit recent onderzoek blijkt dat ook jongeren in die regio die vormen nog steeds gebruiken.

4.18 Jij breekt

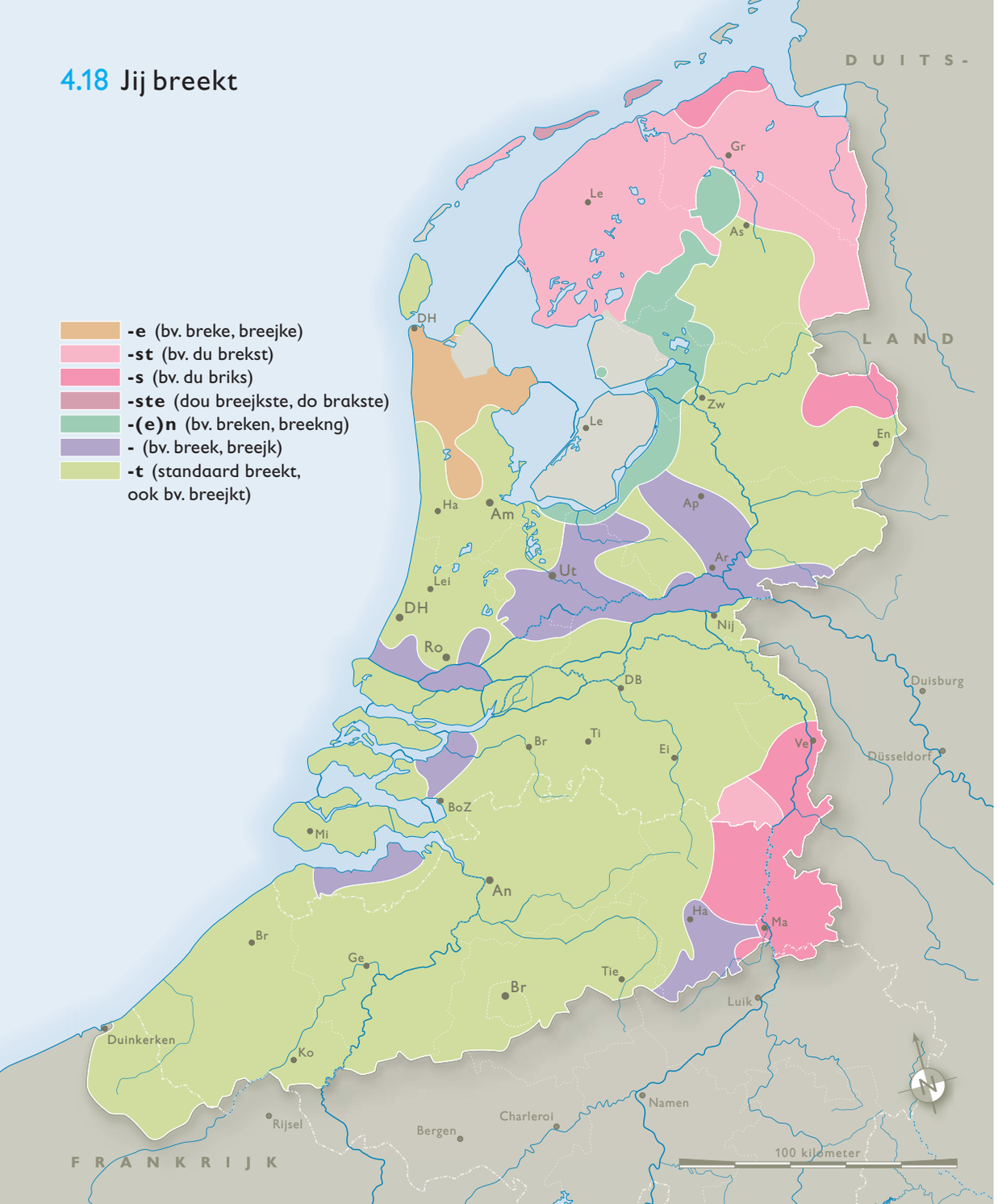

Wat is de uitgang van de tweede persoon enkelvoud? In de standaardtaal is het soms een *t* (namelijk als het werkwoord na het onderwerp komt: *jij breekt*) en soms niets (als het werkwoord voor het onderwerp staat: *breek jij*). In de dialecten zijn er nog veel meer mogelijkheden, zoals deze kaart laat zien.

In de eerste plaats is er in het noordoosten een groot gebied waar men een uitgang *-st* gebruikt (*breekst*). In Limburg vinden we dezelfde vorm, behalve dat de slot-*t* daar is weggevallen, zoals dat wel vaker gebeurt met die klank; daar zegt men dus *breeks.* Het opmerkelijke is dat deze oostelijke gebieden ook de regio's zijn waar men in plaats van *jij* nog de oude vorm *du* of *doe* gebruikt. De uitgang *-st* hoort dus bij *doe* als een fietssleuteltje bij een ketting: als je de ene niet meer hebt, kun je de andere ook net zo goed weggooien.

Een aardige aanwijzing over hoe dat volgens sommigen in zijn werk is gegaan, komt uit het gebied waar men *jij breke* of *jij breken* zegt. Toen *doe* hier in het verleden vervangen werd door *jij*, moest er een bijpassende uitgang gevonden worden. Die werd meestal gevonden in het achtervoegsel van de tweede persoon meervoud (*jullie breken*). Ook de *-t* uit de standaardtaal en een groot aantal dialecten komt daar waarschijnlijk vandaan. In plaats van *jullie breken* zei men vroeger namelijk *gij breekt.*

In vrijwel alle dialecten waar men *breekst* zegt, is trouwens nog iets aan de hand: daar kun je *doe* weglaten wanneer het werkwoord voor aan staat. Je vraagt er dus *breekst het glas?* in plaats van *breekst doe het glas?* In andere gebieden vind je dat verschijnsel niet, al is het daar dan weer gebruikelijk dat de vorm van het werkwoord verschilt als hij voor of achter het onderwerp staat, net als in de standaardtaal.

In en rondom Holland en Utrecht vinden we verder nog een brede strook waar de mensen helemaal geen uitgang gebruiken. Meestal maakt het werkwoord in die gebieden helemaal geen verschil meer tussen *ik*, *jij*, *hij*: het is allemaal *breek.* Alleen het meervoud wordt nog wel uitgedrukt – men zegt meestal niet *wij breek*, maar wel degelijk *wij breke(n).*

4.19 Hij breekt

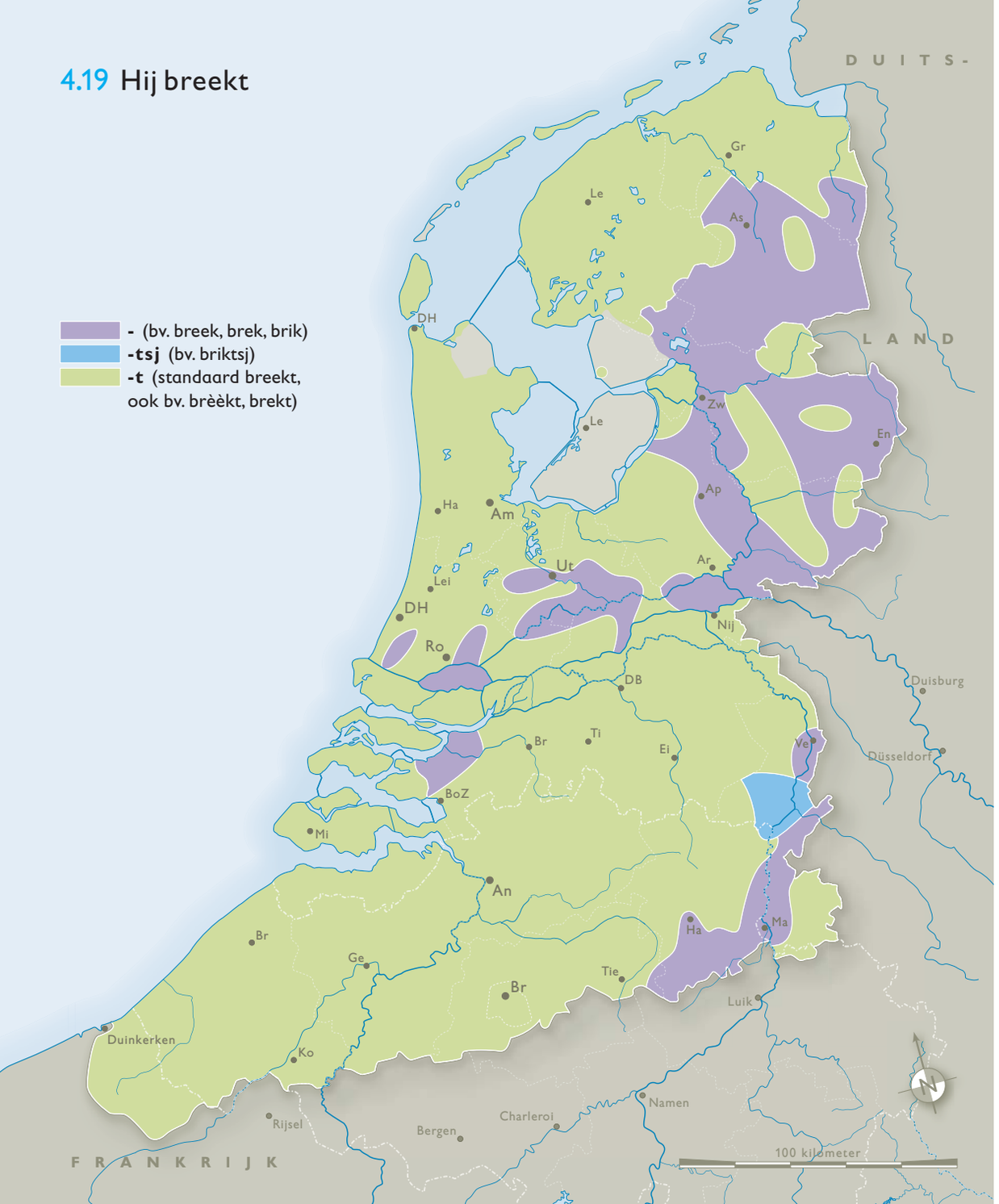

Over een woord als *breekt* kun je letterlijk je tong breken. Het telt maar één lettergreep, maar die bestaat wel uit eerst twee medeklinkers, dan een lange klinker en dan nog eens twee medeklinkers. De geschiedenis van *breekt* in de Nederlandse dialecten laat zien dat dit wel een beetje veel van het goede is.
Op deze kaart is al te zien dat de *-t* in veel Nederlandse dialecten wegvalt. Minder goed zichtbaar is dat dit ook in andere dialecten af en toe gebeurt. Veel mensen zeggen soms *hij breekt* en soms *hij breek*. Dat is op kaarten zoals deze niet goed in te tekenen, en al helemaal niet de relatieve percentages waarmee dat gebeurt. Maar uit onderzoek van de Nederlandse dialectoloog Ton Goeman blijkt dat er geen *-t* zo vaak wordt weggelaten als de slot-*t* die de derde persoon enkelvoud van werkwoorden aanduidt.
Veel dialecten kiezen ook een andere oplossing: in plaats van de lange *ee* zeggen ze een kortere klinker. Meestal is dat een *e* (*brekt*) of een *i* (*brikt*). Dat zijn nu eenmaal de twee korte klinkers die het meest op *ee* lijken (voor de *i* valt dat te zien in woordparen als *schip-scheepje*).
Het aardige is dat er zelfs dialecten zijn die allebei de oplossingen hebben gekozen om de overvolle lettergreep te ontlasten. Daar zegt men bijvoorbeeld *hij brik* – de *t* is weggevallen, terwijl tegelijkertijd ook de klinker kort geworden is. De derde persoon heeft dan nog steeds een andere vorm dan de eerste persoon van het werkwoord, dat *ik breek* is, met een lange klinker. In de eerste persoon heeft die lange klinker nooit korter hoeven worden, omdat de *t* altijd ontbroken heeft.
In Limburg, ten slotte, zegt men soms zoiets als *breektsj* met een 'natte' *t*. De vorm klinkt daarom als je oppervlakkig luistert bijna hetzelfde als *breeks*, dat in dezelfde regio gebruikt wordt voor de tweede persoon enkelvoud (*doe breeks*), maar is daarvan kennelijk toch net onderscheidend genoeg.

4.20 Jullie (knecht)

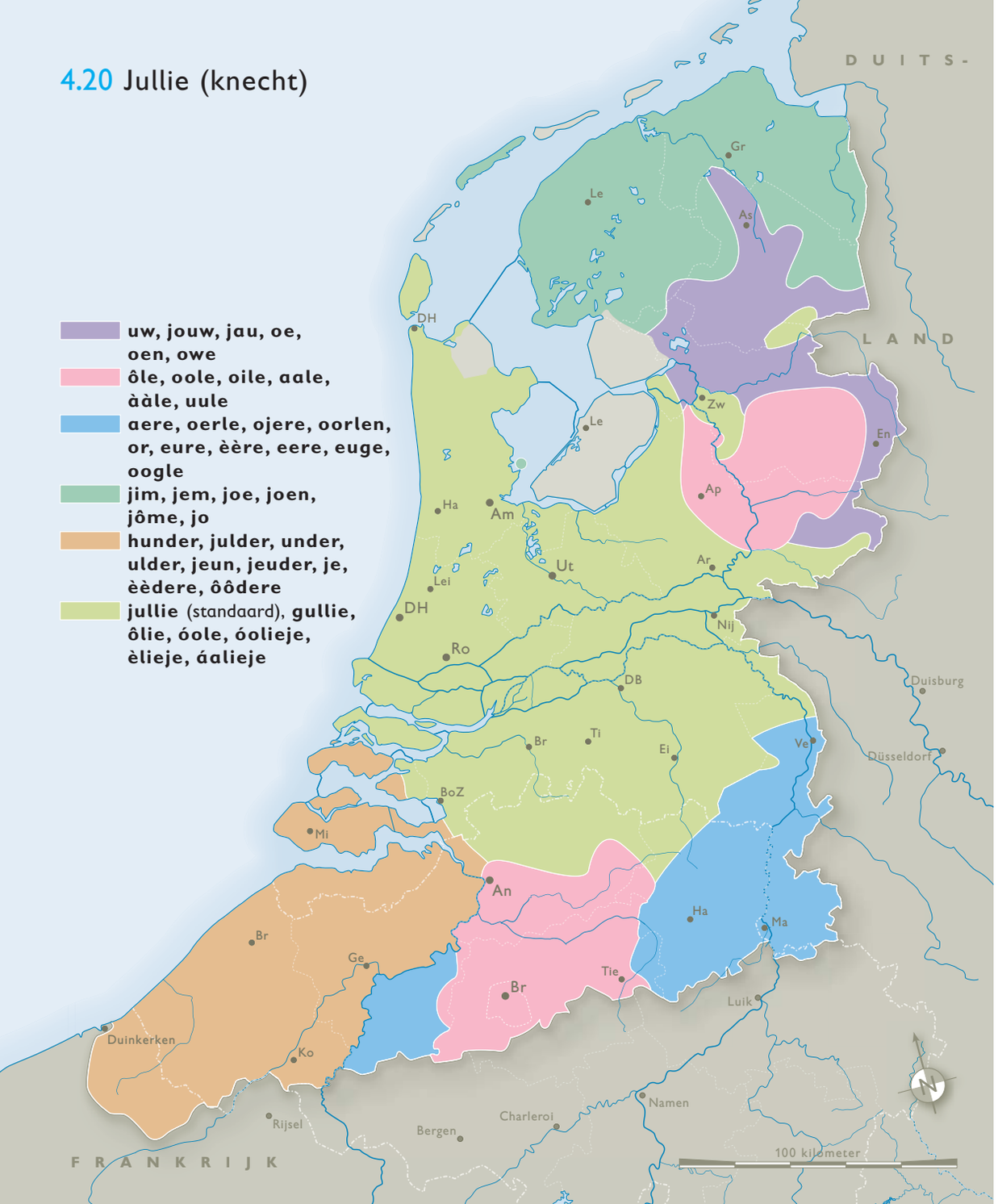

Op de kaart is *jullie* in *jullie knecht* getekend. *Jullie knecht* betekent lang niet altijd ‘de knecht van jou en van jou’. Er zit een meervoud in: de knecht moet van meer dan een persoon zijn, maar die personen hoeven lang niet altijd aanwezig te zijn. Je kunt best zeggen ‘jullie knecht heeft zich misdragen’ tegen slechts één persoon – als die persoon maar behoort tot een groep van mensen die gezamenlijk een knecht hebben – meestal was dat natuurlijk één op een boerderij wonende familie.

Jullie is dus een beetje een wonderlijk meervoud: het betekent ‘jij en anderen’ en niet ‘jij en jij’. In het noordoosten van Nederland (ongeveer Friesland, Groningen en Drenthe: de groene en paarse gebieden op de kaart) gebruiken ze daarom een vorm die niet echt een meervoud is, en niet of nauwelijks te onderscheiden van een enkelvoudige vorm. Die enkelvoudige vorm lijkt soms op het beleefde enkelvoud (*uw*) en soms op het meer gemeenzame (*jouw*). In het Engels heeft *your* trouwens ook geen apart meervoud, en in het Frans wordt ook de vorm gebruikt die het beleefde enkelvoud aan kan duiden: *votre*.

In de andere regio’s gebruikt men wel meervoudsvormen. Dat is in een heel groot gebied de vorm die het ook tot de standaard gemaakt heeft: *jullie*, dat als herkomst een vorm als ‘je lieden’ heeft. In het zuiden zijn er een aantal andere vormen in omloop die ook meervoudig zijn. Zo vinden we in West- en Oost-Vlaanderen woorden die uitgaan op *-nder*, *-lder* en een aantal andere vormen die ook allemaal meervoudsuitgangen zijn. In de Vlaamse provincies meer naar het oosten, en ook in Nederlands Limburg, hebben ze dan juist weer vormen waarin niet meer onmiddellijk een tweede persoon te herkennen is: er zit geen *j* of *g* in. Het zijn vormen die in meer of mindere mate lijken op de Duitse vorm *euer*, die eveneens niet meer speciaal herkenbaar is als meervoud, maar ook niet als tweedepersoonsvorm.

In de legenda eindigen sommige vormen op een *-e* en andere niet. Met de vorm *jullie* is namelijk nóg iets bijzonders aan de hand. Hij verbuigt vaak niet. In de standaardtaal antwoord je op de vraag: ‘Wiens pen is dat?’ met antwoorden als ‘Dat is de mijne’, ‘Dat is de jouwe’ of ‘Dat is de hunne’. Al die vormen hebben een *-e*, maar ‘Dat is de jullieje’ kun je niet zeggen. Op dezelfde manier zijn er dialecten die wel bijvoorbeeld ‘mijne knecht’ of ‘jouwe knecht’ zeggen, maar niet ‘jullieje knecht’ (in het Standaardnederlands verbuigt alleen ‘onze knecht’). Andere dialecten hebben die scrupules niet en kunnen ook *jullie* wel degelijk verbuigen.

4.21 Hen en hun

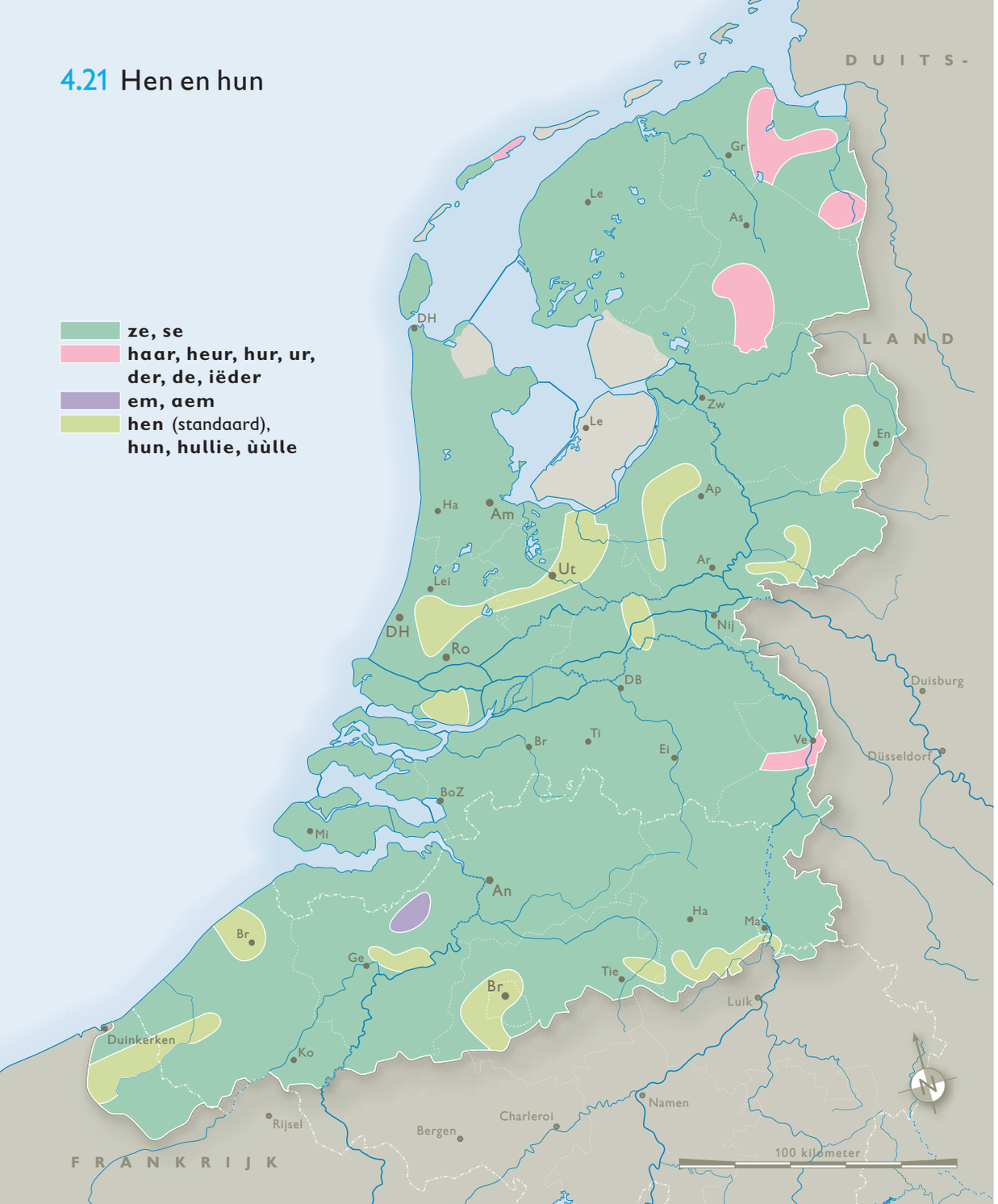

Het is makkelijk om over taal de grootste onzin te beweren zonder dat het iemand opvalt. Toen de Nederlandse politicus dr. Ronald Plasterk minister van Onderwijs was in het vierde kabinet-Balkenende, beweerde hij bijvoorbeeld: 'Er zijn hele regio's waar men systematisch *hun* en *hen* door elkaar haalt. Dat mag men doen, maar het is wel fout.'
Nu mag een politicus natuurlijk van alles en nog wat zeggen. Maar het is wel fout. Deze op het oog misschien niet zo informatieve kaart laat dit duidelijk zien. De meeste mensen halen *hun* en *hen* niet door elkaar (laat staan dat ze dat 'systematisch' zouden doen) omdat ze geen van beide vormen gebruiken. Ongeveer 612 ondervraagde proefpersonen in evenveel plaatsen is gevraagd om het zinnetje *ik zal hen wel vinden* in het dialect te vertalen. Van hen vertaalde ongeveer 75 procent het lijdend voorwerp in deze zin niet met *hun*, niet met *hen*, maar met *ze*. Die mensen kwamen letterlijk uit alle hoeken en gaten van ons taalgebied.
Aan de andere kant was er maar 5 procent van de mensen die *hun* of *hen* zeiden (de anderen zeiden bijvoorbeeld *d'r* of *'m* of gaven helemaal geen antwoord, wat bij deze vraag in de enquête betrekkelijk veel voorkwam). Veel te weinig om een uitspraak over te doen, en al helemaal om ooit te kunnen concluderen dat deze mensen systematisch die vormen door elkaar halen.
Nu is het verschil tussen *hun* en *hen* een berucht voorbeeld van kunstmatig onderscheid dat alleen maar in stand blijft door de hardnekkigheid van een klein groepje militante taalreactionairen. Het is in de 17de eeuw ooit letterlijk verzonnen door de Leidse wiskundige Christiaen van Heule, die een boek schreef waarin hij doodleuk de Latijnse grammatica oplegde aan het Nederlands. Iedere beschaafde taal moest als het Latijn zijn en daarom ook naamvallen hebben, vonden Van Heule en zijn tijdgenoten. Nu had het Nederlands, en waarschijnlijk ook echt alle dialecten van het Nederlands, het verschil tussen lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp al vele eeuwen eerder naast zich neergelegd, en dus moest Van Heule zelf iets verzinnen. Omdat sommige mensen soms *hun* zeiden en andere mensen *hen*, nam hij deze twee vormen en legde er kunstmatig een verschil tussen meewerkend en lijdend voorwerp aan op.
Het is verbazingwekkend hoe hardnekkig zo'n verzinsel vervolgens kan zijn. Zelfs in tijden van algemeen gebrek aan respect voor iedere vorm van autoriteit wordt de verder volkomen in de vergetelheid weggezonken Van Heule, tegen alle feiten in, nog steeds op zijn woord geloofd.
Overigens – maar dat staat niet op de kaart – kennen veel dialecten wel een ander verschil voor de derde persoon meervoud, namelijk tussen *ze* (voor mannelijke personen) en *haar* (voor vrouwelijke personen). In heel veel dialecten, in weer bijna het hele taalgebied, kun je zeggen *ik zie haar* en daarmee meerdere vrouwen bedoelen. Interessant daarbij is dan dat *ze* in dat geval op mannen (of gemengde groepen) slaat. In het enkelvoud slaat *ze* immers op vrouwen. In de meeste variëteiten van het Nederlands betekent *ik zie ze* ofwel: ik zie één vrouw, ofwel: ik zie meerdere mannen.

4.22 Marie haar ding

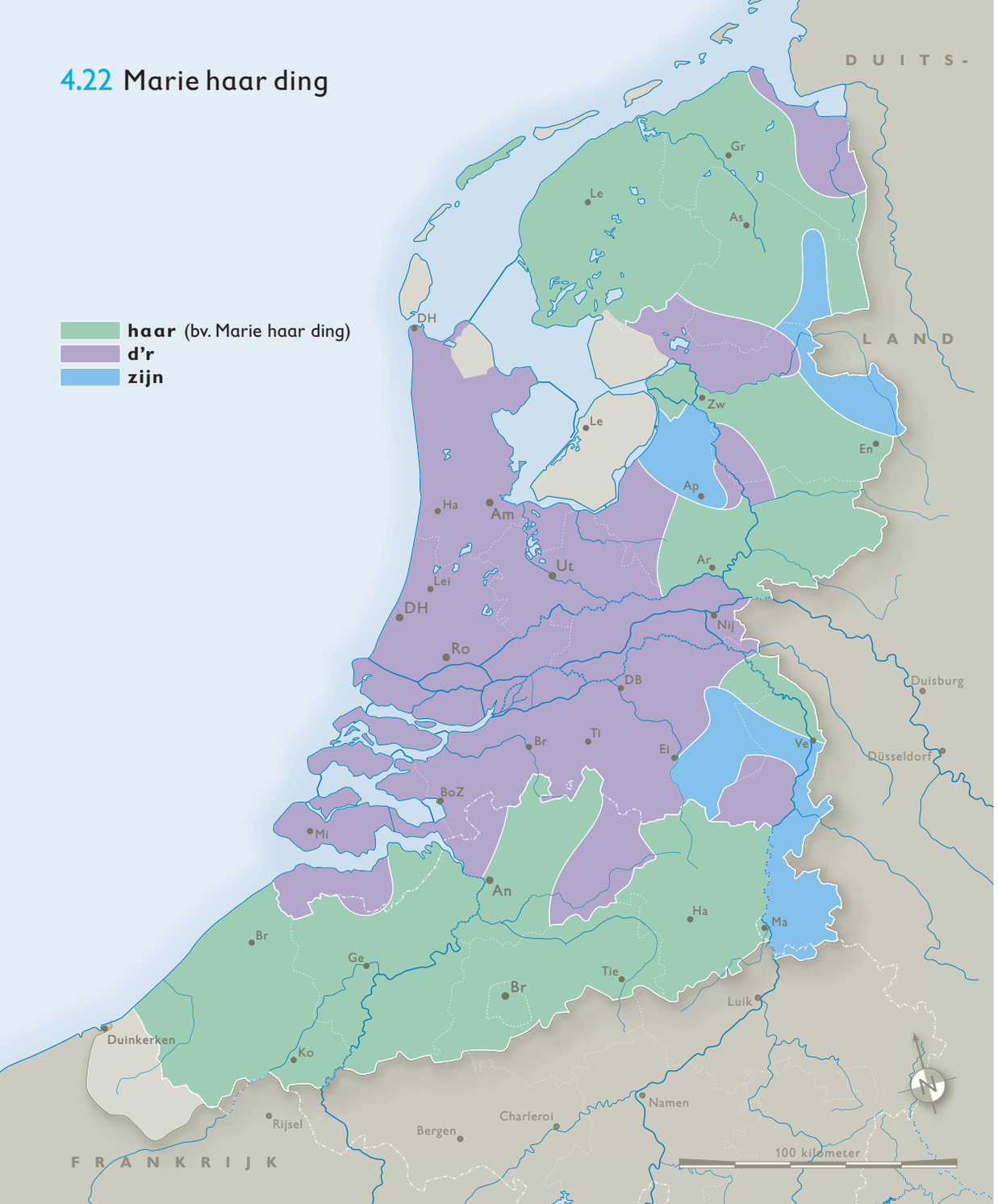

Als Marie een ding heeft, hoe heet dat ding dan? In de schrijftaal gebruik je *Maries ding*, maar in de Nederlandse spreektaal komt die constructie eigenlijk niet voor: niet in de dialecten, zoals die hier zijn afgebeeld, maar ook niet in de standaardtaal. Bij vrouwelijke namen klinkt hij plechtstatiger dan bij mannelijke (*Jans ding* is al wat gewoner) en bij heel lange uitdrukkingen krijgt die *-s* zelfs iets potsierlijks: *mijn heel vriendelijke buurvrouws kinderen.*

In plaats daarvan vinden we meestal een constructie: *Marie x ding*, waarbij *x* een bezittelijk voornaamwoord is. Wederom vanuit de schrijftaal gedacht is de vorm *haar* waarschijnlijk de meest logische, en die vinden we dan ook zowel in Vlaanderen als in het noordoosten van Nederland: zo'n verdeling is een vrij solide aanwijzing dat het vroeger een algemeen gebruikte vorm is geweest, die elders verdrongen is door andere mogelijkheden.

Eén zo'n mogelijkheid is *d'r*, te vinden in Holland, Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, de Veluwe en nog een dikke strook om dat gebied heen. Je zou kunnen zeggen dat dit een 'slordige' manier is om *haar* te zeggen. De reden om hem apart in te tekenen is dat je met alleen wat slordigheid niet van *haar* naar *d'r* komt. Zeker, door een klinker te veranderen in een toonloze *e* creëer je een zeker achteloos effect: *minuut* wordt [muhnuut], *kabaal* wordt [kuhbaal]. Die toonloze *e* vind je ook in *d'r*, als vervanging van de *aa*. Maar wat doet die *d* daar?

Nederlandse woorden beginnen eigenlijk nooit met een *h* gevolgd door een toonloze *e*. De enige tamelijk wijdverbreide uitzondering is het woord *het* zoals het in sommige streken, vooral in Vlaanderen, wordt uitgesproken: elders zegt men [ut] of [hèt]. *Hur* voor 'haar' klinkt daarom niet goed, maar waarom de *h* dan vervolgens vervangen moest worden door een *d* is niet helemaal duidelijk. (Het woordje *er* klinkt overigens ook vaak als [dur].)

Het valt overigens op dat de grens tussen *haar* en *d'r* nogal precies de landsgrens tussen Nederland en België volgt. Dat is tamelijk verdacht, want dialecten trekken zich meestal weinig aan van het politieke touwtrekken dat de precieze vorm van die grens heeft bepaald. Misschien wordt het verschil ten dele bepaald doordat veel mensen aan beide kanten van de grens beide vormen konden zeggen, maar dat de Belgische *onderzoekers* een voorkeur hadden voor het noteren van de ene vorm boven de andere, terwijl hun Nederlandse collega's een omgekeerde voorkeur hadden.

Het wonderlijkst is echter de vorm *z'n*, die in Nederlands-Limburg en een aantal noordoostelijke gebieden gebruikt wordt. *Marie z'n ding* – is men daar nu helemaal gek geworden? Alleen als we ervan uitgaan dat *z'n* een mannelijk bezittelijk voornaamwoord is. In deze regio's is het kennelijk gaan functioneren op een sekseneutrale manier. Het woord duidt alleen een bezitsrelatie aan, niet tot welk geslacht de bezitter behoort.

Overigens wordt die *z'n*-vorm in sommige dialecten dan weer uitgesproken zonder uitgangs-*n*. Je krijgt dan iets dat klinkt als *Marie-ze ding* of zelfs *Marie-se ding*. En dan zijn we nog maar een klein stapje verwijderd van *Maries ding*.

4.23 Ons vader

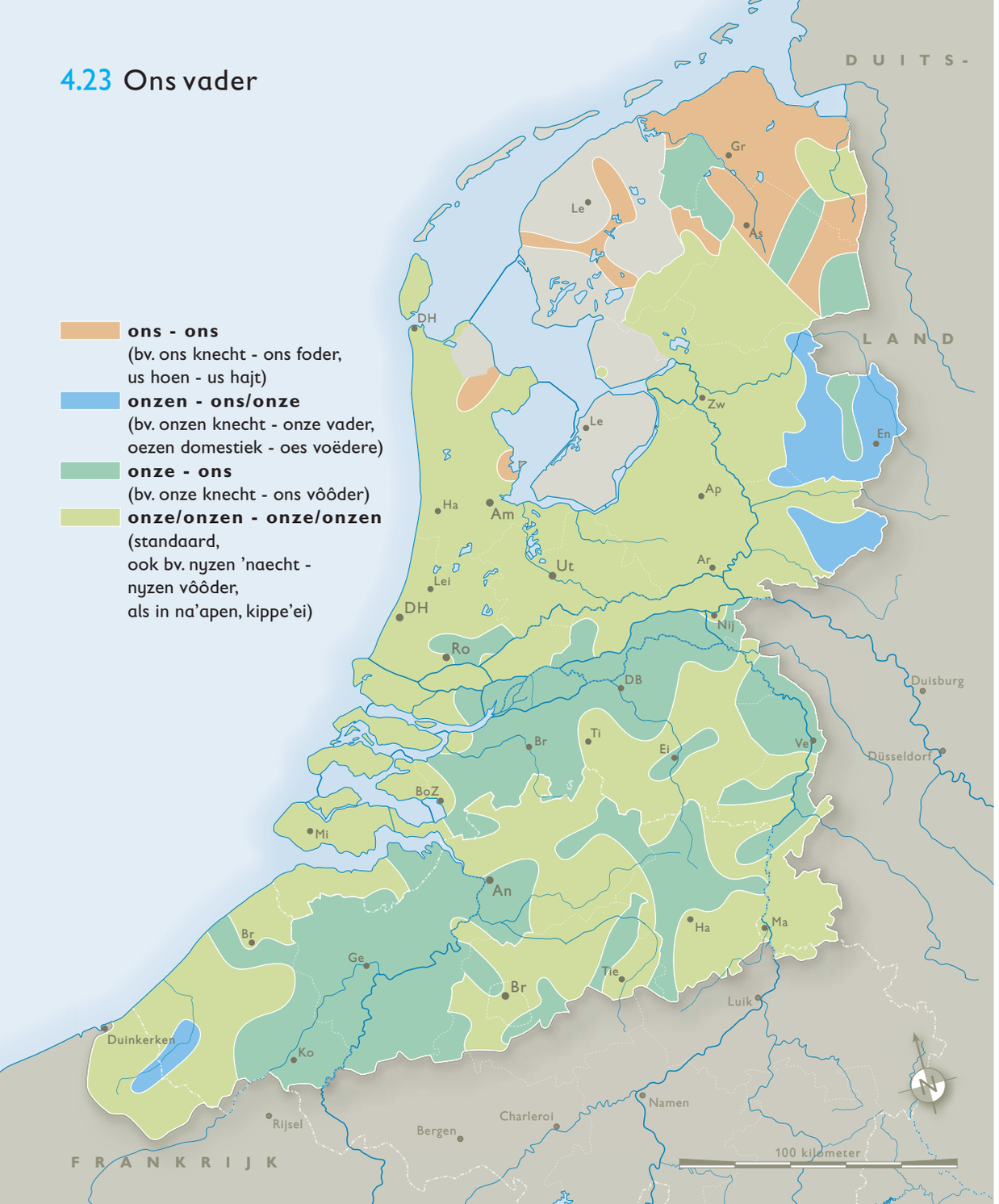

In sommige streken – ruwweg het zuiden van Nederland en het oosten van Vlaanderen – is *Onze Vader* alleen de naam van een gebed. Wie naar het hoofd van het gezin wil verwijzen, zegt altijd *ons vader.* Dat onverbogen gebruik van *ons* blijft beperkt tot (vaak mannelijke) leden van het gezin: *ons Wim*. Een deur verder werkt het al niet meer: *ons buurman* wordt afgekeurd.

Dat verschil tussen familieleden en niet-familieleden wordt ook elders op de wereld wel gemaakt. Het heet in de taalwetenschap 'onvervreemdbaar bezit': terwijl je best een keer van buurman kunt veranderen, en die relatie dus een element van willekeur heeft, blijft je vader altijd je vader. Ook in bijvoorbeeld allerlei indianentalen wordt verschil gemaakt tussen het *onze* van 'onze tafel' en het onze van *onze vader*.

Dat we die vervoeging zien opduiken bij *onze*, daarover valt ook wel meer te zeggen. *Ons* is in grote delen van Nederland het enige bezittelijk voornaamwoord dat verbogen wordt. Er zijn gebieden waar men *mijne kinderen* zegt, en *uwe boeken*, maar er zijn ook streken waarin *mijn* en *uw* onverbogen blijven, zoals dat ook gebeurt in het Standaardnederlands. Gebieden waarin *ons* ook onverbogen blijft, zijn er ook, maar ze zijn in de kleine minderheid. Het komt misschien doordat de uitgang in *onze* een wat andere oorsprong heeft dan in de andere bezittelijk voornaamwoorden. Het hoorde daar oorspronkelijk bij de stam van het werkwoord en niet bij de verbuiging – zoals we nog kunnen zien in het Duitse woord *unser*. Op een bepaald moment werd het misschien alsnog als een uitgang beschouwd, zodat het kon worden weggelaten in *ons kind*. Maar de aanwezigheid was te sterk om helemaal te verdwijnen.

Overigens bleek bij de grootschalige dialectenquête waarop deze kaart gebaseerd is – het Goeman-Taeldeman-Van Reenen Project – hoe ingewikkeld het is om deze kwestie goed uit te zoeken. Om de vergelijking te kunnen maken, werd in alle plaatsen gevraagd om *onze vader* te vertalen en daarnaast een ander mannelijk woord. Soms was dat *onze hond* en soms *onze knecht*. Het probleem is echter dat zowel honden als knechten soms als lid van de familie worden beschouwd. Het was achteraf misschien beter geweest om een ander mannelijk woord te gebruiken zoals *notaris*, omdat de kans dat iemand een notaris op zijn erf heeft wonen nu eenmaal minder groot is. Men had echter van tevoren niet bedacht dat iemand ooit een kaart zou willen tekenen op basis van deze gegevens.

Er is overigens een plaats in de zin waarin alle bezittelijk voornaamwoorden alsnog verbogen worden: in een zinnetje als *dat is de mijne / de jouwe* / etc. Ook bij het onderzoek naar deze constructie liep men overigens tegen een probleem aan: in dit geval bleken veel mensen het natuurlijker te vinden om zoiets te zeggen als *dat is die van mij*.

4.24 Vangen-ving

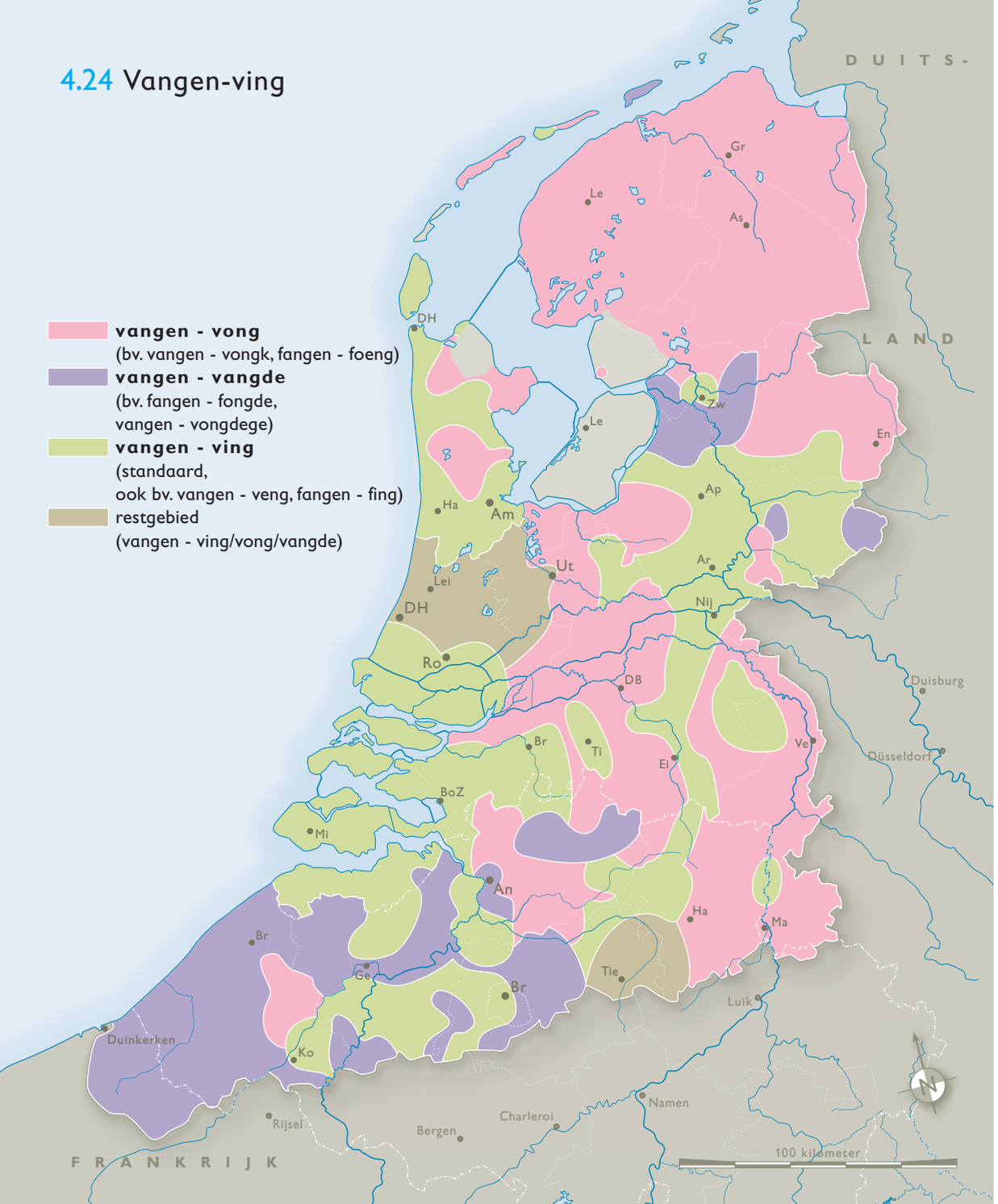

Weinig dingen zijn zo traumatisch bij het leren van een vreemde taal als de sterke werkwoorden. Wat is de verleden tijd van *drinken* in het Engels of het Duits? Er zit weinig anders op dan die dingen uit je hoofd te leren. Datzelfde geldt ook voor wie Nederlands wil leren, of een Nederlands dialect. Daarbij geldt: hoe vaker een werkwoord gebruikt wordt, des te eerder het onregelmatig is. Het werkwoord *vlooien* is waarschijnlijk alleen bij de chimpansees onregelmatig.

De onregelmatigheden zitten meestal in de klinkers. De reden daarvoor is een heel oude. In een ver verleden – lang voordat de Bataviëren onze streken kwamen binnenvallen, in een periode dat de gemeenschappelijke voorouder van vrijwel alle Europese talen ergens in de Kaukasus gesproken werd – was klinkerwisseling de manier om van een tegenwoordige tijd een verleden tijd te maken. In de loop der eeuwen werd dit systeem vervangen door een van voor- en achtervoegsels, maar de oude werkwoorden bleven hun oude vorm behouden. Nog steeds gaan er heel langzaam werkwoorden over van het oude naar het nieuwe systeem: *woei* wordt steeds vaker *waaide*.

Zoals op deze kaart te zien is, is in het westen van België en in een stukje Overijssel hetzelfde gebeurd. Ook buiten deze gebieden vinden we incidenteel al wel *vangen*, *vangde*, *gevangen*. Helemaal regelmatig is dat rijtje nog niet – *vangen*, *vangde*, *gevangd* heeft nog nergens vaste voet aan de grond gekregen – maar het komt wat de klinkers betreft in ieder geval een eind in de richting.

Er zijn ook dialecten die op een andere manier onregelmatig zijn dan de standaardtaal. In Limburg en Oost-Brabant vinden we bijvoorbeeld vaak *vangen*, *vong*, *gevangen;* in het noorden van Nederland, maar ook in Utrecht *vangen*, *vong*, *gevongen.* In het noorden van Noord-Holland en ook her en der elders in het taalgebied vinden we een zeer onregelmatig rijtje: *vangen*, *ving*, *gevongen*, maar dat kon niet allemaal zo uitvoerig op de kaart worden uitgesplitst.

Het bestaan van zo veel variatie laat zien dat het historische verhaal genuanceerd moet worden. Die dialecten kunnen onmogelijk allemaal tegelijkertijd een oerfase van de taal vertegenwoordigen. In alle systemen behalve één moeten er dingen veranderd zijn, ook al betekende die verandering geen vereenvoudiging. In dit geval is waarschijnlijk het systeem van het Standaardnederlands toevallig het oudste. Dat betekent dat in ieder geval de noordelijke Hollandse dialecten een sterke complicatieslag hebben doorgemaakt. Ook in de standaardtaal zie je die neiging soms opduiken, bijvoorbeeld als mensen al dan niet voor de grap *kloeg* zeggen.

Hoe kan dat? En waarom zijn vooral die hoogfrequente werkwoorden ingewikkelder geworden? Een mogelijke verklaring is dat hoogfrequente woorden de neiging hebben om korter te zijn. Een klinkerverandering is dan een efficiëntere manier om de verleden tijd te signaleren dan het vastplakken van een achtervoegsel. Bovendien wordt het juist in korte woorden van belang om alle informatie zo eenduidig mogelijk uit te drukken. En tussen *vangen*, *vangde* en *gevangd* is nu eenmaal meer verwarring mogelijk dan tussen *vangen*, *ving* en *gevongen*.

4.25 Vriezen-vroor-gevroren

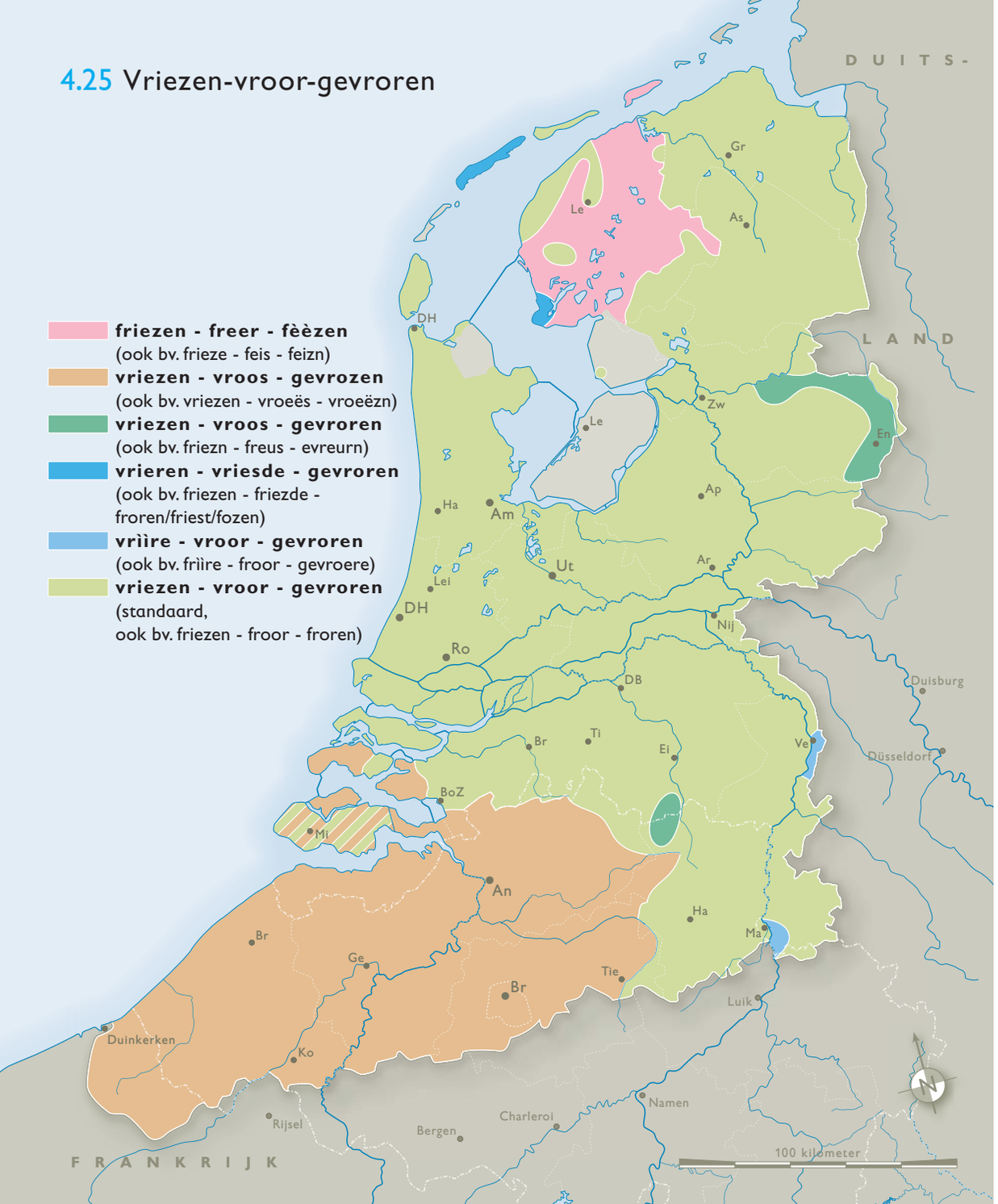

Ook *vriezen* is in onze streken een onregelmatig werkwoord, en zoals uitgelegd bij kaart 4.24 is dat een teken van de frequentie waarmee wij over die weersgesteldheid in ieder geval in het verleden spraken.
Opvallend is dat de klinker in de meeste gevallen verandert – het aantal dialecten waar men volkomen regelmatig *vriesde* zegt, is verwaarloosbaar. De enige concentratie ervan lijken we te vinden op het eiland Terschelling. Verder is het werkwoord helemaal onregelmatig. Ook via Google kunnen we eigenlijk geen vormen van *vriesde* vinden (dat wil zeggen: we vinden ze wel, maar dat is alleen omdat *Vriesde* een familienaam is), terwijl we genoeg keren *vangde* vinden, of *loopte.*
De onregelmatigheid is *vriezen* dus sterk ingebakken en zit ook in de medeklinker. Waar er de ene keer een *z* staat, staat er de andere keer een *r*. Diezelfde medeklinkerwisseling vinden we in *(uit)verkoren*, dat natuurlijk verband houdt met *verkiezen.*
De oudste vormen vinden we in dit geval in vrijwel heel Nederlandstalig België: *vriezen-vroos-gevrozen*. De uitzondering is Limburg, dat in dit geval meedoet met een groot deel van Nederland, waar men *vriezen*, *vroor*, *gevroren* zegt, en dus zowel in de verleden tijd als in het voltooid deelwoord een *r* zegt in plaats van een *z*. Die verandering moet hebben plaatsgevonden in een tijd dat de [r]-klank nog veel op een [z]-klank leek, en dat betekent weer dat hij met het puntje van de tong werd uitgesproken. Oorspronkelijk was het rijtje waarschijnlijk *vriezen*, *vroos*, *gevroren*, zoals nu nog geldt voor een kleine strook in de provincie Overijssel. Daarna ging ook de *s* van *vroos* eraan, en ontstond het huidige rijtje. In een paar plaatsen in Nederlands Limburg (en een gigantisch gebied in Duitsland) ging uiteindelijk ook de tegenwoordige tijd voor de bijl. Daar zegt men dus *vrieren*, *vroor*, *gevroren.*
In de Friese dialecten is het rijtje meestal *friezen*, *frier*, *fezzen.* Daar is de [r] dus helemaal verdwenen uit het voltooid deelwoord. Dat is waarschijnlijk in twee stapjes gebeurd. Eerst is de [r] na de [f] over de klinker heen gesprongen (net als dat gebeurd is bij *Christ* dat *Kerst* werd – zie kaart 3.13). Zo werd *friezen* dus *fierzen* of *ferzen.* In het Fries kan een [r] echter niet of in ieder geval slechts moeilijk naast een [z] staan, en dus verdween hij uiteindelijk helemaal: *fezzen.*
Het is niet duidelijk waarom die [r] dat sprongetje alleen in het voltooid deelwoord gemaakt heeft, waar het uiteindelijk op een doodsmak is uitgedraaid: alleen op Schiermonnikoog is het ook in de verleden tijd gebeurd en daar zegt men dus *friezen*, *feis*, *feizn.*
De twee Waddeneilanden waar het onderzoek gedaan is waarop deze kaart gebaseerd is, gedragen zich dus in dit geval eigenzinnig. Je zou hierover uitgebreide beschouwingen kunnen houden over de geheel eigen beleving van het vriesseizoen door de eilandbewoner. Waarschijnlijk is de werkelijkheid prozaïscher, en is de bijzonderheid vooral gebaseerd op toeval.

5

Zinnen

MATHILDE JANSEN

5.0 Inleiding

Veel mensen denken bij variatie in het Nederlandse taalgebied alleen aan variatie in klanken en woorden. In dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat ook de zinsbouw van de Nederlandse en Vlaamse dialecten enorm gevarieerd is. Bovendien zijn veel van de zinsconstructies die hier besproken worden niet alleen te horen onder dialectsprekers, maar ook in de gesproken varianten van het Standaardnederlands. Denk bijvoorbeeld aan het gebruik van *als* voor *dan* zoals in de zin *Ze gelooft dat jij eerder thuis bent als ik* (5.2). Of het door elkaar gebruiken van *dat* en *wat*, en *die* en *wie*: *het boek wat ik heb gelezen*, of *de man wie het verhaal verteld heeft* (5.9). Ook vinden we in sommige dialecten en in de spreektaal *mekaar* in plaats van *elkaar*: *Marie en Piet wijzen naar mekaar* (5.14). Veelgehoord in de spreektaal is *doen* in zinnen als *Ik doe wel even de kopjes afwassen* (5.22). Veel Nederlanders ergeren zich aan de genoemde vormen: ze zijn immers geen correct Nederlands. Maar is dat zo? Het is maar net waar je de norm legt. In het Standaardnederlands zijn bovenstaande zinnen nu misschien fout, maar wie weet wat de norm over vijftig jaar is, of over honderd jaar?

De taalgeschiedenis leert dat taalnormen – net als de taal zelf – veranderen. We gaan nog even terug naar het eerste voorbeeld. Hoewel we nu *dan* gebruiken na de vergrotende trap, gebruikten Nederlanders die in de 16de eeuw leefden, meestal *als*. De grote schrijvers van die tijd – Vondel, Hooft en Cats – gebruikten in hun oudere werken *als*, maar veranderden dat in latere herdrukken vaak in *dan*. Mede dankzij de Statenvertaling in 1637, waarin *dan* de voorkeur kreeg, is het gebruik van *dan* ingeburgerd geraakt. Maar het had dus niet veel gescheeld of we hadden zinnen als *Ze gelooft dat jij eerder thuis bent als ik* heel normaal gevonden. *Als* in deze zin is dan misschien geen correct gebruik van het Standaardnederlands, maar in heel veel dialecten is *als* nog steeds veel gebruikelijker dan *dan*.

De regionale spreiding die we nu aantreffen op de kaarten, is niet altijd zo geweest. Zinsconstructies die nu typerend zijn voor een bepaalde regio, kwamen vroeger vaak op grotere schaal voor. Het gebruik van de groene woordvolgorde bijvoorbeeld, waarbij het hulpwerkwoord achteraan staat, komt nu vooral voor in noordoostelijk Nederland en in het Vlaams. Zoals in de zin: *Ze weet niet dat Marie gisteren gestorven is* (5.15). In de rest van Nederland is de rode volgorde gebruikelijker: *Ze weet niet dat Marie gisteren is gestorven*. Ook op kaarten uit 1949 en 1970 is een dergelijk patroon te zien. Toch overheerste in de Statenvertaling nog de groene volgorde. Zinnen waarbij het voltooid deelwoord gevolgd wordt door *geworden* zoals in *Het huis is verkocht geworden* (5.21) zijn nu typisch voor Vlaanderen. Maar in het Middelnederlands kwamen ze ook voor in het noorden.

Sommige mensen menen dat de Nederlandse zinsbouw momenteel veel invloed ondervindt van het Engels. De bovenstaande constructie met *doen* bijvoorbeeld wordt nogal eens toegeschreven aan het Engels. Daar is het gebruik van *doen* niet alleen verplicht in negatieve zinnen (*Don't you do that!*), maar ook in vraagzinnen (*Do you really like her?*). Maar dit is een misverstand, want constructies met *doen* komen in onze taal al veel langer voor:

al in het Middelnederlands zijn vergelijkbare constructies aangetroffen. Dat deze oudere taalfase in het moderne Engels nog bewaard is gebleven en in het moderne Standaardnederlands niet, is in zekere zin toeval. Wat in dit hoofdstuk duidelijk zal worden, is dat veel variatie die in het gesproken Nederlands voorkomt, ook voorkomt in de dialecten. En dat die zinsconstructies die in de dialecten voorkomen, niet ontstaan zijn als fouten van het Nederlands, maar meestal overblijfselen zijn uit oudere taalfasen van het Nederlands.

Ontwikkeling van een vakgebied

Het misverstand dat dialecten in hun zinsbouw maar weinig van elkaar verschillen, leefde vroeger ook onder dialectologen. Om die reden is het onderzoek naar de zinsbouw van dialecten lange tijd van ondergeschikt belang geacht. Bovendien bleek het een stuk moeilijker om een afwijkende zinsconstructie op te sporen dan een afwijkende klankvariant. Je moet echt weten waar je naar op zoek bent. Neem bijvoorbeeld de meervoudsvervoeging van het voegwoord *als* die in een aantal Nederlandse en Vlaamse dialecten voorkomt. Zoals in de zin: *Ass-e we sober leve*, *leve we gelukkig* (5.3). Als je niet weet dat er zoiets als voegwoordvervoeging bestaat, is het moeilijk om de vorm *asse* als zodanig te interpreteren.

De belangstelling voor dialectsyntaxis – zoals dit vakgebied genoemd wordt – is nog geen honderd jaar oud. Het vroege onderzoek beperkte zich tot het beschrijven van de syntactische variatie en de interactie tussen verschillende dialecten. Het huidige onderzoek is veel meer verbonden met de hedendaagse theorievorming binnen de taalkunde. Daarin speelt de generatieve taalkunde een belangrijke rol. Generatieve taalkundigen zoeken naar zogenaamde *universalia*: universele, voor alle talen in de wereld geldende, kenmerken van taal. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat alle talen in de wereld voor een deel op dezelfde manier zijn opgebouwd. Daarnaast is er ruimte voor variatie tussen talen. Door zoveel mogelijk dialecten en talen met elkaar te vergelijken, hopen generatieve taalkundigen meer te weten te komen over de manier waarop talen met elkaar overeenkomen en van elkaar verschillen. Ook de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND), waarop de meeste kaarten in dit hoofdstuk zijn gebaseerd, kent een generatieve invalshoek.

De syntactische kaarten

De meeste kaarten die in dit hoofdstuk besproken worden, zijn gebaseerd op kaarten uit de SAND. Hiervoor is gekozen omdat deze kaarten het meest recent zijn: ze zijn gebaseerd op interviews die afgenomen zijn tussen 2000 en 2003 door een tiental veldwerkers. In totaal bezochten zij 267 plaatsen, waarvan 102 in Vlaanderen, 158 in Nederland en 7 in Frankrijk. De mondelinge enquêtes werden voorafgegaan door een schriftelijke enquête, die verspreid werd onder 368 informanten van het Meertens Instituut. Na afloop van de mondelinge enquêtes werd nog een telefonische enquête gehouden, om ontbrekende en onbetrouwbare gegevens aan te vullen. De gegevens van al deze interviews zijn te vinden op het internet, in de SAND-databank (http://www.meertens.knaw.nl/sand). Deze databank bevat niet alleen alle uitgeschreven zinnen (de transcripties), maar ook geluidsopnames van de mondelinge interviews.

Over het algemeen spraken de veldwerkers van het SAND-project zelf geen dialect, met uitzondering van enkele Friese en Vlaamse collega's. Dat zou een nadelig effect kunnen hebben op de testresultaten: dialectsprekers vinden het meestal erg onwennig om dialect te spreken tegen iemand die terugpraat in Standaardnederlands. Daarom werd er bij het SAND-project in Nederland gekozen voor de volgende strategie: niet de veldwerker nam het daadwerkelijke interview af, maar een andere dialectspreker. Voor elk van de 267 plaatsen werden daarom twee dialectsprekers gezocht. Elk interview besloeg ongeveer één werkdag. Gedurende de ochtendsessie leidde de veldwerker een van de dialectsprekers op tot interviewer; 's middags vond het daadwerkelijke interview tussen de dialectsprekers in het lokale dialect plaats. In Vlaanderen was de werkwijze iets anders. Hier namen de veldwerkers vaak zelf de interviews af omdat zij dialectsprekers waren. Wel waren er in iedere plaats behalve de veldwerker minstens twee dialectsprekers betrokken.

Bij de selectie van de dialectsprekers werd rekening gehouden met een aantal criteria. Zo werden alleen dialectsprekers geïnterviewd tussen de 55 en 70 jaar oud, om het oudste dialect te pakken te krijgen: dat wil zeggen, dat dialect dat het minste is beïnvloed door de standaardtaal. Dat tref je voornamelijk bij deze leeftijdsgroep aan, omdat zij het dialect meestal nog als moedertaal hadden, in tegenstelling tot veel jongere dialectsprekers. Dat de leeftijdsgrens niet hoger lag, heeft ermee te maken dat de vragenlijsten vrij lang waren, hetgeen meestal te vermoeiend is voor oudere mensen. Ook moesten de informanten geboren en getogen zijn in hun woonplaats, en het dialect van die plaats spreken. Wie langer dan zeven jaar elders had gewoond, werd uitgesloten van deelname. Beïnvloeding door andere dialecten ligt dan immers op de loer. De kaarten 5.20 en 5.25 zijn niet gebaseerd op de SAND. De bronnen hiervoor zijn respectievelijk De Rooij 1988 en Van Bree 1981.

5.1 Het was aardig van Jan **om** te komen werken



Hoewel het voegwoord vaak een kort en onopvallend woordje is, is het toch van grote betekenis voor onze taal. Het voegwoord kan woordgroepen met elkaar verbinden tot een zin. Soms staat het tussen twee woorden in, zoals het woordje *en* in *een taal en een dialect*, maar soms ook tussen twee deelzinnen, zoals *maar* in *Jan spreekt een taal maar Marc spreekt een dialect*. In deze voorbeelden zijn de zinsdelen voor en na het voegwoord gelijkwaardig: ze zijn op dezelfde manier opgebouwd. Ze bestaan enkel uit zelfstandig naamwoorden of, zoals in de laatste voorbeeldzin, uit een onderwerp, een persoonsvorm en een lijdend voorwerp. We spreken daarom ook wel van 'nevenschikkende voegwoorden'. Voegwoorden zoals *en* en *maar* zijn altijd nevenschikkend.

Daarnaast heb je ook 'onderschikkende voegwoorden'. Deze voegwoorden verbinden ongelijksoortige zinsdelen. De term zegt het eigenlijk al: het ene zinsdeel is ondergeschikt aan het andere zinsdeel. Eigenlijk worden onderschikkende voegwoorden altijd gebruikt om een bijzin in te leiden: *Jan spreekt een taal*, *terwijl Marc een dialect spreekt*. Dat het tweede deel van de zin een bijzin is, kun je zien aan het onderschikkende voegwoord *terwijl*, maar ook aan de typische bijzinsvolgorde. Na het onderwerp volgt hier niet de persoonsvorm, zoals in de hoofdzin, maar het lijdend voorwerp. Doordat de woordvolgorde van een bijzin afwijkt van die van een hoofdzin, is de zin in feite ongrammaticaal wanneer je hem los schrijft van de hoofdzin: de zin *Marc een dialect spreekt* is koeterwaals voor elke Nederlander.

Welk voegwoord gebruikt wordt, hangt af van de relatie tussen de hoofd- en de bijzin. Het woordje *terwijl* kan bijvoorbeeld een tegenstelling uitdrukken of een tijdsaanduiding zijn. Voegwoorden als *omdat*, *zodat* of *opdat* geven een oorzakelijk verband aan. Een voorwaardelijk verband vinden we in *Als…dan*-zinnen. Toch zijn er ook voegwoorden die weinig of geen lexicale betekenis hebben. Een veel gebruikt onderschikkend voegwoord is bijvoorbeeld *dat*: *Ik vind dat Marc een mooi dialect spreekt*. Maar ook *om* is zo'n woord: *Jan besloot om Fries te leren.* Omdat *om* hier eigenlijk geen betekenis heeft, is het niet zo gek dat je dit woordje in het Nederlands weg kan laten. Dit gaat trouwens niet op wanneer *om* gebruikt wordt als voegwoord van doel: *Jan kwam thuis om een boterham te vragen*. In dat geval kun je *om* onmogelijk weglaten.

De kaart hiernaast toont de variatie in het gebruik van het voegwoord in de zin *Het was aardig van Jan om te komen werken*. In het hele taalgebied is het mogelijk om het voegwoord weg te laten: deze variant is om die reden niet opgenomen op de kaart. Toch hebben veel mensen een voorkeur voor de zin mét voegwoord. Behalve het voegwoord *om* komen ook nog twee andere voegwoorden voor: *van* en *voor*. Maar dan voornamelijk in Vlaanderen; in Nederland komen deze voegwoorden alleen voor in Limburg. Overigens hebben weinig dialecten uitsluitend *voor*; meestal mag *om* ook. In Vlaanderen is *voor* de meest voorkomende vorm in Vlaams-Brabant en Belgisch Limburg.

5.2 Ze gelooft dat jij eerder thuis bent **dan** ik

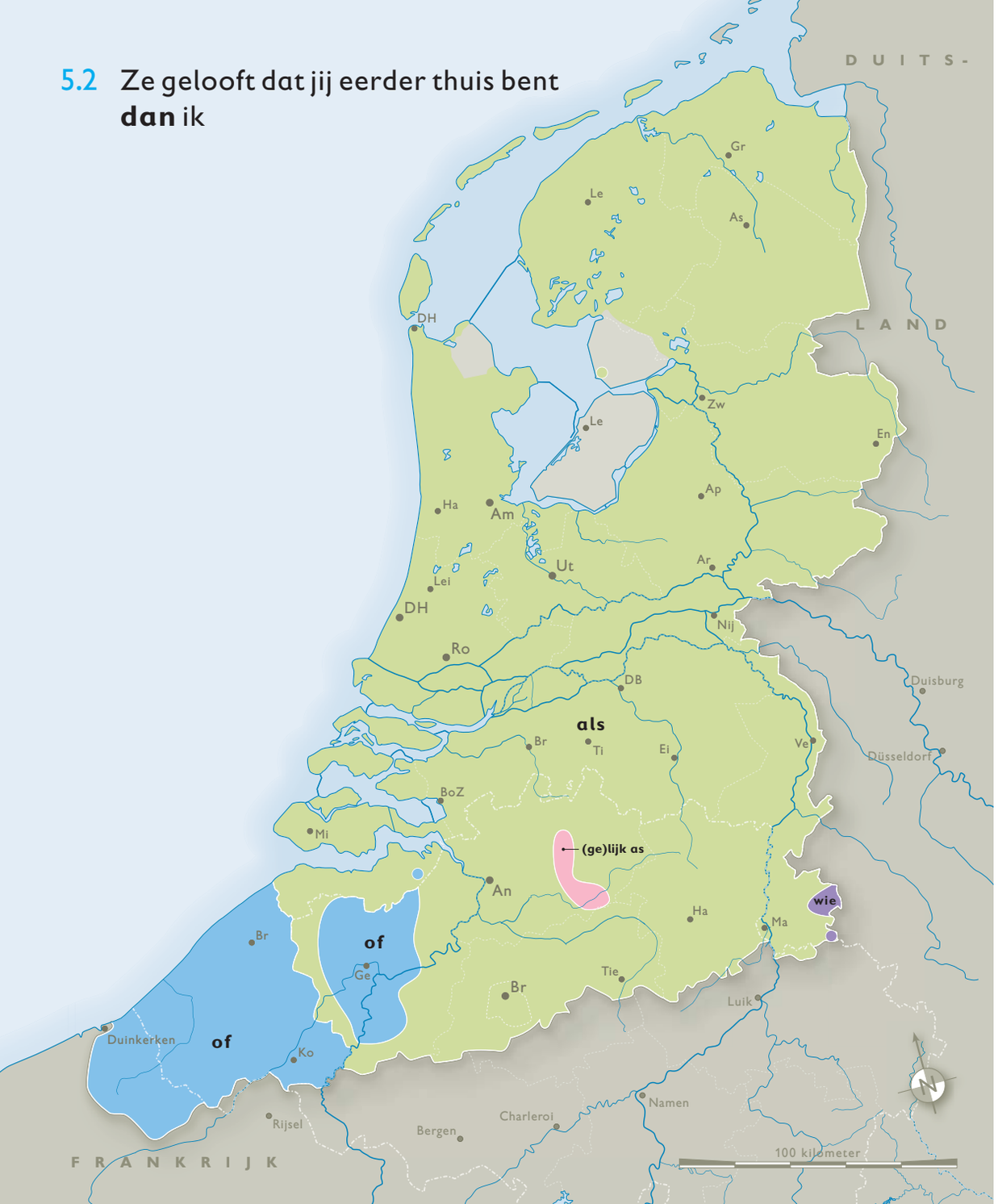

Een voegwoord van vergelijking scheidt twee zinnen of zinsdelen die met elkaar vergeleken worden. Dit voegwoord wordt altijd vergezeld door een bijvoeglijk naamwoord of een bijwoord, dat als het ware inhoud geeft aan de vergelijking. De vorm van het bijvoeglijk naamwoord of bijwoord is afhankelijk van de trap van vergelijking. Vergelijk: *mooi – mooier – mooist*. In termen van vergelijking spreken we respectievelijk van de stellende trap, de vergrotende trap en de overtreffende trap. Voor het Standaardnederlands geldt dat de stellende trap altijd gepaard gaat met het voegwoord *als* en de vergrotende trap met het voegwoord *dan*. Een dialect is bijvoorbeeld net zo mooi *als* een taal of mooier *dan* een taal. De overtreffende trap komt niet voor in combinatie met een voegwoord.

Op deze kaart staan de voegwoorden van vergelijking. *Zij gelooft dat jij eerder thuis bent dan ik* is de afgevraagde zin. Omdat de Standaardnederlandse vorm *dan* verspreid over het hele taalgebied voorkomt, is deze niet weergegeven op de kaart. Bovendien gebruiken de meeste dialectsprekers liever het voegwoord *als*, dat ook wel wordt uitgesproken als *as*. Overigens komt het omgekeerde ook wel voor: het gebruik van *dan* in plaats van gelijkheid-aanduidend *als*. Uit een onderzoek dat in 2001 gehouden werd door taalkundigen van de Radboud Universiteit blijkt dat beide verschijnselen hoog scoren in het rijtje taalergernissen van veel Nederlanders. Dat veel Nederlanders deze voegwoorden door elkaar halen is echter niet zo verwonderlijk als je bedenkt dat in de dialecten in het hele taalgebied *als* dominant is, met uitzondering van Vlaanderen. Hier is het voegwoord *of* de overheersende vorm. In Antwerpen komt vier keer *gelijk (as)* voor. In Limburg vind je ook nog een paar (grens)plaatsen waar het Duitse *wie* 'zoals' in gebruik is.

Overigens scheelde het niet veel of we hadden uitsluitend het woordje *als* gebruikt. Het systeem waarin *als* en *dan* in verschillende contexten worden gebruikt, dateert wel uit de Middeleeuwen, maar was reeds in de 16de eeuw in onbruik geraakt. In deze periode zei men ook na de vergrotende trap *als:* dus niet alleen *zo groot als* maar ook *groter als*. Op datzelfde moment kwam in de zuidelijke dialecten *of* in gebruik: *groter of*. Maar ook al was *als* in de Nederlandse spreektaal gemeengoed, in de schrijftaal werd de opkomst ervan met man en macht tegengehouden. Hoewel we in de vroege werken van 17de-eeuwse schrijvers als Vondel, Hooft en Cats nog vooral *als* tegenkomen, zien we dat dit woordje in hun latere werken plaatsmaakte voor *dan*. Ook in de Statenvertaling van 1637 is *dan* in de meerderheid. Wellicht is de voorkeur van renaissanceschrijvers te verklaren uit de voorbeeldfunctie van het Latijn, waarin ook een dergelijk onderscheid wordt gemaakt. Hun invloed is in ieder geval groot geweest, want tot op de dag van vandaag schrijven grammatica's nog *groter dan* voor. En dat terwijl het gebruik van *als* in de spreektaal nog even populair is als in de 16de eeuw.

5.3 **Als** we sober leven, leven we gelukkig

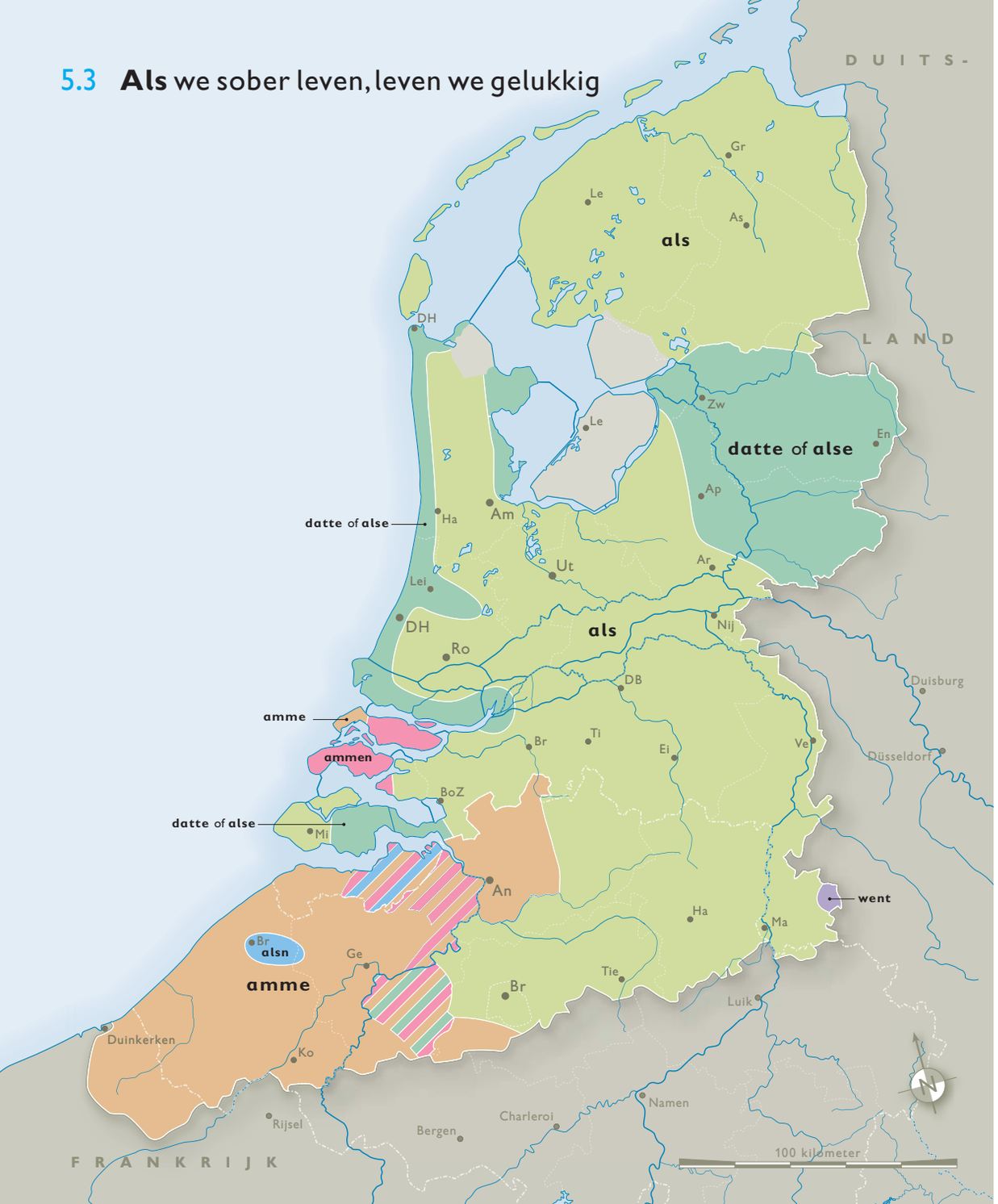

Vervoeging komt in veel talen voor. Meestal gaat het om vervoeging van het werkwoord: aan de vorm van het werkwoord kun je verschillende kenmerken van de zin afleiden. Bijvoorbeeld welke persoon het onderwerp is (1e, 2e of 3e persoon enkelvoud of meervoud?), in welke tijd de zin gesteld is (verleden, tegenwoordige of toekomstige tijd?) of in welke modus (aantonende of gebiedende wijs?). Toch zijn er ook talen die geen werkwoordvervoeging kennen, zoals het Chinees. Die talen gebruiken losse woorden om dezelfde betekenis aan te brengen. Hetzelfde geldt voor verbuiging van zelfstandig naamwoorden: ook verbuiging kan iets toevoegen aan de betekenis van de zin. Denk aan het naamvallensysteem in het Latijn. Doordat zelfstandig naamwoorden altijd een bepaalde naamval dragen, zijn voorzetsels in het Latijn niet altijd noodzakelijk. Toch vinden veel mensen talen met een uitgebreid naamvallensysteem, zoals het Latijn of het Duits, ingewikkeld. Al die verbuigingen en vervoegingen moet je namelijk wel uit je hoofd leren! Overigens hebben eerstetaalleerders hier helemaal geen moeite mee, het geldt alleen voor mensen die het als tweede taal moeten leren.

Talen worden wel ingedeeld in twee typen: talen die veel gebruikmaken van vervoeging en verbuiging, en talen die dat niet doen. Een veel gehoorde theorie om het verschil tussen deze twee typen talen te verklaren is de mate van taalcontact. Taalsystemen passen zich namelijk aan elkaar aan als ze met elkaar in contact komen. Dit leidt meestal tot vereenvoudiging van het systeem. Doordat de Engelsen in de loop der tijd met heel verschillende bevolkingsgroepen in aanraking zijn gekomen – zoals de Vikingen en de Normandiërs – is het Engelse taalsysteem sterk vereenvoudigd. Door zijn relatief geïsoleerde ligging heeft IJsland bijvoorbeeld nog een 'ouderwets' taalsysteem, vergelijkbaar met het Latijn.

In een aantal Nederlandse en Vlaamse dialecten worden niet alleen werkwoorden vervoegd, maar ook voegwoorden. Je zou dus kunnen stellen dat dialecten in dit opzicht ingewikkelder zijn dan de standaardtaal, hoewel nogal eens het tegenovergestelde beweerd wordt. Voegwoordvervoeging is een vrij uniek verschijnsel. Voor zover bekend komt het alleen voor in Duitse, Nederlandse, Friese en Vlaamse dialecten. Als we ons beperken tot het Nederlandse taalgebied treffen we echter niet overal voegwoordvervoeging aan, maar alleen in een oostelijke en een westelijke strook. In het middengebied vervoegen dialectsprekers hun voegwoorden niet: ze gebruiken *als*, in Friesland *ast*. In het westen van het land – Hollands, Vlaams, Zeeuws – worden voegwoorden meestal alleen vervoegd als het onderwerp van de zin een meervoud is. Zoals in deze zin uit Hippolytushoef: *Asse we sober leve*, *leve we gelukkig* ('Als we sober leven, leven we gelukkig'). Door het meervoudsonderwerp *we* krijgt het voegwoord 'als' (*as*) zijn uitgang op *-e*. Veel dialecten die 'als' in deze zin vervoegen, vervoegen ook het voegwoord 'dat'. Zoals in Opperdoes (Noord-Holland), waar men zegt: *Ze gelove datte wij rijker benne as hulle* ('Ze geloven dat wij rijker zijn dan zij'). In Vlaanderen en Zeeland komen vormen als *amme(n)*, *alsn* voor. De bovenstaande zin wordt in Zierikzee (Zeeland) zo uitgesproken: *Ammen sober leve*, *levemen gelukkig*. De vorm *went* (als) ten slotte komt tweemaal voor, in Kerkrade en Nieuwenhage (Zuid-Limburg).

5.4 Ze gelooft **dat** jij eerder thuis bent dan ik



In het noordoosten en zuidoosten van het taalgebied is voegwoordvervoeging geen kwestie van enkelvoud of meervoud zoals in het westen (kaart 5.3), maar van persoon. De tweede persoon gaat vaak gepaard met een vervoegd voegwoord. In het Fries en het Gronings, maar ook in het Limburgs krijgt het voegwoord bij de tweede persoon enkelvoud een uitgang op *-s(t)*, soms gevolgd door een onbeklemtoonde *-e*. In de stad Groningen zegt men bijvoorbeeld: *Zij geloof dastoe eerder thoes bis azik* ('Zij gelooft dat jij eerder thuis bent dan ik') en in Beesel (Limburg): *Zie geloof dastu eerder toes bis as ich*. Het is wellicht niet toevallig dat deze dialecten grenzen aan Duitsland, waar dezelfde uitgang in zwang is.

Als voorbeeld kijken we nog even naar de zin die is aangetroffen in Lies op Terschelling: *Ze jout dasto eerder thuus bist as ik*. De vorm *dasto* bestaat eigenlijk uit drie losse elementen die zijn samengesmolten: *dat* + *st* + *do*. Na het voegwoord *dat* verschijnt de uitgang *-st*, die het voegwoord laat corresponderen met het onderwerp *do* ('jij'). Als het onderwerp niet de nadruk krijgt, zoals wel het geval is in de bovenstaande zin, kan het eventueel ook worden weggelaten. Dan krijg je dit soort zinnen: *Beloofst mij dast dat boek nooit meer verstoppen zoust?* (Midsland, Terschelling). De uitgang op het voegwoord (*da-st*) komt overeen met de uitgang van de persoonsvorm in inversie (*beloof-st*). Dit is de persoonsvorm zoals deze verschijnt wanneer hij vóór het onderwerp staat, zoals in vraagzinnen. Deze kan namelijk in sommige dialecten van het Nederlands verschillen van de persoonsvorm in de 'gewone' woordvolgorde, waarbij het onderwerp voorop staat.

Hetzelfde geldt voor de voegwoordvervoeging die we in Holland aantreffen (kaart 5.3) De uitgang *-e* komt zowel voor bij het voegwoord (Asse *we sober leve…*) als bij de persoonsvorm als die vooraan in de zin staat – in vraagzinnen, bijzinnen en dergelijke (…leve *we gelukkig*). In Noord-Holland is de werkwoordsuitgang van de tweede persoon enkelvoud overigens gelijk aan die van het meervoud. Je zegt bijvoorbeeld *jij gane* in plaats van *jij gaat*. Daarom kan hier ook een *-e* bij het voegwoord verschijnen. Wat we ook zien in het Westfries is dat de uitgang *-e* voorafgaand aan het onderwerp vaak wegvalt in de uitspraak: *zwem je* naast *je zwemme* ('jij zwemt'). Hetzelfde kan gebeuren met de uitgang van voegwoorden: ook hier kan de *-e* wegvallen. In beide gevallen is de *-e* dus optioneel. Dit is ook een algemeen verschil tussen de oost- en westkant van Nederland: in Friesland, Groningen en Limburg is voegwoordvervoeging verplicht, in het westen is ze optioneel. Dit is misschien ook de reden dat voegwoordvervoeging in het westen van het land eerder geassocieerd wordt met informeel taalgebruik dan in het oosten van het land.

5.5 Vertel maar niet wie **(of) (dat)** ze had kunnen roepen



Het klinkt logisch dat je woorden zonder betekenis weg kunt laten (5.1). Maar hoe zit het met het woordje *dat*? In het Engels en het Duits zijn de voegwoorden *that* en *dass* wel vaak weglaatbaar, maar in het Nederlands meestal niet. Bij wijze van experiment werd de letterlijke vertaling van de Engelse zin *I think he is gone* voorgelegd aan de dialectsprekers die werden geïnterviewd voor de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten. De zin *Ik denk hij is weg* werd door de interviewers uitgesproken met de intonatie van één zin en zonder pauze. Vervolgens werd gevraagd of die zin voorkwam in het betreffende dialect. Uit de antwoorden bleek dat deze constructie heel weinig voorkwam. In Vlaanderen werd hij überhaupt niet gehoord. Toch kwam hij in Nederland wel af en toe voor in Noord-Holland en Friesland.

Na vraagwoorden laten Nederlandstaligen het voegwoord wel vaak weg: *Vertel maar niet wie (dat) ze had kunnen roepen*. Het eigenaardige is dat er ook mensen zijn die hier geen voegwoord weglaten, maar er juist nog één toevoegen: *Vertel maar niet* wie of dat *ze had kunnen roepen*. In het Standaardnederlands gebruik je in deze zin geen voegwoord. Toch zie je op de kaart hiernaast dat veel Nederlanders en Vlamingen in de spreektaal wel een of meerdere voegwoorden invoegen.

Als je kijkt naar de verspreiding over het Nederlandse taalgebied, zie je een duidelijk geografisch patroon. De opeenvolging *wie of* hoor je bijvoorbeeld uitsluitend in Nederland en *wie dat* is typisch Vlaams. In Vlaanderen is *wie dat* de enig mogelijke constructie. In delen van Antwerpen, Vlaams-Brabant en Belgisch Limburg kan het voegwoord ook weggelaten worden. De Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) vermeldt het voorkomen van *wie dat* in Noord-Brabant. Op het kaartje zien we dat deze variant ook in Friesland voorkomt. Daar wordt het voegwoord *(of) dat* meestal niet helemaal uitgesproken, maar is vaak alleen de *t* nog bewaard in de uitspraak: *Vertel maar net* wie-t *sie roepen kinnen hie* (Bakkeveen, Friesland).

Een combinatie van deze twee voegwoorden komt ook voor: *Vertel maar niet*, wie of dat *ze had kunnen roepen.* Hoewel je deze constructie door heel Nederland aantreft, is ze vrij schaars. In Vlaanderen komt ze helemaal niet voor. Eigenlijk is het gebruik van *dat* in dit soort zinnen overbodig. Het laat zien dat dialectsprekers niet per se minder woorden gebruiken dan sprekers van het Standaardnederlands.

5.6 As ge gij gezond leeft, leef**de gij** langer



Sommige Nederlandse dialectsprekers herhalen het persoonlijk voornaamwoord in een zin als dit het onderwerp is: dit noemt men subjectverdubbeling. Een van de mogelijkheden is dat het voornaamwoord zowel voor als na het werkwoord verschijnt. In het Standaardnederlands komt dit verschijnsel niet voor, evenmin als in het Nederlandse deel van het taalgebied. Zinnen als *'k Ga ik ook mee* hoor je eigenlijk alleen in Vlaanderen. Ook andere persoonlijk voornaamwoorden kunnen daar verdubbeld worden: *Ze gaat zij morgen naar Gent.* In Noord-Brabant en in het noorden van Limburg komt subjectverdubbeling alleen voor bij de tweede persoon, zoals in Vlijmen: *Ze gelooft dadde gij eerder thuis zijt dan ik*. Na het voegwoord *dat* volgen hier twee persoonlijk voornaamwoorden: de zwakke vorm *de* en de sterke vorm *gij*. Behalve na het voegwoord kan subjectverdubbeling ook optreden na een comparatief. Vaker komt subjectverdubbeling voor in zinnen waarin het werkwoord voorop staat, zoals in bijzinnen: *As ge gezond leeft dan* leefde gij *langer*. De kaart hiernaast laat alleen deze vorm van subjectverdubbeling zien.
In Vlaanderen kan het onderwerp in hoofdzinnen zelfs verdrievoudigd worden: *'k Ga-k ik ook mee* of *Ze gaat-ze zij morgen naar Gent*. In bijzinnen is 'tripling' niet mogelijk, maar verdubbeling wel. Bij subjectverdubbeling tref je meestal een zwakke (bijvoorbeeld *ze*) en een sterke vorm (bijvoorbeeld *zij*) aan; bij tripling worden twee zwakke vormen gevolgd door een sterke vorm. In het dialect van Maldegem (Oost-Vlaanderen) werden tot nu toe de meeste verdubbelingsmogelijkheden gevonden. In tegenstelling tot veel andere dialecten heb je daar voor alle persoonlijk voornaamwoorden een zwakke en een sterke vorm. Zo tref je er naast de sterke enkelvoudsvormen *ik*, *gij* en *hij*, *zij*, *it* de sterke meervoudsvormen *wulder* ('wij'), *gulder* ('jullie') en *zulder* ('zij') aan.
Wat precies de functie is van de verdubbeling is onduidelijk. Er is wel gesuggereerd dat het gebruikt wordt om de nadruk te leggen op een persoon. Maar in Maldegem gaat dit niet op: daar is de enkele sterke vorm de meest beklemtoonde. Toch kunnen de dubbele vormen in andere dialecten wél nadruk bewerkstelligen. Maar ook kan het dienen om iemands woorden kracht bij te zetten, wanneer deze geërgerd is over een uitspraak van een ander of juist verwonderd.
Het komt ook wel voor dat je twee sterke vormen achter elkaar hoort. Dit is onder andere opgetekend voor Zeeuws-Vlaanderen, waar subjectsverdubbeling vooral op de eerste persoon nog gehoord wordt. Een voorbeeldzin vinden we in de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND). Deze eerste Nederlandse dialectatlas verscheen in 16 delen: het eerste deel is uit 1925, het laatste deel uit1982. In de RND-zin *Ik heb (ik) het niet gedaan*, *hoor*, *vriend* vinden we nog veel voorkomens in West-Zeeuws-Vlaanderen, terwijl dit er in de kaarten van de Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten al minder zijn. Maar de interviews voor de SAND zijn dan ook later afgenomen dan die voor de RND, eind jaren negentig van de vorige eeuw. Dat de verdubbeling van het onderwerp typisch is voor dit gebied, blijkt wel uit het sjibbolet dat de Zeeuwen gebruiken om Zeeuws-Vlaanderen te typeren: 't land van *ekik* en *egie.*

5.7 Wil je nog koffie, Jan? Jaa-**k**



Hoewel tegenwoordig een exotisch verschijnsel, kwam het vroeger in bijna alle Nederlandse dialecten voor: de vervoeging van de antwoordwoordjes *ja* en *nee* naar persoon en getal. Een conversatie als de volgende was heel gewoon: *Heb je al gegeten? Ja'k*. Waarbij die *'k* een afgezwakte vorm was van het persoonlijk voornaamwoord *ik*. Of: *Hebben ze al gegeten? Jaze*. Voor verschillende dialecten kun je nog volledige vervoegingen terugvinden, waarbij elke persoon een eigen variant heeft van *ja* of *nee*. Net als bij werkwoorden en – zoals gebleken is – voegwoorden (zie 5.3). Het bovenstaande voorbeeld kan dus ook in een andere persoon of ander getal gesteld worden: *Hebben we al gegeten?* Waarop een dialectspreker bevestigend zou kunnen antwoorden met *jaaw* of ontkennend met *neew*. Ieder dialect had zijn eigen vervoeging, maar de vormen *jaaw* en *neew* zijn in ieder geval opgetekend voor Noord-Brabant en Vlaanderen. Tegenwoordig wordt dit verschijnsel vooral geassocieerd met de Vlaamse dialecten. Hier tref je nog vervoeging van de antwoordwoordjes aan voor alle personen in enkelvoud en meervoud, variërend van *jaak* tot *jaaw*. Een enkele keer verschijnt er een tussen-n, in vormen als *jaank* en *janik* (voor de eerste persoon). Eigenlijk hebben we hier te maken met hele zinnen waaruit woorden zijn weggelaten. Een vergelijkbaar verschijnsel kom je tegen in dezelfde Vlaamse dialecten waarin *doe*-vormen voorkomen (5.16): *Slaapt hij? Hij doet*. In deze dialecten kun je ook zeggen: *Slaapt hij? Jaaj* (jaa-ie).
In de meeste andere dialecten is het verschijnsel vrijwel niet te vinden. Soms kom je nog wel een variant tegen die niet meer gekoppeld is aan één persoon: veralgemeniserend *jaat* (ja-het) kom je tegen langs de Nederlands-Belgische grens, in Limburg en in Zeeland. Een vergelijkbare vorm heb ik ook wel gehoord op Texel: het zangerige *weljajet* en *welninnet* worden hier gebruikt om het antwoord kracht bij te zetten. In een beschrijving van het Tessels uit 1951 vind je nog de volledige vervoeging met vormen als *jaaje* en *jaajullie*. Ook op Wieringen, waar taalkundige Jo Daan in de jaren vijftig onderzoek deed, werden nog vergelijkbare vormen gevonden, maar het volledige systeem bestond allang niet meer. Zelfs in relatief geïsoleerde gebieden bleef het systeem dus niet in stand. Alleen in het Afrikaans duikt het van oorsprong Hollandse *ja'k* 'jazeker' nog op.
Bijna altijd verschijnen de persoonlijk voornaamwoorden die aan het antwoord vastzitten in onbeklemtoonde vorm. Al aan het eind van de Middeleeuwen bestonden van sommige persoonlijk voornaamwoorden zowel beklemtoonde als onbeklemtoonde vormen. Maar de onbeklemtoonde vormen werden vooral gehoord in de spreektaal. In 17de-eeuwse grammatica's worden beklemtoonde vormen nog aanbevolen, terwijl men tegenwoordig vaak de onbeklemtoonde vorm verkiest, zelfs in de schrijftaal (*je* in plaats van *jij*). Toch tref je vervoeging van antwoordwoordjes aan in teksten van Hooft en Huygens. In de Statenbijbel van 1637 komt het verschijnsel echter niet voor. En in het spellingboekje van Joas Lambrecht uit 1550 werd het gebruik nadrukkelijk afgeraden: 'Men behoard t'antwoorden ia ende niet iaic.' Het verval van het aloude systeem is dus al eeuwen aan de gang. Overigens was ja/nee-vervoeging niet typisch voor ons taalsysteem, maar kwam het ook al voor in oudere fasen van het Duits en het Frans.

5.8 **Wie** denk je **wie** ik in de stad heb gezien?

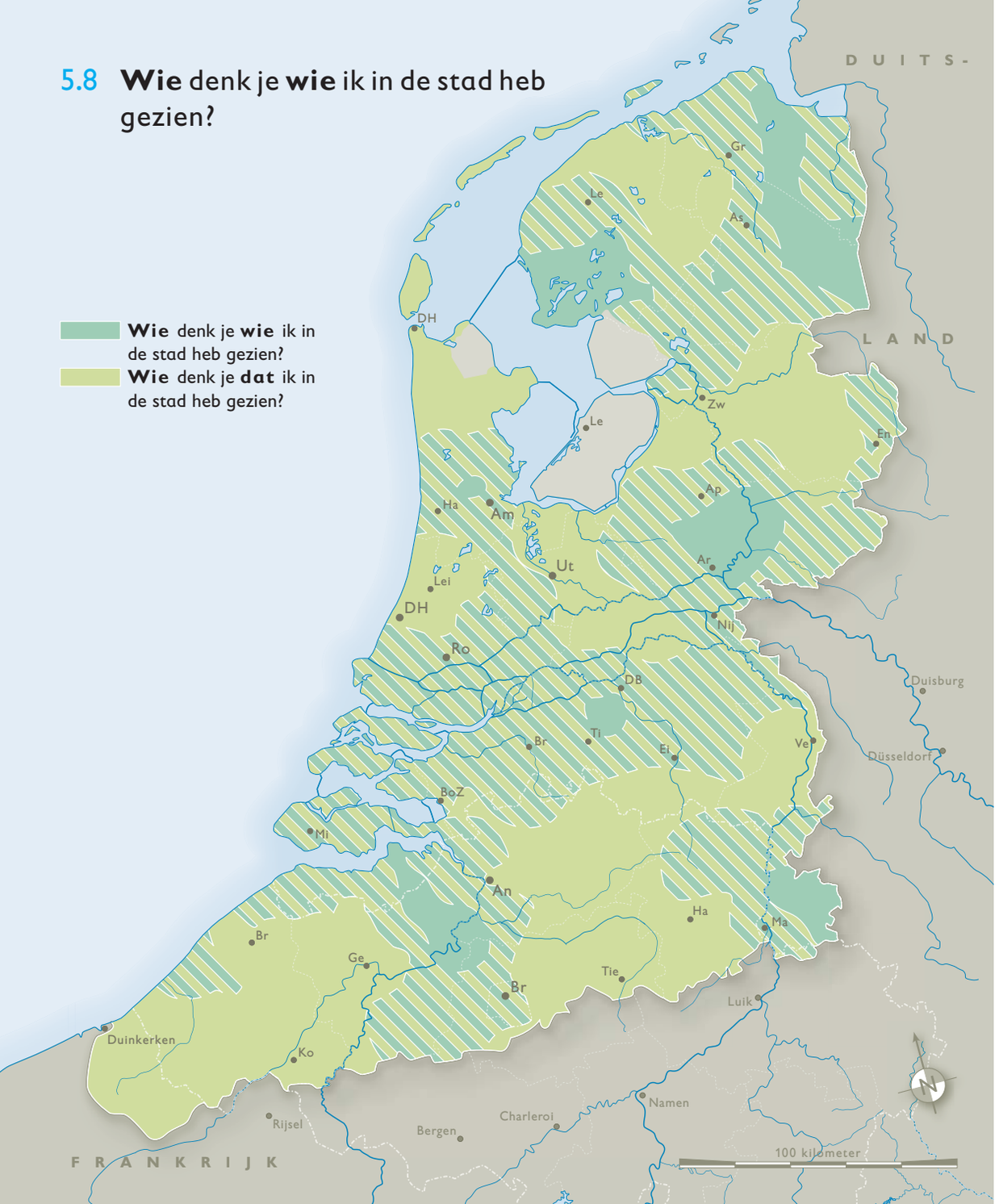

Wanneer we in het Nederlands een (hoofd)-zin maken, beginnen we vaak met het noemen van het onderwerp: *We eten vandaag hutspot*. Maar je kunt er ook voor kiezen om een ander zinsdeel voorop te plaatsen. Dit doe je meestal wanneer je ergens de nadruk op wilt leggen. *Vandaag eten we hutspot*. Of: *Hutspot eten we vandaag*. Ook in bijzinnen kunnen we met woorden gaan schuiven, maar hier geldt een aantal beperkingen. Zo kunnen alleen vraagwoorden en betrekkelijk voornaamwoorden voorop staan. Bekijk de volgende zin: *Ik weet dat we vandaag hutspot eten*. *Hutspot* kunnen we niet voorop in de bijzin plaatsen. Wel kunnen we er een vraagwoord voor in de plaats zetten: *Ik weet wat we vandaag eten.* In dit geval is vooropplaatsing in de bijzin zelfs verplicht. Vraagwoorden nemen altijd een eerste positie in, zowel in de hoofd- als in de bijzin: *Wie heb je gezien?* en niet: *Je hebt wie gezien?* Deze laatste zin hoor je alleen bij hoge uitzondering, in een speciale context.
Wanneer de hoofdzin en de bijzin allebei een vraagwoord bevatten, moeten die alle twee in hun eigen deelzin voorop staan: *Wie heb je verteld wat we vanavond eten?* Soms ontstaat hier een probleem. Bepaalde werkwoorden laten namelijk geen vraagwoord toe aan het begin van een bijzin, zoals het werkwoord *denken*. De volgende zin is bijvoorbeeld ongrammaticaal: *Je denkt waar we vanavond eten.* Het werkwoord *denken* vereist dat het vraagwoord voorop geplaatst wordt in de hoofdzin: *Waar denk je dat we vanavond eten?* In spreektaal kan het vraagwoord wel aan het begin van de bijzin staan als er ook nog een vraagwoord aan het begin van de hoofdzin staat, zoals in *Wat denk je waar we vanavond eten?*, een zin die in het formele Standaardnederlands niet mogelijk is. Zoals uit de kaart blijkt, kun je in sommige dialecten zeggen *Wat denk je wie ik in de stad gezien heb?* Maar ook is het mogelijk dat hetzelfde vraagwoord herhaald wordt: *Wie denk je wie ik in de stad gezien heb?* Ook hier verandert er niets aan de betekenis van de zin. Vraagwoordverdubbeling komt ook veel voor in kindertaal en andere talen dan het Standaardnederlands. In het Afrikaans bijvoorbeeld, maar ook in het Fries en in het Duits. Het lijkt dus alsof kinderen die twee keer hetzelfde vraagwoord gebruiken fouten maken, omdat dit in het Standaardnederlands niet bestaat. Toch is het in andere talen heel normaal.
De kaart laat geen duidelijke geografische patronen zien: we hebben hier eerder met een spreektaalverschijnsel dan met een dialectverschijnsel te maken. Eigenlijk komt het in het hele taalgebied wel voor, en misschien net iets meer langs de grens met Duitsland onder invloed van het Duits. Overigens zie je in veel plaatsen een gemengd beeld: de ene informant in een plaats zegt dat vraagwoordverdubbeling in zijn dialect voorkomt, de andere zegt van niet...

5.9 Dat is de man **die** het verhaal verteld heeft

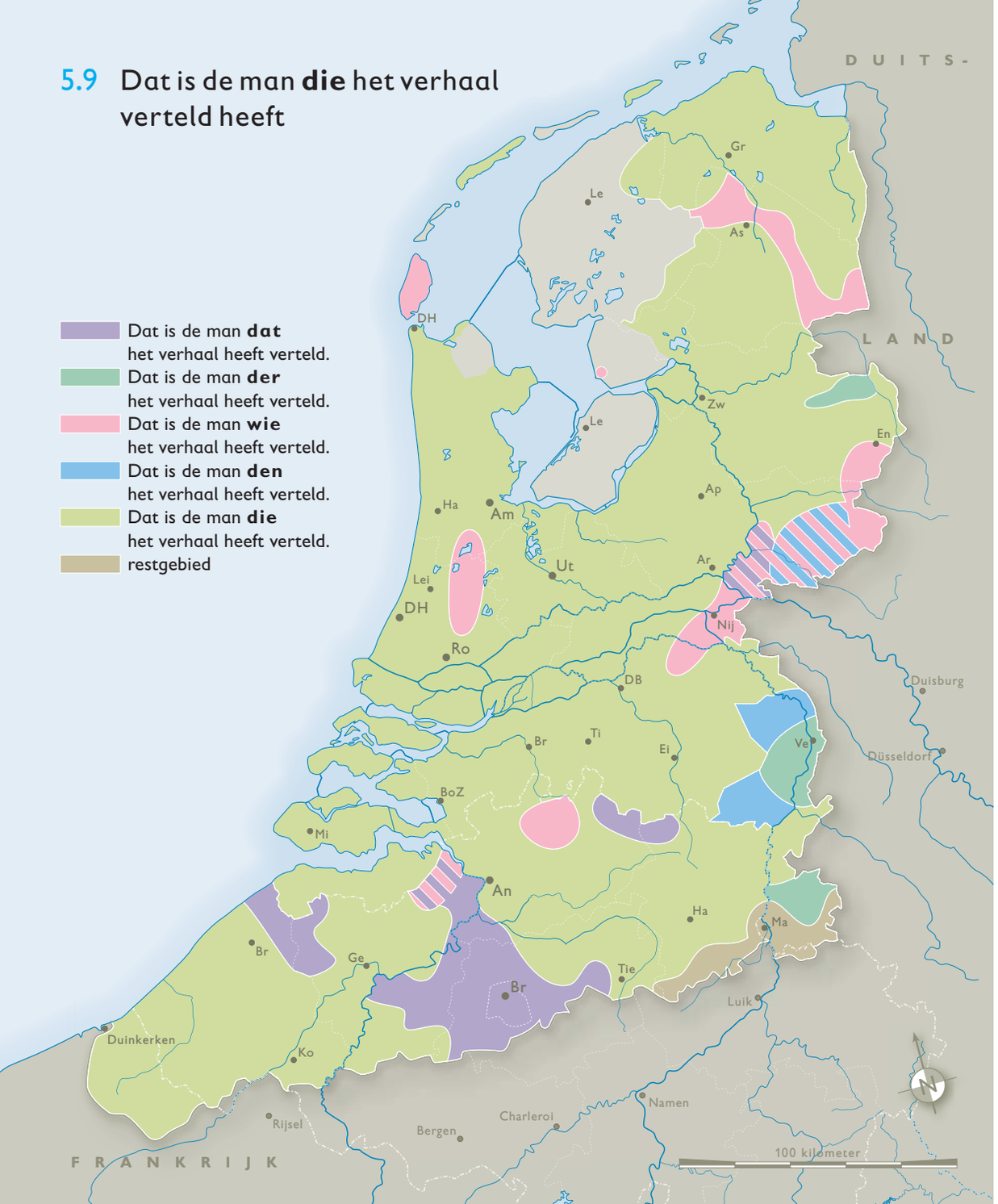

Deze kaart gaat over de betrekkelijke bijzin. Dit type bijzin kan worden ingeleid door een betrekkelijk voornaamwoord (de atlas *die*...), een betrekkelijk bijwoord (de plaats *waar*...) of een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord (het boek *waarin*...). Dit soort woorden noemt men ook wel relatieve voornaamwoorden. In het Nederlands beginnen relatieve voornaamwoorden soms met een *d* en soms met een *w*. Niet altijd is even duidelijk welke variant in het Standaardnederlands de voorkeur geniet. Over het algemeen kun je zeggen dat *d*-woorden vaker worden gebruikt in de schrijftaal en *w*-woorden in de spreektaal.
In de loop van de tijd heeft er een verschuiving plaatsgevonden van *d*-woorden naar *w*-woorden. In de Middeleeuwen schreef men betrekkelijk voornaamwoordelijke bijwoorden meestal met een *d*: *mijn volck [...], daer over ick u Koningh gemaeckt hebbe*. Maar in 16de- en 17de-eeuwse teksten tref je zowel *d*- als *w*-vormen aan. De *w*-vormen zijn al in de 18de en 19de eeuw in de meerderheid. In de 20ste eeuw zijn de *d*-vormen in deze context bijna helemaal verdwenen. Toch komen ze nog voor in enkele Nederlandse dialecten, vooral in Zeeland, Noord-Brabant en Friesland.
Daar hoor je bijvoorbeeld: *De bank* daar *ze op zaten was pas geverfd*. Wel komen de *d*-vormen daar altijd voor naast *w*-vormen. De *d*-vormen lijken dus op hun retour. Maar daar gaat de kaart niet over. In Vlaanderen zijn ze zelfs helemaal afwezig. Hetzelfde geldt voor het bezittelijk voornaamwoord *diens*, dat veel minder vaak voorkomt dan *wiens*. *Diens* vinden we maar in een paar kleine gebieden: in de kop van Noord-Holland, in Gelderland en aan beide zijden van de Vlaams-Nederlandse grens.
Dat en *wat* worden nog steeds allebei gebruikt in het Standaardnederlands, hoewel *wat* beduidend vaker voorkomt in de spreektaal (*Het boek wat ik heb gelezen*). De verschuiving van *die* naar *wie* vindt ook langzaam plaats, met als sprekend voorbeeld de oud-voetballer Johan Cruijff. Niet alleen verwijst hij met *wie* naar personen: *degeen wie 60% de bal heb*, maar ook naar zaken: *een uitslag*, *wie ik niet zo verschrikkelijk gauw zie*. Toch is het geen vreemde ontwikkeling als je deze bekijkt in het licht van de geschiedenis. Maar of het cruijffiaans het Nederlands van de toekomst is, blijft ongewis. *Wie* zal het zeggen?
Op de kaart hiernaast zien we dat *die* vaker voorkomt dan *wie*. Het gaat hier om het betrekkelijk voornaamwoord dat verwijst naar een onderwerp. Wanneer het betrekkelijk voornaamwoord verwijst naar een lijdend voorwerp – Dat is de man *die* ze geroepen hebben – zijn er iets meer voorkomens van *wie*. Toch is de vorm *wie* ook verspreid over het hele taalgebied. In Vlaanderen komt het woordje *dat* voor: *Dat is de man* dat *het verhaal heeft verteld.* Toch overheerst *die*. Wanneer het betrekkelijk voornaamwoord verwijst naar het lijdend voorwerp, wordt in Vlaanderen vaker *dat* gebruikt: *Dat is de man* dat *ze geroepen hebben.* In Limburg gebruikt men vaak de vorm *der*, die ook voorkomt in het Standaardduits. Zoals in het grensplaatsje Borgharen: *Dadis de man der ze geroepen hebbe*. Ook de vierdenaamvalsvorm *den* komt voor langs de Duitse grens.

5.10 Dat is de man **die** ik denk **dat** het verhaal heeft verteld

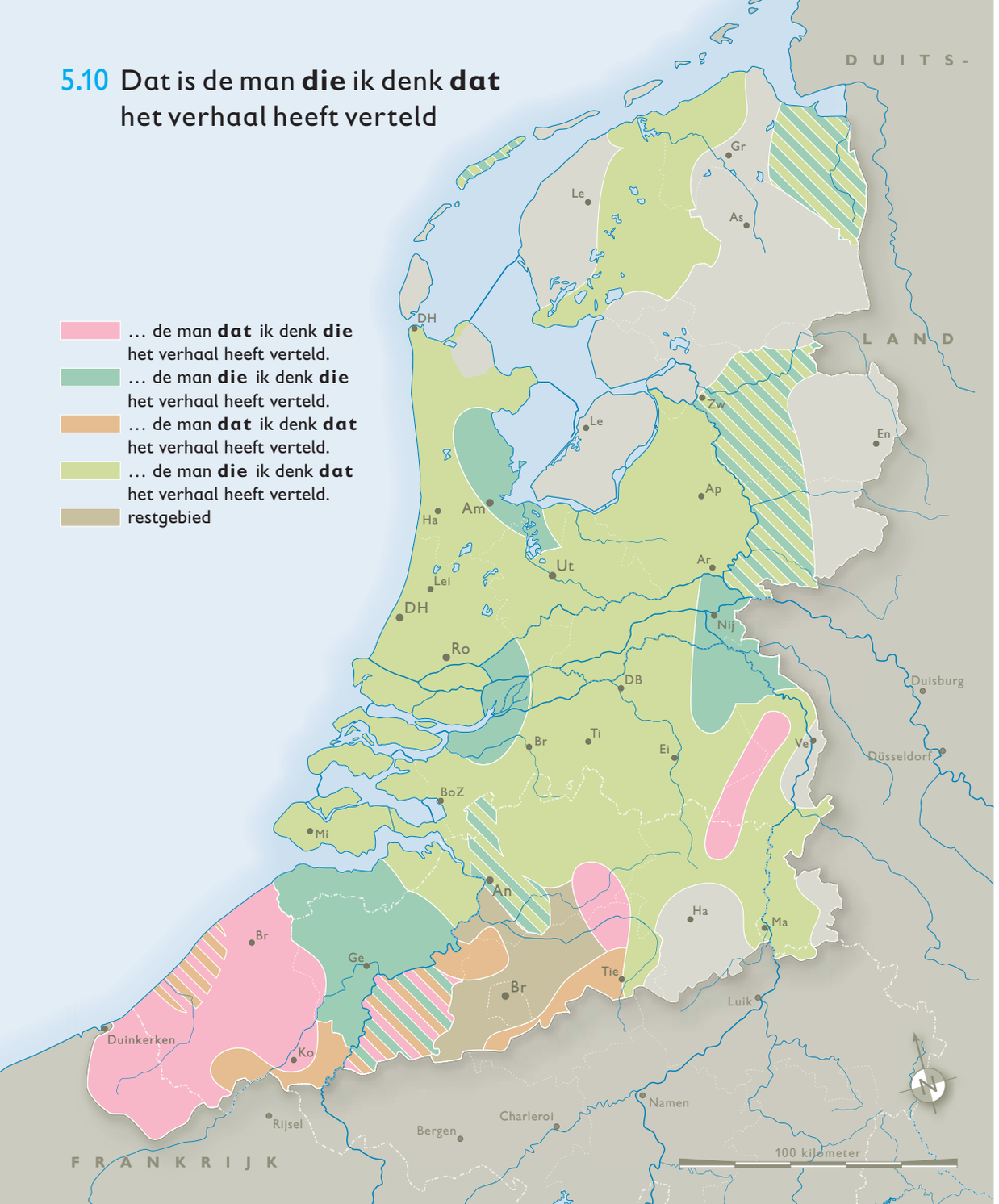

De keuze voor het juiste voornaamwoord is in het Standaardnederlands vrij ingewikkeld. We gaan hier in op een aantal regels die van belang zijn voor de variatie die er is gevonden in de Nederlandse en Vlaamse dialecten. Zo is één van de voorwaarden dat het voornaamwoord in geslacht en getal overeenstemt met het onderwerp waarnaar het verwijst. Je zegt bijvoorbeeld *het boek **dat** ik gelezen heb* en niet *het boek **die** ik gelezen heb*: na een onzijdig en enkelvoudig woord ('het boek') gebruik je *dat*; na een onzijdig maar meervoudig woord ('de boeken') echter, gebruik je *die*. Als je verwijst naar personen, gebruik je *die* of *wie*. Wanneer het betrekkelijk voornaamwoord naar personen verwijst en in de bijzin de functie van meewerkend voorwerp heeft, kan in het Standaardnederlands zowel *die* als *wie* worden gebruikt. Je kunt dus zowel zeggen *De man **wie** we dat gevraagd hebben* als *De man **die** we dat gevraagd hebben.* Heeft het betrekkelijk voornaamwoord de functie van lijdend voorwerp, zoals in de volgende zin, dan wordt in het Standaardnederlands *die* gebruikt: *Dat is de man **die** ze geroepen hebben*. Hetzelfde geldt voor betrekkelijk voornaamwoorden die verwijzen naar een onderwerp: *Dat is de man **die** het verhaal verteld heeft*. Op kaart 5.9 zagen we al dat die regel voor de Nederlandse dialecten niet opgaat, hoewel er een duidelijke voorkeur is voor de Standaardnederlandse variant.

Ingewikkelder wordt het wanneer de bovenstaande zin wordt uitgebreid met een extra bijzin: *Dit is de man **die** ik denk **dat** het verhaal heeft verteld.* De kaart laat zien dat er veel variatie is in de vorm van de betrekkelijk voornaamwoorden. De *wie*-vorm wordt hier overigens helemaal niet gebruikt. In Vlaanderen komen we net als op de vorige kaart zinnen tegen met *dat*. In vooral Frans- en West-Vlaanderen is de volgende zin populair: *Dat is de man **dat** ik denk **die** het verhaal heeft verteld.* Typisch voor Oost-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen en ook wel hier en daar in Nederland is de variant *de man **die** ik denk **die***. Daarnaast komen we in Oost-Vlaanderen nog allerlei andere varianten tegen. In een groot deel van het Nederlandse taalgebied – maar vooral in een brede strook langs de Duitse grens – komt nog een andere constructie voor: *Dat is de man waarvan ik denk dat hij het verhaal heeft verteld.* Eigenlijk hebben we hier te maken met een andere zin: Ik denk van die man dat hij het verhaal verteld heeft. Omdat deze variant in de betreffende plaatsen spontaan geopperd werd is het best mogelijk dat hij ook in andere gebieden voorkomt. Daarom kunnen we deze variant niet als zodanig weergeven op de kaart.

5.11 Jij bent ook een **rare één**!

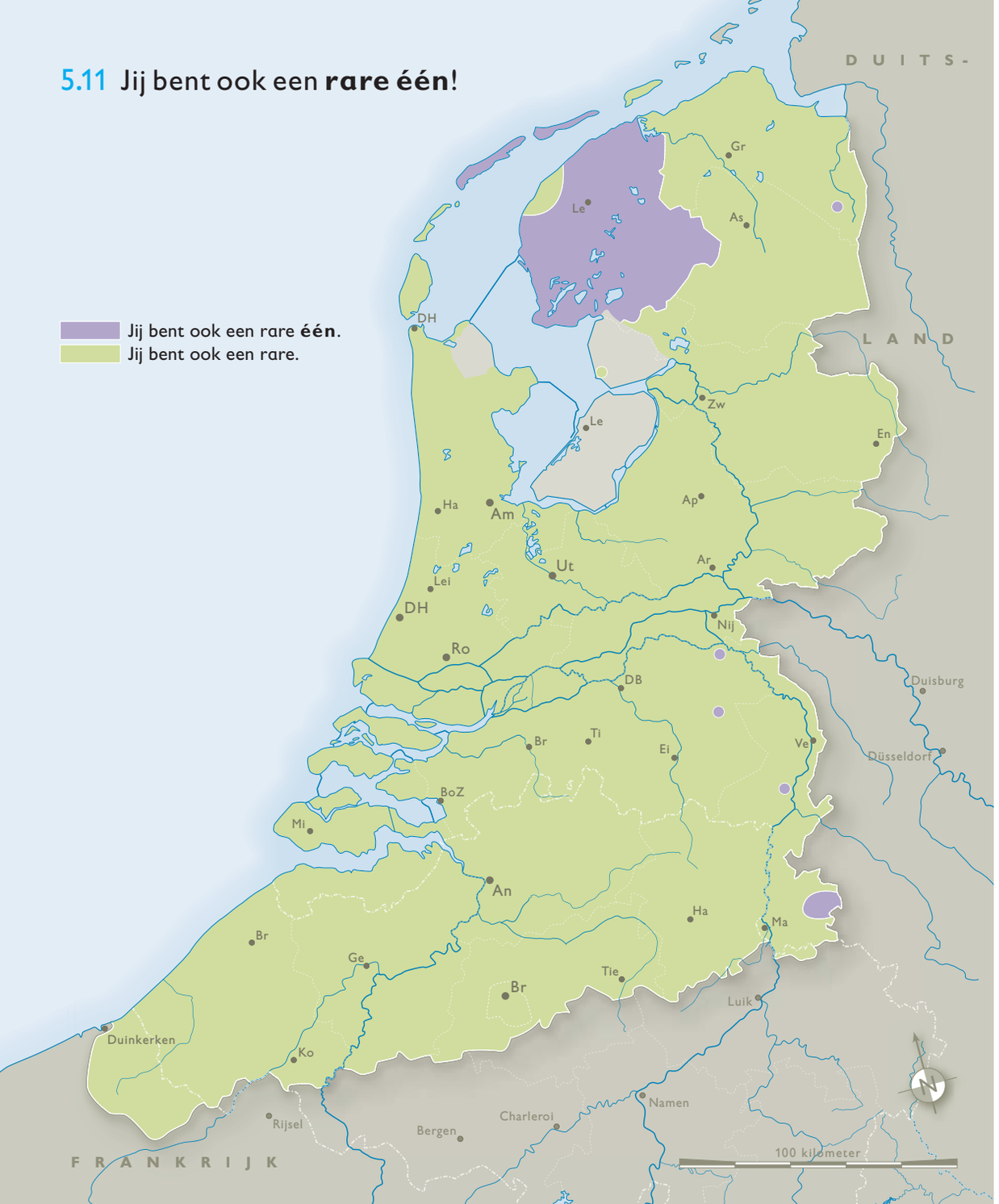

Het lijkt een wel heel letterlijke vertaling uit het Engels: *You are a strange one*! Toch komt deze zin ook voor in ons taalgebied. Hij komt vooral voor in Friesland. In het noordelijke Ferwerd zegt men bijvoorbeeld: *Do best ek in nuveren ien* (in Friesland is *nuver* een woord voor 'gek, vreemd'). Verder in een aantal plaatsen in Groningen, de Stellingwerven en Noord-Brabant, zoals Cuijk: *Gi bent ook een raren inne*. Een vergelijkbare constructie is te vinden in West-Vlaanderen, waar *één* optreedt na een vergrotende trap, als in *een groter één*.

In al deze dialecten kan *één* verschijnen als het zelfstandig naamwoord is weggelaten. Hoewel de constructie sterk aan het Engels doet denken, zijn er duidelijke verschillen. In de Friese en Nederlandse dialecten kan dit gebruik van *één*, in tegenstelling tot het Engelse *one*, niet samen voorkomen met lidwoorden als *de* en *het*, met het telwoord *één*, of in het meervoud. Vergelijk de ongrammaticale constructies *de rare één*, *één rare één* en *rare ééns* met hun grammaticale Engelse tegenhangers *the strange one*, *one strange one* en *strange ones*. Dit wijst erop dat in het Engels *one* een vervanger is van het zelfstandig naamwoord, terwijl het in de Friese en Nederlandse dialecten gewoon een telwoord is, zij het op een ongebruikelijke plaats in de woordgroep. Een andere aanwijzing hiervoor is dat er ook zuidelijke dialecten zijn waar *één* kan verschijnen bij aanwezigheid van het zelfstandig naamwoord. Zo komt in Limburg de volgende zin voor: *Zo'n vrouw één kun je maar beter niet tegenspreken*. Vermoedelijk hangt de mogelijkheid van deze laatste variant samen met verbuiging voor geslacht, want hij komt uitsluitend voor in dialecten waarin het telwoord *één* verbuiging voor geslacht heeft.

De kaart hiernaast is gebaseerd op de voorkomens van drie afgevraagde zinnen. *Jij bent ook een rare één*! komt voor in Friesland, inclusief Terschelling en Ameland en in het Groningse Onstwedde. In Noord-Brabant werd de zin aangetroffen in Cuijk en Gemert. In Cuijk komen ook de andere twee afgevraagde zinnen voor: *Zo'n ding één heb ik nog nooit gezien* en *Zo'n rare vrouw één kun je maar beter niet tegenspreken*. Deze twee zinnen komen eveneens voor in het Limburgse Beesel. Ten slotte is er in Limburg nog een gebiedje (Nieuwenhagen, Heerlen en Kerkrade) dat bekend is met de zin *Zo'n ding één...*

5.12 Zal ik koken? **Dat** doe maar!

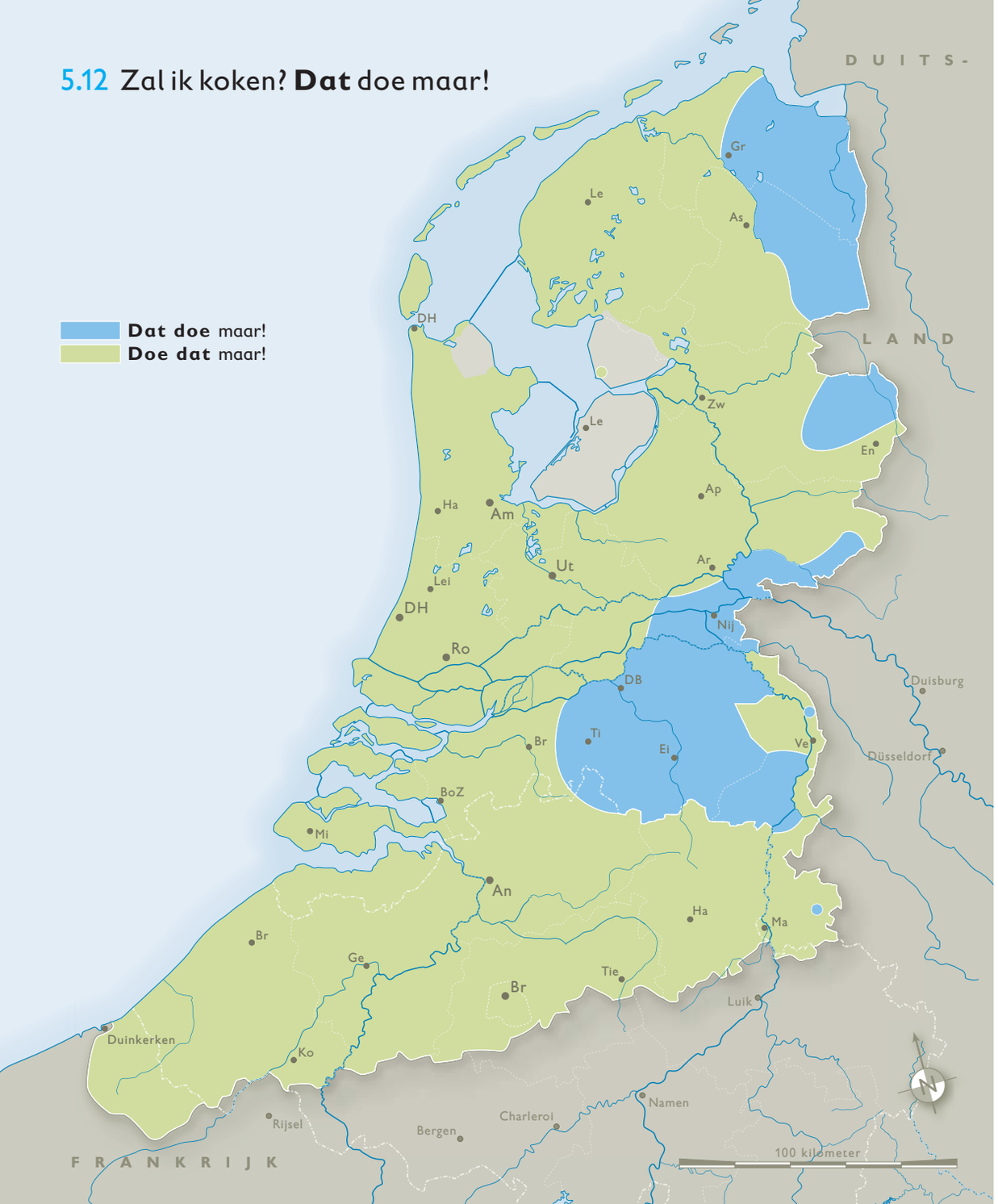

Wanneer we een woord voorop in de zin plaatsen, doen we dit meestal om het nadruk te geven (zie ook 5.8). Het voorop plaatsen van belangrijke informatie wordt ook wel *topicalisatie* genoemd. In het Standaardnederlands gelden veel beperkingen met betrekking tot vooropplaatsing. Een ontkenning zoals *niet* in een zin als *Jan wil Marie niet helpen* mag je bijvoorbeeld niet naar voren halen, maar in kindertaal gebeurt het soms wel. Ook in het Middelnederlands waren minder beperkingen met betrekking tot vooropplaatsing dan in het moderne Nederlands, zo weten we uit geschreven bronnen. In sommige dialecten vind je nog wel overblijfselen van oudere fasen van het Nederlands.

In het Standaardnederlands is vooropplaatsing niet altijd en overal mogelijk. Neem bijvoorbeeld de gebiedende zin *Laat dat boek maar even liggen!* In het Standaardnederlands is het onmogelijk om die zin om te buigen tot *Dat boek laat maar even liggen!* Toch kwamen dit soort zinnen in het Middelnederlands wel degelijk voor. Zo valt te lezen in het beroemde ridderverhaal van Karel ende Elegast: *Nu sit weder op u ors!* wanneer de dappere ridder Elegast de slechte Eggheric aanspoort om op zijn paard te gaan zitten, zodat ze als ridders kunnen duelleren. In het moderne Nederlands is de zin *Nu ga weer op uw paard zitten!* tamelijk zeldzaam. Toch komen dit soort constructies in enkele Nederlandse dialecten voor. En dan vooral langs de oostgrens van het taalgebied: wat overigens niet zo gek is, aangezien vooropplaatsing ook in het Duits voorkomt. *Das Buch lies besser nicht!* is een goede Duitse zin.

In de Nederlandse dialecten is vooropplaatsing in gebiedende zinnen meestal beperkt tot het woordje *dat*. Het zinspaar dat in het SAND-project werd voorgelegd aan dialectsprekers luidde: *Zal ik koken? Ja, dat doe maar!* Die laatste constructie komt voor in Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg. Vooral in oostelijk Noord-Brabant komt hij regelmatig voor. In het westelijk deel van Nederland komt hij in principe niet voor. Het is dan ook niet gek dat veel mensen in verwarring raakten door deze vraag. Meestal werd de vraag niet goed verstaan. Mensen maakten er van alles van: *Zal ik koken? Ja, dat doet maar! Ja toe maar! Ja doe maar! Doe dat maar!* In Nijmegen hadden ze er niet zo'n moeite mee: 'Als iemand vraagt *Zal ik koken*, kan iemand anders dan antwoorden *Dat doe maar*?' 'Da kan. Da doe maar.'

In de interviews voor de SAND werden nog twee andere gebiedende zinnen afgevraagd: *Dat boek beloof mij dat je nooit meer zult verstoppen!* en *Wat zeg mij dat je gekocht hebt!* Het gaat hier om een ander type vooropplaatsing dan bij *Dat doe maar!* In de zin die begint met *dat boek* wordt een deel uit de bijzin verplaatst; in de zin die begint met *wat* wordt een vraagwoord verplaatst. Deze vooropplaatsingen komen in Duitsland wel voor, maar zijn in Nederland en Vlaanderen uiterst zeldzaam. Zoals men zei in Oosteekloo: 'A ja kverstaat gelijk ook nie.' Of in Arendonk: 'Dat klopt van geen kanten.'

5.13 Toon wast **zich**

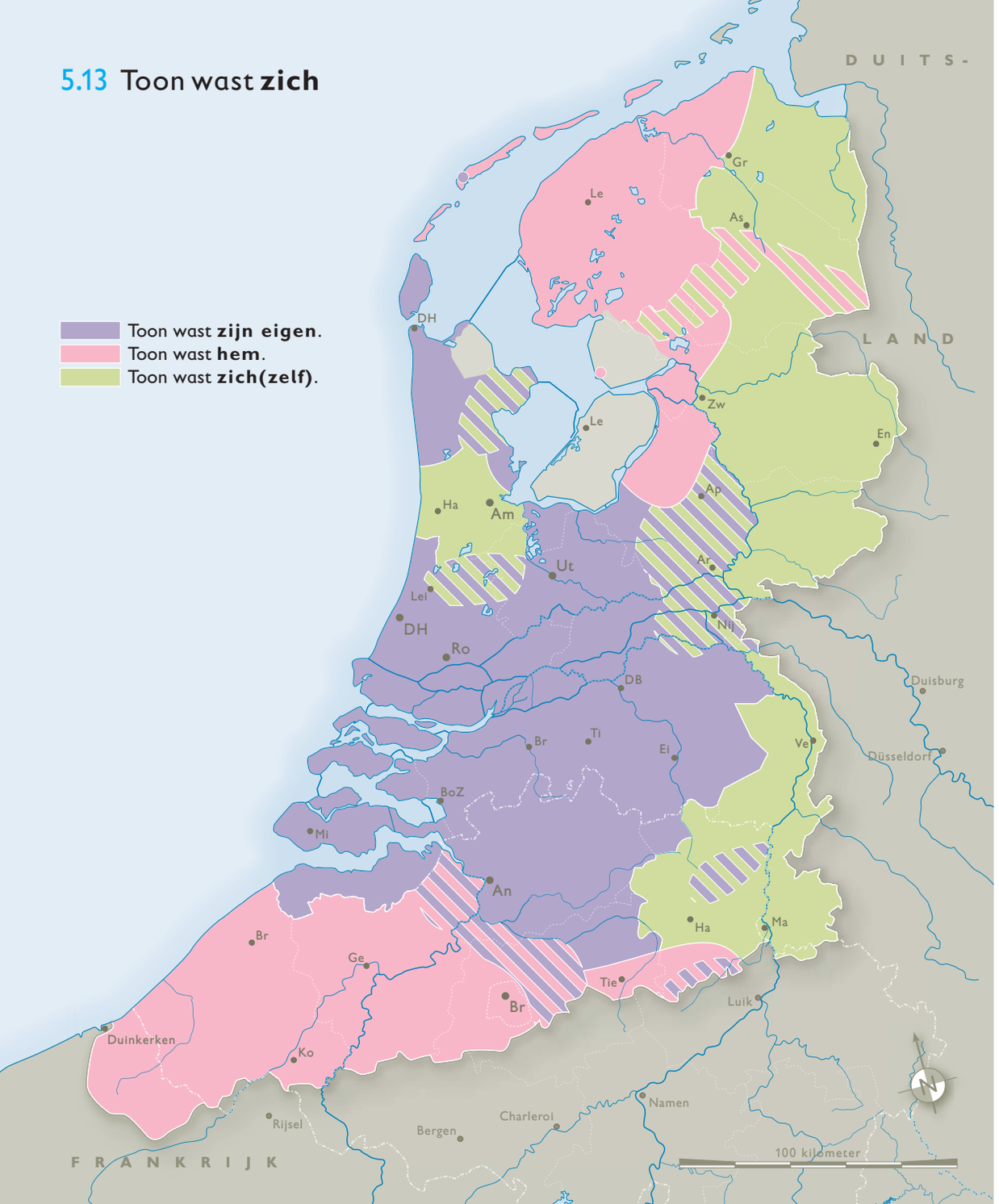

Op de kaart hiernaast zijn de varianten van *zich* te vinden in de zin *Toon wast zich*. Aan de informanten werd gevraagd om de zin *Toon wast…* af te maken. De meest voorkomende vormen waren *hem*, *zich* en *z'n eigen*: deze zijn opgenomen op de kaart. Hoewel *zich* de standaardtalige vorm is, komt deze in de Nederlandse dialecten pas op de derde plaats.
Hem wordt het meest gebruikt: het is de algemene vorm in Vlaanderen, Vlaams-Brabant en Friesland. In de provincies Antwerpen, Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht en Noord-Brabant vinden we de vorm *z'n eigen*. De vorm *zich* ten slotte vinden we vooral in het oosten van Nederland, Belgisch Limburg en Noord-Holland.
Dat *zich* vooral voorkomt aan de oostkant van het taalgebied is niet verwonderlijk. Het is namelijk een van oorsprong Hoogduitse vorm. Oude geschreven bronnen maken aannemelijk dat deze vorm eerst alleen voorkwam in de oostelijke dialecten en daarna doordrong tot de standaardtaal. Groningen had al in de 14de eeuw voorkomens van *zich*; in Drenthe kwam *zich* voor vanaf de 15de eeuw. In Holland werd deze vorm vanaf de vroege 17de eeuw gebruikt. Dat blijkt onder andere uit het volgende citaat uit 1628 van de Haarlemmer Samuel Ampzingh: *So segge ik: hy heeft sich bekeerd*, *dat is*, *sichselven. Ofte: hij heeft hem bekeerd*, *dat is*, *eenen anderen*.
Wat mede een rol kan hebben gespeeld bij de verbreiding van *zich*, is de ambiguïteit in zinnen met *hem*. *Hij wast hem* heeft immers twee betekenissen: hij wast zichzelf of hij wast iemand anders. In het Middelnederlands gebruikte men daarom ook *hem zelf*: *hij wast 'm zelf*. In de 16de eeuw kwamen *sijn selfs* en *sijn eyghen* op. Deze varianten komen nu alleen nog voor in de spreektaal of in het dialect. Op het kaartje hiernaast zien we een groot gebied met *z'n eigen*. De vorm *z'n eigen* heeft overigens weer een ander probleem: het is altijd een sterke vorm, wat betekent dat er een zekere nadruk op ligt. Dat is ook de reden dat deze variant minder vaak voorkomt in zinnen als *Jan herinnert zich dat verhaal wel*.
In de periode van de Renaissance werd *zich* geleidelijk de standaardvorm. Hierin speelden de protestantse Bijbelvertalingen een belangrijke rol; deze stonden onder sterke Duitse invloed omdat de Lutherbijbel vaak als bron diende. De Statenvertalers spraken hun voorkeur uit voor *zich*, maar accepteerden ook *hem* of voor het meervoud *hen*; in hun vertaling gebruikten ze alle drie de vormen. Maar veel taalkundigen uit de 17de eeuw spraken zich expliciet uit voor het gebruik van *zich*, en in de standaardtaal werd dat de norm. In de Nederlandse dialecten is het tot op heden een oostelijke vorm gebleven. Dat *zich* ook populair is in Noord-Holland zal te maken hebben met de invloed van het Standaardnederlands.

5.14 Marie en Piet wijzen naar **elkaar**

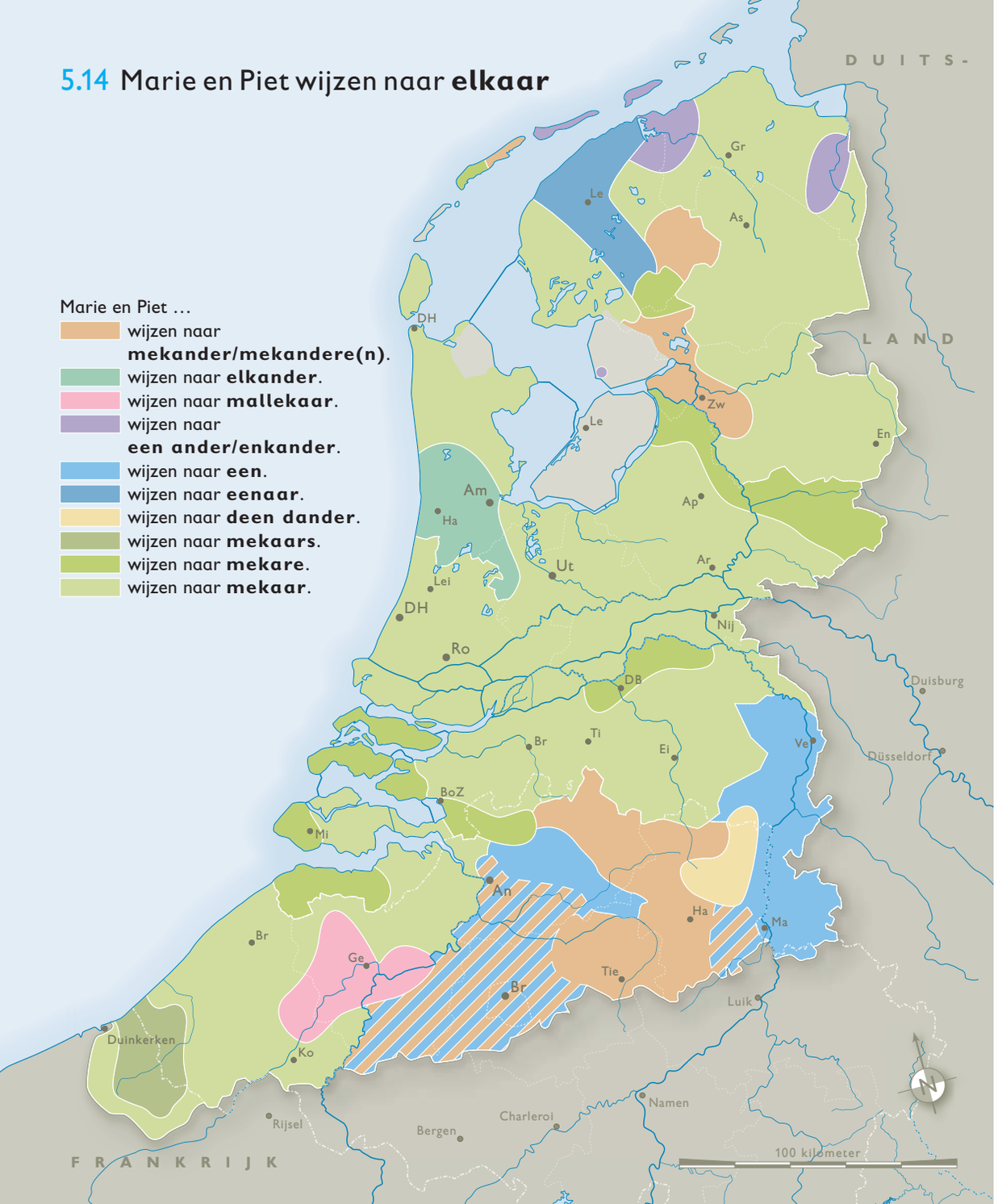

De zin *Marie en Piet wijzen naar elkaar* kunnen we als volgt omschrijven: Marie wijst naar Piet en Piet wijst naar Marie. We spreken ook wel van een wederkerige situatie. Marie en Piet zijn beiden zowel agens (de handelende persoon) als patiens (de persoon die de handeling ondergaat) in dezelfde zin. Het woordje *elkaar* noemen we een wederkerig voornaamwoord.

Niet alle talen hebben een apart wederkerig voornaamwoord. En ook de Germaanse talen hadden dit oorspronkelijk niet. Er zijn immers ook andere manieren om wederkerigheid uit te drukken. Zoals door nevenschikking: *Marie wijst naar Piet en Piet wijst naar Marie*. In het Middelnederlands werden ook bijwoorden gebruikt zoals *weder* en *onderlinge*. Zoals in *zij had hem lief en hij haar weder* of *si hadden te voren viande gheweest onderlinghe* (‘zij waren vijanden van elkaar geweest’).

In het Standaardnederlands wordt wederkerigheid uitgedrukt door het voornaamwoord *elkaar*. Zoals uit de kaart hiernaast blijkt, komt deze vorm in de Nederlandse dialecten niet voor. In het grootste deel van het taalgebied gebruikt men *mekaar* of een variant daarvan. *Mekaar* is, buiten de dialecten, de normale spreektaalvorm, zo blijkt uit een vergelijking van het Corpus Gesproken Nederlands met het NRC-krantencorpus: terwijl het Corpus Gesproken Nederlands in meer dan een kwart van de gevallen *mekaar* heeft, komt deze vorm in het geschreven Nederlands van *NRC Handelsblad* maar incidenteel voor. Waar het wel voorkomt, gaat het meestal om citaten van gesproken taal.

De vormen *elkaar* en *mekaar* zijn verkort uit *elkander* respectievelijk *malkander*. De lange vormen *elkander* en *malkander* gaan terug op twee verschillende Middelnederlandse vormen: *elc ander* (los geschreven) was samengesteld uit *elc* ‘ieder’ en *ander*, terwijl *malcander(en)* een samentrekking was van *manlic ander*, waarin *manlijc* eveneens ‘ieder’ betekende. In de 16de en 17de eeuw was *mekaar* dominant, zo blijkt uit het feit dat het Afrikaans – dat gedurende deze periode is ontstaan met de komst van Nederlanders in Zuid-Afrika – alleen deze vorm kent als wederkerig voornaamwoord. Met de ontwikkeling van het Standaardnederlands vond een verschuiving plaats ten gunste van *elkander*. Mogelijk is deze verschuiving ontstaan onder invloed van de regio Amsterdam, waar dit nog steeds de dialectvorm is.

Malkander komt momenteel niet meer voor. De vorm *mekander(en)* wordt nog wel gebruikt: in Friesland tegen de grens van Groningen en Drenthe, in het westen van Overijssel en vooral in het oostelijk deel van Vlaanderen. De vorm *mallekaar* komt voor in Gent en omstreken.

Veel dialecten in Limburg en centraal-Vlaanderen gebruiken afwijkende wederkerige voornaamwoorden die zijn gebaseerd op *één*. In het noordoosten van Belgisch Limburg zegt men *deen dander*: *Marie en Piet wijzen naar deen dander*. Het enkelvoudige *één* (*Marie en Piet wijzen naar één*) komt in het zuiden voor: Vlaams-Brabant, grote delen van Antwerpen en Oost-Vlaanderen en Belgisch en vooral Nederlands Limburg. In Friesland gebruikt men *eenaar*, een samenstelling van *één* en *aar*, een verkorting van *ander*.

5.15 Ze weet niet dat Marie gisteren **gestorven is**

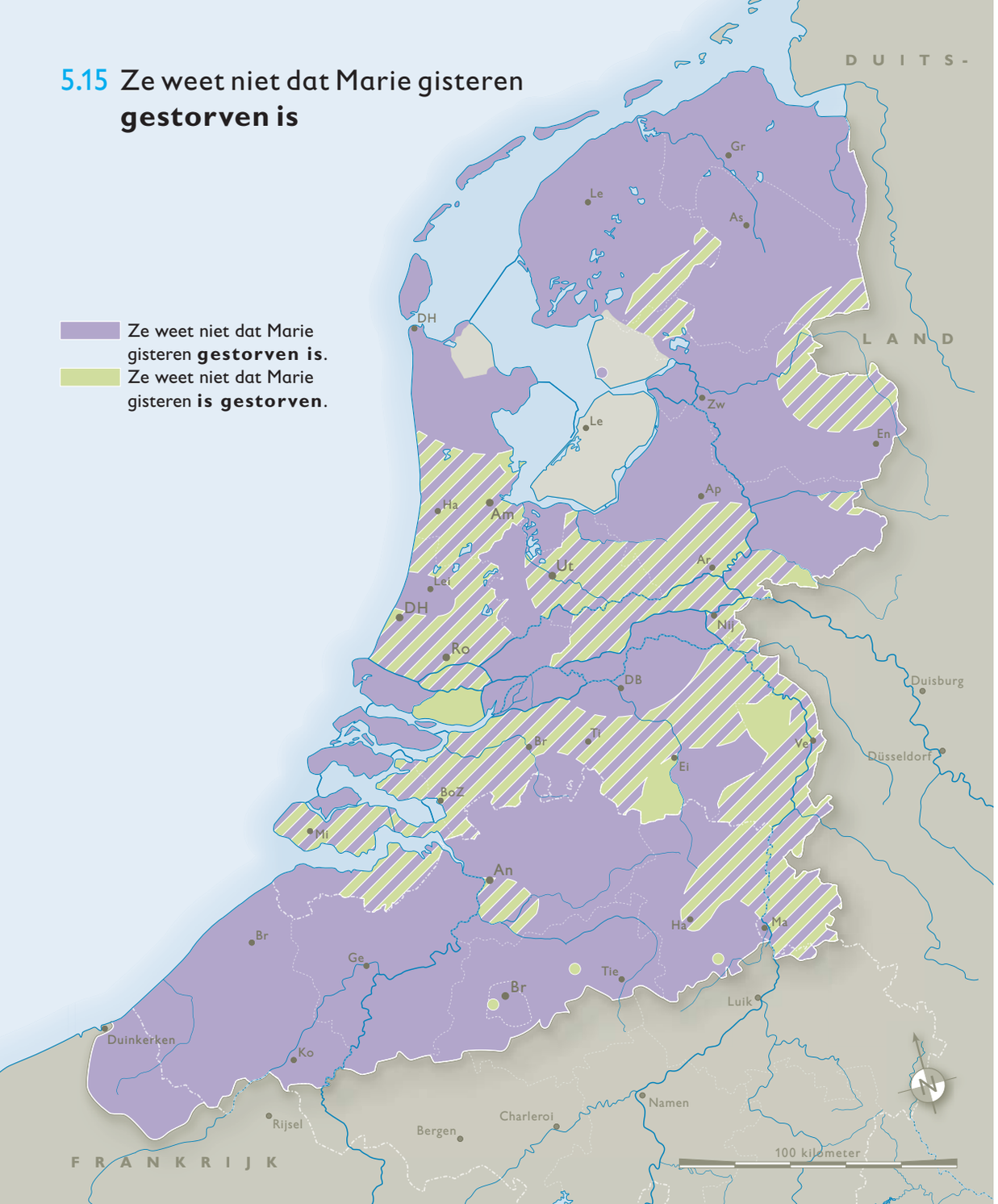

In Nederlandse bijzinnen staan werkwoorden meestal achteraan in de zin: *Ze weet niet dat Marie gisteren* gestorven is. Zo'n reeks van (minimaal twee) werkwoorden noemt men ook wel een werkwoordcluster. Bij werkwoordclusters met een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord kunnen twee volgordes worden onderscheiden. Of het hulpwerkwoord staat voorop, of het voltooid deelwoord. Beide volgordes zijn correct in het Standaardnederlands, zo staat vermeld in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS). Wel is er een duidelijk verschil aan te wijzen tussen gesproken en geschreven taal. In gesproken taal is het gebruikelijker om het deelwoord voorop te plaatsen; in geschreven taal staat vaker het hulpwerkwoord voorop.
Wanneer het hulpwerkwoord voorop staat, spreken we ook wel van 'rode volgorde'; staat het voltooid deelwoord voorop, dan spreken we van 'groene volgorde'. Deze benamingen gaan terug op een dialectkaart uit 1953, waarop de volgordes van hulpwerkwoord en deelwoord met kleuren zijn weergegeven. Deze kaart werd samengesteld door Anita Pauwels. Toch is dit niet de oudste kaart die aangeeft welke volgordes waar voorkomen. Op een kaart van Van den Berg uit 1949 is de verspreiding te zien op basis van de laat-19de-eeuwse tekst 'De gelijkenis van de verloren zoon'. Deze bijbeltekst (Lucas 15:11-32) liet Johan Winkler in 186 Nederlandse dialecten vertalen. De teksten verschenen in 1874 in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. De kaarten van Van den Berg en Pauwels laten min of meer dezelfde verdeling zien als de kaart hiernaast: in het noorden van het land (Noord-Holland, Friesland, Groningen, Drenthe en de Waddeneilanden) geniet de groene volgorde de voorkeur, evenals in Vlaanderen. In de rest van Nederland komen beide volgordes voor. Op de kaarten van Van den Berg en Pauwels is het rode gebied groter. In een artikel uit 1970 uit taalkundige Jan Stroop echter kritiek op de betrouwbaarheid van deze kaarten. Ze zijn namelijk tot stand gekomen via schriftelijke vragenlijsten. En juist in de schrijftaal overheerste ook toen al de rode volgorde. Stroop beluisterde162 bandopnamen van dialectsprekers, gemaakt door het Meertens Instituut. Op de bandopnamen kwam de groene volgorde veel vaker voor dan af te leiden was uit de schriftelijke bronnen van Van den Berg en Pauwels. Met name in het midden van het land – Utrecht en omstreken – kwamen meer groene volgordes voor dan eerder waren opgetekend. Ook op onze kaart overheerst de groene volgorde.
Een tweeledig werkwoordcluster kan behalve uit een hulpwerkwoord en een voltooid deelwoord ook bestaan uit een hulpwerkwoord en een infinitief. Voor de SAND werd nog een zin afgevraagd die bestond uit een modaal hulpwerkwoord 'mogen' en een infinitief: *Niemand mag het zien, dus ik vind dat jij het ook niet mag zien*. Deze kaart liet een heel ander geografisch patroon zien dan de kaart hiernaast. Hier was het rode gebied veel groter. Behalve in Friesland en West-Friesland kwam de rode volgorde (*mag zien*) in het hele taalgebied voor. In Vlaanderen was het zelfs meestal de enig mogelijke vorm. Een combinatie van modale hulpwerkwoorden en een infinitief vinden we ook in 5.16.

5.16 Ik vind dat iedereen **moet kunnen zwemmen**

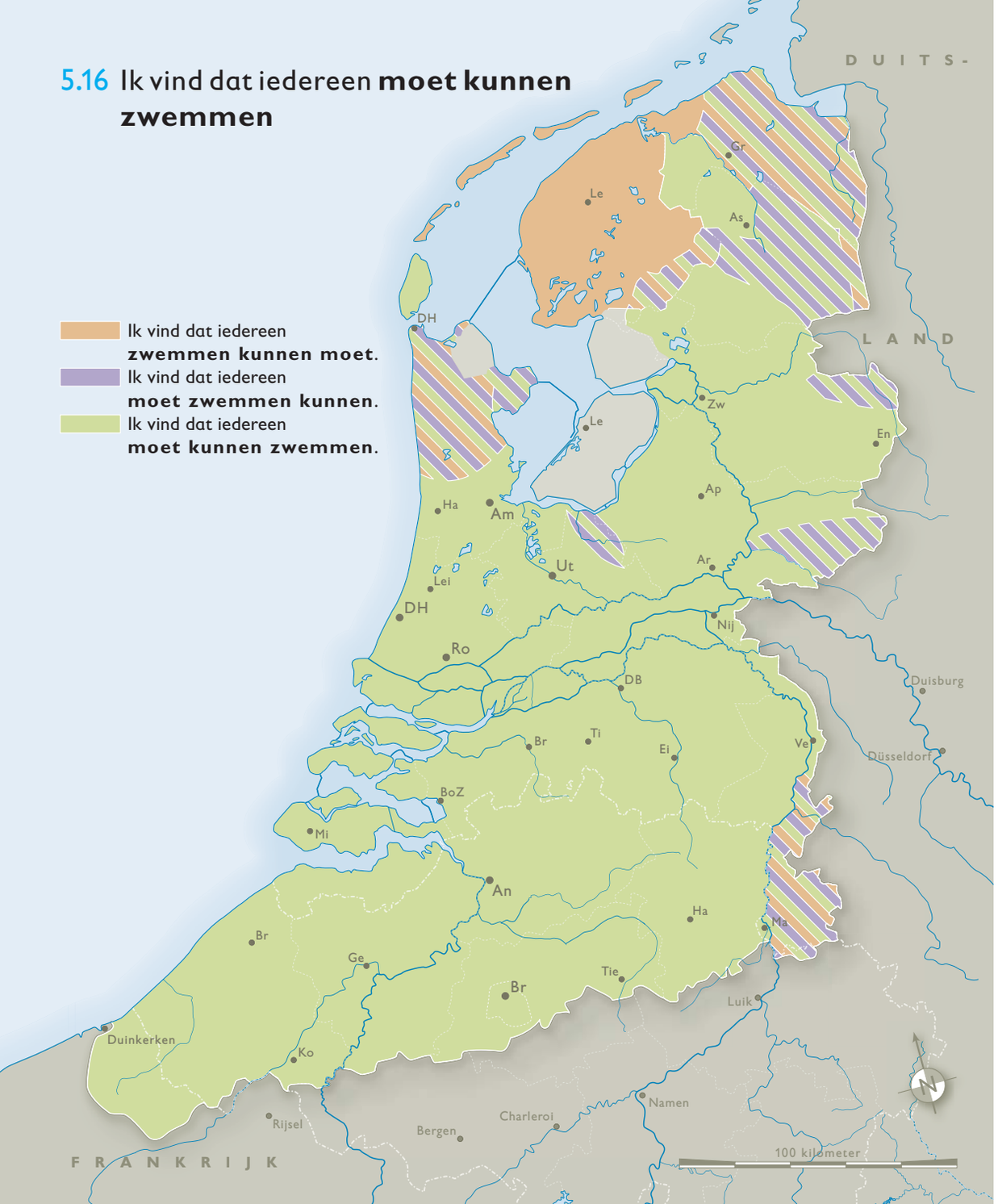

Werkwoordsclusters als *moet kunnen zwemmen* gedragen zich als eenheden. Over het algemeen kunnen ze niet worden onderbroken door andere woorden, zoals onderwerp of lijdend voorwerp. Je kunt ze bovendien uitbreiden met meerdere werkwoorden. Stel je een situatie voor waarin het zwembad dreigt te sluiten. Je kunt dan je kritiek uiten in de zin: Ik vind dat iedereen *moet kunnen blijven zwemmen*. Of: Ik vind dat iedereen *moet kunnen blijven komen zwemmen*. Hoewel je het aantal werkwoorden in theorie kunt blijven uitbreiden, komen zulke lange werkwoordsclusters in de praktijk maar weinig voor.

De volgorde van die werkwoorden is in het Standaardnederlands logisch opgebouwd. De ANS – de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* – zegt er het volgende over: 'In het algemeen is het zo dat ieder werkwoord "iets zegt over" de infinitief of de infinitieven die er rechts van staan.' In het voorafgaande voorbeeld: *komen* zegt iets over *zwemmen*; *blijven* zegt iets over *komen zwemmen* et cetera. Het zelfstandig werkwoord *zwemmen* staat dus helemaal achteraan. Voor het gemak spreken we van de 1-2-3-volgorde. Zoals blijkt uit de kaart, is deze volgorde niet in alle Nederlandse dialecten gebruikelijk, maar is het wel de meest voorkomende optie.

In theorie heeft een drieledig werkwoordscluster zes mogelijke volgordes. Al deze volgordes werden voorgelegd aan Nederlandse en Vlaamse dialectsprekers. Uit de schriftelijke enquête die voorafging aan de mondelinge enquête voor de SAND, bleek dat één volgorde nooit voorkwam: **Ik vind dat iedereen kunnen moet zwemmen* (2-1-3). In de mondelinge interviews kwam ook niet voor: **Ik vind dat iedereen kunnen zwemmen moet* (2-3-1). De meeste voorkomens had de volgorde 1-2-3. Alleen in Friesland komt deze niet voor: daar komt meestal alleen de spiegelbeeldige volgorde 3-2-1 voor. Deze volgorde komt ook voor in Noord-Holland, Groningen, Drenthe en Limburg, maar daar is het nooit de enig mogelijke volgorde. Daarmee wordt een verschil zichtbaar met kaart 5.15: daarop laat Noord-Nederland wel een duidelijke voorkeur zien voor de groene volgorde. De reden voor het verschil tussen de kaarten bespraken we al in de vorige paragraaf. Werkwoordclusters met hulpwerkwoord en voltooid deelwoord laten namelijk een ander geografisch patroon zien dan werkwoordclusters met modaal hulpwerkwoord en infinitief. Dit verschil is vooral goed zichtbaar in Vlaanderen. Op kaart 5.15 kiezen de Vlamingen massaal voor een groene volgorde, op 5.16 gaat de voorkeur uit naar de omgekeerde volgorde. Dat dit niet altijd het geval is geweest, blijkt uit oudere tekstcorpora. In de 13de eeuw kwamen bij voltooid deelwoorden evenveel 1-2- als 2-1-volgordes voor. In diezelfde periode kwam in Vlaams-Brabant en Antwerpen de 1-2-volgorde maar in een kwart van de gevallen voor. Van de 14de tot de 16de eeuw nam de volgorde 1-2 steeds meer af. Ook bij infinitieven kwamen beide volgordes nog evenveel voor in de 13de eeuw. Toch zien we ook dan een verschil tussen Vlaanderen en Vlaams-Brabant/Antwerpen. In Vlaanderen zijn 1-2-volgordes dominant; in Vlaams-Brabant/Antwerpen zijn 2-1-volgordes dominant. In de 14de en 15de eeuw neemt het aantal 1-2-volgordes sterk af, maar in de 16de eeuw beleven ze een comeback.

5.17 Marie zit te **stoofperen schillen**

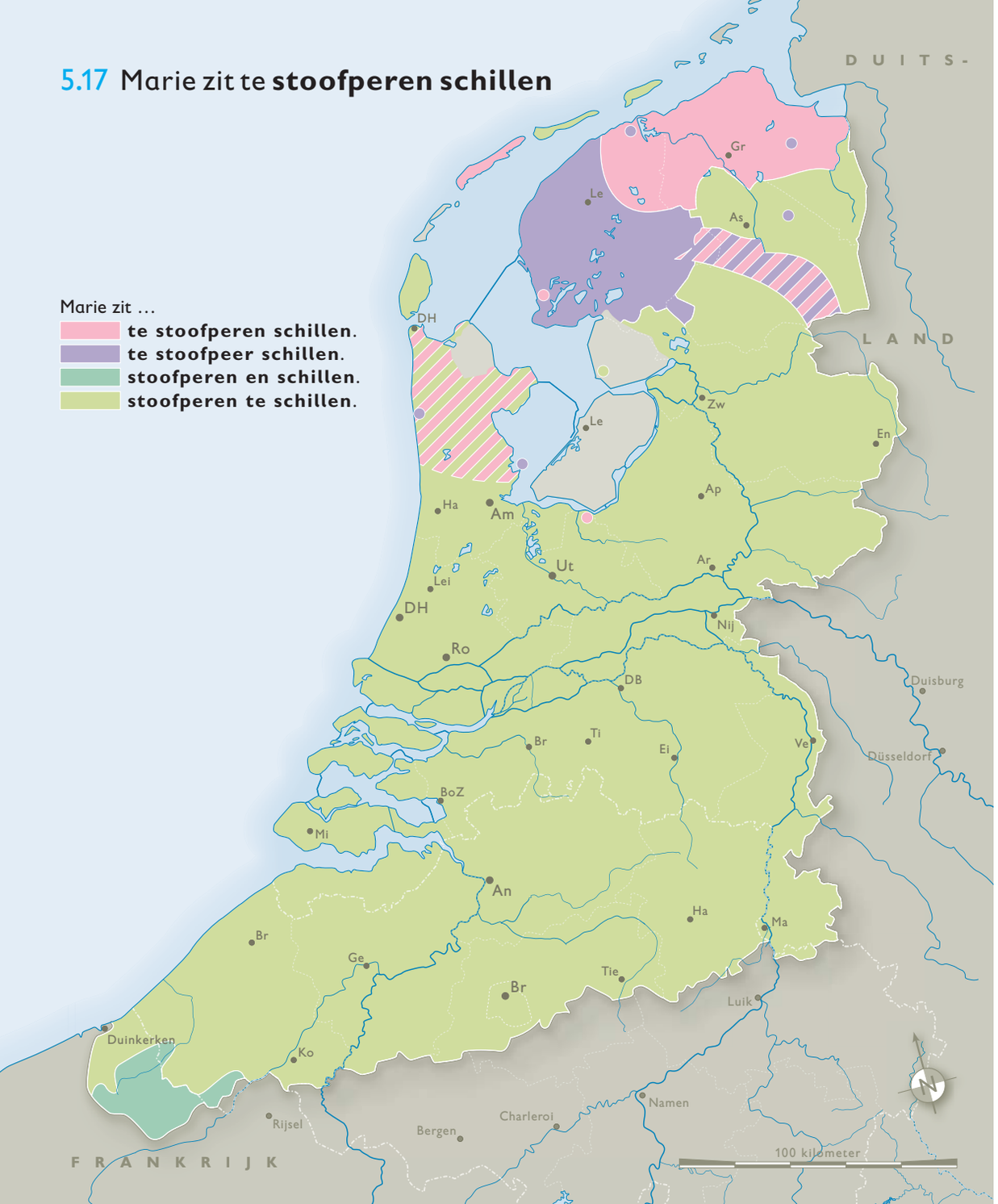

In het Standaardnederlands vormen werkwoordsclusters een vrij solide geheel: enkele uitzonderingen daargelaten, worden ze bijna nooit onderbroken door woorden van een andere categorie. In sommige dialecten is het wel mogelijk om het cluster te doorbreken. Zo kun je een zin aantreffen als: *Ik denk dat Jan wil een boek lezen*, waarbij het lijdend voorwerp tussen twee werkwoorden in komt te staan. Dit verschijnsel komt vooral voor in West-Vlaanderen. Buiten het Nederlandse taalgebied is het ook wel aangetroffen in het Afrikaans, Duitse dialecten en het Zwitserduits.

Clusterdoorbreking treedt vaker op bij samengestelde werkwoorden als *opbellen*, *aanraken* en *weggooien*. In een Nederlandse hoofdzin kun je dit soort werkwoorden splitsen: *ik bel haar op, jij raakt mij aan*, *ik gooi de vuilniszak weg*. Maar niet in de bijzin. Daar zit het eerste deel weer vast aan het werkwoord: *dat ik haar opbel*, *dat jij mij aanraakt*, *dat ik de vuilniszak weggooi*. Toch komt de volgende zin in veel Nederlandse en Vlaamse dialecten voor: *Ik denk dat je veel zou weg moeten gooien*.

In het noorden van het land komt nog een ander type clusterdoorbreking voor. Het gaat om zinnen met *te*: *Marie zit te stoofperen schillen.* En: *Marie zit te piano spelen*. De zelfstandige naamwoorden *stoofperen* en *piano* smelten als het ware samen met de werkwoorden *schillen* en *spelen*. In het Standaardnederlands heb je ook wel van die samengesmolten woorden: *pianospelen* bijvoorbeeld, of *stofzuigen*. Het werkwoord *stofzuigen* is eigenlijk een versteende samenstelling. Het werd in het Nederlands zo vaak gebruikt, dat het uiteindelijk één woord werd. Een zin als *Ik sta te stofzuigen* is nog wel acceptabel in het Standaardnederlands. Maar meestal worden dergelijke samengestelde werkwoorden in het Standaardnederlands gescheiden: *Ik zit piano te spelen. Ik sta af te wassen. Ik zit na te denken.*

Vooral in vele Friese dialecten en het Stellingwerfs komt clusterdoorbreking veel voor na *te*: *Ik gean te hierknippen* (ik ga te haar knippen), *Ik kom te koslachtsjen* (ik kom te koe slachten). Ook in het Westfries komen dergelijke zinnen voor. Zoals op Wieringen: *Je kom niet meer te vleisvragen* (vragen of ik vlees nodig heb). Typisch voor de Friese dialecten is dat het zelfstandig naamwoord altijd in het enkelvoud verschijnt (*stoofpeer* in plaats van *stoofperen*). Uitzondering op de regel is Hindeloopen, waar wel een meervoudsvorm werd gevonden. In het zuidelijke deel van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen komt nog een andere vorm voor: *Marie zit stoofperen en schillen.* Het nevenschikkende voegwoord *en* voegt in feite het voorafgaande en het erop volgende woord (*stoofperen* en *schillen*) samen. Uit studies van oude teksten blijkt dat doorbreking van het werkwoordscluster al voorkwam in het Middelnederlands. Ook in 19de-eeuwse teksten komt het voor. Zoals de volgende zin in de Max Havelaar: *eene soort van gemeenzaamheid (…) die het verkeer zoude gemakkelijk maken*. Toch nam het gebruik vanaf de 17de eeuw al af. Tegenwoordig kom je het alleen nog tegen in de dialecten.

5.18 Vertel mij eens wie zij had **roepen kund**

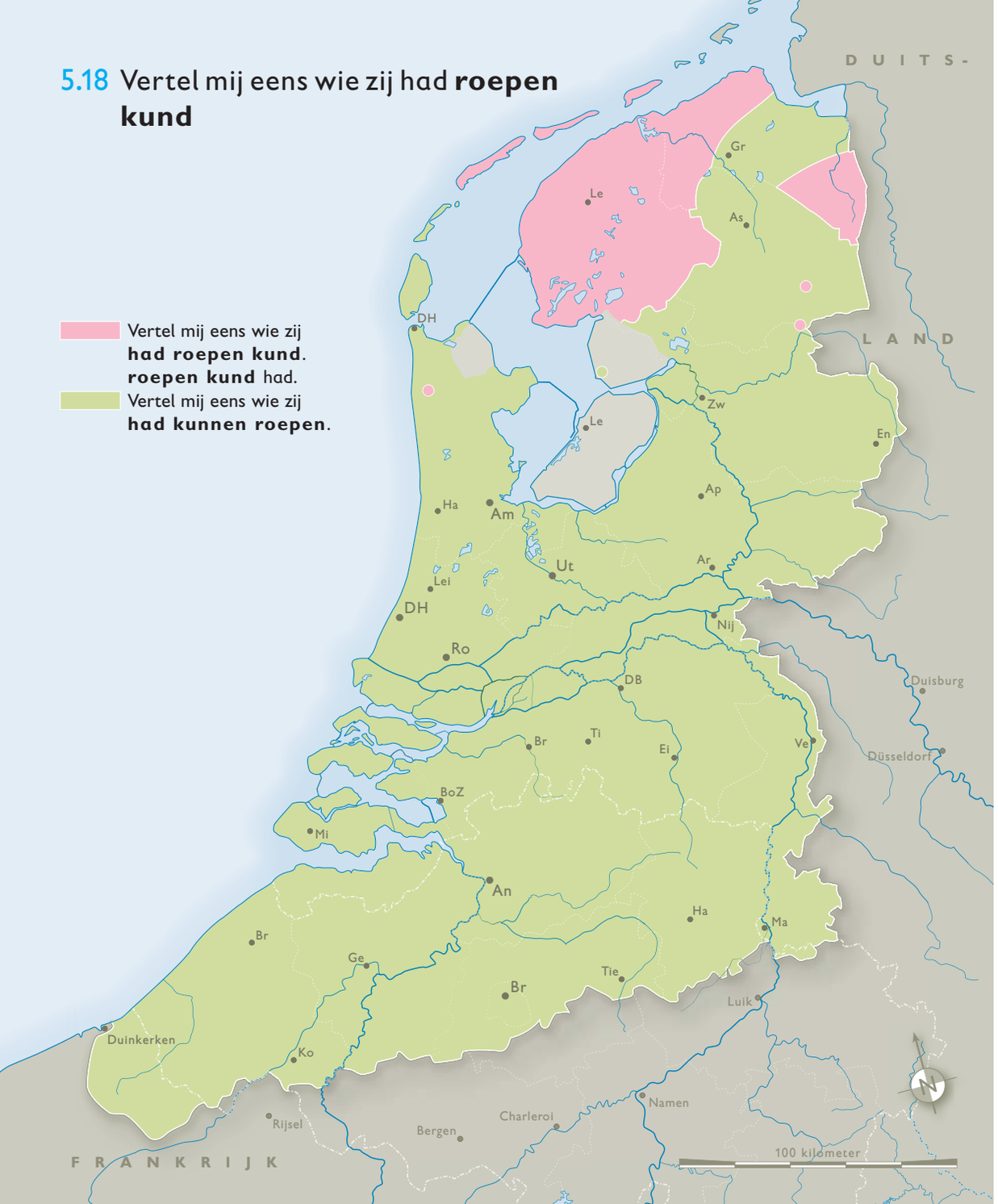

In het Nederlands verschijnt in tweeledige werkwoordclusters na *hebben* of *zijn* altijd een voltooid deelwoord: *Jan had dat graag gewild*. In werkwoordclusters van drie of meer werkwoorden duikt soms een infinitiefvorm op, waar je een voltooid deelwoord zou verwachten. Zoals in de zin *Vertel mij eens wie zij had kunnen roepen*. Je zegt hier niet: *Vertel mij eens wie zij had gekund roepen*. Dat verschijnsel wordt aangeduid met de Latijnse termen *Infinitivus pro Participio*. Of afgekort: het IPP-effect. Er verschijnt een infinitiefvorm in plaats van een voltooid deelwoord. Hetzelfde tref je aan in het Duits en in veel Duitse dialecten. Maar het Engels, het Deens of de Romaanse talen kennen het verschijnsel helemaal niet. Net als sommige Nederlandse dialecten.

De kaart laat een mooi geografisch patroon zien. IPP vind je in de Randstad en de dialecten ten zuiden ervan. In het noorden van het land (Friesland, Groningen) is het IPP-effect vaak afwezig en blijft het voltooid deelwoord dus wel staan. Dit is precies het gebied waar de werkwoordsvolgorde omgekeerd is aan de rest van Nederland. Men spreekt ook wel van de groene volgorde (5.15). Op Schiermonnikoog vertaalde men bovenstaande zin als volgt: *Vertoal maar net wa jo ruppe kuud hie*. Behalve dat de werkwoordsvolgorde hier is omgedraaid (met *hebben* achteraan) en het voltooid deelwoord is blijven staan (*kuud* in plaats van *kunne*), valt er nog iets op. Dat is de vorm van het voltooid deelwoord. Die is moeilijk te herkennen omdat het voorvoegsel *ge-* ontbreekt. Ook dit lijkt niet helemaal toevallig: het voorvoegsel *ge-* ontbreekt ook in de andere noordelijke dialecten. Er lijkt dus een verband te bestaan tussen de vorm van het voltooid deelwoord (met of zonder voorvoegsel *ge-*) en het wel of niet voorkomen van het IPP-effect. Toch is dit verband niet helemaal onomstreden. Er is namelijk ook een gebied aan te wijzen waar het voorvoegsel ontbreekt, maar het IPP-effect wel in zekere mate voorkomt.

We zoomen nu even in op West-Friesland. Ooit was dit gedeelte van Nederland Friestalig, en het Westfries heeft daardoor nog enkele Friese kenmerken, zoals het ontbreken van het voorvoegsel van voltooid deelwoorden. Maar bovenal is het een mengtaal waarin Friese en Hollandse kenmerken naast elkaar bestaan. Zo is het mogelijk dat de werkwoordsvolgorde de ene keer meer lijkt op het Standaardnederlands en de andere keer meer op het Fries. Juist in die gevallen waarin de volgorde het Nederlands volgt, is IPP mogelijk. Een Westfries kan dus een infinitief gebruiken: *Ik hew 'm hore skreeuwen.* Maar ook een voltooid deelwoord. In de volgende Westfriese zin is de volgorde gespiegeld aan het Standaardnederlands (*willen gaan*) en komt een voltooid deelwoord voor: *Hij had vanochtend nei Skagen gaan wuld*. Een verklaring die taalkundigen geven voor het naast elkaar voorkomen van zinnen met IPP en zonder IPP is de taalgeschiedenis. Niet alleen in West-Friesland, maar ook in de Stellingwerven en de gebieden in Drenthe, Overijssel en Gelderland zijn in het verleden verschillende taalsystemen met elkaar in aanraking gekomen.

5.19 Hoe haal je het in je hoofd en **gooi** met eten!



Een andere constructie die in het Nederlandse taalgebied voorkomt, is de *Imperativus pro Infintivo* (IPI). Hierbij wordt de infinitief vervangen door een imperatief of gebiedende wijs. Dit soort zinnen komt vooral voor in Friesland. Deze zin werd opgenomen in Hindeloopen: *Hoe hellest it yn e kop en smyt mei iten.* In het Nederlands: 'Hoe haal je het in je hoofd om met eten te gooien.' Bijna het hele Friese taalgebied kent IPI. Ook in Drenthe, Groningen, Overijssel en Gelderland komen we het sporadisch tegen. Hoewel dit een raar verschijnsel lijkt, is het te herleiden tot een zinstype dat ook voorkwam in oudere stadia van het Nederlands en dat ook in het Engels en Deens bestaat.

Het gaat om het type zin: 'Hij gaat naar de schuur en voert de koeien.' Dit zijn eigenlijk twee zinnen ('Hij gaat naar de schuur' en 'Hij voert de koeien') die door het nevenschikkende woordje 'en' samengesmeed zijn. Wanneer twee zinnen in het Nederlands samengevoegd worden, kan het onderwerp in de tweede zin vaak weggelaten worden: 'Hij gaat naar de schuur en voert de koeien.' Dat noemen we ook wel samentrekking. In dergelijke zinnen duikt in oudere bronnen van het Nederlands een infinitiefvorm op. De Groningse hoogleraar Overdiep (1885-1944) trof ze aan in Katwijk, Sleen, het Groninger Westkwartier, de Achterhoek en het Fries.

In de SAND zien we dat deze constructie ('Ik heb geen zin en voeren de koeien') eigenlijk alleen nog voorkomt in Friesland. Hetzelfde geldt voor de constructie met imperatief: 'Hoe haal je het in je hoofd en gooi met eten!' Maar hoe komt het nu dat er in plaats van een infinitief ook een imperatiefvorm gebruikt kan worden?

Een theorie betoogt dat we in de Friese zin 'en gooi met eten' te maken hebben met een heel oude werkwoordsvorm, die in het Nederlands nagenoeg verdwenen is: de subjunctief (of conjunctief, of aanvoegende wijs). Deze werkwoordsvorm beschrijft meestal geen bestaande, maar een mogelijke situatie. Het is dezelfde vorm die we aantreffen in de zin 'Leve de koningin!'. In het Fries komt de subjunctief vaker voor: *Doch heit dat efkes!* (Doe vader dat even), *Kom hy hjir mar!* (Kom hij hier maar). De subjunctiefvorm zou ook een voorloper zijn van de Middelnederlandse infinitiefvorm in zinnen als 'Ik heb geen zin en voeren de koeien'.

5.20 Jan **heeft** jaren in Amerika geweest

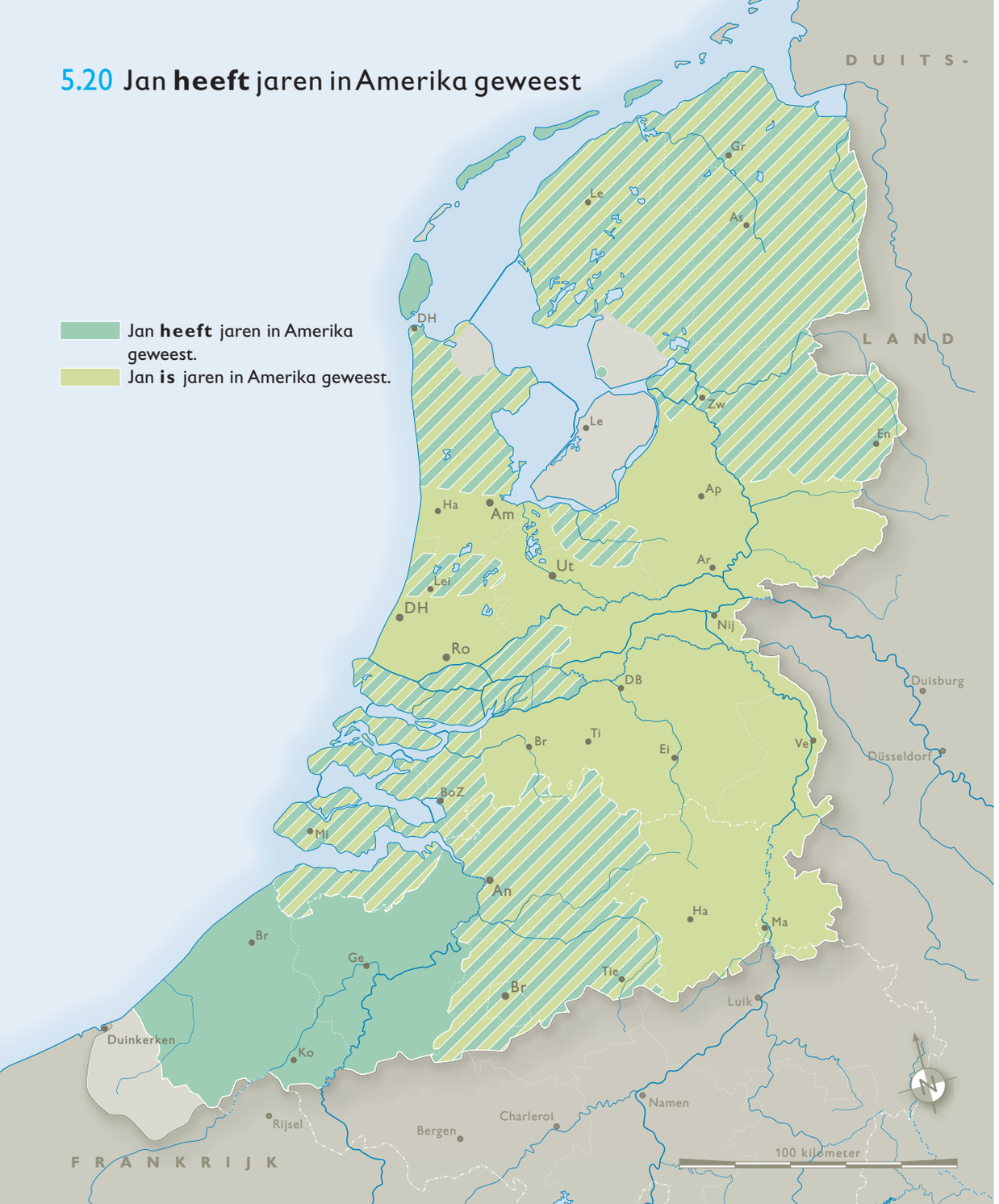

In het Standaardnederlands gebruiken we zowel *hebben* als *zijn* in combinatie met het voltooid deelwoord. Zo zeggen we *Ik heb een boek gelezen* en *Ik ben naar de markt geweest.* Toch kun je in sommige Nederlandse en in veel Vlaamse dialecten ook *hebben* gebruiken in de laatste zin: *Ik heb naar de markt geweest.* Uit de kaart blijkt dat het gebruik van *hebben* in plaats van *zijn* in Nederland zich vooral concentreert op de Waddeneilanden. En dan gaat het vooral om de combinatie van *hebben geweest* in de zin *Jan heeft jaren in Amerika geweest.* Vlaanderen kan ook gekarakteriseerd worden als *hebben*-gebied. Vroeger was het gebruik van *hebben* veel wijder verbreid. In het Middelnederlands kwam de combinatie van *hebben geweest* zelfs veel vaker voor dan *zijn geweest*. Vanaf de 15de eeuw zien we een afname van *hebben* en een toename van *zijn*. Pas in de 19de eeuw werd het gebruik van *zijn* de norm in geschreven taal.

In 1988 verscheen een studie van taalkundige Jaap de Rooij over het gebruik van *hebben* en *zijn* in de voltooide tijd. Zijn boek geeft een beeld van de toenmalige dialectsituatie in Nederland. De gegevens zijn afkomstig van de schriftelijke enquêtes van het Meertens Instituut uit 1970 en 1985 en bandopnames uit de jaren 1960 en '70. De kaart hiernaast is gebaseerd op een van de kaarten uit dit boek. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek en literatuuronderzoek geeft De Rooij een driedeling in het Nederlandse taalgebied. In West- en Oost-Vlaanderen komt vooral *hebben* voor; in Nederlands- en Belgisch-Limburg, het oosten van Noord-Brabant en het grootste deel van Gelderland overheerst *zijn*; in de rest van Nederland en Nederlands sprekend Vlaanderen komen beide varianten voor. Voor het menggebied merkt De Rooij op dat er geografische verschillen zijn: in de bandopnamen is het gebruik van *hebben* ten opzichte van *zijn* veel groter dan in de rest van het menggebied. Ook noemt hij diverse bronnen die het hulpwerkwoord *hawwe* 'hebben' aanwijzen als de Friese norm. Het gebruik van *wêze* 'zijn' zou veroorzaakt zijn door de invloed van het Standaardnederlands.

Iets anders wat we wel zien bij voltooid deelwoorden, is het dubbele gebruik van het hulpwerkwoord: *Ik heb dat gezegd gehad.* Deze zin komt met name in Vlaams-Brabant en Belgisch-Limburg nog voor. Maar ook deze constructie was vroeger in een groter gebied in gebruik. In het laat-Middelnederlands komt hij al voor. Dat komt doordat *hebben* in vroegere fasen van het Nederlands nog optrad als hoofdwerkwoord met de betekenis 'bezitten, krijgen'. Pas later is het gaan functioneren als hulpwerkwoord. Die betekenis van bezit kom je ook nog wel tegen in een andere dialectische constructie die vooral in oostelijk Nederland gehoord wordt: *Ik heb de band lek.* Of: *Ik heb de hond ziek* (5.25). De Leidse taalkundige Cor van Bree was de eerste die uitgebreid onderzoek deed naar dit type zin. Hij kwam hem tegen in Groningen, Drenthe, de Stellingwerven, Overijssel, Gelderland en het grootste deel van Limburg. Oftewel, de hele oostelijke helft van Nederland. Er is wel gesuggereerd dat verdubbeling van het hulpwerkwoord alleen bij dit soort zinnen voorkomt, zoals *Ik heb de band lek gehad.* Maar uit recent onderzoek blijkt hulpwerkwoordverdubbeling ook voor te komen in dialecten die deze constructie niet kennen.

5.21 Het huis is verkocht **geworden**



In het Standaardnederlands wordt de voltooide tijd van de lijdende vorm (*het passief*) gevormd door het werkwoord *zijn* in combinatie met een voltooid deelwoord: Het huis *is verkocht*. In sommige Nederlandse dialecten wordt hier nog een extra voltooid deelwoord aan toegevoegd: *Het huis is verkocht geworden* of *Het huis is verkocht geweest*. De constructie *verkocht geweest* is in het Standaardnederlands ook mogelijk, maar dan in een andere betekenis. Het betekent dan dat het huis niet langer verkocht is maar dat het opnieuw wordt aangeboden op de woningmarkt. Bijvoorbeeld omdat de koper zijn hypotheek niet rondkreeg. Omdat aan de informanten niet is gevraagd naar de betekenis van de zin, is het niet helemaal duidelijk wat de status is van de *geweest*-constructie. Vandaar dat we deze op de kaart hebben weggelaten.

Het is opvallend dat de constructie met *geworden* vooral voorkomt in het zuiden van het taalgebied, met name in Vlaanderen. In dit gebied (met name Belgisch-Limburg en Vlaams-Brabant) komt ook een verschijnsel voor dat er mogelijk mee samenhangt: hulpwerkwoordverdubbeling. Zoals in de zin *Ik heb dat gezegd gehad*. Of: *Ik heb vandaag nog niet gerookt gehad.* Hulpwerkwoordverdubbeling is vermoedelijk ontstaan doordat het werkwoord *hebben* in het Middelnederlands de betekenis ‘bezitten, krijgen’ had. De combinatie van *hebben* en voltooid deelwoord duidde een toestand aan, waarbij het voltooid deelwoord geïnterpreteerd moet worden als deel van het naamwoordelijk gezegde (5.20). Verder is er een patroon zichtbaar van voorkomens langs de Duitse grens, zowel in het noorden als het zuiden van Nederland. Dit is niet helemaal verrassend, aangezien de constructie met *geworden* in het Standaardduits systematisch voorkomt. In Noord-Nederland vonden de veldwerkers van de SAND alleen voorkomens in Groningen en Drenthe. Toch werden in eerder onderzoek ook voorkomens van de constructie met *geworden* gevonden in het (noord)oostelijke deel van Friesland. Overigens kwamen dit soort constructies ook al voor in oudere stadia van het Nederlands.

In het moderne Nederlands wordt de onvoltooide tijd van het passief gevormd door het werkwoord *worden* in combinatie met het voltooid deelwoord: Het huis *wordt verkocht*. In het Middelnederlands kon de lijdende vorm behalve met *worden* ook uitgedrukt worden met *zijn*. Zoals in de zin *een sward was gegeven* ‘een zwaard werd gegeven’. De mogelijkheid om het passief uit te drukken met twee verschillende hulpwerkwoorden vinden we ook terug in oudere stadia van het Engels en het Duits. In het latere Middelnederlands kwamen er drieledige vormen op, die ook in het Middelhoogduits terug te vinden zijn: *... en hadde dat duvelse slot niet verbrant geworden* (‘als dat duivelse kasteel niet uitgebrand was’). In het Duits heeft de ontwikkeling van twee- naar drieledige vormen doorgezet, in het Nederlands niet. De ambiguïteit die je in het Nederlands soms aantreft, zoals we in het begin van deze paragraaf constateerden, is in het Duits niet aanwezig. Daar gebruik je *zijn geworden* voor de voltooide tijd (Het huis is verkocht geworden) en enkelvoudig *zijn* (Het huis is verkocht) voor het uitdrukken van een toestand.

5.22 Ik **doe** wel even de kopjes afwassen

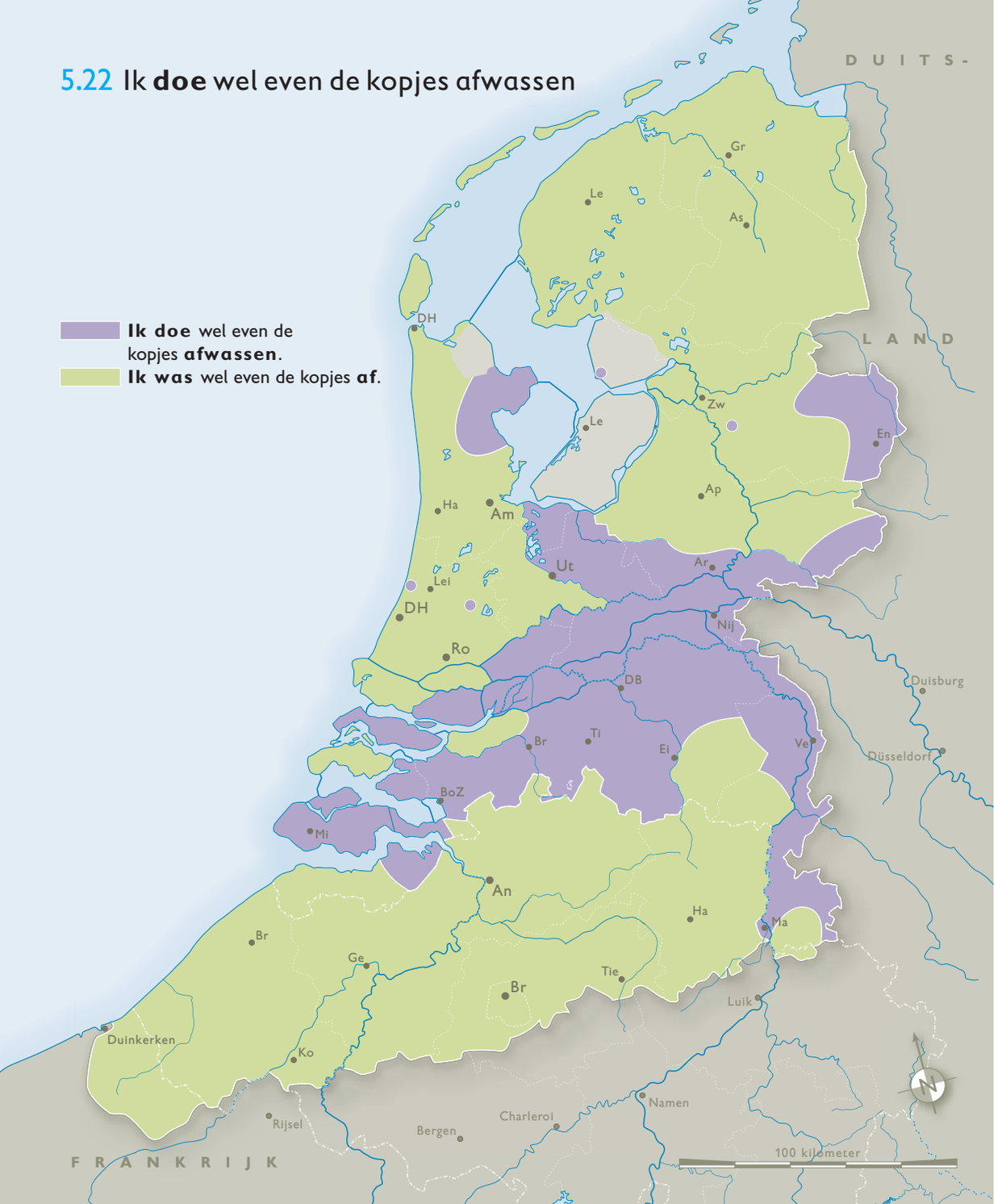

Doe jij even de bordjes op tafel zetten? Dat vroeg mijn informante aan haar man, toen we na afloop van ons interview toe waren aan de lunch. Het interview ging over zinsconstructies in het dialect van de vrouw die uit Opperdoes (Noord-Holland) kwam. Toen ik haar de zin *Doe jij even de kopjes wassen?* voorlegde, ontkende ze ten stelligste dat het voorkwam in het Opperdoes. Even later gebruikte ze onbewust dezelfde constructie. Hoe komt het dat mensen zich lijken te schamen voor deze constructie? Heeft het ermee te maken dat zulk gebruik van *doen* wordt geassocieerd met kindertaal of zelfs kinderachtig taalgebruik? Toch is dit gebruik van *doen* als hulpwerkwoord helemaal niet zo gek.

Hulpwerkwoorden hebben geen zelfstandige betekenis, maar voegen als het ware betekenis toe aan een ander werkwoord. De meest gebruikte hulpwerkwoorden in het Nederlands zijn *hebben* en *zijn*. Andere hulpwerkwoorden zijn bijvoorbeeld *komen* in *Hij komt logeren*, of *laten* in *Hij laat mij wachten* en *doen* in *Werken doet Jan niet.* Terwijl de hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn* iets zeggen over de tijd van de handeling, zegt *laten* iets over oorzaak en gevolg. Maar *doen* in het laatste voorbeeld heeft eigenlijk helemaal geen enkele betekenis. In de taalkunde wordt dit 'semantisch leeg' genoemd (semantiek is 'betekenisleer').

In het Standaardnederlands komt dit gebruik van *doen* bijna niet voor. In de dialecten wel. Net als in het Engels. Daar is het zelfs verplicht in sommige gevallen: zoals in negatieve zinnen (*She doesn't like him*) en vraagzinnen die geen ander hulpwerkwoord hebben (*Do you like her?*). In het Middelnederlands komen wel soortgelijke constructies voor. Hoewel we in de oudste Nederlandse en Engelse bronnen (10de en 11de eeuw) *doen* alleen nog tegenkomen als zelfstandig werkwoord, verschijnt het in teksten uit de 12de en 13de eeuw ook als hulpwerkwoord. Uiteindelijk lopen de ontwikkelingen toch weer uiteen. In het Engels verdwijnt het causatieve *doen*, terwijl het Nederlands dit nog wel kent (*Hij doet haar blozen*).

Een manier waarop *doen* ook gebruikt kan worden in het Nederlands, is als vervanger van een ander werkwoord: *Jan werkt hard en Marie doet dat ook.* Het werkwoord *doen* vervangt hier het werkwoord *werken*. Een soortgelijk gebruik van *doen* komt ook voor in het Engels: niet alleen in samengestelde zinnen, maar ook in losse zinnen, als antwoord op een vraag. *Do you like her? Yes, I do.* In het Standaardnederlands komt dit niet voor. In de Vlaamse dialecten wel. Net als in oudere vormen van het Nederlands. Zo kun je in het Vlaams antwoorden met *'k toe* of *'k en doe* (ontkennend) of simpelweg: *toet* of *toetoet!*

Toch hoor je het gebruik van 'semantisch leeg' *doen* vaak in gesproken taal. En misschien wel om dezelfde reden als waarom het voorkomt in taalgebruik van volwassenen tegen jonge kinderen, of in het taalgebruik van tweede-taalleerders. Door een hulpwerkwoord toe te voegen, hoef je het hoofdwerkwoord in de zin niet te vervoegen. En toch heb je een grammaticaal correcte zin gemaakt: *Doe jij lief spelen?* Vooral handig om de vervoeging van samengestelde werkwoorden te omzeilen: *Doe jij even stofzuigen? Doe jij zandhappen?*

5.23 Er **en** wil niemand **niet** dansen

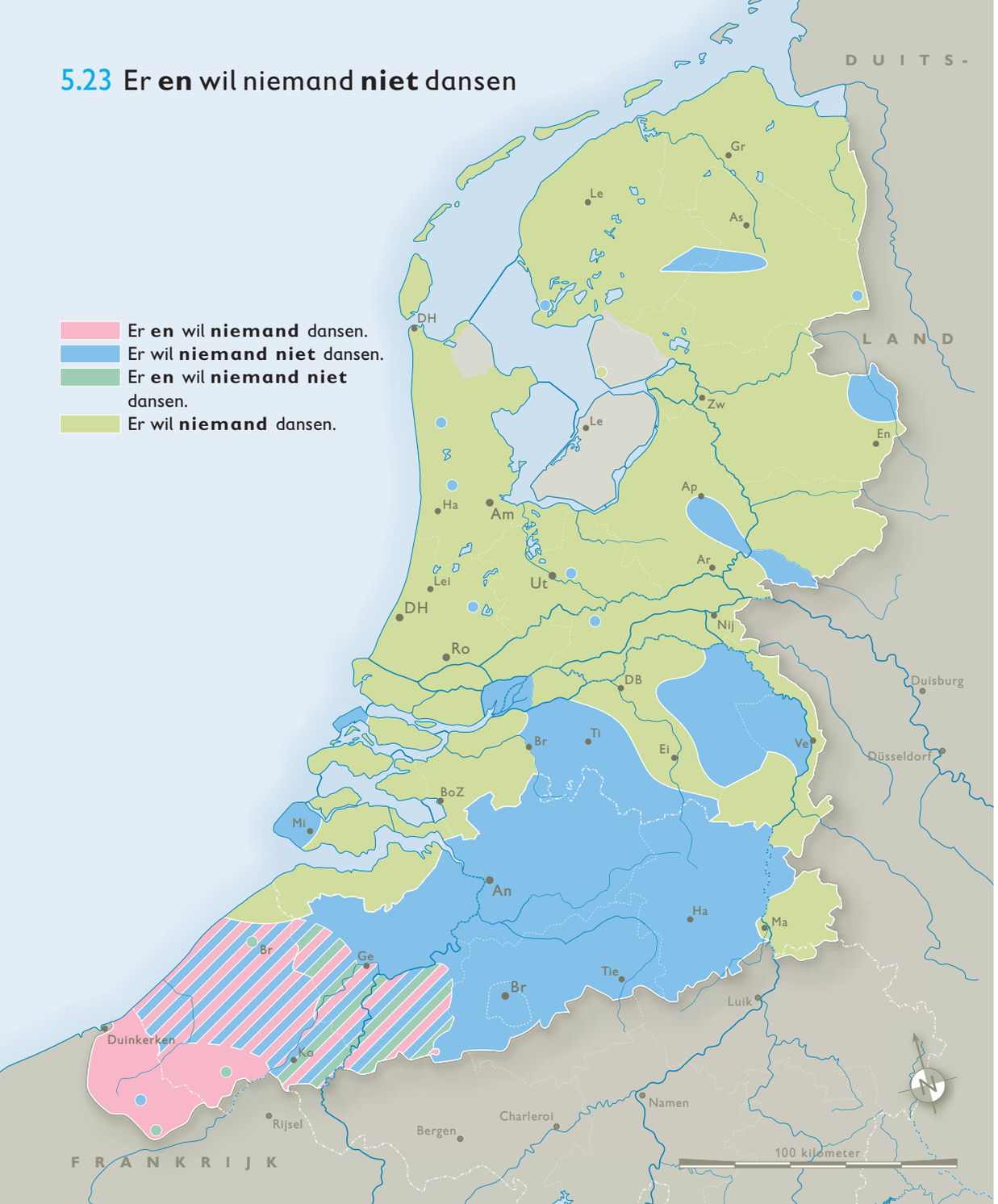

Volgens onderzoek uit 2001 staat het gebruik van dubbele negatie op nummer zeven in de Nederlandse top tien van taalergernissen. Toch gebruiken we het soms onopgemerkt. Zoals in de opmerking *Dat is niet niks!* Op de vraag wanneer de wereldvrede zal komen, kunnen veel Nederlanders antwoorden met *nooit niet.* Waarmee bedoeld wordt dat oorlogen er helaas altijd zullen zijn. Ook de vraag *Zitten hier nergens geen muizen?* wordt wijd geaccepteerd.

In de bovenstaande voorbeelden voegt de dubbele ontkenning iets toe aan de betekenis van de zin. Het werkt ofwel verzwakkend (*niet niks*) ofwel versterkend (*nooit niet*). Maar er bestaat ook een dubbele ontkenning die grammaticaal bepaald is. En waarbij geen betekenisverandering in het spel is. Er is sprake van één ontkenning die uit twee delen bestaat. Dit type vinden we in het Vlaams en het Afrikaans (*nie…nie*) maar ook bijvoorbeeld in het geschreven Frans (*ne…rien*, *ne…pas*). In die talen worden negatieve woorden altijd vergezeld door een verplicht element. Net als in het Middelnederlands.

In het Middelnederlands was een tweeledige ontkenning, vergelijkbaar met de Franse vorm *ne…pas*, gebruikelijk. Het meest gebruikte men in het Middelnederlands *en…niet*. Zoals in de Beatrijs: *dit en ware u niet ghesciet*, *waerdi van dorpers aaerde niet*. In een vroeger stadium van het Nederlands gebruikte men enkel het negatieve woord *en*. Als versterkend element voegde men *niet* toe. Op het moment dat de dubbele negatie geen versterkende werking meer had – omdat men deze constructie altijd gebruikte – bleef alleen *niet* bewaard. Hetzelfde proces is wel aangetoond voor het Frans, waarin je nu in de spreektaal *Je dis pas* tegenkomt. Terwijl ook hier het element *pas* in eerste instantie een versterkend effect had op het woordje *ne*. Volgens veel taalkundigen vind je dit patroon terug in alle Europese talen.

Alleen het Nederlands zoals dat gesproken wordt in Vlaanderen heeft het oude *en* nog niet opgegeven. Zo kan men in Oost-Vlaanderen zeggen: *Er en wil niemand niet dansen*. In dit geval spreken we van driedubbele negatie. Zowel driedubbele als dubbele negatie komen voor: *Er wil niemand niet dansen*. Beide varianten betekenen hetzelfde. Er wil niemand dansen. De regels van de logica gaan dus niet op voor natuurlijke talen: negatief en negatief verandert niet in positief. Toch hebben veel Nederlanders de neiging om zo'n logisch principe toe te passen op de taal. Dat zal verklaren waarom de dubbele ontkenning zo hoog genoteerd staat in de taalergernissen top tien.

Er is een kleine groep Nederlanders die zich de dubbele ontkenning juist toe-eigent. Dat zijn de smartlappenzangers, zoals Johnny Hoes. *Op een zeemansgraf staan nooit geen rode rozen*, zong hij in een van zijn nummers. En Marianne Weber trad in zijn voetsporen met de tekst *Schrijf me nooit geen mooie brieven meer*. Smartlappenzangers willen laten horen dat zij de taal van het volk spreken. Maar André Hazes gaat volgens sommigen toch net iets te ver wanneer hij zingt *Ik zag je op het perron, en ik wou dat ik je kon.*

5.24 Hij heeft **zich** de handen gewassen



Bij de meeste mensen zijn het lijdend voorwerp en het meewerkend voorwerp wel bekend. Minder bekend zijn het bezittend voorwerp en het belanghebbend voorwerp. In deze paragraaf komen beide ter sprake. Hoewel ze in oudere fasen van het Nederlands frequent voorkomen, vinden we ze nu nog vooral in bepaalde dialecten terug.

De kaart hiernaast laat de verspreiding zien van het gebruik van het woordje *zich* in zinnen als *Hij heeft zich de handen gewassen*. Men spreekt ook wel van de *possessieve datief*-constructie, of de constructie van het bezittend voorwerp. Het bezittend voorwerp – dat hier uitgedrukt wordt met het reflexief *zich* – geeft aan van wie (in dit geval) het lichaamsdeel is dat elders in de zin genoemd wordt. Het bezittend voorwerp komt bijna altijd voor in combinatie met vaste uitdrukkingen. Zoals in het Standaardnederlands: *De haren rezen hem te berge*. Of: *Het besluit stuitte haar tegen de borst*.

De *possessieve datief*-constructie komt bijna overal langs de Duitse grens voor, met uitzondering van Groningen. De meeste voorkomens zijn te vinden in het uiterste zuiden. Om deze constructie te maken moet minimaal aan de volgende voorwaarde worden voldaan: er moet een bezitsrelatie aanwezig zijn tussen het onderwerp (hij) en het lijdend voorwerp (de handen) van de zin. Dat betekent dat er in ieder geval sprake moet zijn van een transitief werkwoord, dat wil zeggen een werkwoord waarbij het onderwerp gepaard gaat met één of meerdere voorwerpen (een lijdend voorwerp, of een lijdend voorwerp en een meewerkend voorwerp). Een zin als **Marie werkt zich* komt dus niet voor.

Als het gaat om lichaamsdelen (zoals *de handen* in het eerste voorbeeld) is de bezitsrelatie duidelijk, maar het kan ook om een minder nauwe bezitsrelatie gaan: *Hij drinkt zich een biertje*. In dit soort zinnen ondergaat het lijdend voorwerp een duidelijke verandering: het biertje wordt opgedronken. In het Standaardnederlands druk je dit als volgt uit: Hij drinkt een biertje op. Onder de SAND-informanten was de afgevraagde zin: *Jan heeft zich in twee minuten een biertje gedronken*. Ook deze zin kwam voor langs de Duitse grens, maar in veel mindere mate dan de zin *Hij heeft zich de handen gewassen*. De meeste voorkomens waren opnieuw te vinden in Limburg.

Nauw verwant aan deze constructie is die waarin het belanghebbend voorwerp verschijnt. Dit onderscheidt zich van het gewone meewerkend voorwerp doordat je er het woordje *voor* voor kunt plakken in plaats van het woordje *aan*. In oudere fasen van het Nederlands kwam het belanghebbend voorwerp veelvuldig voor. In het Middelnederlands ging bijna elk overgankelijk werkwoord gepaard met een dergelijk voorwerp. In het moderne Nederlands komt het belanghebbend voorwerp slechts voor in combinatie met een aantal werkwoorden, zoals *inschenken* en *opscheppen*: *Ik schenk jou nog een drankje in*, *Zal ik jou nog iets opscheppen?* Ook deze constructie komt in een aantal – en dan met name oostelijke en zuidelijke – dialecten veel vaker voor dan in het Standaardnederlands.

5.25 Ik had **de band lek**



In het Friese taalgebied komt een zinsconstructie voor die in het Standaardnederlands bijna niet voorkomt. De constructie komt uitsluitend voor bij lichaamsdelen: Hij is *licht yn 'e holle* ('licht in het hoofd'), *slop yn 'e ankels* ('slap in de enkels') en *flau op 'e mage* ('flauw op de maag'). Het gaat steeds om een bijvoeglijk naamwoord (*slop*) in combinatie met een voorzetsel (*yn*) en een zelfstandig naamwoord (*ankels*). De nadruk ligt altijd op het bijvoeglijk naamwoord en er wordt een bepaald lidwoord (*de*) gebruikt in plaats van een bezittelijk lidwoord. In het Standaardnederlands, maar ook in het Engels, komen deze verbindingen weinig voor. Er zijn wel een paar vaste uitdrukkingen van dit type, maar dat zijn uitzonderingen: 'Hij ziet wit om de neus' en 'Hij is niet droog achter de oren'. Meestal gebruik je in het Standaardnederlands een bezittelijk voornaamwoord: 'Hij is slap in zijn enkels.'
In het Fries, het Nederduits en het Nedersaksisch komen dit soort constructies volop voor.
De dialectoloog Cor van Bree promoveerde op de zogenaamde *Ik heb de band lek*-constructie (zie ook 5.20). De kaart hiernaast is gebaseerd op een van de kaarten uit het proefschrift van Van Bree. Bij het verzamelen van zijn materiaal werd Van Bree geholpen door het Meertens Instituut, toen nog bekend als het Dialectenbureau. Hij werd op het idee gebracht door Jo Daan, in die tijd onderzoekster aan het Dialectenbureau. Zij vertelde een anekdote van een collega die nogal eens te laat kwam door bandenpech. Wanneer hij een klein beetje te laat kwam, was zijn verweer 'Ik had een lekke band'; wanneer hij erg laat kwam, riep hij 'Ik had de band lek'. In het laatste geval werd hij in zijn taalgebruik meer gestuurd door de emotie, en gebruikte hij zijn moedertaal: een oostelijk dialect. Aanleiding voor Van Bree om er een onderzoekje aan te koppelen, dat uiteindelijk zou resulteren in een proefschrift.
Van Bree constateerde dat men in het oosten van Nederland een voorkeur heeft voor het bepaalde lidwoord: *Ik heb het geld in de portemonnee zitten* et cetera. Zoals blijkt uit de zin *Ik heb de band lek*, gaat het hier niet uitsluitend om lichaamsdelen. Wel moet er sprake zijn van een nauwe bezitsrelatie tussen subject (*ik*) en object (*de band*). Ook familierelaties zijn niet uitgesloten, zoals blijkt uit: *Hij heeft de vrouw ziek*. Overigens is het altijd een toestand van tijdelijke aard. *Hij heeft de vrouw ziek* betekent dus iets anders dan *Hij heeft een zieke vrouw.* Van Bree noemt het een betrekkelijk jonge zinsconstructie, omdat deze in het Middelnederlands niet voorkomt. Een soortgelijk verschijnsel komt ook wel voor in het Standaardnederlands, zoals in de zin *Eindelijk had ik de klas rustig*. Een verschil met *Ik heb de band lek* is echter dat het in deze zin gaat om iets dat de ik-persoon heeft bewerkstelligd; terwijl het in de typische band lek-constructie gaat om iets dat de ik-persoon is overkomen.

6

Namen

ANN MARYNISSEN

6.0 Inleiding

Namen zijn woorden of woordcombinaties waarmee unieke personen en plaatsen, maar ook instellingen, organisatievormen, tijdseenheden, feesten, gebeurtenissen enzovoorts worden benoemd. De meeste mensen kennen duizenden namen.

Haast alle eigennamen gaan terug op soortnamen. Op het ogenblik dat een soortnaam eigennaam wordt, gaat de letterlijke betekenis ervan verloren. Eigennamen dienen enkel om te verwijzen naar individuele personen, plaatsen of objecten. Een deel van de namen is nog doorzichtig. Iemand die *Smit* heet bijvoorbeeld, heeft een voorouder die het smidsambacht uitoefende. Wie de familienaam *Klein* draagt, is een nazaat van een persoon die wegens zijn kleine gestalte door zijn medemensen zo genoemd werd. Maar uiteraard hoeft de huidige *Jan Smit* geen smid te zijn en kan *Maarten Klein* inmiddels een boomlange kerel zijn.

In de naamkunde, de wetenschappelijke studie van de eigennaam in al zijn aspecten, is traditioneel veel onderzoek gedaan naar de vorm, de betekenis en de verspreiding van plaatsnamen en persoonsnamen. In die categorieën namen zit de meeste informatie verborgen over de mens en zijn leefwereld in vroegere tijden.

Plaatsnamen

Bijna elk plekje op aarde heeft wel een naam. Aardrijkskundige namen of toponiemen helpen mensen om zich te oriënteren in het landschap. Ze duiden aan waar iets zich bevindt of plaatsvindt.

Plaatsnamen zijn een spiegel van de geschiedenis. Ze zijn opgebouwd uit toponymische elementen die kenmerkend zijn voor een bepaalde cultuurperiode of streek. Ze geven informatie over hoe het landschap er vroeger uitzag, denk maar aan de vele plaatsnamen met *veen*, *bos* of *berg*. Bij plaatsnamen denken we spontaan aan de namen van nederzettingen: steden, dorpen en gehuchten, maar ook meren, rivieren en zeeën en kleinere geografische eenheden zoals akkers en weilanden, boerderijen, huizen en straten hebben namen. Veel plaatsnamen in Nederland en Vlaanderen gaan, in min of meer gewijzigde vorm, al mee sinds de vroege Middeleeuwen. Sommige zijn zelfs nog ouder.

Een aantal prehistorische waternamen en ervan afgeleide plaatsnamen zijn ontstaan in de Indo-Europese tijd of nog vroeger, want met de elementen uit de talen die tegenwoordig in deze gebieden gesproken worden, zijn ze niet verklaarbaar (zie 6.1). Een andere reeks nederzettingsnamen gaat terug op de Romeinse tijd: ze bevatten taalelementen uit het Latijn. De verspreiding van deze namen (6.2) toont welke delen van het taalgebied destijds door de Romeinen gekoloniseerd zijn. Na de Romeinse overheersing is het grondgebied van de Lage Landen ingenomen door de Germanen. De Germanen voerden hun eigen naamgevingssysteem in. De verspreiding van de nederzettingsnamen op *-ingen* (6.3) en *-heem* (6.4) bijvoorbeeld leert ons op welke plaatsen in Vlaanderen en Nederland de Germanen nederzettingen gesticht hebben.

Plaatsnamen zijn gevormd met de woordenschat, de klanken en de woordvormingsmechanismen die een taal op een gegeven moment

bezit. Zoals in alle eigennamen kunnen in plaatsnamen oude taalsporen bewaard blijven. Maar plaatsnamen kunnen ook de veranderingsprocessen ondergaan die zich in een taal voordoen. Veel plaatsnamen zijn in de loop der tijden ingrijpend van vorm veranderd, waardoor ze er nu heel anders uitzien dan toen ze ontstonden. Om de oorspronkelijke vorm en betekenis ervan te achterhalen, moet men de oudste vermeldingen van plaatsnamen opzoeken.

Persoonsnamen

In de westerse wereld draagt iedere mens één of meerdere voornamen en een familienaam. Dat is niet altijd zo geweest. Onze Germaanse voorouders hadden een eennaamsysteem. Bij de Germanen volstond één naam, omdat bijna iedereen een verschillende naam kreeg. Dit was mogelijk door het combineren van naamelementen tot steeds nieuwe, tweeledige samenstellingen, bijvoorbeeld *Wilhelm* (*wil* + *helm*), *Siegfried* (*zege* + *vrede*) of *Hildegarde* (*hild* 'strijd' + *ga(a)rd*).

In de Middeleeuwen is het Germaanse eennaamsysteem in verval geraakt en geleidelijk vervangen door een tweenamensysteem, dat uit een voornaam en een toenaam bestaat. Deze ontwikkeling is toe te schrijven aan een samengaan van verschillende factoren.

De christianisering deed heel wat Germaanse persoonsnamen in vergetelheid raken. Hoewel het tot aan het concilie van Trente (1545-1563) geen verplichting was om een christelijke doopnaam te dragen, werd vaak de voorkeur gegeven aan een naam uit de Bijbel. Hierdoor werden heel wat nieuwe namen geïntroduceerd: Hebreeuwse als *Johannes*, Griekse als *Stefaan* en Latijnse als *Marcus*. De Germaanse namen bleven behouden in zoverre er heiligen met deze namen waren, bijvoorbeeld *Bernard*, verlatijnst tot *Bernardus*. Enkele heiligennamen werden zeer populair: *Johannes*, *Petrus*, *Nicolaus* en *Wilhelmus* voor jongens; *Maria*, *Catharina*, *Margaretha* voor meisjes. Mede door het gebrek aan voldoende heiligennamen kreeg een massa dopelingen dezelfde naam. Het beperkte aantal beschikbare namen vormde een belangrijke oorzaak voor de afbraak van het eennaamsysteem.

Het Germaanse naamgevingssysteem verarmde ook door het proces van vernoeming: de (oudste) zoon kreeg dezelfde naam als de vader. Vernoeming werd een mode bij de middeleeuwse adel. In adellijke families werden bepaalde namen van generatie op generatie overgedragen, bijvoorbeeld *Diederik* bij de Hollandse graven, *Boudewijn* bij de graven van Vlaanderen.

Om zich te onderscheiden van het volk, begon de adel bovendien met het aannemen van een geografische toenaam die het feodale bezit beschreef, bijvoorbeeld *Robrecht van Bethune*. De mode van de tweenamigheid, die bij de sociaal prestigieuze adel ontstond, werd overgenomen door de burgers uit de steden en later door de gewone lieden.

Ook de opkomst van de middeleeuwse steden, eerst in Vlaanderen, daarna in Brabant en Holland, en de toename van de bevolking die daarmee gepaard ging, bespoedigde de overgang naar een tweenamensysteem. De bevolkingsgroei in de steden bij gelijktijdige verarming van het namenbestand deed immers een praktisch naamgevingsprobleem ontstaan: in de volkstalige documenten van de stedelijke en kerkelijke administratie moesten steeds meer mensen eenduidig van elkaar onderscheiden kunnen worden.

Ook het typeren van de medemens op basis van bepaalde eigenschappen en kenmerken deed toenamen ontstaan. Het karakteriseren van de medemens gebeurt niet alleen op grond van zijn afstamming (bijvoorbeeld *Jansen* – eigenlijk Janszoon –, *Willems*, *Luyten*), van zijn herkomst of woonplaats (bijvoorbeeld *Van Brussel*, *Van de Velde*), maar ook op basis van zijn beroep (bijvoorbeeld *Desmet*, *Bakker*, *Cuypers*) of van opvallende fysieke en psychische eigenschappen (bijvoorbeeld *De Wilde*, *De Groot*, *Roobaert*). Deze naamtypes komen overal ter wereld voor, allicht niet minder bij onze voorouders dan elders.

Het ontstaan en de invoering van vaste toenamen verloopt geleidelijk: van zuid naar noord, van stad naar platteland, van de hogere naar de lagere klassen van de bevolking.

In de Zuidelijke Nederlanden zijn er al vanaf de 13de eeuw namen die van vader op zoon of dochter worden overgedragen. In Vlaamse steden als Brugge en Gent hebben de meeste burgers al in de 14de en de 15de eeuw vaste toenamen. In Brabant en Limburg ontstaan vaste namen iets later dan in het graafschap Vlaanderen.

In het Noorden loopt het gewest Holland voorop: in de 16de en 17de eeuw geraakt de vaste achternaam bij de meerderheid van de bevolking ingeburgerd. In de provincies Friesland, Groningen en Drenthe wordt het dragen van een vaste toenaam pas in de 18de en 19de eeuw gemeengoed.

Onze familienamen zijn officieel vastgelegd in de Franse tijd: in België gebeurde dat in 1795, in Nederland in 1811. Iedere burger moest toen verplicht een vaste familienaam laten registreren bij de burgerlijke stand van de gemeente, die door het Franse bewind was ingesteld om een betere persoonsadministratie van de bevolking mogelijk te maken. Familienamen werden toen erfelijk in de vorm waarin ze werden vastgelegd.

Familienamen zijn streekgebonden: vele familienamen komen geconcentreerd voor in een kerngebied in een bepaalde regio, waar de bakermat van de naam ligt. Ze worden door enkele honderden tot duizenden mensen gedragen, bijvoorbeeld de naam *Stoops* in Vlaanderen, de naam *Konijn* in Nederland. Een kleiner aantal zeer gangbare namen als *Van den Berg*, *Peeters*, *Janssen*, *De Jong*, die op verschillende plaatsen tegelijk zijn ontstaan, komen in grote delen van het taalgebied voor. De regionale variatie in familienamen loopt vaak parallel met dialectgrenzen. Familienamen zijn historische taalvormen. Ze weerspiegelen de variatie die er in het oudere Nederlands was.

In tegenstelling tot een familienaam, die men in de regel van zijn vader erft, is de keuze van een voornaam vrij. De voornaam is de meest persoonlijke naam die men heeft. Ouders besteden vaak veel tijd aan de keuze van een voornaam. Doordat kinderen al lang niet meer naar heiligen vernoemd worden, het traditionele vernoemen naar familieleden steeds meer in onbruik raakt en er nauwelijks nog wettelijke beperkingen zijn, is men steeds vrijer in de naamkeuze. Er komen daardoor voortdurend nieuwe voornamen bij en ook op bestaande voornamen wordt volop gevarieerd.

6.1 Prehistorische plaats- en waternamen

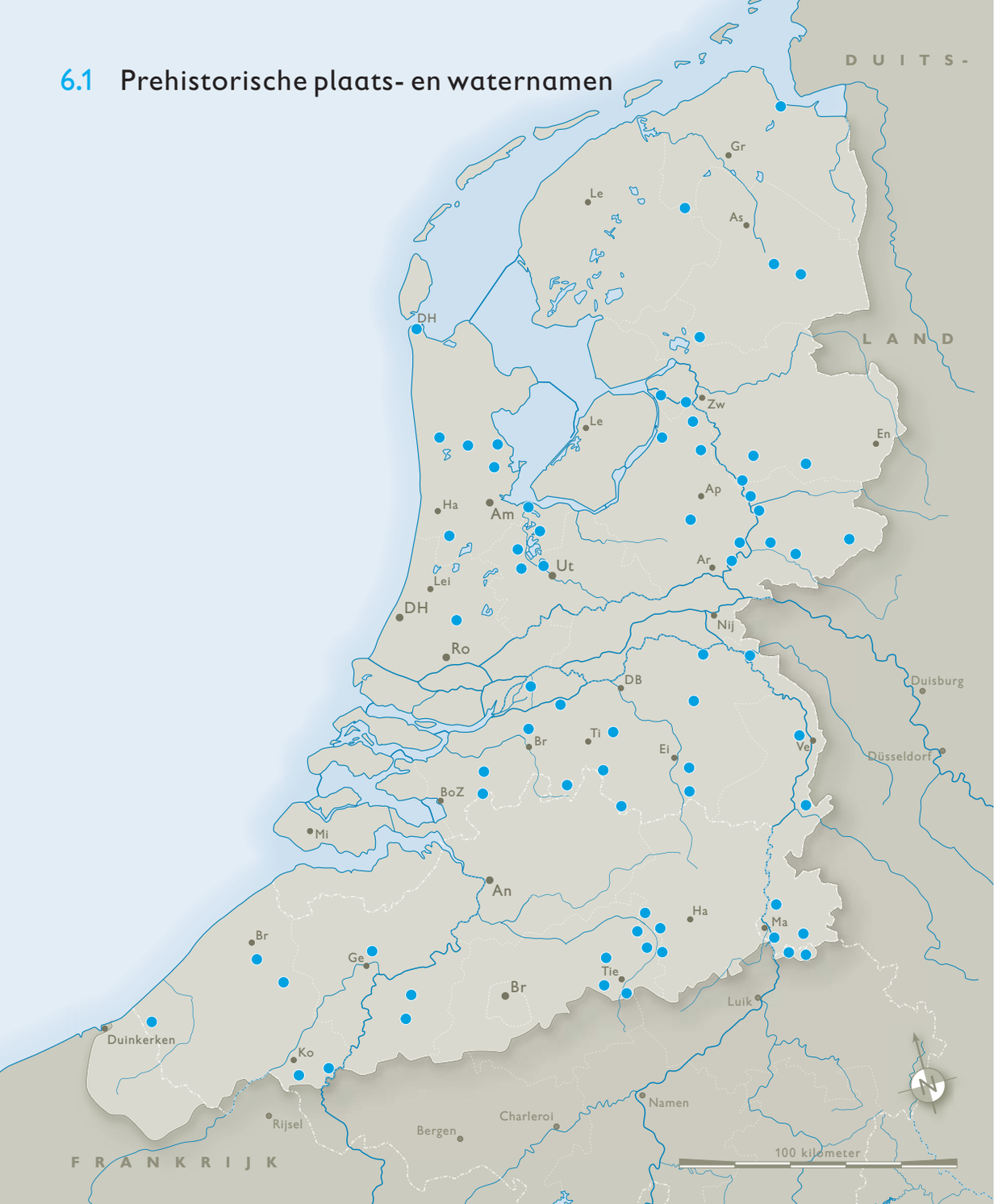

In Zuid-Frankrijk mondt de *Isère* uit in de *Rhône*, in Tsjechië vloeit de *Iser* (Tsjechisch *Jizera*) in de *Elbe*, München ligt aan de *Isar* en in de Vlaamse Westhoek stroomt de *IJzer*. Er is een opvallende naamgelijkenis tussen deze vier waterlopen, die door vier ver van elkaar gelegen landen stromen, waar men bovendien talen uit verschillende taalgroepen spreekt: Germaans, Romaans, Slavisch. Er is een hele reeks riviernamen die taalkundig een sterke gelijkenis vertonen, maar geografisch verspreid zijn over heel Europa. Deze namen moeten zijn ontstaan in de Indo-Europese tijd (zie 1.2) of nog vroeger, want met de elementen uit de talen die tegenwoordig in deze gebieden gesproken worden, zijn ze niet verklaarbaar. Prehistorische waternamen zijn de oudste talige getuigen van de menselijke geschiedenis.

Waternamen zijn weinig veranderlijk; ze blijven immers eeuwenlang aan dezelfde omgeving gebonden. Bij volksverhuizingen werden ze in de regel door de nieuwe bewoners overgenomen. Waternamen behoren tot de conservatiefste groep eigennamen. Vaak zijn het samenstellingen, die bestaan uit een grondwoord en het achtervoegsel *-ara*, *-ana* of *-apa*. Deze elementen zijn in de loop der eeuwen verzwakt tot achtervoegsels, maar oorspronkelijk waren het zelfstandige, betekenisdragende woorden.

Het Indo-Europese element *-ara* betekende 'water, vloeiend'. Het is een enkelvoudige riviernaam in Duitsland (*die Ahr*) en elders (*de Aar*). Ditzelfde achtervoegsel *-ara*, waarmee in de prehistorie het lopende water werd aangeduid, vinden we terug in ons woord *water*, het Latijnse woord *liquor* (vergelijk Nederlands *likeur*) en Grieks *hydoor* (in bijvoorbeeld *hydronymie* 'de leer van de waternamen'). Het grondwoord van prehistorische riviernamen met *-ara* duidde een eigenschap van het water aan, bijvoorbeeld 'het snel stromende water' (*IJzer*, *Isar*, *Iser* en *Isère* < **is-ara*; het sterretje geeft aan dat de vorm nooit is aangetroffen maar gereconstrueerd is), 'het donkere water' (*Demer* < **tem-ara*) of 'het rustig stromende water' (*Samber* < **sam-ara*). Van het achtervoegsel *-ara* blijft enkel *-r* over in bijvoorbeeld de *Voer* en de *Roer*.

Een jonger achtervoegsel waarmee riviernamen gevormd zijn, is *-ana* 'water', met varianten *-ina* en *-ona*, bijvoorbeeld *Seine* < **sequ-ana*, waarin Latijn *sequi* 'volgen'. De naam *Seine* betekent dus iets als 'water met golven die op elkaar volgen'. Samenstellingen met *-ana* zijn soms gevormd met een Germaans woord, bijvoorbeeld *Haine* < **hag-ino*, met als eerste deel Germaans *haag*. De *Haine* is etymologisch dus een rivier waarvan de oevers begroeid zijn met hagen. De naam van de waterloop is overgedragen op de provincie Henegouwen (Frans: *Hainaut*).

De jongste groep waternamen is gevormd met het achtervoegsel *-apa*. Kaart 6.1 toont de verspreiding van de *-apa*-namen in het Nederlandse taalgebied. Meestal wordt *-apa* gecombineerd met een Germaans woord als eerste element, bijvoorbeeld *Gempe* < **gan-apa* met *gan* 'samenvloeiend', vergelijk de gemeente *Gennep*, die op de samenloop van de Maas en de Niers ligt.

Van de prehistorische waternamen zijn vaak nederzettingsnamen afgeleid, bijvoorbeeld *Arnemuiden* 'monding van de Aar', *Leuven* < **lov-ana* 'stad aan het geliefde water' (vergelijk Engels *love*), het landgoed *Gorp* < **gor-apa*, met als eerste deel Germaans *goor* 'slijkerig land', en de gemeentenaam *Gennep*.

6.2 Plaatsnamen uit de Romeinse tijd

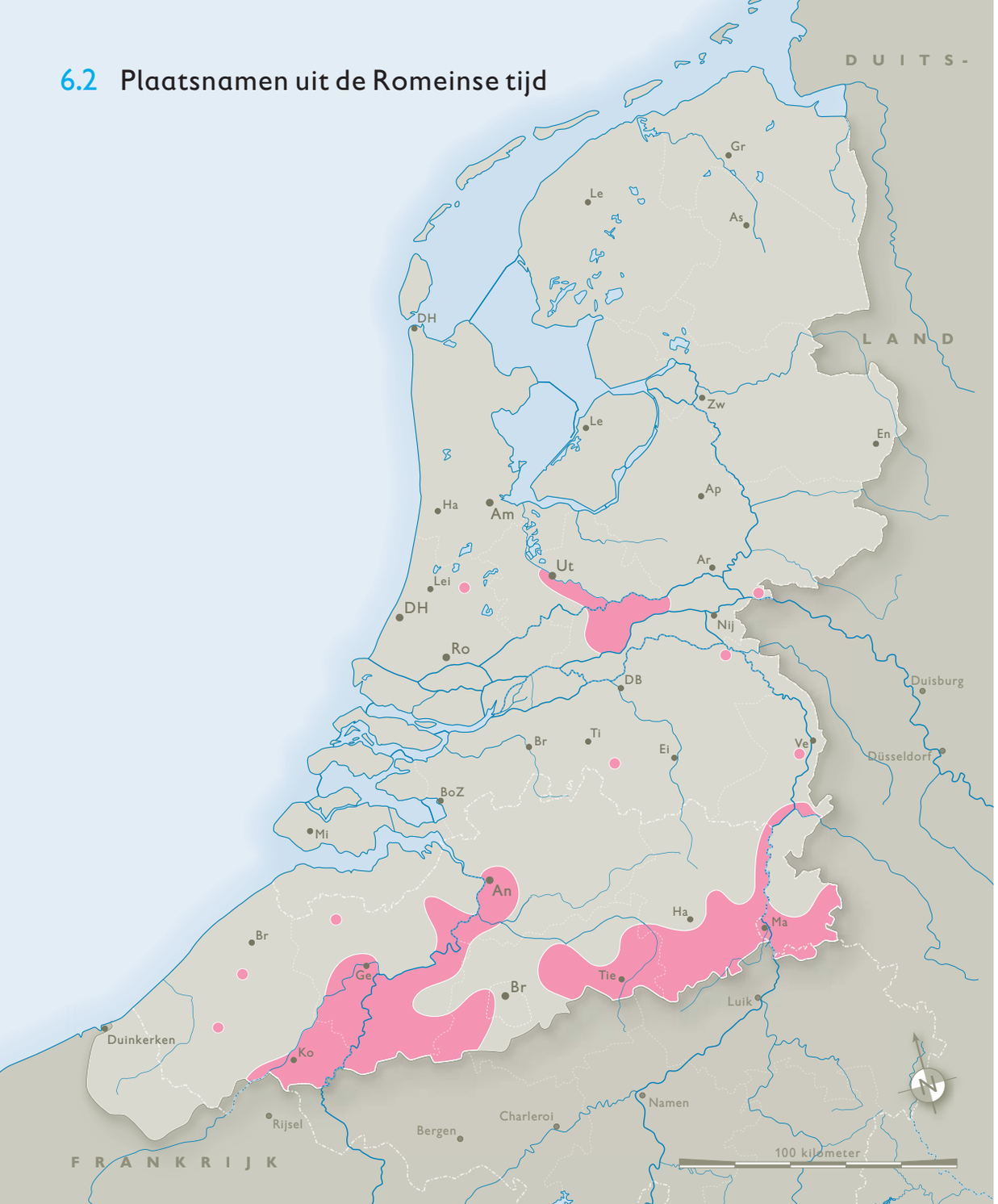

In 58 voor Christus begon de Romeinse veldheer Gaius Julius Caesar de verovering van Gallië, het gebied waar nu Frankrijk, België en Nederland-beneden-de-Rijn liggen, en waar de Kelten en de Germanen vanaf de 2de eeuw voor Christus met elkaar in contact gekomen waren. De Romeinen hebben deze streken vier eeuwen lang bezet. De Rijn vormde de noordgrens van het Romeinse rijk (zie 1.5). De lange Romeinse overheersing heeft sporen nagelaten in de naamgeving. Heel wat inheemse nederzettingsnamen zijn in de Romeinse tijd ontstaan: ze bevatten een Latijns woord of eigennaam en/of een Latijns achtervoegsel. Deze namen werden later overgenomen door de Germanen. De Romeinen hebben vooral in het zuiden van het Nederlandse taalgebied nederzettingen gesticht (zie kaart 6.2).

Een vrij grote groep Gallo-Romeinse nederzettingsnamen bestaat uit een persoonsnaam (doorgaans een Latijnse of een Keltische) en het achtervoegsel *-(i)acum*. De naam van de grondbezitter zit in de plaatsnaam vervat: de persoonsnaam duidt de eigenaar van de plaats aan. Zo heeft de plaatsnaam *Clariacum* 'toebehorend aan een zekere Clarius' aanleiding gegeven tot de plaatsnaamtypes *Clary*, *Cléry*, *Clerques*, *Klerken*. De bezitter was telkens een andere Clarius. De Limburgse gemeentenaam *Montenaken* is opgetekend als *Montenacum*: 'toebehorend aan Montinius', en het Oost-Vlaamse *Moerzeke* gaat terug op **Mauriciacum* 'toebehorend aan Mauricius'. Gallo-Romeinse namen met een Keltische persoonsnaam als eerste element zijn bijvoorbeeld het West-Vlaamse *Aartrijke* < **Arturiacum* 'toebehorend aan Artur', het Oost-Vlaamse *Kemzeke* < **Camasiacum* 'toebehorend aan *Camasius*', en de Nederlands-Limburgse plaats *Blerick*, ontstaan uit **Blariacum* 'toebehorend aan Blarius'.

Het eerste element kan ook een gewoon Latijns woord(deel) zijn, bijvoorbeeld *Wilrijk* < **villariacum* 'nederzetting bij een Romeinse villa'.

Het Gallo-Romeinse achtervoegsel *-(i)acum* verschijnt in het Nederlands als *-ik(e)*, *-eke*, *-aken* of *-ich*. Het was nog in gebruik bij de Germanen, die het soms aan Germaanse woorden hechtten, bijvoorbeeld *Geldenaken*, met als eerste deel Germaans *geld* 'onvruchtbaar'. Als het grondwoord van een *-(i)acum*-naam eindigt op *-r*, kunnen vervormingen tot *-rijk* ontstaan, bijvoorbeeld *Kortrijk*, *Aartrijke*, *Wilrijk*.

Niet alleen vormen met *-(i)acum*, maar ook andere Latijnse woorden zijn in Nederlandse plaatsnamen bewaard. Het Latijnse *traiectus* 'overtocht' bijvoorbeeld leeft voort in *Maastricht* 'overzetplaats over de Maas', in de volksmond meestal verkort tot *Tricht*, en in *Utrecht*, een nederzetting die buiten (Germaans *ūta*) het oude centrum was gelegen. Gemeentenamen als *Kaster*, *Kester* en *Kesteren* gaan terug op het Latijn *castra* 'legerkamp'. Een kleine versterking heette in het Latijn *castellum*, vergelijk de nederzettingsnamen *Kassel* en *Kessel*.

Niet alle Latijnse nederzettingsnamen stammen uit de Romeinse tijd; ze kunnen ook pas in de christelijke tijd ontstaan zijn, toen het Latijn de voertaal van de kerk was. Christelijke namen zijn bijvoorbeeld *Monster* (Westland), *Waasmunster*, *Munstergeleen* en *Munsterbilzen*, waarin *munster* teruggaat op het Latijnse *monasterium* 'klooster', en namen als *Kloosterburen*, *Kloosterzande*: het Nederlandse woord *klooster* is ontleend aan het Latijnse *claustrum*.

6.3 Germaanse plaatsnamen op *-ingen*



Na de Romeinen is het grondgebied van de Lage Landen ingenomen door de Germanen. Germaanse volksstammen die ten noorden van de Rijn woonden, drongen het Romeinse rijk binnen: de Franken over het land vanuit Duitsland, de Friezen langs de Noordzee (zie 1.6). Zij stichtten nieuwe Germaanse nederzettingen in het deel van het huidige Nederland dat beneden de Rijn ligt en in Vlaanderen. Deze grensgebieden van het Romeinse rijk waren sinds de 3de eeuw al verzwakt: enerzijds door de afbrokkeling van het centrale Romeinse staatsgezag en de terugtrekking van de Romeinse troepen uit de grenszone, anderzijds door herhaaldelijke raids en plundertochten van Frankische roversbenden. In 406 stortten de laatste resten van het Romeinse bestuur in Noord-Gallië ineen als gevolg van massale Frankische invallen over de Rijn bij Mainz en Keulen. De Franken stootten verder naar het zuiden door en hadden tegen 500 al bijna heel Gallië in handen, dat voortaan *Francia* – Frank(en)rijk – zou worden genoemd. Op de resten van het West-Romeinse rijk vestigden zij een sterk Frankisch Rijk, waarvan de Lage Landen deel uitmaakten.

De Germanen voerden hun eigen naamgevingssysteem in in de gebieden die door hen gegermaniseerd zijn. Aan de vroege Germaanse tijd (5de eeuw) herinneren nederzettingsnamen die eindigen op *-ingen*. Net zoals bij de Romeinse namen op *-(i)acum* bestaan deze namen uit een persoonsnaam plus het achtervoegsel *-ingum* (derde naamval meervoud), dat een plaatsaanduidende betekenis heeft. De bewonersnaam verwees naar de persoon die de nederzetting stichtte en zijn getrouwen. De Germanen hebben het Gallo-Romeinse naampatroon als het ware in hun eigen taal gekopieerd.

Enkele voorbeelden zijn *Kuringen* < **Kuringum* 'bij de lieden van Kuri', *Hoepertingen* < **Huguberhtingum* 'bij de lieden van Hugubert', *Vlamertinge* < **Flamaberhtingum* 'bij de lieden van Flamabert', *Amerongen* < **Amarungum* 'bij de lieden van Amaro' en *Wageningen* < **Waganungum* 'bij de lieden van Wagano'.

Het achtervoegsel *-ingen* komt in het hele Germaanse gebied voor, maar ook in grote delen van België en Frankrijk, onder Germaanse invloed. Het is nog te herkennen in de namen van oude dynastieën zoals de *Merovingen* en de *Karolingen*. In Romaanse nederzettingsnamen verschijnt *-ingen* als *-ange*, bijvoorbeeld *Martelange* = *Martelingen*, *Havelange* = *Havelingen*.

In het Fries is het achtervoegsel in principe veranderd in *-ens*, zoals in *Stiens*, *Húns*, *Wûns*/*Wons*, *Waaksens*. In een enkel geval laat de Nederlandse versie van een naam nog het oudere *-ingen* zien, zoals in *Harlingen*, Fries *Harns*.

6.4 Germaanse plaatsnamen op *-heem*

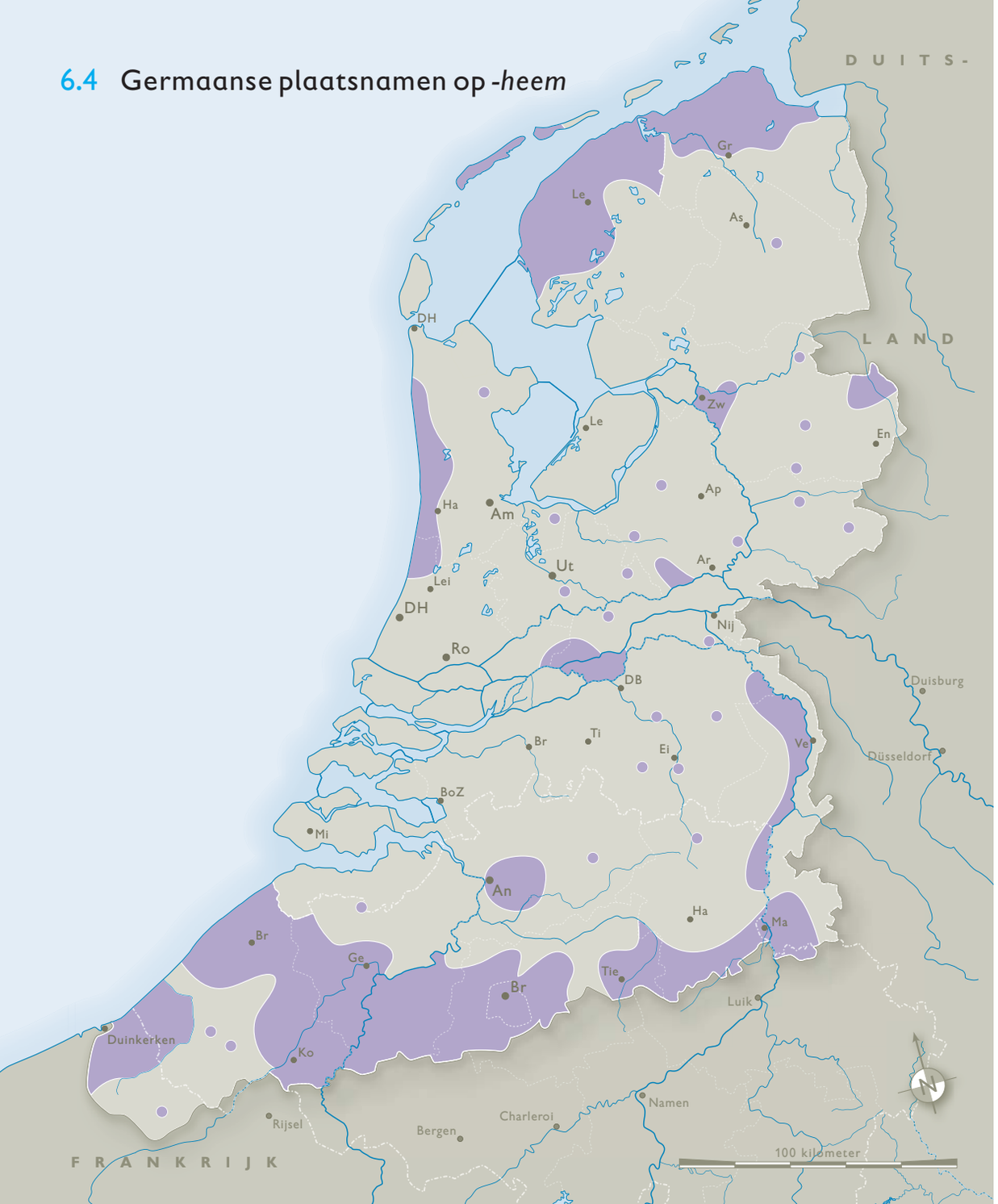

Iets jonger dan het type op *-ingum* zijn de nederzettingsnamen die zijn gevormd met *-inga + haim*. De afleiding met *–inga-haim* is in de 6de eeuw ontstaan als een nieuwe namenmode. In bepaalde gewesten was dit naamtype zo productief dat ook de 5de-eeuwse namen op *-ingum* werden omgevormd tot *-inga-haim*-namen. Het eerste element is een persoonsnaam, die de bezitter aanduidt. Na het achtervoegsel *-inga* (tweede naamval meervoud) volgt het Germaanse woord *haim* 'heem, woning'. Deze namen betekenen dus 'de woning met toebehoren van een persoon en de zijnen'. De *-heem*-namen duidden aanvankelijk een afgezonderd hof met landerijen aan. Later kon het een gehucht of een dorp worden (rangverheffing), maar het kon ook degraderen, zodat enkel de naam van een stuk land, een weg, een gracht nog herinnert aan de vroege aanwezigheid van de Germanen. Voorbeelden van dit type Germaanse nederzettingsnaam zijn *Kuregem* < **Kuringa-haim* 'woning van de lieden van Kuri', *Adegem* < **Addinga-haim* 'woning van de lieden van Addo', *Erwetegem* < **Hariwitinga haim* 'woning van de lieden van Hariwit', *Zottegem* < **Sutinga haim* 'woning van de lieden van Suto' en vele andere, vooral Vlaamse gemeentenamen. *Heem* kon ook meteen na de persoonsnaam volgen, bijvoorbeeld Fries *Jelsum* < **Hailis haim* 'woonplaats van Heile'.

Het eerste element kon ook een soortnaam zijn, gevolgd door *heem*, bijvoorbeeld *Veltem* < *veld* + *heem*, *Houthem* < *hout* + *heem* en de vele plaatsnamen *Berchem* < *berg* + *heem*. Deze namen vormen een jongere laag nederzettingsnamen.

De uitgang *-(inga)-haim* verschijnt vaak in een afgesleten vorm: *ingahaim* > *-egem*, *haim* > *-hem*, *-em*. Het verschil tussen beide types is in de moderne naamvormen niet altijd meer duidelijk, maar het blijkt wel uit de oudste vindplaatsen.

In het Nederlands-Friese kustgebied verschijnt *-(inga)-haim* als *-(e)gom*, *-(e)gum* of *-um*, bijvoorbeeld *Hillegom*, *Reinegom*, *Beetgum*/*Bitgum*, *Firdgum*, *Rinnegum*; *Blessum*, *Jellum*, *Akkrum*. In het Nederlands-Friese binnenland en in Limburg is *-(inga)-haim* vaak vervormd tot *-(i)kom*, *-(i)kum*, bijvoorbeeld het Vlaamse *Broekom* (bij Tongeren) versus *Broechem* (bij Antwerpen) en de Nederlandse plaatsnamen *Blaricum*, *Berlikum*, *Beusekom*, *Deutekom*, *Renkum*. De schrijftaalvorm van sommige van deze namen verraadt nog hun herkomst uit *-inga-heem*: *Beusichem*, *Doetinchem* en *Erichem*, *Woudrichem*.

De *-inga-haim* en *-haim*-namen gaan terug op de periode van de Frankische kolonisatie van de Lage Landen: ze duiden de plaatsen aan die tijdens de grote volksverhuizingen (zie 1.6) onmiddellijk bewoond konden worden. In deze vanouds collectieve nederzettingen werd de beschikbare grond aan familiale groepen toegewezen, met een naamgeving volgens een systematisch patroon. De Germanen vestigden zich het eerst in de vruchtbaarste gebieden: in Zuid-Vlaanderen en West-Brabant, in Haspengouw, Noord-Frankrijk en Artesië; in het Friese kustgebied en langs de Nederlandse rivieren: hier vindt men het grootste aantal *-heem*-namen.

De Germaanse naamgeving met *-(inga)-haim* is verschillende eeuwen productief geweest. De eerste nederzettingen zijn ontstaan in de 6de eeuw, de laatste in de 10de eeuw, denk aan het dorpje *Vlissegem* in de West-Vlaamse polders, een streek die pas na het terugtrekken van de Noordzee bewoonbaar werd.

6.5 *Monde* / *muiden* en andere Germaanse waternamen

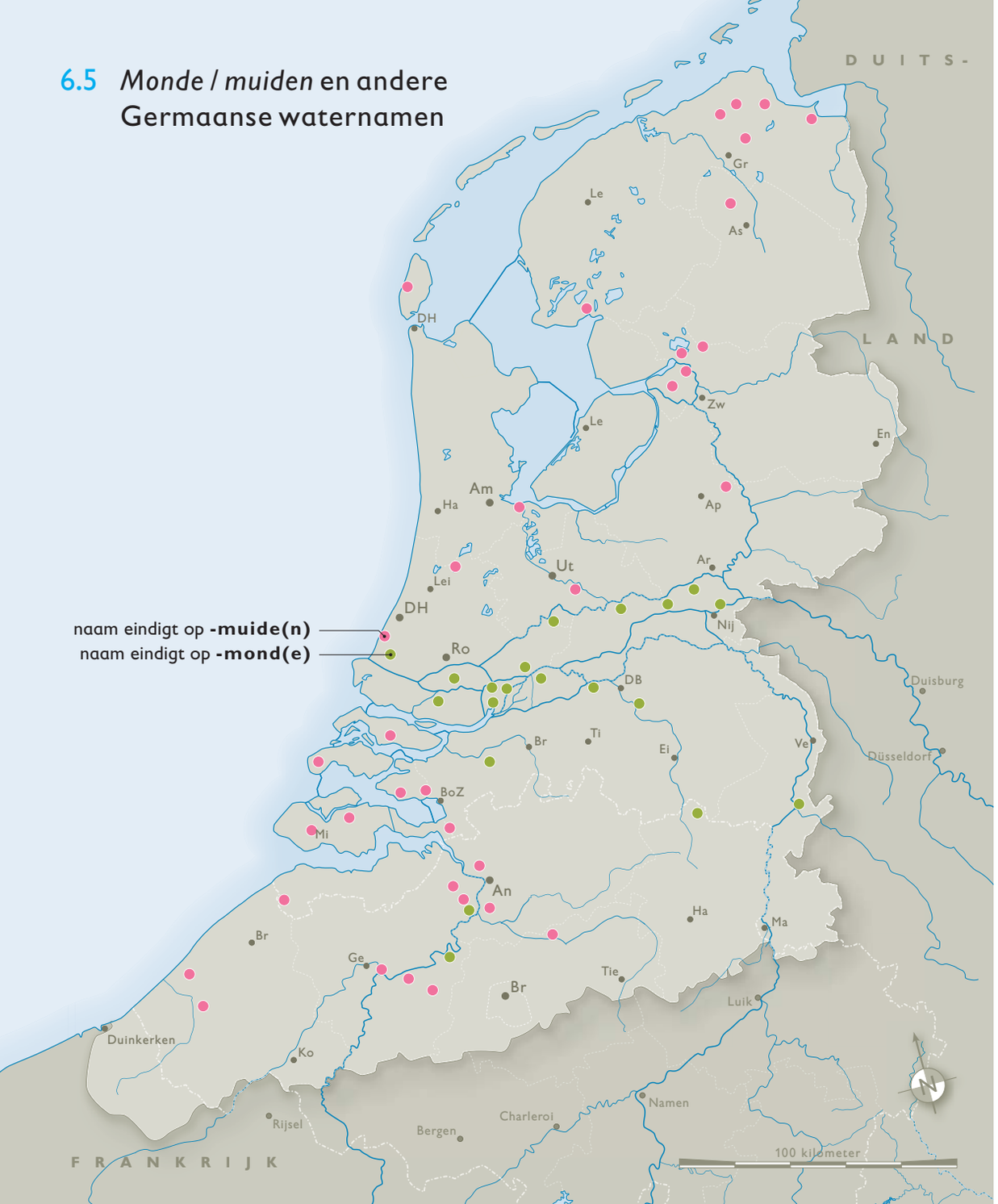

De plaats aan het einde van een waterloop, waar een beek uitmondt in een rivier, of een rivier in de zee, noemt men de monding. De plaatsen waar twee waterlopen samenvloeiden of een kleine waterloop in een grotere stroomde, waren meestal zeer vruchtbaar; daarom waren het geliefkoosde oorden om er zich te vestigen.

De meeste plaatsnamen met als tweede element *monde* of *muide* met de betekenis 'monding' liggen nabij de rivier die in het eerste element genoemd wordt, denk maar aan gemeentenamen als *Rupelmonde*, *Dendermonde*, *Roermond*, *IJmuiden*, *Arnemuiden* enzovoort. *Mond* in plaatsnamen kan ook 'vluchtheuvel' of 'versterkte heuvel' betekenen, bijvoorbeeld *Urmond*, in 1153 opgetekend als *Ouermuonte*, of als naam voor een veenkanaal gebruikt zijn, bijvoorbeeld *Eerste*/*Tweede Exloërmond*. Alleen de plaatsnamen waarin *mond* 'monding' betekent, zijn ingetekend op de kaart.

De variatie *monde*/*muiden* is geografisch bepaald: de *monde*-namen komen in het binnenland voor, de *muide*-namen vinden we veeleer in het kustgebied. In de Germaanse kustdialecten is de *n* na de klinker weggevallen, die ter compensatie lang geworden is, vergelijk Engels *mouth* tegenover Nederlands/Duits *mond*/*Mund*. De vorm zonder *n* is een Noordzeegermaanse vorm: op de kusten van de Noordzee onderhielden Friezen, Angelen en Saksen contact met elkaar, waardoor bepaalde gemeenschappelijke taalverschijnselen ontstonden die 'Noordzee-Germaans' werden genoemd. De vorm met *n* kenmerkt het Continentaalgermaans, de taal van de Frankische volksstammen die het Europese continent veroverd hadden. De Nederlandse standaardtaal is grotendeels gebaseerd op de Frankische dialecten, maar in deze standaardtaal zijn ook enkele Noordzeegermaanse elementen doorgedrongen. Andere voorbeelden van deze tegenstelling zijn Nederlands/Engels *vijf*/*five* tegenover Duits *fünf* (zie 1.9), Engels *us* tegenover Nederlands/Duits *ons*/*uns*, Engels *goose* tegenover Nederlands/Duits *gans*/*Gans*, maar de Zeeuwse plaatsnaam *Goes*.

Ook tal van andere Germaanse waternamen zijn in nederzettingsnamen bewaard. Het typisch Germaanse grondwoord **-ahwo*, verwant met Latijn *aqua* 'water', verschijnt in het Nederlands in drie varianten: *aa*, *ee* of *ij*, bijvoorbeeld *Bredenee* > *Bredene* en *Breda* (allebei 'het brede water'), *Zieriksee* (< **Siric* + *ee* 'het water van Siric') en *IJmuiden* ('monding van het IJ').

Ook de waternamen *beek* en *vliet* zijn vaak op nederzettingen overgedragen, denk maar aan gemeentenamen als *Itterbeek*, *Dilbeek*, *Harelbeke*, *Hilvarenbeek* en *Biervliet*, *Zandvliet*.

Voorbeelden van namen van stilstaand water die in gemeentenamen overgeleverd zijn, zijn *meer*, *ven* en *bron*, bijvoorbeeld *Meerkerk*, *Meerhout*; *Venlo*, *Venhorst*; *Born*, *Elsenborn*.

Een doorwaadbare plaats in de rivier werd *voort*/*voorde* of *wad* genoemd. Het eerste element van *voorde*-namen is vaak een diernaam, vergelijk het Engelse *Oxford*, het Nederlandse *Koevoorde* en het Duitse *Schweinfurt*: het was de plaats waar men met de ossen, koeien of varkens het water overstak.

Vooral in Nederland zijn nederzettingsnamen met *-dam* courant, genoemd naar de wallen die men opwierp tegen het water, bijvoorbeeld *Edam* 'dam in het water', *Amsterdam* < *Amstelredam* 'dam in de Amstel', *Rotterdam* 'dam in de Rotte'. Daarnaast komen ook veel namen met *-dijk* voor: *Moerdijk*, *Dijkhuizen*, *Ellewoutsdijk*, *Korendijk*, *Langedijk*.

6.6 De historische betekenis van familienamen

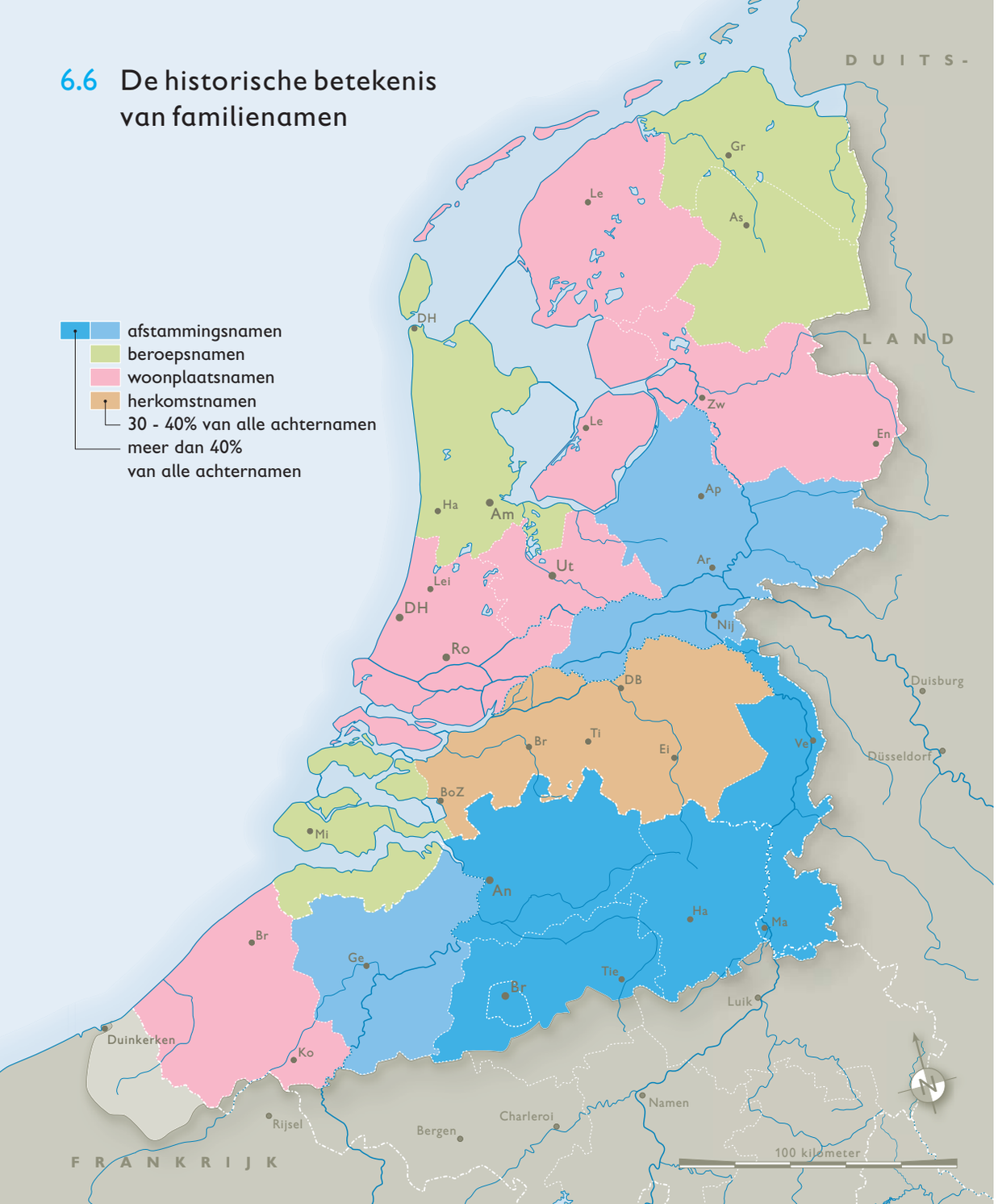

Haast alle eigennamen zijn ontstaan uit soortnamen. Aanvankelijk hadden ze dezelfde betekenis als deze soortnamen: de eerste drager van de naam *Timmerman* was ongetwijfeld een timmerman; in een nederzetting die men *Zevenhuizen* begon te noemen, stonden aanvankelijk zeven huizen. Maar op het ogenblik dat een soortnaam eigennaam werd, ging de letterlijke betekenis verloren: de heer *Debacker* hoeft geen bakker te zijn, de familie *Molenaar* maalt al lang niet meer. En in de gemeente *Zevenhuizen* staan intussen duizenden woningen.

Traditioneel worden familienamen op grond van hun historische betekenis in vijf typen onderverdeeld: afstammingsnamen (bijvoorbeeld de vadersnaam *Janssen*, eigenlijk *Janszoon*), beroepsnamen (zoals *Bakker*, *Smid*), eigenschapsnamen (zoals *De Jong*, *De Wit*), woonplaatsnamen (zoals *Van Acker*, *Verhoeven*) en herkomstnamen (zoals *Van Schaik*, *Van Keulen*).

Er bestaan regionale verschillen in het voorkomen van namen behorend tot de vijf typen. Op basis van de honderd frequentste namen per provincie is bepaald welke groep in iedere provincie de frequentste is.

In Vlaanderen zijn afstammingsnamen het frequentst. In vier van de vijf Vlaamse provincies (Limburg, Antwerpen, Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen) vormen deze namen de grootste groep. Absolute uitschieters zijn de provincies Limburg (56 procent) en Vlaams-Brabant (50 procent), waar (meer dan) de helft van de honderd frequentste namen een vaders- of moedersnaam is. Ook in de provincie Antwerpen is dit percentage bijzonder hoog (43 procent). In Oost-Vlaanderen is dit type met 32 procent minder dominant dan in de oostelijke helft van Vlaanderen. Het aandeel afstammingsnamen neemt in Vlaanderen van oost naar west af: in West-Vlaanderen heeft een ander type namen de overhand, namelijk de woonplaatsnamen (35 procent).

In Nederland is het beeld heel wat gevarieerder. De zuidoostelijke provincies Limburg en Gelderland sluiten aan bij het uitgestrekte oostelijke Vlaamse gebied met een overwicht aan afstammingsnamen (Limburg: 56 procent, Gelderland: 35 procent). Opvallend is dat de Nederlandse provincie Limburg een even hoog percentage heeft als Belgisch-Limburg, namelijk 56 procent: het toont de historische eenheid van deze regio binnen de Lage Landen aan.

Een dergelijk verband geldt niet voor het historische hertogdom Brabant: Noord-Brabant heeft naamkundig een heel eigen karakter: het is de enige provincie waarin de herkomstnamen het frequentste naamgevingsmotief vormen (30 procent).

In alle andere Nederlandse provincies voeren ofwel de beroepsnamen ofwel de woonplaatsnamen de rangschikking aan: beide naamtypen bereiken overal waarden van ruim 30 procent. In Zuid-Holland (33 procent), Utrecht (34 procent), Flevoland (33 procent), Overijssel (34 procent) en Friesland (39 procent) domineert de verwijzing naar de woonplaats van de eerste naamdrager als naamgevingsmotief; in Groningen (36 procent), Drenthe (30 procent), Noord-Holland (36 procent) en Zeeland (30 procent) heeft de referentie aan diens beroep, ambt of stand het vaakst een familienaam doen ontstaan. De groep van de eigenschapsnamen vormt in geen enkele provincie het frequentste naamgevingsmotief.

6.7 De familienamen *Van Dijk* en *Van Dijck*

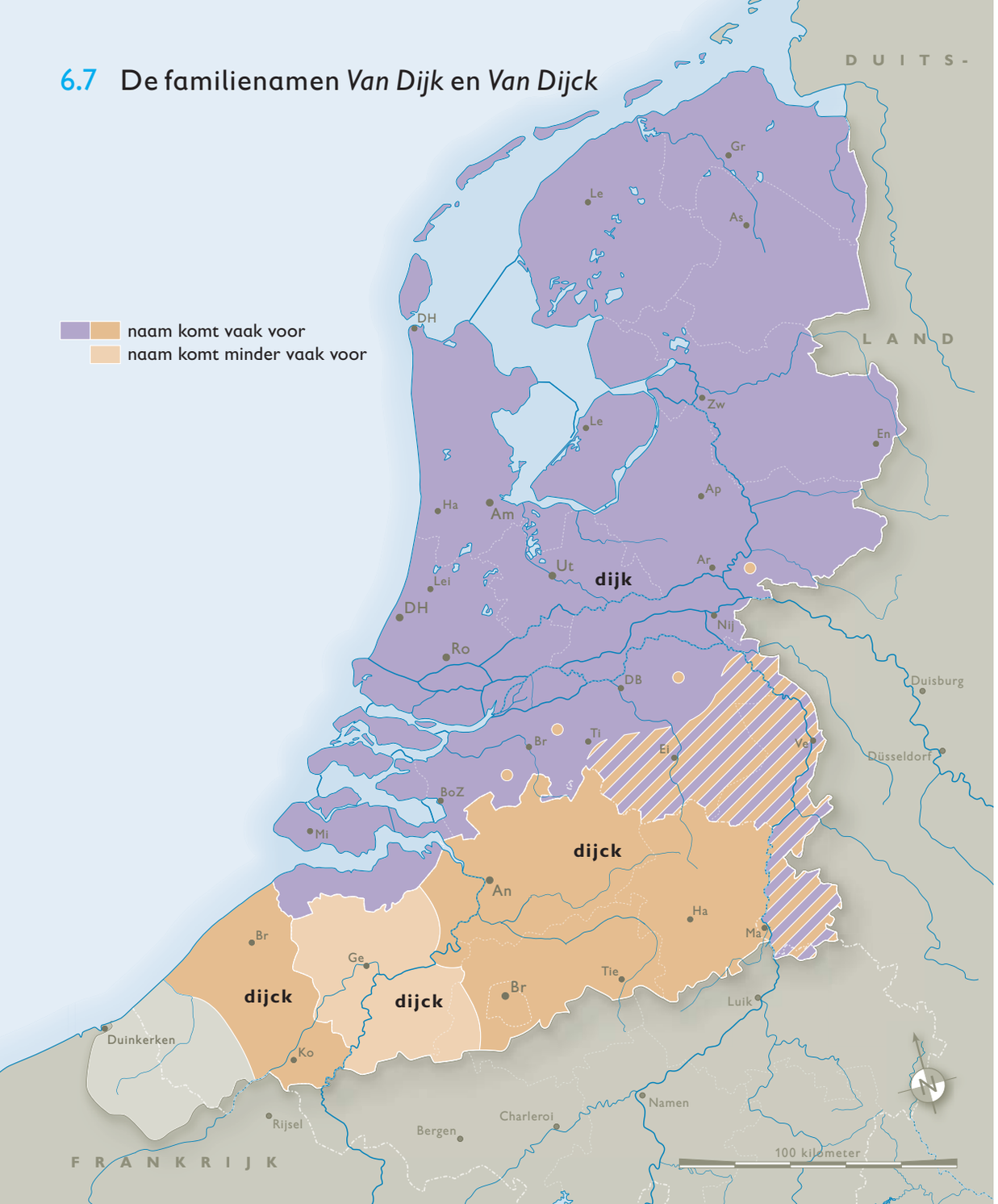

De spelling van de Belgische familienamen ziet er ouderwetser uit dan de schrijfwijze van hun Nederlandse tegenhangers. Neem bijvoorbeeld de volgende namenparen: *Van Dijck/Van Dijk*, *Cuypers/Kuiper*, *Claessen/Klaassen*, *De Graef/De Graaf*, *Vandenberghe/Van den Berg*, *Somers/Zomer*, *De Craecker/De Kraker*. De eerste naam is zonder moeite als de Belgische schrijfvariant te herkennen, de tweede als de Nederlandse. De medeklinker *k* bijvoorbeeld wordt in België in familienamen in de regel weergegeven met *ck*, in Nederland met *k*, zowel in het begin, in het midden als aan het einde van namen, vergelijk bijvoorbeeld *Custers/Koster*, *Dedecker/Dekker*, *Van Dijck/Van Dijk*. De verbinding *ks* wordt in België met *ckx* geschreven, in Nederland met *ks*, vergelijk *Hendrickx/Hendriks*, *Dierckx/Dierks*. Bij de klinkers valt de verschillende spelling van de lange *a* op: in België: *ae*, in Nederland: *aa*, vergelijk *Claes/Klaas*, *Dehaene/Haan*, *Adriaens/Adriaans*, *Maes/Maas*. De tweeklank *ui* verschijnt in Belgische familienamen in de regel als *uy*, in Nederland als *ui* of als *uij*, bijvoorbeeld *De Bruyne/De Bruin/De Bruijn*. Op deze kaart zijn alle familienamen die het grondwoord *dijk* bevatten, samengebracht: *Van Dij/y(c)k*, *Dij/y(c)kmans*, *Dijkstra*, *Ten Dij(c)k*, *Op de Dij(c)k* enzovoort. De grens tussen de spelling met *k* of *ck* valt in hoofdzaak samen met de staatsgrens tussen België en Nederland, behalve in het zuidoosten: Nederlands-Limburg en het oosten van Noord-Brabant zijn een menggebied – naast de frequentere *k*-vormen komen hier ook spellingen *ck* voor. Ook voor spellingen als *c*/*k*, *uy*/*ui*, *ae*/*aa*, *gh*/*g*, *s*/*z* enzovoort in familienamen vormt de staatsgrens een naamgeografische grens. Deze systematische Belgisch-Nederlandse spellingverschillen zijn het gevolg van administratieve maatregelen die met een tijdsverschil van ruim vijftien jaar zijn genomen. De spelling van de Belgische familienamen is door de Fransen vastgelegd in 1795, toen de zuidelijke schrijftaal nog heel wat regionale eigenaardigheden bevatte. Deze zijn in de spelling van de familienamen bewaard. In Nederland, dat later onder het Franse bewind is gekomen dan België, kwam de verplichting om een vaste familienaam te laten registreren pas zestien jaar later, in 1811. In Nederland was intussen in 1804 de spelling Siegenbeek ingevoerd, waarmee de spelling van het Nederlands voor het eerst officieel werd genormeerd. Voor de schrijfwijze van de familienamen richtte men zich naar de spellingregels van Siegenbeek; daarom sluit de spelling van de Nederlandse familienamen vrij goed aan bij de spelling van de standaardtaal nu. Nederlands-Limburg is als gevolg van zijn politieke geschiedenis minder beïnvloed door de officiële noordelijke spelling; daarom treedt er hier een vermenging van de Belgische en Nederlandse schrijfwijzen op. Nederlands-Limburg heeft langer bij het Zuiden gehoord dan de rest van Nederland. De Staatse Landen aan de Maas, die in 1795 door de Bataafse Republiek aan Frankrijk waren afgestaan, maakten deel uit van de Oostenrijkse Nederlanden, die in 1794 door de Fransen waren veroverd. In 1795, vroeger dus dan in de rest van Nederland en vóór de spellingregeling van Siegenbeek, werd in deze gebieden de burgerlijke stand ingericht, die de burgers verplichtte de schrijfwijze van hun naam te laten vastleggen.

6.8 De namen *De Wolf* en *Dewulf*

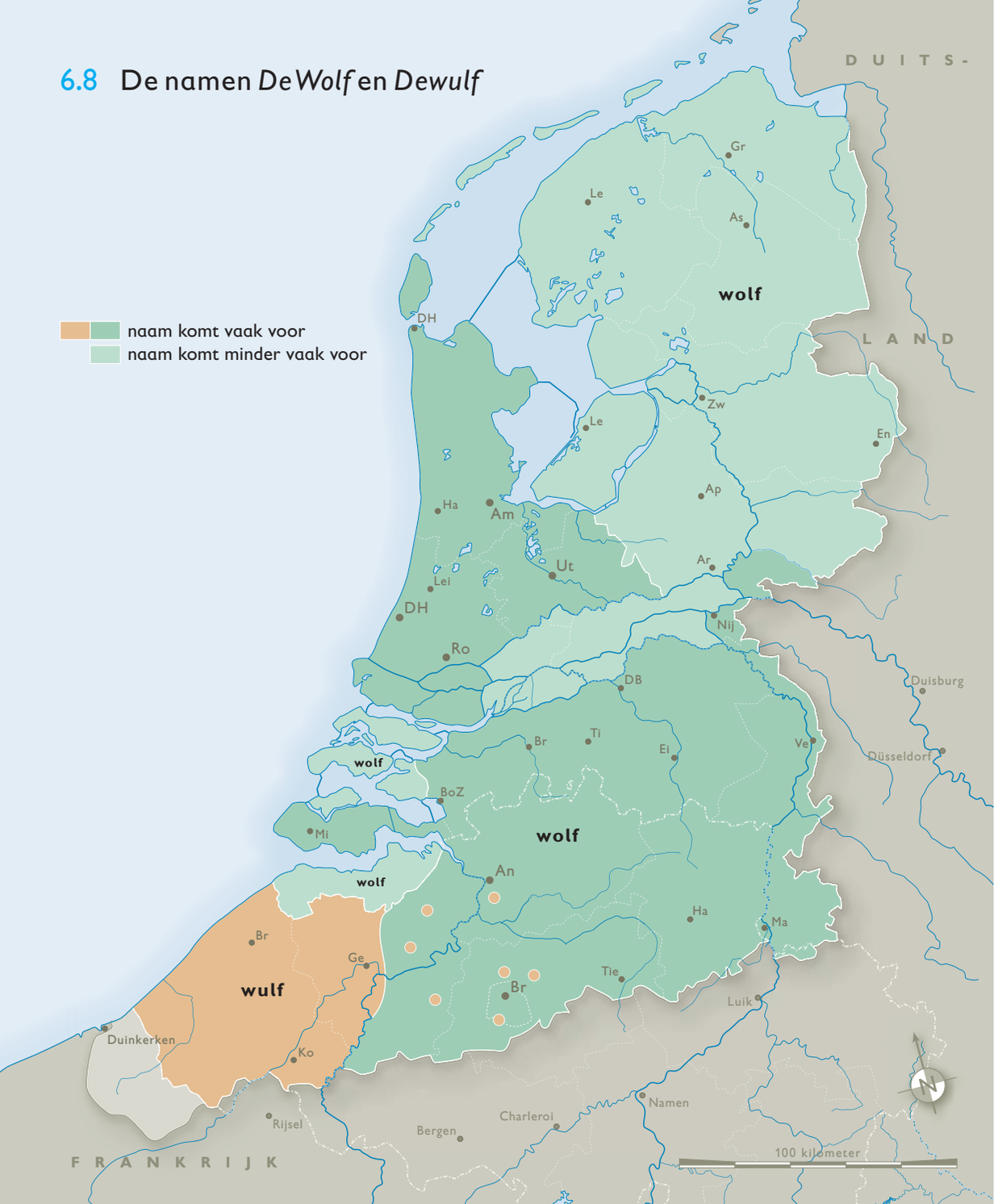

Onze familienamen zijn ongeveer tweehonderd jaar geleden, onder het Franse bewind, wettelijk vastgelegd. De Belgische familienamen zijn gefixeerd in 1795, de Nederlandse in 1811. Sindsdien kunnen ze niet meer veranderen, tenzij men een gegronde reden heeft om een naamswijziging aan te vragen. Familienamen zijn versteende, historische taalvormen, die een ouder taalstadium weerspiegelen dan de soortnamen waarmee ze zijn gevormd. In de periode waarin de familienamen zijn ontstaan, bestond het Nederlands uit een verzameling dialecten. De moderne familienamen geven inzicht in de klankstructuur van die vroegere dialecten. Met de soortnaam *bakker* bijvoorbeeld zijn de beroepsnamen *De Backer*, *Bakker* en *Beckers* gevormd: de dialectische uitspraakvarianten *a* en *e* zijn in de familienamen bewaard.

Hoewel belangrijke klanktegenstellingen in de dialecten in de regel tot uiting komen in de familienamen, vallen de klankgrenzen tussen de dialecten niet noodzakelijk precies samen met die in de overeenkomstige familienamen. De familienamen evolueren immers al tweehonderd jaar niet meer. De moderne dialecten daarentegen, mondelinge vormen van taal, hebben zich al die tijd vrij kunnen ontwikkelen.

In de familienamen gevormd met de soortnaam ‘wolf’ komen vormen voor met de klinker *o* (zoals in de namen *De Wolf*, *Wolfs*, *Swolfs*) naast die met de klinker *u* (in *Dewulf*). De naam *Dewulf* domineert in een zuidwestelijk Vlaams gebied dat zich oostwaarts tot voorbij Gent uitstrekt. Overal elders in het taalgebied zijn de familienaamvarianten met *o* verspreid.

Vergelijking van de familienaamkaart met de dialectkaart toont een opvallend verschil. De verspreiding van de *u* blijft in de dialecten beperkt tot de Franse en de Belgische Westhoek. Elders in West- en Oost-Vlaanderen is *wulf* al vervangen door standaardtalig *wolf*, doordat de klankvorm via de school al heel vroeg aan jonge Vlaamse dialectsprekertjes opgedrongen is. De familienamen geven in dit geval dus een oudere toestand weer dan de moderne dialecten.

Bij het vergelijkbare woord ‘bos’ sluiten dialecten en familienamen nauwer bij elkaar aan. De familienaam *Vandenbussche* overheerst in de provincie West-Vlaanderen; overal elders komen de vormen *Vandenbosch*, *Van den Bos* voor. Dit komt overeen met de vormen in de dialecten: het West-Vlaams en het Frans-Vlaams hebben *u*: ‘bus’. In alle andere dialecten wordt ‘bos’ met *o* uitgesproken.

6.9 De namen *Koster*, *Kuster*, *Keuster* en *Kuister*



De klinker in de familienaam *Koster* kent vier varianten als gevolg van klankontwikkelingen die in verschillende regio's hebben plaatsgevonden: *Koster*, *Kuster*, *Keuster* en *Kuister*. De laatste twee zijn secundair ontstaan uit *Kuster*.

In de Nederlandse dialecten komen de vormen met *o* in de westelijke helft van het taalgebied voor, de overige varianten zijn oorspronkelijk in de oostelijke helft ervan. Op de familienamenkaart tekent zich in het westen van Vlaanderen een homogeen *o*-gebied af: *De Coster*. Het zuidoosten van het taalgebied, tot aan de grote rivieren, vertoont *Kuster*, *Ceusters*, *Cuysters*. De *eu* staat het sterkst in de provincies Vlaams-Brabant en Antwerpen; de *ui* in het westen van Noord-Brabant. De beide Limburgen en het oosten van Noord-Brabant en Gelderland vormen een *u*-gebied. De *o*-vormen in dit gebied kunnen oude spellingen zijn voor *u*. In het noorden van Nederland treedt vermenging van beide varianten *o* en *u* op. In de Randstad Holland domineren de *o*-spellingen, maar komen ook vele vormen met *u* voor. Het noordoostelijke *u*-gebied is sterk door de *o* uit de standaardtaal geïnfiltreerd.

Vergelijking van dialect- en familienamenkaart toont drie verschillen. Ten eerste is de standaardtalige *o* ook in de dialecten van het noordoosten doorgedrongen, maar in mindere mate dan bij de familienamen het geval is. Ten tweede vormt het westen van Nederland dialectologisch een homogeen *o*-gebied, terwijl de Randstedelijke familienamen zowel *o* als *u* hebben. De vermenging van beide types is vermoedelijk aan migratie naar de grote steden toe te schrijven. Ten derde reikt de *o*-klinker in de Vlaamse familienamen verder naar het oosten dan in de dialecten.

Het komt vaker voor dat in Vlaanderen de klinker van de familienamen nauw aansluit bij de dialecten of een oudere toestand weerspiegelt, waar in Nederland die overeenstemming minder uitgesproken of zelfs onbestaande is. Net zoals de spelling ervan, is de klankvorm van de Nederlandse familienamen bij hun vastlegging in 1811 in zekere mate aangepast aan de standaardtaal. De standaardisering van het Nederlands was in het begin van de 19de eeuw in Nederland verder gevorderd dan in Vlaanderen. De streektalige klanken zijn er in de officiële familienaamvormen minder vaak behouden dan in Vlaanderen.

Ook de ouderdom van de familienamen speelt een rol. Het is bekend dat de noordoostelijke provincies met het aannemen van erfelijke familienamen later waren dan de overige delen van het taalgebied. Dat kan verklaren waarom de *Kusters*-vormen zich in Nederlands-Limburg en Noord-Brabant hebben kunnen doorzetten, tegen de standaardiseringstendens in: ze waren al langer in de schrijftaal bekend.

Het verschil tussen dialectvormen en familienamen vloeit ten slotte ook voort uit hun mondeling respectievelijk schriftelijk karakter. De dialectuitspraak van familienamen heeft de officiële bevolkingsregisters niet altijd gehaald: in een aantal gevallen door gebrek aan voldoende tekens om de dialectklanken te spellen en conventies daarover, in andere gevallen misschien omdat het gezinshoofd of de ambtenaar van de burgerlijke stand de streektalige uitspraak niet deftig genoeg vond staan voor een familienaam.

6.10 De familienamen *De Groot* en *De Groote*



De meeste Nederlandse zelfstandig naamwoorden eindigen op een medeklinker, bijvoorbeeld *straat*, *bloem*, *kerk*, *vink*, *mus*, *ridder*, *rechter*, *letter.* In het Middelnederlands eindigden deze zelfstandige naamwoorden op een onbeklemtoonde klinker, de zogenoemde 'sjwa': *straete*, *bloeme*, *kercke*, *vincke*, *mussche*, *riddere*, *rechtere*, *lettere.* In de loop van de 13de eeuw viel deze klinker aan het woordeinde echter weg, niet alleen bij naamwoorden, maar ook bij andere woordsoorten zoals voorzetsels, werkwoorden, telwoorden. Dit gebeurde niet meteen in de hele woordenschat, maar verspreidde zich langzaam over steeds meer groepen woorden. Dit proces is al zeven eeuwen aan de gang, maar is in de Nederlandse dialecten nog niet voltooid: in sommige dialecten is de slot-*e* in zelfstandige naamwoorden tot op heden bewaard: in een zuidwestelijk gebied, dat West- en Oost-Vlaanderen en Zeeland omvat, en een noordoostelijk gebied, dat Overijssel, Stellingwerf en een deel van Groningen, Drenthe en Gelderland beslaat.

De verspreiding van Nederlandse en Vlaamse familienamen met en zonder slot-*e* stemt niet exact overeen met de verdeling van beide varianten in de moderne dialecten. In het zuidwestelijke gebied is de *-e* bewaard gebleven in woorden en óók in familienamen, maar in het noordoostelijke gebied is bij familienamen de eind-*e* vaak weggevallen, terwijl hij in de dialectwoordenschat is behouden. De vogelnaam *vink* bijvoorbeeld, in het Middelnederlands *vincke*, heeft in het zuidwesten zijn eind-*e* in de regel behouden, maar in het noordoosten treedt vermenging van de familienaamvormen *Vink* en *Vinke* op. Een vergelijkbaar beeld toont de kaart met de familienaamvarianten *Groot*/*Groote* en *De Groot*/*De Groote*. In het zuidwesten tekent zich een aaneengesloten gebied met vormen met eind-*e* af, in het noordoosten daarentegen komen de namen met eind-*e* voor naast namen zonder eind-*e*. Eigennamen en soortnamen zijn in dit geval ook grammaticaal uit elkaar gegroeid: bij de woordgroep *de grote* is in de standaardtaal de eind-*e* bewaard gebleven in combinaties als: *dat is een grote!* Bij de familienamen kon de slot-*e* des te gemakkelijker verdwijnen, omdat hij in namen geen grammaticale functie meer had.

Bij meerlettergrepige zelfstandig naamwoorden op *-ere* zijn de gebieden waarin de eind-*e* in de dialecten in Nederland normaal niet wegvalt, in familienamen zelfs overal verdwenen. Zowel in Zeeland als in het noordoosten ontbreken familienamen als *(De) Bakkere*, *(De) Kuipere*, *(De) Dekkere*. In het westen van Vlaanderen komen vormen op *-e* nog wel voor, maar ze staan er naast de frequentere varianten zonder *-e*. Bovendien is het gebied met Vlaamse familienamen op *-ere* kleiner dan dat van soortnamen op *-ere*, en is het ook aanmerkelijk kleiner dan bij de namen *De Groote* en *Vinke*.

Niet alleen bij de soortnamen, maar ook bij de familienamen blijkt de lettergreepstructuur het wegvallen van de *-e* te hebben beïnvloed. Die is begonnen bij meerlettergrepige zelfstandig naamwoorden met een opeenvolging van twee onbeklemtoonde lettergrepen, en breidde zich nadien uit naar aanvankelijk tweelettergrepige woorden als *vinke*, *valke*, *haane*, *haase* enzovoort. Het toont aan, ook met naamkundig materiaal, dat het wegvallen van de slot-*e* een stapsgewijs verlopend proces is geweest, dat afhing van de opbouw van de zelfstandig naamwoorden.

6.11 De structuur van vadersnamen

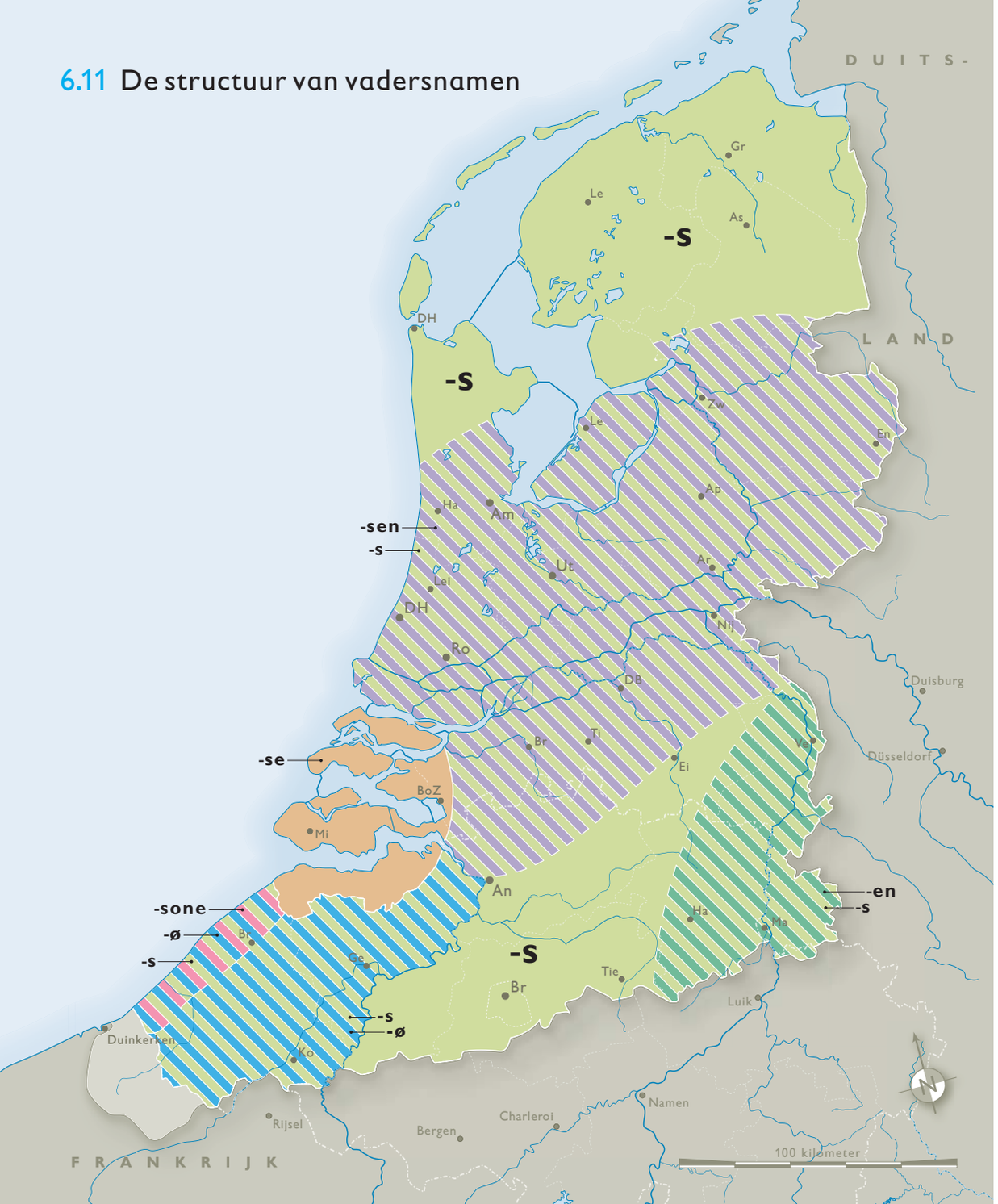

Vadersnamen of patroniemen bestaan uit de voornaam van de vader, waaraan eventueel een uitgang of een achtervoegsel is toegevoegd, bijvoorbeeld de familienamen *David*, *Hendriks*, *Jacobs*, *Claes*, *Maes*, *Gielen*, *Willemse*, *Derksen*, *Florizoone*. Ze duiden de afstammingsrelatie aan. Veel vadersnamen zijn hoogfrequent: ze zijn gevormd met voornamen die ten tijde van de familienaamvorming bijzonder gebruikelijk waren, zoals *Johannes*, *Petrus*, *Jacob*, *Hendrik*, *Willem*, *Merten/Marten*, *Nicolaas*, *Thomas*.

De vadersnamen zijn op verschillende manieren gevormd. Sommige bevatten geen achtervoegsel of uitgang: de familienaam is dan gelijk aan de voornaam, bijvoorbeeld *Willem*, *Rombout*, *Lambrecht*, *Geeraert*. Het merendeel van de vadersnamen heeft echter een uitgang of een achtervoegsel gekregen. Veel namen eindigen op een *-s*, de sterke uitgang van de tweede naamval ('van'), bijvoorbeeld *Peeters*, *Janssens*, *Willems*, *Wouters*, *Hermans*, *Roelofs*, *Dierckx*. Een kleiner aandeel gaat uit op de zwakke uitgang van de tweede naamval *-en*, bijvoorbeeld *Rutten*, *Houben*, *Gielen*. Tal van vadersnamen zijn voorts gevormd met het achtervoegsel *-sen*, de verzwakte vorm van *-sone* 'zoon', bijvoorbeeld *Willemsen*, *Derksen*, *Adriaensen*, *Janssen*. De afgesleten vorm *-se* verschijnt in namen als *Davidse*, *Pieterse*.

Elk naamtype heeft zijn eigen verspreidingsgebied. Vadersnamen zonder uitgang of achtervoegsel zijn hoofdzakelijk in het zuidwesten van het taalgebied verspreid. Vooral oude, tweestammige Germaanse voornamen vormen de basis van dit type familienamen, bijvoorbeeld *Huyghebaert*, *Ringoot*, *Aelbrecht*. Ten oosten van de Schelde/Denderlijn, die in het zuiden de grens tussen het gebied met namen mét en zonder tweedenaamvalsuitgang vormt, gaan dergelijke namen uit op een *-s*: *Geeraert/Geeraerts*, *Rombout/Rombouts*. Vadersnamen met een tweedenaamvalsuitgang *-s* komen overal in het taalgebied voor. In België staan deze patroniemen in de top van de rangschikking: de negen frequentste familienamen uit het Belgische inwonersregister (1997) zijn: *Peeters*, *Janssens*, *Maes*, *Jacobs*, *Mertens*, *Willems*, *Claes*, *Goossens*, *Wouters*. Ook in Nederland zijn patroniemen als *Peters/Peeters*, *Jacobs*, *Willems*, *Maas*, *Martens*, *Sanders*, *Evers*, *Aarts* ruim vertegenwoordigd. Vadersnamen met een tweedenaamvalsuitgang *-en*, zoals *Gielen*, *Houben*, *Bollen*, *Vranken*, *Rutten*, *Moonen*, zijn typisch voor de beide provincies Limburg. Familienamen met het achtervoegsel *-sen*, zoals *Hendriksen*, *Willemsen*, *Gerritsen*, *Derksen*, komen vooral in het centrum van het taalgebied voor, van de kust tot aan de Duitse grens. Ze staan er naast vadersnamen op *-s*: *Hendriks*, *Willems*, *Gerrits*, *Derks*. Het afgesleten achtervoegsel *-se* is in Zeeland oorspronkelijk, bijvoorbeeld *Bastiaanse*, *Davidse*. Bij frequentere voornamen heeft dit naamtype zich ook noordelijker uitgebreid: *Willemse*, *Hendrikse*, *Pieterse*. In zijn volle vorm is *-sone* bewaard in namen als *Florizoone*, *Jansseune*, die alleen in een strook langs de Belgische kust oorspronkelijk zijn.

6.12 De namen op *-brecht* en *-brechts*



Deze kaart geeft de verspreiding weer van alle vadersnamen met als tweede bestanddeel het Germaanse element *-brecht* 'schitterend'.
Met deze Germaanse voornamen kon op twee manieren een familienaam worden gevormd, namelijk door toevoeging van de tweede-naamvalsuitgang *-s* of zonder toevoeging van een uitgang. De realisatie van beide mogelijkheden levert contrasterende namenparen op als *Aelbrecht/Aelbrechts*, *Robbrecht/Robbrechts*, *Lambrecht/Lambrechts*.
Er zijn in Nederland en Vlaanderen samen meer dan tweehonderd verschillende familienamen die zijn samengesteld met *-brecht* of *-brechts*. Op de kaart zijn alle vormen met *-s* gezamenlijk afgezet tegenover die zonder *-s*.
De grens tussen de *-brecht-* en de *-brechts-*varianten loopt in Vlaanderen ter hoogte van de Schelde-Dender. Rekening houdend met het grote aantal namen dat hier gecombineerd is, gaat het om een verbluffend scherpe grens. De Schelde vormde de historische grens tussen het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Deze politieke grens vormt tevens een taal- en naamgeografische grens: ze markeert de oude tegenstelling in het Nederlandse taalgebied tussen een westelijk, Noordzeegermaans of Kust-Westgermaans gebied en een oostelijk, Frankisch of Continentaal-Westgermaans gebied. Het hele zuidoosten (de beide Limburgen, Noord- en Vlaams-Brabant en Antwerpen) heeft namen op *-brechts*, het zuidwesten (West- en Oost-Vlaanderen) heeft vormen op *-brecht*.
Ten noorden van de grote rivieren overweegt de *-brecht*-variant, zij het dat met *-brecht* samengestelde namen daar globaal zeldzamer zijn dan in het zuiden.
De tegenstelling tussen namen mét en zonder tweedenaamvalsuitgang vinden we in alle categorieën namen terug. Het zuidoostelijke gebied met *-s* tekent zich eveneens af bij de beroepsnamen, bijvoorbeeld *Brouwer/Brouwers*, *Kramer/Cremers*, *Koster/Kusters*, *Kok/Cox*, *Ramaker/Ramaekers*, *Korver/Kurvers*, *Bakker/Beckers* en tal van andere voorbeelden.
Ook bij de woonplaatsnamen kunnen de gebieden met en zonder *-s* van elkaar worden afgegrensd, bijvoorbeeld *Bogaart/Bogaerts.*
Familienamen die met *-man* gevormd zijn, hebben in het zuidoosten de uitgang *-s*, bijvoorbeeld de namen *Schuurmans*, *Broekmans*, *Hofmans*. Elders hebben ze geen uitgang, bijvoorbeeld de namen *Schuurman*, *Broekman*, *Hofman.*
Ook bij de dier- en andere eigenschapsnamen zijn tweedenaamvalsvormen op *-s* of *-en* typisch voor het zuidoosten: *Snoek/Snoeckx*, *Valk/Valckx*, *Mol/Mols*, *Jong/Jongen*, *Groot/Grooten.*
Herkomstnamen worden in de regel met het voorzetsel *van* gevormd, bijvoorbeeld *Van Helmond*, *Van Tilburg*, *Van Vugt*, *Van Gemert*, *Van Kessel.* In het zuidoosten van het taalgebied verschijnen echter naast de frequentere *van*-vormen ook plaatsnamen in de tweede naamval als familienamen: *Helmonds*, *Tilburghs*, *Vugts*, *Gemerts*, *Kessels.*

6.13 De structuur van beroepsnamen



Beroepsnamen zijn namen die het beroep, het ambt of de stand van de eerste naamdrager weergeven, bijvoorbeeld *Visser*, *Brouwer*, *Timmerman*, *Droste*, *Meier*, *De Ridder*, *De Poorter*. Ze kunnen op verschillende manieren worden gevormd. Ofwel wordt het beroep na de voornaam geplaatst: *Jan Dekker.* Ofwel wordt een lidwoord voorgevoegd: *Jan de Dekker*, ook in verbogen vorm: *Jan den Dekker.* Ofwel krijgt de beroepsnaam de sterke tweedenaamvalsuitgang *-s* of de zwakke *-en*: *Jan Deckers*, *Peter Winnen.* Sommige namen hebben bovendien een voorgevoegde *-s: Peter Swinnen*, *Jan Smulders.*

Op de kaart met de geografische verspreiding van de hoofdtypes tekent er zich globaal een driedeling af in het taalgebied. Hier komen oude breuklijnen in het Nederlandse taallandschap aan het licht.

1.

In de noordelijke helft van het taalgebied – ten noorden van de grote rivieren – overheerst het type zonder lidwoord en zonder uitgang: type *Dekker*. Bij frequente beroepsnamen zoals *Dekker*, *Bakker*, *Kuiper*, *Visser*, *Mulder*, *Smit* reikt dit type tot aan de grens met België. Minder frequente beroepsnamen zoals *Ramaker*, *Corver*, *Schipper*, *Koning* komen ten zuiden van het rivierengebied slechts in geringe mate voor.

2.

In het zuidwesten zijn de vormen met voorgevoegd lidwoord oorspronkelijk: bijvoorbeeld *De Decker(e)*, *De Backer(e)*, *De Cuyper(e)*, *De Meyer(e)*, *De Ridder(e)*, *De Poorter(e)*. In de provincies West- en Oost-Vlaanderen hebben beroepsnamen haast uitsluitend het lidwoord *de* als eerste element. Maar in het midden van Vlaanderen, aan de Schelde-Denderlijn, is er bij een aantal van dergelijke namen een vrij breed menggebied waar het *de*-type overgaat in het type met een tweedenaamvalsuitgang op *-s*.

In het noorden van het *de*-gebied staat het lidwoord bij sommige namen in de vorm *den*: *Den Bakker*, *Den Hartog*, *Den Ridder*, *Den Brouwer.* De buigings-*n* van het lidwoord verschijnt alleen als de onmiddellijk volgende familienaam met een klinker of een van de medeklinkers *h*, *b*, *t*, *d* of *r* begint. Het kerngebied van de *den*-namen is het Zuid-Hollandse rivierengebied: dat blijkt zowel uit de verspreiding van frequente *den*-namen als *Den Hartog/Den Hertog*, *Den Boer* als uit zeldzamere namen als *Den Bakker*, *Den Dekker*, *Den Ridder*, *Den Brouwer.*

3.

In het zuidoosten van het taalgebied staan beroepsnamen in de regel in de tweede naamval. Afhankelijk van de buigingsklasse waartoe de overeenkomstige soortnamen behoren, hebben ze de sterke uitgang *-s* of de zwakke uitgang *-en* gekregen, bijvoorbeeld *Cuypers*, *Beckers*, *Slegers*, *Brouwers; Winnen*. *Paepen*, *Knaepen.*

Een subcategorie van dit type vormen de namen die zowel een uitgang als een aanloop van de tweede naamval hebben, bijvoorbeeld *Smulders* (< 'des mulders'), *Smeyers* (< 'des meiers'), *Spaepen* (< 'des papen'). De begin-*s*, die vóór de medeklinkers *m*, *p*, *w*, *l*, *g* en vóór een klinker behouden bleef, is een restant van het lidwoord in de tweede naamval, *des*, dat nog in de Nederlandse tijdaanduidingen *'s avonds*, *'s ochtends* bewaard is. Deze familienaamvormen komen voor op de grens tussen het lidwoordgebied en het gebied waar namen in de tweede naamval staan. De kern ervan ligt in Oost-Brabant en het westen van Limburg.

6.14 De structuur van eigenschapsnamen



De groep van de eigenschapsnamen omvat de namen die een opvallend kenmerk van de eerste naamdrager aanduiden. Dergelijke namen kunnen verwijzen naar een lichamelijk kenmerk of een karaktertrek (bijvoorbeeld *De Lange*, *De Wilde*), naar de leeftijd (bijvoorbeeld *De Jong*, *Den Ouden*), naar een karakteristiek voorwerp of materieel bezit (bijvoorbeeld *Hoet*, *Mettepenningen*), naar incidenteel of permanent gedrag (bijvoorbeeld *Bloyaert* 'lafaard', *Vroegop*), naar de plaats of functie binnen de familie (bijvoorbeeld *Bastaert*), of naar geloof en mentaliteit (bijvoorbeeld *Pelgrims*). Ook diernamen als familienamen, bijvoorbeeld *De Vos*, *De Leeuw*, *Zalm*, behoren tot de groep eigenschapsnamen (zie 6.21).
Eigenschapsnamen kunnen op dezelfde manieren als de beroepsnamen worden gevormd: nevenschikking na de voornaam (*Maarten Klein*, *Arie Haan*), voorvoeging van het lidwoord *de* (*De Rooij*, *De Pauw*) of de verbogen vorm *den* (*Den Uyl*, *Den Braven*) en tweedenaamvalsvorm met de uitgangen *-s* of *-en* (*Snoeks*, *Jongen*), in een aantal gevallen gecombineerd met een voorgevoegde tweedenaamvals-*s* (*Slangen* < 'des langen', *Switten* < 'des witten', *Salden* < 'des alden' (oude), *Saenen* < 'des haanen').
De geografische verdeling van deze types stemt grotendeels overeen met de verdeling bij de meerlettergrepige beroepsnamen. Een zuidoostelijk gebied met tweedenaamvalsvormen (*Witten*, *Switten*, *Snoeckx*) contrasteert met een groot gebied in het noorden en het westen met nevenschikking of lidwoord *de* (*De Wit*, *Snoek*). Er is echter een belangrijk verschil tussen beide groepen: in tegenstelling tot de beroepsnamen hebben eenlettergrepige eigenschapsnamen in dit gebied in de regel het lidwoord *de* bij zich: *De Lange*, *De Bruin*. Alleen in het noordwesten van het taalgebied, in de dichtbevolkte Randstad, tekent er zich een menggebied af, waarin vormen mét en zonder lidwoord naast elkaar staan: *De Jong*/*Jong*, *De Rooij*/*Rooij*. Het gebied met vormen zonder lidwoord (*Jong*, *Groot*, *Lang*) is bij de eigenschapsnamen heel wat minder omvangrijk dan bij de beroepsnamen.
Of beroeps- en eigenschapsnamen een lidwoord hebben, hangt samen met het aantal lettergrepen van het grondwoord. Bij eenlettergrepige namen is het lidwoord goed vertegenwoordigd (*De Lang*, *De Graaf*), bij meerlettergrepige namen is dat minder het geval (*Donker*, *Bakker*). Bij een tweelettergrepig bijvoeglijk naamwoord als *donker* bestaat precies dezelfde driedeling als bij de beroepsnamen. In de zuidelijke helft van het taalgebied is er een oost-west-tegenstelling tussen de namen *Donkers* en *De Doncker*. In het noorden domineert de lidwoordloze onverbogen vorm *Donker*.
Net zoals de beroepsnamen zijn eigenschapsnamen met het verbogen lidwoord in het rivierengebied oorspronkelijk. De vorm *den* verschijnt enkel als het grondwoord met een klinker of met *h*, *b*, *t*, *d* of *r* begint, bijvoorbeeld *Den Breejen*, *Den Besten*, *Den Braven*, *Den Ouden*, *Den Uyl*, *Den Dunnen*, *Den Dikken*. De naam *Den Dunnen* is frequenter dan *Den Dikken*. Kennelijk waren er meer dunne dan dikke Nederlanders...
De meeste eigenschapsnamen met voorgevoegde *-s*, als relict van het verbogen lidwoord, komen voor in Oost-Brabant en westelijk Limburg. De begin-*s* bleef alleen vóór de medeklinkers *m*, *p*, *w*, *l*, *g* en vóór een klinker behouden, bijvoorbeeld *Switten*, *Schrooten*, *Schrauwen*, *Slangen*, *Swijsen*, *Salden*/*Sauwens*, *Schroyen*, *Schroven*.

6.15 De structuur van diernamen



Diernamen kunnen op dezelfde manier als de beroepsnamen en de overige eigenschapsnamen familienamen worden. Zonder toevoeging van enig ander element is de soortnaam van het dier familienaam geworden, bijvoorbeeld *Haan*, *Wolf*, *Kieviet*, *Konijn*, *Kikkert*, *Baars*, *Schol*, *Spin*, *Snoeck*, *Harinck*, *Steur*, *Nachtegaele*, *Mussche*, *Muys*, *Vincke*, *Valcke*.

Aan de diernaam kan een lidwoord voorafgaan, bijvoorbeeld *De Leeuw*, *De Puyt*, *Dhondt*, *D'Haen*, *T'Hoen*, *Den Uyl*, *Den Arend*. Het lidwoord kan de vorm *de* of *den* hebben (zie ook 6.13 en 6.14), maar het kan ook versmolten zijn met het grondwoord tot *d'* of *t'*. Versmelting van *de* met de diernaam levert familienamen op als *D'Haese/Dhaese*, *D'Haen(e)/Dhaen(e)*, *D'Hondt/Dhondt*, die in westelijk Vlaanderen verspreid zijn. Het onzijdig lidwoord *het* kan in het westen van Vlaanderen en Nederland versmolten zijn met de diernaam: *'t Hoen* of een andere eigenschapsnaam: *'t Hart*, *'t Hooft*, *'t Jonck*. Of diernamen al of niet een voorafgaand lidwoord hebben, verschilt van naam tot naam.

In het zuidoostelijke gebied hebben de diernamen de tweedenaamvalsuitgang *-s* of *-en* gekregen, bijvoorbeeld *Valckx*, *Spierings*, *Vliegen*, *Haesen*, *Kraanen*, eventueel in combinatie met een tweedenaamvalsaanloop, bijvoorbeeld *Swolfs* (< 'des wolfs'), *Saenen* (< 'des hanen'), *Spauwen* (< 'des pauwen').

In tegenstelling tot beroeps- en andere eigenschapsnamen komt bij de diernamen vrij vaak het type met voorzetsel en verbogen lidwoord voor, bijvoorbeeld *Van der Valk*, *Van den Arend*, *Van der Snoek*, *Van der Steur*, *Van der Zalm*, *Van der Kraan*, *Van der Zwa(a)n*.

Familienamen die op plaatsnamen teruggaan, zijn standaard op deze manier opgebouwd, bijvoorbeeld *Van de Velde*, *Vandenberg*, *Van den Bosch*. Het bestaan van het type met voorzetsel bij de diernamen bevestigt de stelling dat een gedeelte van de diernamen teruggaat op huis- en herbergnamen (zie ook 6.21).

Diernamen met *Van der/Van den* komen vooral in Zuid-Holland voor.

Diernamen kunnen ook met achtervoegsels zijn gevormd, bijvoorbeeld *Haanstra*, *Haantjes*, *Haringa*, *Haringsma*, *Swanink*, *Steursma*. Deze namen hebben doorgaans een geringe frequentie; dat geldt bijvoorbeeld voor *Zwanink*, *Leeuwinga*, *Vissink*, *Wolfing*, *Zalmstra*, *Steursma*, *Katsma*, *Schapink*, *Baarsma*.

De kaart stelt de verspreiding van de familienamen *Haanstra*, *Haank* en de verkleinvormen *Haentjens/Haantjes* voor. *Haanstra* is een Friese naam, die ook in de kop van Noord-Holland en de Randstad verbreid geraakt is. De variant *Haank* (uit *haan* plus *-ink*) komt enkele malen in de Achterhoek voor. De verkleinvorm *Haentjens* is hoofdzakelijk een Oost-Vlaamse naam.

Niet alle familienamen met een achtervoegsel die ogenschijnlijk een diernaam bevatten, gaan overigens terug op een diernaam. De Vlaamse familienaam *Calcoen* bijvoorbeeld is geen diernaam, maar een beroepsnaam voor een hoefsmid.

6.16 Boomgaard in familienamen



Een omvangrijke groep Nederlandse familienamen gaat terug op een plaatsnaam. Die plaatsnaam kon ofwel een specifieke gemeente- of gehuchtnaam zijn, hetgeen herkomstnamen opleverde als *Van Mechelen*, *Van Oirschot*, *Van Schaik* (zie 6.23: familienamen en migratie). Ofwel kon een plaatsnaam die een kleinere entiteit aanduidde aan de basis liggen van familienamen, waardoor namen als *Van Acker*, *Verheijen*, *Vermeulen*, *Van de Ven*, *Van den Bos*, *Ten Berge*, *Van Dale*, *Daelemans* ontstonden. Dit laatste type geografische namen noemen we woonplaatsnamen. Ze geven aan waar iemand woonde: in de nabijheid van een akker of hei, bij een molen of een ven, bij een bos, op een berg of in een dal. De in de familienaam genoemde plaatsnaam kan meestal niet exact worden gelokaliseerd, maar was algemeen verspreid, waardoor doorgaans veel mensen een dergelijke familienaam delen.

Woonplaatsnamen gaan enerzijds terug op soortnamen die kenmerken van het landschap benoemen, zoals *berg*, *veen*, *bos*, *linde*, *broek*, *haag*, *heide*, *beek*, *vliet*, *akker*, *veld*; anderzijds verwijzen ze naar bouwwerken die door mensen gemaakt zijn, zoals *dijk*, *molen*, *poort*, *hoeve*, *straat*, *kruis*, *hek*. Ze hebben doorgaans een groot aantal schrijf- en vormvarianten. Ook dat verklaart waarom ze zo talrijk zijn.

De ongemarkeerde manier om van een woonplaatsnaam een familienaam te vormen, is voorvoeging van het voorzetsel *van*, al dan niet gevolgd door een verbogen lidwoord: *de/den/der*, bijvoorbeeld *Van de Velde*, *Van der Linden*, *Van der Meulen*, *Vandeplas*, *Vandepoel*, *Van den Bos*, *Van den Berg*, *Van Acker*. *Van der* kon worden samengetrokken tot *ver*, waardoor de namen *Vermeulen*, *Verschuren*, *Verhagen* ontstonden naast *Van der Meulen*, *Vanderschueren*, *Van der Hagen*. Het lidwoord kon vóór een klinker of vóór *h*, *t*, *d*, *b* wegvallen, vandaar *Van Hende*, *Van Daele*, *Van Bogaert* naast *Van den Hende*, *Van den Daele*, *Van den Bogaert*. Namen die met *Van* beginnen, kunnen in het hele taalgebied voorkomen, zoals bijvoorbeeld voor een zeer frequente naam als *Van den Berg* en varianten het geval is. In de Lage Landen bij de zee volstond kennelijk de kleinste verhevenheid in het landschap om 'berg' genoemd te worden.

De familienamen *Van Bogaert*, *Van den Boogaard* en varianten, genoemd naar een boomgaard ergens te lande, zijn goed verspreid in centraal Vlaanderen, in Nederland ten zuiden van de grote rivieren en in de Randstad Holland. In de noordoostelijke provincies ontbreken ze nagenoeg. Dat geldt ook voor de vormen zonder voorzetsel en lidwoord: *Boogaart*, *Boogert*, *Bogaerts*, *Bongaerts*, *Bongers* en varianten. Op de kaart tekent zich een geografische tegenstelling af tussen het zuidoosten, dat tweedenaamvalsvormen op *-s* heeft, en de rest van het taalgebied, waar onverbogen vormen de regel zijn. In de Randstad komen beide types voor, hetgeen aan migratie naar deze welvarende streek toe te schrijven is. Het noordwesten van Nederland is een gebied met onverbogen vormen, zoals ook bij de andere naamcategorieën gebleken is: de vadersnamen, bijvoorbeeld *Rombout/Rombouts*, *Albrecht/Albrechts* (zie 6.11 en 6.12), de beroepsnamen, bijvoorbeeld *Kuiper/Kuipers* (zie 6.13), en de eigenschapsnamen, bijvoorbeeld *Snoek/Snoeckx* (zie 6.14).

6.17 De namen *Broekman(s)* en *Broeckaert*



Sommige familienamen benoemen een opvallend kenmerk in het landschap waar de eerste naamdrager woonde, zoals een akker, een veld, een bos, een heuvel of het veen, een moeras of een waterplas, een molen, een schuur of een dijk. Dit noemen we woonplaatsnamen. De gebruikelijkste manier om van deze plaatsnamen een eigennaam te vormen, was door voorvoeging van het voorzetsel *van* en eventueel een lidwoord, bijvoorbeeld *Van Akker*, *Van de Velde*, *Vercouteren* (*kouter* is een ander woord voor 'akker'), *Vandenbos*, *Vandenheuvel*, *Veenstra*, *Van den Broek*, *Van der Poel*, *Van Dijk*, en *Vermeulen*, *Verschuren*, met samentrekking van *van der* tot *ver-*. Maar deze namen konden ook tot eigennamen worden omgevormd door achtervoegsels toe te voegen: *-man(s)*, *-(s)(e)ma*, *-aard*, *-stra*, *-ing*, bijvoorbeeld *Akkerman*, *Heymans*, *Molemans*, *Hofma*, *Venema*, *Veensma*, *Bosschaert*, *Terpstra*, *Dijkstra*, *Bruggink*, *Vening*. Niet de woonplaats, maar de persoon die hier woonde, kwam daardoor op de voorgrond te staan (zie ook 6.24).

Deze wijze van naamgeving is ook toegepast op de plaatsnaam *broek*, die 'moerassig, laaggelegen land' aanduidde. Op kaart 6.17 zijn de varianten op *-man(s)* gecontrasteerd met de vormen op *-aard(s)*. Met het achtervoegsel *-aard*, dat teruggaat op het Franse *-ard*, werden mannelijke persoonsnamen gevormd, bijvoorbeeld *grijsaard*, *rijkaard*, *luiaard*.

De twee afgebeelde types zijn geografisch complementair: de zuidwestelijke *-aard(s)*-vormingen opponeren met noordelijke en oostelijke woonplaatsnamen op *-man(s)*. In het *-man(s)*-gebied is er een opdeling tussen tweedenaamvalsvormen op *-mans*, die in het zuidoosten van het taalgebied geconcentreerd zijn, en onverbogen vormen op *-man*, die in het noorden worden aangetroffen (vergelijk ook 6.11, 6.12, 6.13, 6.14 en 6.16).

De woonplaatsnamen zijn in het Nederlands de enige categorie namen die vele samenstellingen hebben. Niet alleen hebben duizenden Nederlanders en Vlamingen een familienaam met een plaatsnaam als *berg*, *bos*, *dijk*, *akker* erin, maar nog eens duizenden anderen hebben een naam die met een van deze grondwoorden is samengesteld. Het eerste element duidt dan meestal een bijzonder kenmerk van de betrokken plaats aan, bijvoorbeeld *Rooijakkers*, *Groenendijk*, *Langenberg*, *Oosterbosch*.

Ook met de plaatsnaam *broek* zijn honderden samengestelde familienamen gevormd. In Vlaanderen: *Van Droogenbroeck*, *Werbrouck*, *Van Roosbroeck*, *Huylebroeck*, *Van Craenenbroeck*, *Van Puymbroeck*, *Van Speybroeck*, *Van Asbroeck*, *Van Zeebroeck*, *Van Slembrouck*, *Van de Meulebroucke*, *Van Kerrebroeck*, *Neckebroek*, *Schaubroeck*, *Roobroeck*, *Haezebrouck*, *Biesbrouck*, *Van Reybrouck*, *Vlassenbroeck*, *Aubroeck*, *Swartenbroekx*, *Mullebrouck*, *Van Seghbroeck*, *Van Schaeybroeck*, *Uylenbroeck*, *Van Caesbroeck* en vele andere. Nederlandse voorbeelden zijn: *Mastenbroek*, *Westbroek*, *Oosterbroek*, *Meulenbroek*, *Langbroek*, *Ellenbroek*, *Hazebroek*, *Rietbroek*, *Diepenbroek*, *Mooibroek*, *Van Loosbroek*, *Sombroek*, *Bossenbroek*, *Vollenbroek*, *Schokkenbroek*, *Van Tussenbroek*, *Smallenbroek*, *Van Rijbroek*, *Vlaardingerbroek*, *Asbroek*, *Biesbroek*, *Bornebroek*.

Merk op dat *broek* in de Vlaamse namen in de regel met *-ck* gespeld wordt, in Nederland met *-k* (zie 6.7). Bovendien hebben de Vlaamse namen vaker het voorzetsel *Van* dan de Nederlandse. De meeste van deze samengestelde namen hebben een lokale verspreiding.

6.18 *Poelman* en *Poelstra*

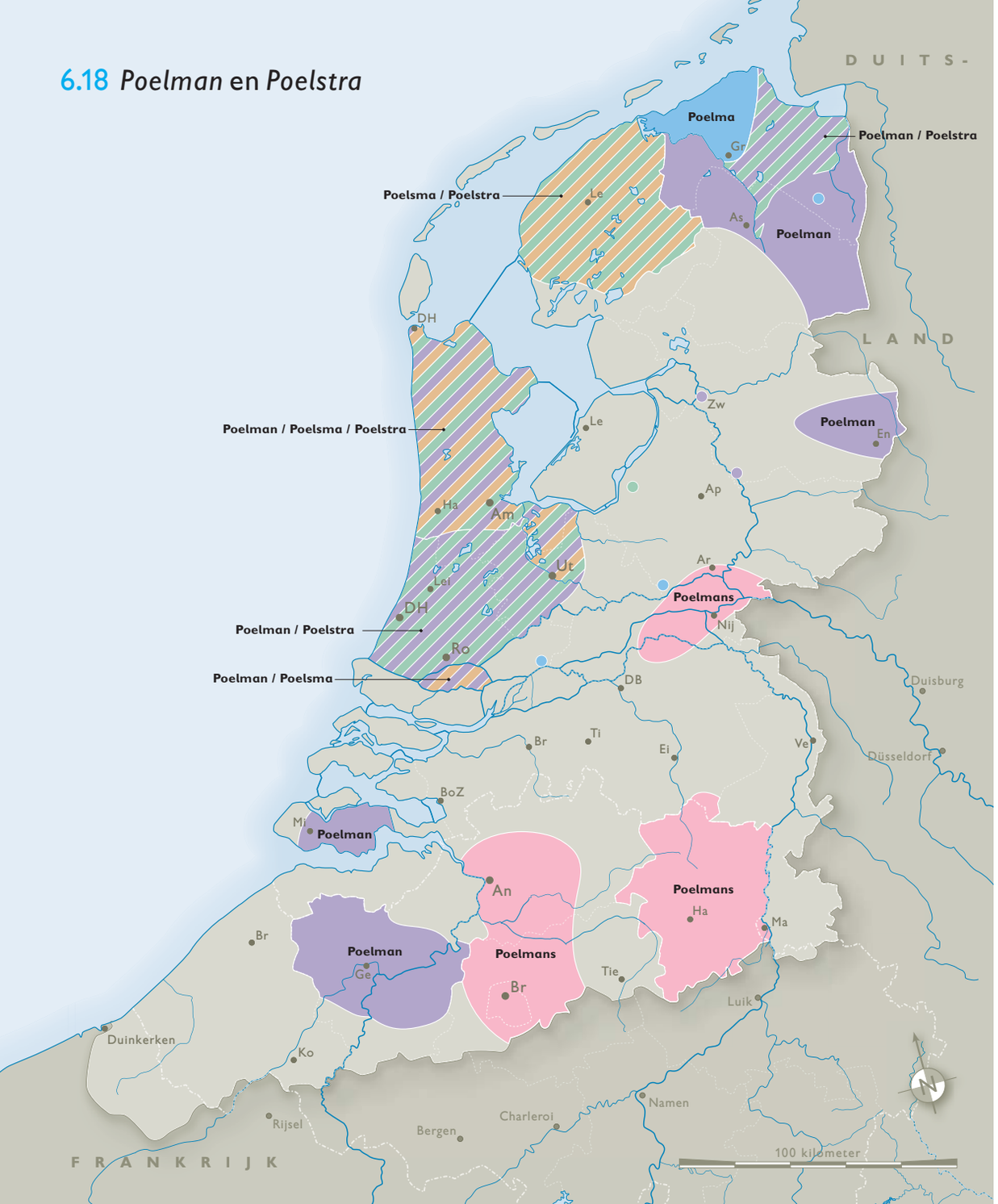

In de Lage Landen bij de Noordzee was geen gebrek aan water. Tal van natuurlijke waterlopen stroomden door het landschap: rivieren en beken, vlieten, laken en lopen. Bovendien werd het water door mensenhand in goede banen geleid, denk aan de vele grachten en kanalen die het landschap doorsnijden. Ook stilstaand water was er in overvloed: natuurlijke wateren zoals meren en vennen of kunstmatige wateren zoals putten, vijvers en poelen, die door de mens zijn geschapen.

Tal van waternamen hebben familienamen doen ontstaan. Mensen die in de nabijheid van een bepaalde waterloop of stilstaand water woonden, werden naar hun woonplaats nabij het water genoemd. Enkele voorbeelden: *Vandermaesen*, *Verbeek*, *Verlaak*, *Van der Graft*, *Vermeer*, *Vervenne*, *Van der Putten*, *Van de Vijver.*

Net zoals bij de andere woonplaatsnamen kon van haast elke waternaam een familienaam worden gevormd door het voorzetsel *van* plus een verbogen vorm van het lidwoord toe te voegen, bijvoorbeeld *Van der Poel*, een verwijzing naar een klein, ondiep stilstaand water.

Niet alleen zijn er duizenden Nederlanders en honderden Vlamingen met de naam *Van de(r) Poel* of een variant ervan, maar ook de vormen *Poel* (zonder voorzetsel en lidwoord) en *Poels* (met de tweedenaamvalsuitgang *-s*) zijn frequente namen. De naam *Poels* komt frequent voor in het zuidoostelijke gebied, net als bij alle naamcategorieën (zie 6.11 t/m 6.17). De onverbogen vorm *Poel* is in Nederland verspreid ten noorden van de grote rivieren, bovendien heeft *Poel* in een gebiedje in het westen van Belgisch-Limburg evenmin een tweedenaamvalsuitgang gekregen.

De plaatsnaam *poel* kon ook tot een familienaam worden omgevormd door toevoeging van *-man*, waardoor de persoon die bij die poel woonde centraal gesteld wordt (zie de kaart). De vorm *Poelmans*, met de tweedenaamvalsuitgang na *-man*, komt frequent voor in de oostelijke helft van Vlaanderen (provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Limburg) en enkele malen in het Gelderse rivierengebied. De onverbogen vorm *Poelman* is Oost-Vlaams, Zeeuws, Hollands en oostelijk Nederlands (provincies Groningen, Drenthe, het oosten van Overijssel).

In het noorden van Groningen komt de naam *Poelma* enkele malen voor. Het achtervoegsel *-ma* komt volgens de meest gangbare hypothese voort uit *-monna*, de Oudfriese tweede naamval meervoud van ‘man’. Namen op *-ma* zijn in het algemeen frequenter in Friesland dan in Groningen, bijvoorbeeld *Postma*, *Douma*. De Groningers hebben vaker dan de Friezen een naam op *-ema*, bijvoorbeeld *Dijkema*, *Rozema*, *Postema*, *Beukema*, *Schuitema.*

Typisch Fries is de variant op *-sma*, waarbij een tweedenaamvalsuitgang *-s* voorafgaat aan *-ma*: *Poelsma*, *Bergsma*, *Wiersma*, *Brandsma*, tegenover Gronings *-sema*: *Hoeksema*, *Wiersema.*

Eveneens onmiskenbaar Fries is de naam *Poelstra.* Het Friese achtervoegsel *-stra* is ontstaan uit de inwoneraanduiding *-ster*, uit *seter* ‘zitter, bewoner’, die in de tweede naamval meervoud met een *-a* werd verbogen. Dit achtervoegsel werd vooral met plaatsnamen verbonden, bijvoorbeeld *Dijkstra*, *Hoekstra*, *Veenstra*, *Feenstra*, *Zijlstra*, *Terpstra*, *Hofstra.* Dat de Friezen op grote schaal naar het zuiden zijn gemigreerd, vooral naar Holland, blijkt uit de huidige verspreiding van *Poelstra* en *Poelsma* en vele andere oorspronkelijk Friese namen op *-stra* en *-sma* in de Randstad.

6.19 Slager in familienamen

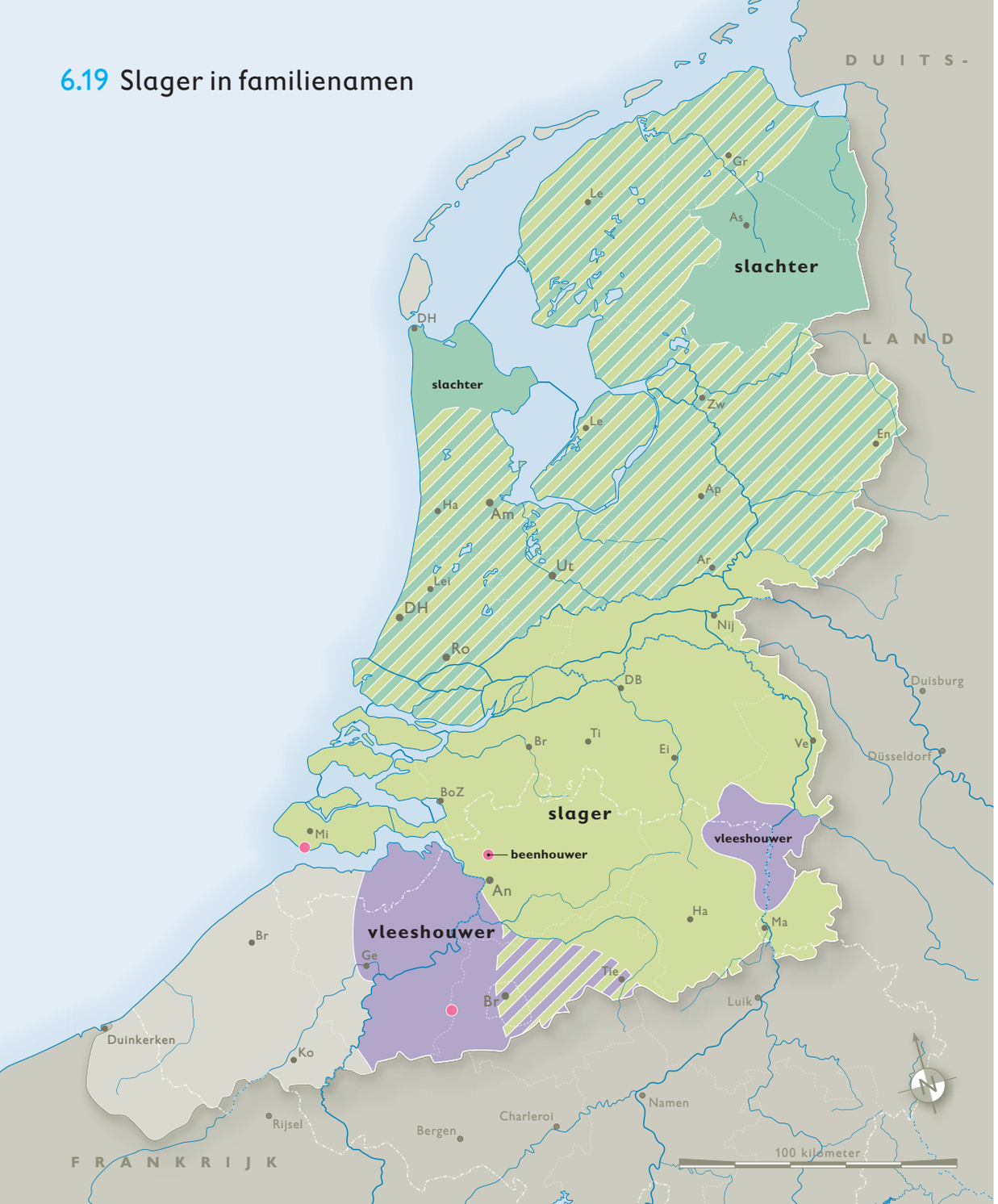

Beroepsnamen vertellen ons hoe onze voorouders aan de kost kwamen. Ofwel werd het beroep zelf aangeduid, bijvoorbeeld in de familienamen *Smit*, *Timmerman*, *Koopman*, ofwel werd de verwerkte stof, het product of het gebruikte materiaal genoemd, bijvoorbeeld in de familienamen *Hoefnagel*, *Ketel*, *Hamers*, *Bijl*, *Tanghe*, *Vingerhoets.* Tal van beroepsnamen zijn gevormd met het achtervoegsel *-er*, dat achter de stam kwam van het werkwoord dat uitdrukte hoe men zijn brood verdiende, bijvoorbeeld de familienamen *Bakker*, *De Wever*, *Visser.*

Beroepsnamen geven ons ook een inkijk in de pre-industriële maatschappij. Veel van de beroepen die in familienamen genoemd worden, worden nu niet meer uitgeoefend, bijvoorbeeld *Keersmaekers*, *Huydevetters*, *Olieslagers*, *Kistemaker*, *Raeymaeckers*, *Wielemaker*, *Leersnijder*, *Mandemaker*, *Korver* – die aanduiden dat de eerste naamgever kaarsen maakte, huiden invette, olie sloeg, kisten, wielen of raden maakte, leer sneed of manden maakte.

Dergelijke familienamen leren ons iets over de oudere woordenschat van het Nederlands. De soortnamen waarop deze namen teruggaan, waren in ieder geval in gebruik toen de familienamen ontstonden, maar kunnen inmiddels uit de hedendaagse woordenschat zijn verdwenen. Bovendien weerspiegelen ze de regionale variatie in de historische woordenschat.

Een voorbeeld zijn de benamingen voor de *slager* zoals die in familienamen zijn overgeleverd. Voor dit beroep waren diverse benamingen in gebruik, elk met een eigen regionale verspreiding, namelijk *slager* en *slachter*, *beenhouwer*, *beenhakker*, *speksnijder* en *vleeshouwer*. Maar de verspreiding van deze soortnamen in familienamen stemt niet noodzakelijk overeen met het voorkomen van deze benamingen in de huidige dialecten. Na de vastlegging van de familienamen in de Franse tijd (zie 6.7) zijn de dialecten immers nog verder geëvolueerd, maar de familienamen niet meer.

Uit de verspreiding van de familienaam *Slegers* blijkt dat het woord *slager* eertijds frequent werd gebruikt in het zuidoosten van het taalgebied en in de Randstad en – wat minder frequent – in het noorden van Nederland. Maar in het huidige Belgisch-Limburgs bijvoorbeeld is het woord *slager* niet bekend: hier gebruikt men in het dialect voor de *slager* de vormen *slachter/slechter*.

De soortnaam *slachter* is in familienamen dan weer enkel bewaard in het noorden van het taalgebied: de naam *Slachter* komt hoofdzakelijk voor in Drenthe, Groningen, Friesland, in de kop van Noord-Holland en de Randstad.

In het zuidwesten van het taalgebied werd de slager vroeger *vleeshouwer* genoemd, zo blijkt uit de verspreiding van de voornamelijk Oost-Vlaamse familienaam *Devleeschouwer* en varianten. Ook in het centrum van Vlaams-Brabant en op de overgang tussen de beide Limburgen is er een concentratie van de familienaam *Vleeshouwers*. Vermoedelijk was het gebied waarin *vleeshouwer* gezegd werd vroeger groter dan nu.

Het woord *beenhouwer* voor de winkelier die het vlees verkoopt, een woord dat in de Vlaamse tussentaal in opmars is, is kennelijk een jong woord: het is in familienamen slechts enkele malen vertegenwoordigd.

6.20 Kleermaker in familienamen

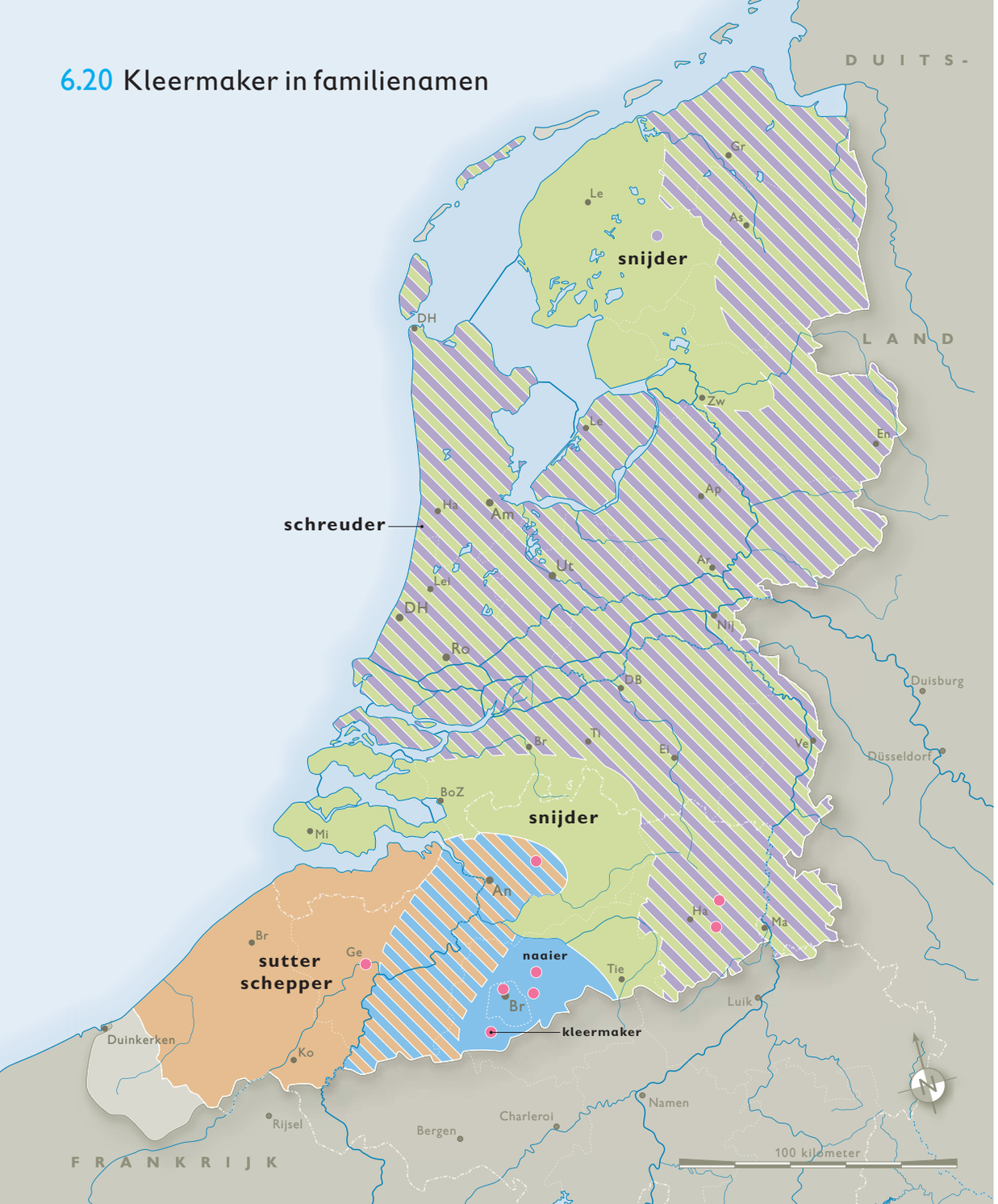

Zoals voor de meeste andere eigennamen geldt, gaan beroepsnamen terug op soortnamen. De woordvariatie in familienamen die een beroep uitdrukken, weerspiegelt bijgevolg de variatie in de oudere woordenschat van het Nederlands. De woorden die in de familienamen bewaard zijn, werden in ieder geval gebruikt toen de namen ontstonden. Maar de verspreiding van de varianten kan ondertussen gewijzigd zijn of deze woorden kunnen uit de huidige (dialect)woordenschat verdwenen zijn.

Een voorbeeld van een ambacht dat in het hele taalgebied familienamen heeft doen ontstaan, is het beroep van de kleermaker. Hiervoor waren ten minste zes varianten in gebruik: *sutter*, *naaier* en *schepper*, bewaard in de familienamen *Desutter*, *Denaeyer*, *Deschepper* en varianten, en *kleermaker*, *schreuder* en *snijder*, overgeleverd in familienamen als *De Kleermaeker*, *Schreurs*, *Snijers* en varianten. Het Middelnederlandse naamwoord *scroder*, een afleiding bij het werkwoord *scroden* ‘stuk snijden, klein snijden’ is een oostelijk woord. De familienamen *Schreurs*, *Schreuders*, *Schroeders*, *Schroor* en varianten komen in het hele oosten van het Nederlandse taalgebied voor, langs de grens met Duitsland, vergelijk de Duitse familienaam *Schröder.* Ook in de Randstad Holland zijn deze namen goed vertegenwoordigd. Niet elke eerste naamdrager *Schreurs* hoeft een kleermakerszoon te zijn. Met een *scroder* kan ook de ‘muntschroder’ bedoeld zijn: iemand die munten slaat, of de ‘wijnschroder’: een sjouwer van wijnvaten, kraanmeester, werkman die zware lasten oplaadt en vervoert.

De familienamen *Snijders*, *Snieders*, *Sniers*, *Snijers* en varianten gaan terug op het Middelnederlands *snider*, een afleiding van *sniden* ‘snijden’. *Snider* is het algemene woord voor ‘hij die iets snijdt’, maar het object van het snijden is niet noodzakelijk stof om kleren te vervaardigen. Pas als zesde en laatste betekenis geeft het *Middelnederlandsch Woordenboek* ‘kleermaker, snijder’ op, vergelijk de (zeldzame) familienaam *Kleersnijder.* De overige betekenissen van *snider* zijn ‘maaier’, ‘de hofbeambte die de spijzen van de vorst voor hem snijdt’, ‘steenhouwer’, ‘hij die laken uitsnijdt’, ‘beeldsnijder, houtsnijder’. Niet iedere familienaam *Snijder* verwijst dus naar het beroep van kleermaker. Dat is niet het geval bij samengestelde namen als *Beeldsnijder*, *Stamsnijder*, *Deelsnijder*, *Rietsnijder*, *Stroosnijder*, *Speksnijder*. De namen *Snijders* en varianten komen in heel Nederland voor; in België blijft hun verspreiding beperkt tot de provincies Antwerpen en Limburg.

De woorden *naaier*, *sutter* en *schepper* zijn bewaard in familienamen die in het westen van Vlaanderen verspreid zijn. De Oost-Vlaamse/West-Brabantse familienaam *Denaeyer* en varianten gaat terug op het Middelnederlandse werkwoord *nayen* ‘naaien, borduren’. De West- en Oost-Vlaamse namen *De Sutter*/*De Zitter* en varianten zijn gevormd met Middelnederlands *sutter*, uit Latijn *sutor* ‘naaier, kleermaker, in het bijzonder schoenmaker’, vergelijk de (zeldzame) naam *De Schoesitter.* Dezelfde verspreiding heeft de naam *De Schepper*, uit Middelnederlands *sceppen*. Met deze naam werd wel een kleermaker aangeduid, hoewel deze persoon in principe ook iets anders dan kleding kon vervaardigen.

Wie van een *De Kleermaeker* afstamt, had zonder twijfel een kleermaker als voorouder. Deze naam en zijn varianten zijn weinig frequent: ze komen maar enkele malen voor in het Brusselse en in Belgisch-Limburg.

6.21 Kikker in familienamen



Typisch voor het Nederlandse taalgebied is het grote aantal en het brede spectrum diernamen in familienamen: *De Vos/Devos/Vos*, *De Pauw*, *De Wolf/Dewulf*, *De Bock/De Boeck*, *De Leeuw*, *Mol*, *Schaap*, *De Haas*, *Vink*, *Dhondt* zijn stuk voor stuk namen met een ruime verspreiding. Wat minder bekende, maar best wel tot de verbeelding sprekende diernamen als familienamen zijn *De Vloo*, *Quadfliegh*, *Spin*, *Paling*, *Schol*, *Mossel*, *Konijn*, *(Den) Hengst*, *Schimmel*, *Bontekoe*, *Luypaert*, *Koekoek*, *Ooievaar*, *Kuiken*, *Pelicaen*, *(Den) Draak*, *Griffioen*.
Voor een deel gaat het om inheemse dieren, die men als huisdier of op de boerderij hield of die men uit de vrije natuur kende. Zo zijn opvallend veel vogelnamen en namen van vissen in familienamen bewaard. Maar ook een aantal dieren die nooit in onze streken geleefd hebben, zoals de leeuw, het luipaard, de pelikaan, en fantastische wezens zoals de draak en de griffioen leven voort in Nederlandse familienamen.
Familienamen die teruggaan op namen van dieren kunnen op drie manieren worden verklaard. Ten eerste werden mens en dier met elkaar vergeleken: iemand die at als een wolf, werd *De Wolf* genoemd, iemand die sluw was als een vos, kreeg de naam *De Vos*, iemand die sterk was als een leeuw, ging *De Leeuw* heten. Net als de overige eigenschapsnamen tonen deze diernamen een naamgevingsmotief dat van alle tijden is: het identificeren en typeren van de medemens op grond van opvallende eigenschappen.
Ten tweede kunnen diernamen teruggaan op huis- en herbergnamen. De meeste middeleeuwse huizen droegen een naam in plaats van de huidige huisnummers, die op het gevelteken of het uithangbord geschreven stond of afgebeeld werd, bijvoorbeeld *Blauw Schaap*, *Bonte Koe*, *Draak*, *Drie Valken*, *Haan*, *Leeuw*, *Luipaard*, *Ossenhoofd*, *Otter*, *Pelikaan*, *Spinnekop*, *Valk*, *Wit Hert*, *Zwaan*. De huisnaam werd overgedragen op de naam van de bewoner.
Ten derde kunnen diernamen ook het beroep van de eerste naamdrager aanduiden: de bijnamen *Haring* of *Mossel* kunnen voor een haring- of een mosselverkoper gestaan hebben.
Een diertje dat niet alleen in het Nederlandse, maar ook in het Franse en het Duitse taalgebied in familienamen bewaard is, is de kikker: Nederlands *De Puydt/Kikkert*, Frans *Grenouille*, Duits *Frosch.* Deze namen worden verklaard als een bijnaam voor een mager persoon, of voor iemand die veel kletst of ‘kwaakt’, of voor iemand die huppelt en springt.
In de familienamen zijn twee woordvormen voor de kikker bewaard. De vormen *De Puydt/Puits* zijn Vlaams-Zeeuws, de vormen *Kikkert/Kikkers* zijn Noord-Nederlands. Deze verdeling is geen toeval: in de zuidwestelijke dialecten heet een kikker tot op heden *puit* of *pui*, boven de Nederlandse Moerdijk wordt (een vorm van) *kikker* gebruikt. Op de familienamenkaart is het zuidoosten van het taalgebied leeg gebleven. De zuidoostelijke dialectwoorden *vors*, *kwakvors*, *kwak* of *kwakker* waren wellicht te jong, in een te klein gebied verspreid of te specifiek om er een familienaam uit te doen ontstaan.

6.22 Samenstellingen met ‘hals’

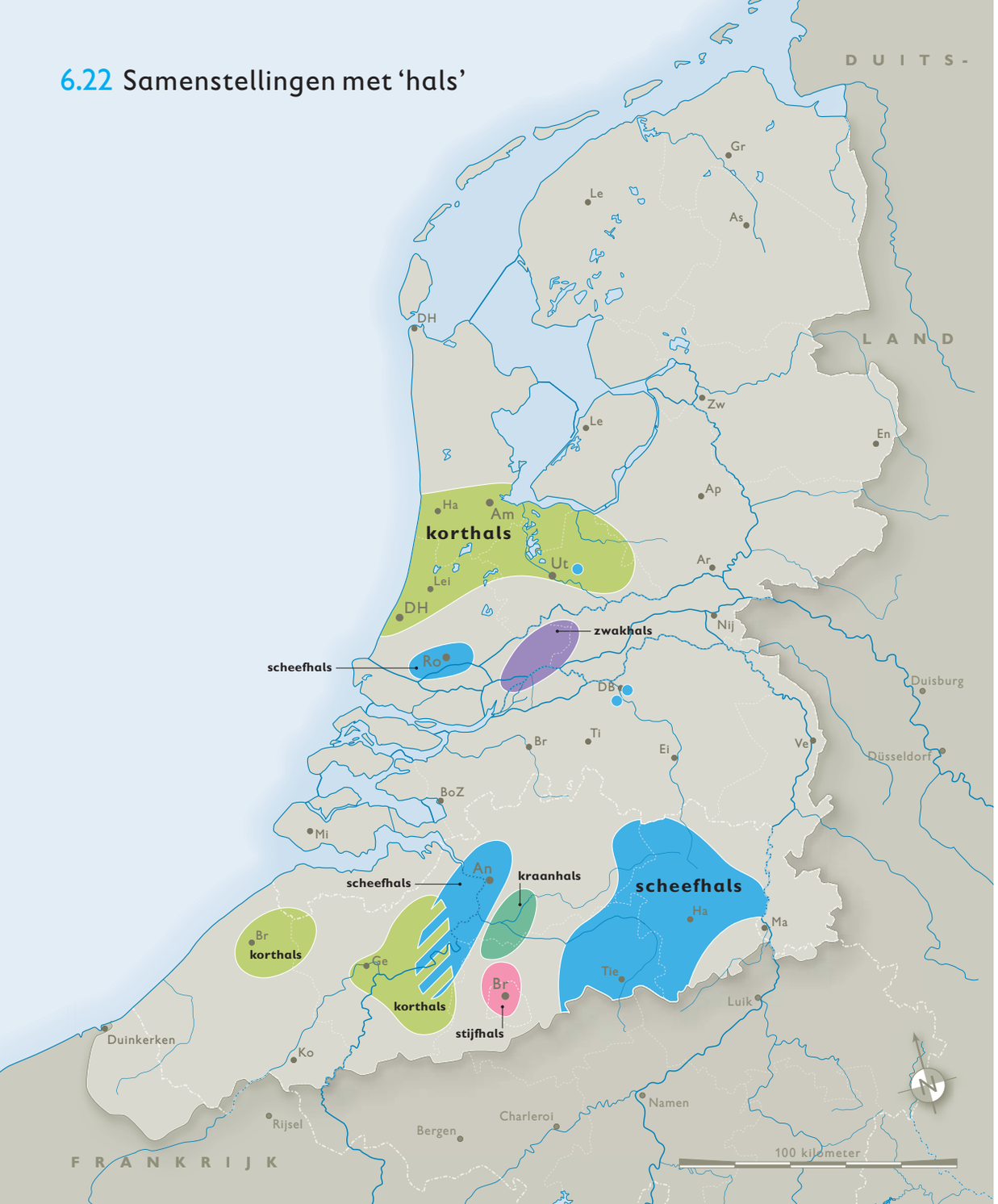

Als men spontaan het uiterlijk van mensen beschrijft, wordt doorgaans eerst de totale indruk weergegeven; vervolgens komen het haar en andere lichaamskenmerken aan bod, in de regel van boven naar beneden. Deze manier om de fysieke gedaante van mensen te kenschetsen, komt ook in de familienaamgeving tot uiting.

Eigenschapsnamen als *De Groot*, *Klein*, *De Wit*, *De Bruin*, genoemd naar de gestalte van een persoon of de kleur van zijn haar of gelaat, zijn frequente familienamen. Iemand die *De Lange* werd genoemd, was vast een stuk groter dan zijn buurman *De Corte*. Corpulente of magere mensen kregen namen als *Dik*, *Den Dikken*, *De Vette* of *Den Dunnen*, *Magerman*, *Schraal.*

Een persoon met krullend haar kon *Krol/Krul/Crols*, *Kruijff*, *Krook* of *Kroeskop* worden genoemd. Familienamen als *Withaar*, *Wittebol*, *Witlox*, *Blondeel* duidden personen met (hoog)blonde lokken aan. Iemand die gezegend was met een opvallende bos rood haar kon *De Rooij*, *Roothooft* of *Roo(d)bol* worden genoemd. En iemand zonder haar kon de naam *Kaal*, *Caals*, *De Caluwe* of *Caluwaert* krijgen.

Opvallende kenmerken van de ogen gaven aanleiding tot familienamen als *Liefooghe*, *Schoonooghe*, *Bruynooghe*, *Wydooghe*, *Spanoghe* en *Scheele/Scheel.* Wie niet kon horen of zien werd *Dendooven* of *Blindeman* genoemd. Een ongewone neus, tanden, kin of oren hadden mensen die *Neus*, *Silver(en)tand*, *Yserentant*, *Kin(ne)* of *Langhoor* als bijnaam kregen. En wie een opvallend litteken of wonde had, werd *Schram* genoemd. Veel familienamen die een lichaamsdeel bevatten, duidden een lichamelijk gebrek van de eerste naamdrager aan, bijvoorbeeld *Cortbeen*, *Crombeen*, *Korteknie*, *Poot*, *Corthals*, *Schevenhals*, *Crompvoets*, *Zeulevoet.* De meeste van deze namen hebben een lokale verspreiding. Ze zijn in een bepaalde streek ontstaan als bijnaam voor een persoon met deze lichaamskenmerken en hebben zich hoofdzakelijk in de nabije omgeving van hun bakermat als familienaam doorgezet.

Dit geldt ook voor de samenstellingen met ‘hals’: zie de kaart. De vooral in Vlaanderen verspreide familienaam voor een persoon met een scheve hals heeft heel wat varianten, waarvan sommige niet meer doorzichtig zijn: *Schevenhals*, *Schevenhels*, *Schevenels*, *Scheveneels*, *Schevernels*, *Scheefnels* (alle in Vlaanderen); *Scheefhals* (in Nederland). Een voorouder van wie *Corthals* (Vlaanderen) of *Korthals* (Nederland) heet, had een korte hals. Wie de naam *Craenhals* kreeg, had een voorzaat met een lange hals, als van een kraanvogel.

De familienaam *Zwakhals*, met als eerste deel het Middelnederlandse *swac* ‘lenig, buigzaam’, was een bijnaam voor iemand die zijn hals veel bewoog of schudde, terwijl een *Styfhals* een stijve hals had of een hardnekkig persoon was.

Het lichaamsdeel ‘hals’ is ook als simplex in familienamen bewaard: *Hals*, *Den Hals.* De beroemde Nederlandse portretschilder Frans *Hals* werd geboren in Antwerpen, maar emigreerde zoals zovele vooraanstaande Vlamingen rond 1586 naar Haarlem. Hals’ familie was afkomstig uit Mechelen. Frans Hals heeft geen naamgenoten (meer) in Nederland, maar nog wel in Vlaanderen. Tot op de dag van vandaag wonen enkele tientallen Vlamingen met de naam *Hals*, wellicht niet-geëmigreerde familieleden van de Hollandse Meester, in de ruime omgeving van Mechelen.

6.23 Familienamen en migratie



Migratie is van alle tijden. Van oudsher noopten economische of ideologische motieven mensen ertoe hun woonplaats te verlaten: politieke strubbelingen, religieuze tegenstellingen en armoede deden in de loop van de geschiedenis tal van mensen hun geboortestreek ontvluchten.

Als mensen verhuizen, nemen ze hun familienaam mee. Als deze een plaatsnaam bevat die nog gelokaliseerd kan worden, vertelt die naam terzelfder tijd iets over de plaats waar de eerste naamdrager vandaan kwam. Iemand die *Van Os* heet, moet een verre voorvader gehad hebben die ooit in Os gewoond heeft, maar die plaats op een bepaald ogenblik verlaten heeft. In zijn nieuwe omgeving werd hij Jan of Piet *Van Os* genoemd. Namen als *Van Deventer*, *Van Mechelen* wijzen op migratie. De huidige verspreiding van deze namen geeft grosso modo aan in welke richting en over welke afstand migratie verliep. De Randstedelingen zijn over het algemeen niet ver weggetrokken uit hun welvarende streek. Namen als *Van Amsterdam* (zie kaart), *Van Egmond* zijn het frequentst in de directe omgeving van de plaatsnaam.

De Oost-Nederlanders zijn vaker gemigreerd naar andere oorden, vooral naar het westen van Nederland. Familienamen die uitgaan op het Friese achtervoegsel *-stra* (*Dijkstra*, *Hoekstra*), het Groningse achtervoegsel *-sema* (*Hoeksema*, *Wiersema*), de Drentse uitgang *-ing* (*Oosting*, *Hoving*) en het Overijsselse voorvoegsel *ter* (*Ter Horst*, *Ter Haar*) hebben tot op de dag van vandaag hun hoogste frequentie in hun oorsprongsgebied, maar zijn vaak uitgezwermd naar de Randstad. Vooral Friese namen zijn frequent in het noordwesten van Nederland.

In het oosten van Noord-Brabant en het westelijke deel van het Gelderse rivierengebied zijn herkomstnamen een echt modeverschijnsel geweest. Er zijn in dit gebied honderden familienamen die teruggaan op een lokale gemeentenaam. De meeste van deze namen tonen migratie over een korte afstand: vele Noord-Brabantse herkomstnamen zijn het best verspreid in Noord-Brabant zelf: *Van Veghel/Veggelers*, *Van Boxtel*, *Van Zundert*.

Frequent geworden namen als *Van Os*, *Van Schaik* duiken buiten hun oorsprongsgebied vooral op in de Randstad.

Noord-Brabantse herkomstnamen als *Van Mierlo*, *Van Gool*, *Van Gemert* overschrijden in het zuiden de Belgische grens, die op het ogenblik van de familienaamvorming nog niet bestond. In de verspreiding van deze namen worden de grenzen van het historische hertogdom Brabant weerspiegeld.

Een aantal Vlaamse stadsnamen zijn in Nederland als familienamen bekend: *Van Antwerpen*, *Van Brussel*, *Van T(h)ienen*, *Van Yper(en)*: deze zuiderlingen zijn naar Noord-Brabant en verder naar de Randstad getrokken. Het noordwesten van Nederland, waar sinds de Gouden Eeuw het economische, culturele en politieke centrum van Nederland ligt, heeft aantrekkingskracht uitgeoefend op zuiderlingen én noorderlingen.

De meeste Vlaamse familienamen met een gemeentenaam hebben echter een lokale verspreiding, die wijst op migratie over een korte afstand: *Van Aerschot*, *Van Lierde*, *Van Impe* (zie kaart).

De Vlaming is bij voorkeur blijven wonen in zijn geboortestreek. De Nederlander is iets vaker verhuisd, maar niet naar alle windstreken. Als hij gemigreerd is, heeft hij zich bij voorkeur in de Randstad gevestigd.

6.24 Streek- en inwonersnamen

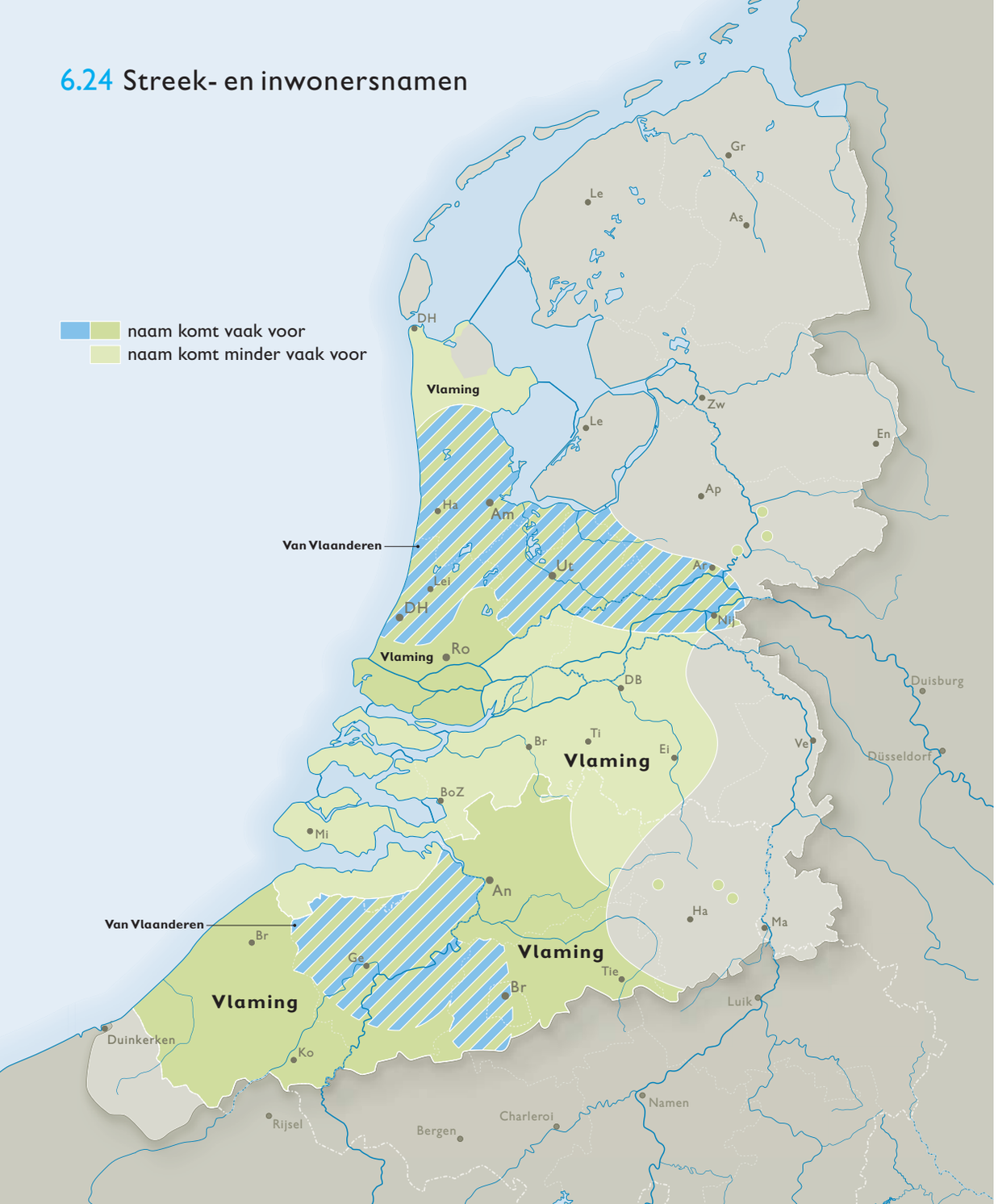

Onze familienamenvoorraad bevat nogal wat namen die teruggaan op de namen van historische gewesten in de Nederlanden; familienamen zijn een spiegel van de geschiedenis. Alle toonaangevende gewesten uit de Nederlanden, de graafschappen Vlaanderen, Holland en Gelderland, de hertogdommen Brabant en Limburg, het bisdom Utrecht (het Sticht), de gewesten Zeeland, Friesland, Drenthe en Groningen en ook de landstreken de Kempen en het Gooi zijn in familienamen vereeuwigd: bijvoorbeeld *Van Vlaanderen*, *Van Holland*, *Van Gelder*, *Van Brabant*, *Van Limburg*, *Stigter*, *Van Zeeland*, *De Vries*, *Drenth*, *Van Groningen*, *Kempeneers*, *De Gooijer.*

Er zijn twee manieren om iemands herkomst uit een bepaald gebied aan te geven: met een streeknaam (*Van Brabant/Brabants*, *Van Holland*) of met een inwonersnaam (*De Brabander/Braber*, *Hollander*). Beide types brengen migratie aan het licht: wie uit een bepaalde streek kwam, werd in zijn nieuwe woonplaats naar zijn geografische herkomst genoemd. De kaart met de verspreiding van de varianten van de inwonersnaam *Vlaming* (*De Vlaeminck*, *Vleminckx* en andere) en de streeknamen *Van Vlaenderen* en *(Van) Vlaanderen* toont aan dat de Vlamingen hoofdzakelijk naar het aangrenzende hertogdom Brabant en – iets minder vaak – naar het graafschap Holland getrokken zijn. In Limburg en de noordoostelijke gewesten daarentegen komen de namen *Van Vlaenderen* en *De Vlaeminck/Vleminckx* niet of nauwelijks voor. De inwonersnamen *Vlaming*, *Hollander*, *Brabander/Braber*, *Zeeuw*, *Drenth*, *De Vries*, *Stigter*, *Kempenaar* en *Gooier* zijn in familienamen opvallend beter vertegenwoordigd dan de corresponderende streeknamen. De kaart met de verspreiding van de varianten van de inwonersnaam *Vlaming* en de streeknaam *Van Vlaanderen* toont dit overtuigend aan. Nochtans is de inwonersnaam meestal afgeleid van de streeknaam: *Brabant* > *Brabander*, *Holland* > *Hollander*, *Gooi* > *Gooier*, *Kempen* > *Kempenaar*, *Groningen* > *Groninger*, *Stigt* > *Stigter*, *Gelder* > *Gelderman* en niet omgekeerd: enkel de inwonersnamen *Fries*, *Vlaming*, *Zeeuw* en *Drent(h)* zijn ouder dan de streeknamen *Friesland*, *Vlaanderen*, *Zeeland*, *Drenthe.* Deze inwonersnamen gaan terug op een vóórterritoriale periode waarin er al sprake was van volksstammen, maar nog niet van politiek-geografische gewesten die een eenheid vormden en door de rondtrekkende stammen als permanente vestigingsplaats werden gekozen. Maar ook de ouderdom van de inwonersnamen verklaart het verschil in frequentie tussen inwoners- en streeknamen niet. De kiem van ons systeem van erfelijke familienamen ligt immers in de Middeleeuwen en is, afhankelijk van de regio, pas later tot volle bloei gekomen. Op dat ogenblik waren de streeknamen zelf grotendeels al in gebruik, zij het soms in een nu verouderde vorm (*Vriesland*, *Gelre*, *Stigt*). De verklaring voor het frequentieverschil houdt verband met onze kijk op de wereld. Vanuit ons menselijk perspectief, waarbij de mens zichzelf centraal stelt, zullen we geografische herkomst eerder benoemen met een inwonersnaam dan met een streeknaam – in die laatste staat immers niet de persoon maar de plaats van herkomst centraal.

Dit geldt niet zonder meer voor alle geografische namen. Bij familienamen die gevormd zijn met gemeentenamen en namen van woonplaatsen, zijn *van*-constructies beter vertegenwoordigd dan andere types. De familienaam *Van Mechelen* bijvoorbeeld is frequenter dan *De Mecheleer* en *Mechelmans.*

6.25 Populaire voornamen

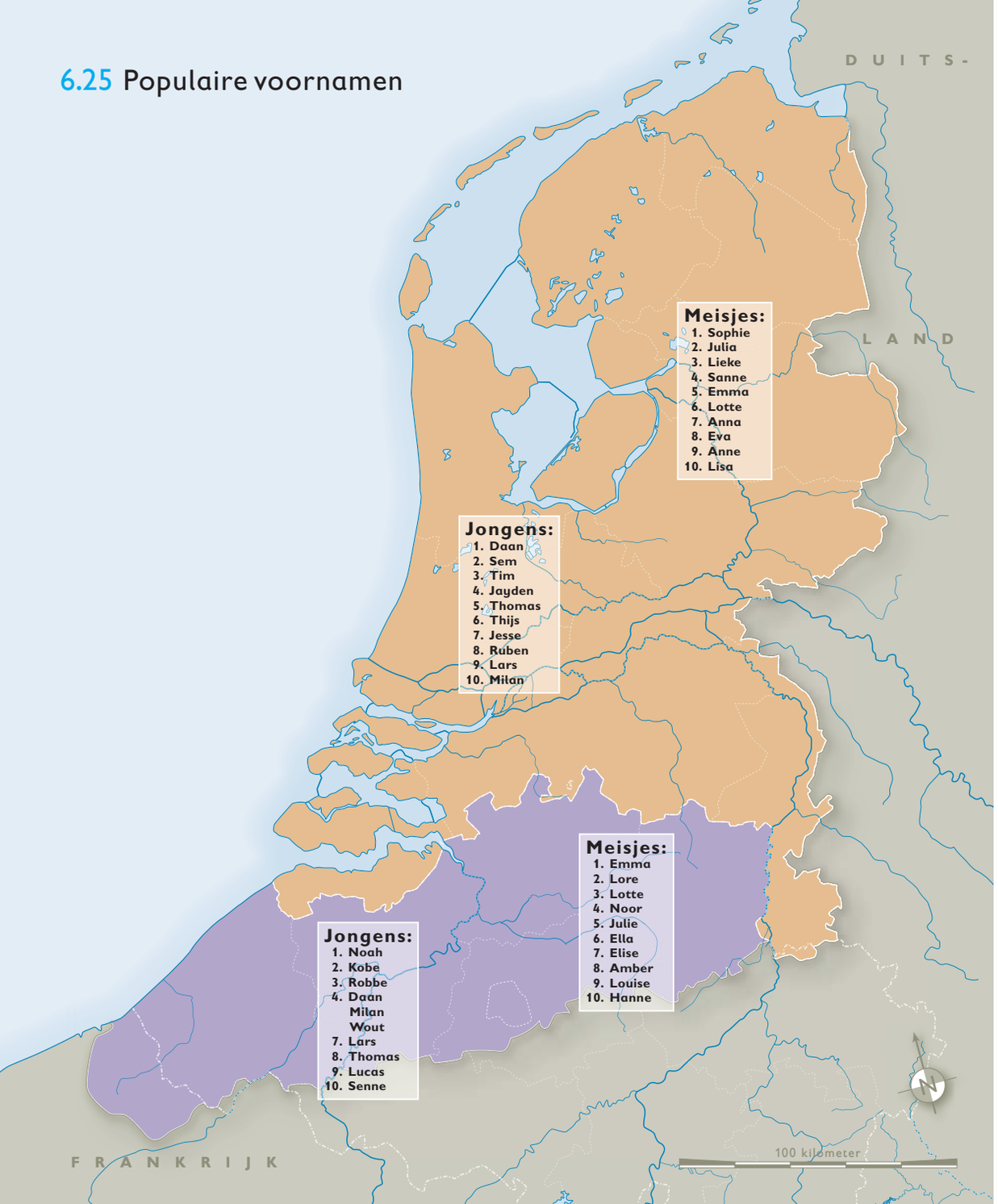

Het geven van een voornaam aan een kind is voor iedere ouder een belangrijke gebeurtenis. Men wikt en weegt, raadpleegt voornamenboekjes om een leuke, mooi klinkende naam te vinden, denkt na over vernoeming naar familie en kennissen of naar idolen uit de media, overweegt of een naam past bij de namen van de andere kinderen uit het gezin en beslist of men een Nederlandse of een buitenlandse naam zal kiezen.

De voornaamgeving is een modegebonden verschijnsel. De meeste voornamen worden in een bepaalde periode geïntroduceerd, worden in de decennia daarna almaar populairder, waarna hun populariteit weer afneemt. Op de kaart staan de populairste jongens- en meisjesnamen in 2008 in Nederland (bron: website van de Sociale Verzekeringsbank) en in Vlaanderen (bron: website van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, België).

In tegenstelling tot vroeger is de hedendaagse voornaamgeving erg trendgevoelig. Tot voor enkele decennia gold in de meeste families als regel dat er vernoemd werd naar familieleden. Veelal kwamen eerst de grootouders aan de beurt en vervolgens de tantes en ooms van het kind. Door deze gewoonte was er eeuwenlang nauwelijks vernieuwing van de namenvoorraad mogelijk. Vernoeming was daarmee de meest bepalende factor voor de ontwikkeling van de naamgeving gedurende de eeuwen voor de Tweede Wereldoorlog.

De frequentste officiële voornamen voor vrouwen ten tijde van de volkstelling van 1947 in Nederland waren: *Maria*, *Johanna*, *Anna*, *Cornelia*, *Adriana*, *Wilhelmina*, *Catharina*, *Hendrika*, *Elisabeth*, *Grietje*. En voor mannen: *Jan*, *Johannes*, *Hendrik*, *Cornelis*, *Willem*, *Pieter*, *Gerrit*, *Jacob*, *Jacobus*, *Petrus* (bron: website Meertens Instituut).

Vele van deze officiële namen waren echter geen roepnaam. In het dagelijks leven gebruikte men een roepnaam die in veel gevallen van de officiële naam was afgeleid. De populairste roepnamen in 1961 waren voor vrouwen: *Annie*, *Bep*, *Marie(tje)*, *Mien*, *Willie*, *Alie*, *Corrie*, *Lenie*, *Greetje*, *Tinie*. En voor mannen: *Jan*, *Piet*, *Henk*, *Peter*, *Hans*, *Kees*, *Wim*, *Cor*, *Gerard*, *Gerrit* (bron: website Meertens Instituut).

In de moderne voornaamgeving in Nederland, die begint vanaf de jaren zestig, zijn er erg veel namen bij gekomen door ontlening, vooral uit het Engels en het Frans, maar ook uit het Italiaans en uit de Scandinavische en Slavische talen. Ook is er een vrij grote groep 'internationale' namen, dat zijn namen die niet bij een taal thuis te brengen zijn, bijvoorbeeld *Linda*, *Mark*, *Laura*, *Stefan*, *Suzanne*, *Thomas*, *Eva*, *Vincent*, *Sophie*.

De afgelopen vijftien jaar waren Engelse namen zowel bij jongens als bij meisjes erg geliefd, bijvoorbeeld *Danny*, *Jennifer*, *Patrick*, *Joyce*, *Kevin*, *Wendy*. Ook Scandinavische en Slavische namen werden zowel aan jongens als aan meisjes gegeven, bijvoorbeeld *Ingeborg*, *Niels*, *Kirsten*, *Sven* en *Natasha*, *Joeri*, *Katinka*, *Boris*. Franse en Italiaanse voornamen daarentegen zijn vooral voor meisjes populair geworden: bijvoorbeeld *Chantal*, *Manon*, *Marielle*, *Monique*, *Danielle*, *Nicole* en *Anita*, *Bianca*, *Sandra*. Vele populaire jongensnamen daarentegen zijn Nederlandse namen. Voor het merendeel zijn dat traditionele namen die vroeger niet tot de veel voorkomende behoorden, zoals *Jeroen*, *Bart*, *Maarten*, *Paul*, *Sander*, *Wouter*, *Bas*, *Robert*.

Afkortingen

Gebruikte afkortingen voor de Nederlandse taalatlassen en overzichtswerken van de Nederlandse dialecten

AND = Gerritsen, Marinel (red.) (1991), *Atlas van de Nederlandse dialectsyntaxis*, Amsterdam.

ANKO = Daan, Jo en Marie J. Francken (1972-1977), *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling*, 2 delen, Amsterdam.

FAND = Goossens, Jan, Johan Taeldeman e.a. (1998-2005), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 4 delen, Gent.

FSA = Goossens, Jan (1981 -), *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands: 'Fränkischer Sprachatlas' (FSA)*, 3 delen gepubliceerd, Marburg.

GTRP = Enquêtegegevens uit het Goeman-Taeldeman-Van Reenen-project, verricht tussen 1979 en 1994 (deels beschikbaar op de website van het Meertens Instituut).

MAND = De Schutter, Georges, Ton Goeman e.a. (2005-2008), *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 2 delen, Amsterdam.

PLAND = Brok, Har en Joep Kruijsen (2003), *Plantennamen in de Nederlandse Dialecten*, www.meertens.knaw.nl/pland, Amsterdam.

RND = Blancquaert, Edgard en Willem Pée (red.) (1925-1982), *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, 16 delen, Antwerpen/Malle.

SAND = Barbiers, Sjef, Hans Bennis e.a. (2005-2008), *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*, 2 delen, Amsterdam.

TISEL =*Taal in stad en land* (2002-2005), Reeks van 27 dialectboeken onder redactie van Nicoline van der Sijs, Den Haag/Tielt.

TNF = Kloeke, Gesinus G. e.a. (1981-1988), *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, 2 afleveringen, Leiden.

TNZN = Grootaers, Ludovic en Gesinus G. Kloeke e.a. (1939-1972), *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, 9 afleveringen, Leiden.

TON = Heeroma, Klaas (1957-1963), *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden (TON)*, 3 delen, Assen.

WBD = Weijnen, Antoon A., Jan van Bakel e.a. (1967-2005), *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, 33 delen, Assen.

WLD = Weijnen, Antoon A., Jan Goossens e.a. (1983-2008), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*, 39 delen, Assen.

WVD = Devos, Magda, Hugo Ryckeboer e.a. (1979 -), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*, 24 delen gepubliceerd, Gent/Tongeren.

Belangrijkste literatuur per hoofdstuk

Algemene inleiding

Bakker, D.M. en G.R.W. Dibbets (1977), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch.

Ginneken, Jac. van (1913), *Handboek der Nederlandsche Taal*, deel 1, Nijmegen.

Goossens, Jan (1977), *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*, Groningen.

Grootaers, Ludovic en Gesinus G. Kloeke (1926), *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek*, 's-Gravenhage.

Jellinghaus, Hermann (1892), *Die niederländischen Volksmundarten, nach den Aufzeichnungen der Niederländer*, Norden.

Kruijsen, Joep en Nicoline van der Sijs (2010), 'Mapping Dutch and Flemish', in: *An International Handbook of Linguistic Variation. Language Mapping*, red. Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus, Berlin/New York, 180-202, maps volume 43-47.

Leopold, Johan A. en Lubbertus Leopold (1876-1881), *Van de Schelde tot de Weichsel, Nederduitsche dialecten in dicht en ondicht*, 3 delen, Groningen.

Paul, Hermann (red.) (1896-1909), *Grundriss der germanischen Philologie*, 3 delen, Strassburg.

Schrijnen, Jos (1917), 'Vlindernamen. Proeve van dialectgeografie, in: *De Beiaard* 2.1, 26-37.

Schrijnen, Jos (1920), *De isoglossen van Ramisch in Nederland*, Bussum.

Sterkenburg, Piet van (2009), *Een kleine taal met een grote stem. Hedendaags Nederlands*, Schiedam.

Vriend, F. de en J. Swanenberg (2006), 'D-kwadraat: digitale databanken en digitaal gereedschap voor WBD en WLD', in: *Nederlandse Taalkunde*, 11-4, 366-372.

Vriend, Folkert de, Jos Swanenberg en Roeland van Hout (2007), 'Dialectgebieden in Brabant. Geografische clustering op basis van de ruwe lexicale gegevens van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten', in: *Taal en Tongval*, *themanummer* 20, 83-110.

Wattel, Evert en Pieter van Reenen (2010), 'Probabilistic maps', in: *An International Handbook of Linguistic Variation. Language Mapping*, red. Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus, Berlin/New York, Chapter 25.

Weijnen, Antoon A. (1941), *De Nederlandse dialecten*, Groningen/Batavia.

Weijnen, Antoon A. (1946), 'De grenzen tussen de Oost-Noord-Brabantse dialecten onderling', in: Antoon A. Weijnen, J.M. Renders en Jac. van Ginneken, *Oost-Noord-Brabantse Dialectproblemen*, Amsterdam, 1-15.

Weijnen, Antoon A. (1966), *Nederlandse dialectkunde*, Assen.

Weijnen, Antoon A. (1991), *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage.

Winkel, Jan te (1899-1901), *De Noord-nederlandsche tongvallen, Atlas van taalkaarten met tekst*, Leiden.

Winkel, Jan te (1901), *Geschiedenis der Nederlandsche taal*, Culemborg.

Winkler, Johan (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*, 's-Gravenhage.

1 De geschiedenis van de Nederlandse taal

Beekes, R.S.P. (1990), *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende Indo-europese taalwetenschap*, Utrecht.

Bloemhoff, Henk (2006), *Taaltelling Nedersaksisch. Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland*, Groningen/Oldeberkoop.

Bloemhoff, Henk, Jurjen van der Kooi, Hermann Niebaum en Siemon Reker (red.) (2008), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*, Assen.

Bont, A.L. en D.A. Vermaseren (1981), *Atlas der algemene en vaderlandse geschiedenis*, 22ste druk, Wolters-Noordhoff.

Bremmer (1997), 'Het ontstaan van het Fries en het Hollands', in Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland – Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding*, Zutphen, 67-76.

Comrie, Bernard, Stephen Matthews en Maria Polinsky (red.), (1996), *The Atlas of Languages. The origin and development of languages throughout the world*, Londen.
Crystal, David (1987), *The Cambridge encyclopedia of language*, Cambridge.
Daan, J. en D.P. Blok (1969). *Van Randstad tot Landrand; toelichting bij de kaart: Dialecten en Naamkunde*, Amsterdam.
Diamond, Jared (2000), *Zwaarden, paarden en ziektekiemen. Waarom Europeanen en Aziaten de wereld domineren*, Utrecht.
Entjes, H. (1974), *Dialecten in Nederland*, Haren.
Frings, Theodor (1944), *Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen*, Halle.
Frings, Theodor (1957), *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, Halle.
Frings, Theodor en Gotthard Lerchner (1966), *Niederländisch und Niederdeutsch. Aufbau und Gliederung des Niederdeutschen*, Berlin.
Goossens, J. (1970), 'Niederländische Mundarten – vom Deutschen aus gesehen', in: *Niederdeutsches Wort* 10, 61-80.
Goossens, Jan (2008), 'Dialectgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 80, 33-258.
Haugen, Einar (1984), *Die skandinavischen Sprachen. Eine Einführung in ihre Geschichte*, Hamburg.
Heeringa, Wilbert (2004), *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance*, Groningen.
Heine, Bernd en Tania Kuteva (2006), *The Changing Languages of Europe*, Oxford.
Hoecke, Willy Van (1988), 'Parallèles phonétiques des deux côtés de la frontière linguistique franco-néerlandaise: La diphtongaison de [ɛ] entravé', in: *Distributions spatiales et temporelles, constellations des manuscrits*, red. Pieter van Reenen en Karin van Reenen-Stein, Amsterdam/Philadelphia, 187 ff.
Hutterer, Claus Jürgen (1999), *Die germanischen Sprachen. Ihre Geschichte in Grundzügen*, Wiesbaden.
Jonkman, R.J. en A.P. Versloot (2009), *Tusken Talen, it ferhaal van de Fryske taal*, Leeuwarden.
Keller, Rudolf E. (1995), *Die deutsche Sprache und ihre historische Entwicklung*, Hamburg.
König, Werner (1994), *Dtv-Atlas Deutsche Sprache*, München.
Kremer, Ludwig (1983), *Nachbarn. Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete*. Bonn.
Kuiper, F.B.J. (1995), 'Gothic *bagms* and Old Icelandic *ylgr*', in: *NOWELE* 25, 63-88.
Lamarcq, Danny en Marc Rogge (1996), *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven.
Loon, J. van (1986), *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven/Amersfoort.
Mallory, J.P. (1989), *In search of the Indo-Europeans. Language, archaeology and myth*, Londen.
Munske, Horst Haider (red.) (2001), *Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies*, Tübingen.
Nerbonne, John (2009), 'Data-Driven Dialectology', in: *Language and Linguistics Compass* 3, 1, 175-198.
Nielsen, Hans Frede (1989), *The Germanic Languages. Origins and Early Dialectal Interrelations*, Tuscaloosa/Londen.
Nieuwenhuijsen, Peter M. (1995), *Het verschijnsel taal. Een kennismaking*, Bussum.
Ostler, Nicholas (2005), *Empires of the world. A language history of the world*, New York.
Reenen, Pieter van (1982), 'Une faiblesse épistémologique de la grammaire historique actuelle', in: *Du Mot au Texte, Actes du 3e Colloque International sur le Moyen Français*, Tübingen, 301-304.
Reenen, Pieter van en Wilco van den Heuvel (1997), 'Aen/an/ane Cor van Bree: een vroege apocope', in: A. van Santen en M. van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte*, Leiden, 257-265.
Reenen, Pieter van en Maaike Mulder (2003), 'Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: Methodological aspects and three illustrations', in: Michèle Goyens en Werner Verbeke (red.), *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe*, Leuven, 179-199.
Rem, Margit (2003), *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340), Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, Amsterdam.
Renfrew, Colin (1987), *Archaeology & Language. The puzzle of Indo-European origins*, Londen.
Sanders, Ewoud (2005), 'Dialectvormen in het Standaardnederlands', in: *Geluid waar spraak uit ontstond. Kru(i/ij)sen door de dialecten*, vriendenboek voor Joep Kruijsen, red. R. van Hout en J. Swanenberg.
Schrijver, Peter (1995), 'Welsh *heledd*, *hêl*, Cornish *heyl*, "Latin" *helinium*, Dutch *hel-*, *zeelt*', in: *NOWELE* 25, 31-42.
Schrijver, Peter (1999), 'The Celtic contribution to the development of the North Sea Germanic vowel system, with special reference to Coastal Dutch', in: *NOWELE* 35, 3-47.
Sijs, Nicoline van der en Jaap Engelsman (2000), *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*, Den Haag.
Sijs, Nicoline van der (2010), *Nederlandse woorden wereldwijd*, Den Haag.
Smedts, Willy (1986), *De beheersing van de woordvorming. Een sociolinguïstisch onderzoek bij Vlaamse dertienjarigen*, Leuven.
Smits, Rik (2009), *Dageraad. Hoe taal de mens maakte*, Amsterdam.
***Spectrum**-Times atlas van de wereldgeschiedenis* (1981), red. Barraclough Geoffrey, Utrecht.
Stevensons, Victor (red.) (1989), *Atlas van de Europese talen. Geschiedenis & ontwikkeling*, Utrecht/Antwerpen.
Taubken, H. (1984), 'Grenzniederländisch. Die externe Geschichte des Niederländischen im deutschen Grenzraum', in: *Driemaandelijkse Bladen* 36, 84-106.
Toorians, Lauran (2000), *Keltisch en Germaans in de Nederlanden. Taal in Nederland en België gedurende de late ijzertijd en de Romeinse periode*, Brussel.
Valken, Maarten e.d. (red.) (1987), *Kroniek van Nederland*, Amsterdam.
Vandeputte, Omer (1994), *Het verhaal van een taal*, uitgegeven door de Vlaams-Nederlandse 'Stichting Ons Erfdeel vzw'.
Velde, Hans Van de, Ton van de Wijngaard, Martine Schreijer, Jos Swanenberg en Veronique de Tier (2007), 'Limburgs kalle, wie sjteit 't d'r mit?', in: *Veldeke Jaarboek 2007*, red. Lei Heijenrath, 56-72.
Weijnen, Antoon A. (1941), *De Nederlandse dialecten*, Groningen/Batavia.
Weijnen, A. (1966), *Nederlandse dialectkunde*, Assen; *Registers* J. Kruijsen e.a. (2000), Assen.
Weijnen, A. (1975), 'Fonetische en grammatische parallellen aan weerszijden van de Frans-Nederlandse taalgrens', in: *Algemene en vergelijkende dialectologie*, Amsterdam, 151-172.
Weijnen, A. (1991), *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, Den Haag.

2
Woorden

Brok, H. (1973), 'Van hennep tot historische taalkunde', in: *Mededelingen van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde*, Amsterdam.
Brok, H. (1996), 'De fiets en onderdelen in de Nederlandse dialecten', in: *Respons; Mededelingen van het P.J. Meertens-Instituut*, Amsterdam.
Daan, J. (1955), 'Is 'zoenen' beschaafd?' in: *Mededelingen der Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen*, Amsterdam.
Gerritsen, M. (1992), 'Tussen spijkerbroek en nagelboks: het aanpassingsvermogen van dialecten', in: *Onze Taal* 61, 5, 91-93.
Goossens, Jan (1988), *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Niederlands*, Marburg.
Hogerheijde, H. (1976), 'Een sappig stukje over de sinaasappel', in: *Mededelingen van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde*, Amsterdam.
Keymeulen, J. van (1994), De dialectbenamingen voor de vlinder; commentaar bij de kaart '(gekleurde) vlinder'; https://fuzzy.arts.kuleuven.be/rewo/vlinder.htm
Kiliaan, Cornelis (1599), *Etymologicum teutonicae linguae*, Antwerpen.

Stroop, J. (1969), *Paardebloem à la carte. Over de Nederlandse benamingen voor Taraxacum officinale Web*, Amsterdam.
Stroop, J. (1972), 'Een patat mét (...vragen)', in: *Mededelingen van het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde* 24, Amsterdam.
Stroop, J. (red.) (1974), *Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland II* (Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie 46), Amsterdam.
Stroop, J. (2003), 'Bretels', in: *Taal en Tongval* 55, 113-123.
Stroop, J. (2009), 'Groeten en wensen', in: *Het dialectenboek 10. Moi, adieë en salut; Groeten in Nederland en Vlaanderen*, Groesbeek.
Weijnen, A.A. (1999), *Oude woordlagen in de zuidelijk-centrale dialecten*, Amsterdam.

3
Klanken

Daan, J. (1969), *Dialektatlas van Noord-Holland. Reeks Nederlandse Dialektatlassen 13*, Antwerpen.
Goeman, A.C.M. (1999), *T-deletie in de Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
Goeman, A.C.M. en J. Taeldeman (1996), 'Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten', in: *Taal en Tongval* 48, 38-59.
Kloeke, G.G. (1927), *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*, Den Haag.
Oostendorp, M. van (1996), *Tongval. Zo klinken Nederlanders*, Amsterdam.
Peters, Jörg (2008), 'Tone and intonation in the dialect of Hasselt', in: *Linguistics* 46, 983-1018.
Reenen, Pieter van (2006), *In Holland staat een 'Huis', Kloekes expansie-theorie met speciale aandacht voor de dialecten van Overijssel*, Amsterdam/Münster.
Reenen, Pieter van en Anke Jongkind (2001), 'De vocalisering van de /l/ in het Standaard-Nederlands', in: *Taal en Tongval* 52, 189-199.
Reenen, P.Th. van en E. Wattel (1992), 'De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: Zes eeuwen variatie', in: Bennis, H. en J.W. de Vries (red.), *De Binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, Dordrecht, 291-309.

4
Woordvormen

Ginneken, Jac. van (1937), 'Het onbepaald lidwoord en het geslacht', in: *Onze Taaltuin* 5, 353-356.
Goeman, A.C.M. (1999), *T-deletie in de Nederlandse dialecten. Kwantitatieve analyse van structurele, ruimtelijke en temporele variatie*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
Pée, W. (1936-1938), *Dialectgeographie der Nederlandsche Diminutiva*, 2 delen, Tongeren.
Reenen, Pieter van (2000), 'De Zuidhollands-Gelderse herkomst van het Pella Dutch in Iowa', in: *Nederlandse Taalkunde* 5, 301-324.

5
Zinnen

Auwera, J. van der en A. Neuckermans (2004), 'Een Oost-Vlaamse driedubbele negatie', in: *Taal en Tongval themanummer 15-16.*
Barbiers, S. (2004), 'Variatie in de morfosyntaxis van één', in: *Taal en Tongval themanummer 15-16.*
Bennis, H. (2001), *Tegengestelde krachten in taal*, oratie Universiteit van Amsterdam.
Bezooijen, R. van (2001), 'Stenen des aanstoots', in *Onze Taal.* Internet: http://www.kennislink.nl/publicaties/stenen-des-aanstoots.
Bree, C. van (1975), 'Ik heb de band lek. Een oostnederlandse constructie', in: *Forum der Letteren* 16, 1-18.
Bree, C. van (1981), *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het Nederlandse taalgebied. Een taalgeografisch onderzoek*, dissertatie Universiteit Leiden.
Bree, C. van (1987), 'Hebben- en datiefconstructies in het Friese (en Nederlandse) taalgebied', in: *Ta de Fryske Syntaksis*, red. Siebren Dyk en Jarich Hoekstra, Ljouwert.
Cornips, L. (1994), *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen*, dissertatie Universiteit van Amsterdam.
Giesbers, H. (1983-1984), '"Doe jij lief spelen". Notities over het perifrastisch doen', in: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde* XIX.
Haan, Germen de (1990), 'De Friese Imperativus-Pro-Infinitivo', in: *Taal en Tongval themanummer 3: Dialectsyntaxis*, 87-108.
Haeseryn, W. e.a. (red.) (1997), *Algemene Nederlandse spraakkunst*, 2de druk, Groningen.
Hoekstra, E. (1993), 'Over de implicaties van enkele morfo-syntactische eigenaardigheden', in: *Taal en Tongval* 45, 135-154.
Hoekstra, E. en C. Smits (1997), *Vervoegde voegwoorden*, Amsterdam.
Hoekstra, E. en W. Taanman (1996), 'Een West-Friese gradatie van het Infinitivus-Pro-Participio Effect', in: *Nederlandse Taalkunde* 1, 13-25.
Hoekstra, J. (2004), 'Read om 'e holle en andere AˆPˆDP-verbindingen in het Fries', in: *Taal en Tongval themanummer 15-16.*
Horst, J.M. van der (1997), 'Over en naar aanleiding van Zuid-Nederlandse doorbrekingen', in: *Taal in tijd en ruimte*, red. Ariane van Santen en Marijke van der Wal, 299-309.
Horst, J.M. van der en M.J. van der Wal (1979), 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 95, 6-37.
Hüning, M. (2006), 'Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van *elkaar* en *mekaar*', in: *Nederlandse Taalkunde* 11-3, 185-218.
Keyser, S. (1951), *Het Tessels*, Leiden.
Meersman, A. de (1990), 'Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets', in: *Taal en Tongval themanummer 3: Dialectsyntaxis*, 152-186.
Paardekooper, P.C. (1993), 'Jaak/Neenik enz.', in: *Tabu* 23, 143-170.
Pauwels, A. (1953), *De plaats van hulpwerkwoord, verleden deelwoord en infinitief in de Nederlandse bijzin*, 2 delen, Leuven.
Postma, G. (2004), 'Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen "zich" in het 15de eeuwse Drenthe en de Theorie van de Reflexiviteit', in: *Nederlandse Taalkunde* 9-2,144-169.
Postma, Gertjan (2006), 'IV2 in het Middelnederlands, IPI in het Fries en de distributie van subjunctieven', in: *Taal en Tongval* 58-2, 205-225.
Rooij, J. de (1988), *Van* hebben *naar* zijn. *Het gebruik van* hebben *en* zijn *in de voltooide tijden (actief) van* zijn, gaan, vergeten *en* verliezen *in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect*, Amsterdam.
Ryckeboer, H. (1986), 'Het hulpwerkwoord *doen* in replieken', in: M. Devos en J. Taeldeman (red.), *Vruchten van z'n akker. Opstellen van (oud-)medewerkers en oud-studenten voor Prof. V.F. Vanacker*, Gent.
Schutter, G. de (1990), 'De studie van de syntaxis van Nederlandse en Friese dialecten', in: *Taal en Tongval themanummer 3: Dialectsyntaxis.*
Schutter, G. de (2000), 'Systeem en ontlening in taal: nog eens het IPP-effect', in: *Taal en Tongval* 52, 208-229.
Schutter, G. de (2004). 'De studie van de Nederlandse en Friese dialectsyntaxis sedert 1990. Een bibliografisch overzicht', in: *Dialectsyntaxis in bloei. Themanummer Taal en Tongval 15-16.*
Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*, Den Haag.
Stroop, J. (1970), 'Systeem in gesproken werkwoordsgroepen', in *Taal en Tongval* 20, 128-147.
Taeldeman, J. (2003), 'Aan uw taal heb ik u herkend. Over sjibboletvorming in de Nederlandse dialecten', in: Tier, Veronique De en Reinhild Vandekerckhove (red.), *Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectverschil*, 17-43.
Tieken-Boon van Ostade, I., M. van der Wal en J.A. van Leuvensteijn (red.) (1998), *DO in English, Dutch and German. History and present-day variation*, Amsterdam/Münster.
Vandekerckhove, R. (1993), 'De subjectsvorm van het pronomen van de tweede persoon enkelvoud in de westvlaamse dialecten. Het gebruik van de doffe, volle en dubbelvorm', in: *Taal en Tongval* 45, 173-183.
Wal, M. van der (1992), *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht.

Will, G. (2004), 'Zeggen k-ik da(t) zo? Reduplicatie van het subjectspronomen in Zeeuws-Vlaanderen', in: *Taal en Tongval* 56-2.
Winkler, J. (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*, Den Haag.
Wouden, T. van der (2007), 'Meer over dubbele ontkenningen', in: *Neerlandistiek.nl* 07.02.

6
Namen

Bach, A. (1953-1954), *Deutsche Namenkunde*. Band II, 1 und 2: *Die deutschen Ortsnamen*, Heidelberg.
Berkel, G. van en K. Samplonius (1989), *Het plaatsnamenboek. De herkomst en betekenis van Nederlandse plaatsnamen*, Houten.
Bloothooft, G., E. van Nifterick en D. Gerritzen (2004), *Over voornamen*, Utrecht.
Daan, J. en D.P. Blok (1969). *Van Randstad tot Landrand; toelichting bij de kaart: Dialecten en Naamkunde*, Amsterdam.
Debrabandere, F., M. Devos, P. Kempeneers, V. Mennen, M. Ryckeboer en W. van Osta (2010), *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek*, Leuven.
Dittmaier, H. (1955), *Das apa-Problem. Untersuchung eines westeuropäischen Flussnamentypus*, Leuven.
Ebeling, R.A. (1996), 'Het suffix -stra: een literatuuroverzicht', in: Ebeling, R.A., K.F. Gildemacher en J.A. Mol (red.), *Friezen. In bondel stúdzjes oer persoansnammen*, Ljouwert, 9-24.
Gerritzen, D. (2000-2007), diverse teksten over voornamen, gepubliceerd op de website van het Meertens Instituut.
Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 2 delen, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.
Hendrikx, J.A. (samenstelling) (1991), *Plaats- en waternamen. Hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap* (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok), Utrecht.
Marynissen, A. (1994), 'Limburgse familienamengeografie', in: *Naamkunde* 26, 243-301.
Marynissen, A. (1995), 'De atlas van familienamen in het Nederlandse taalgebied', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie* 67, 139-171.
Marynissen, A. (1999), 'Den Uyl, Snoeckx, De Leeuw, Haan, Kikkert en varianten: over benamingen van dieren in de Nederlandse familienamen', in: V. De Tier en S. Reker (red.), *Het dialectenboek 5. In vergelijking met dieren. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête*, Groesbeek, 11-35.
Marynissen, A. (2001), 'Dialecten en familienamen: een afspiegeling van elkaar? Over klanktegenstellingen en lexicale varianten in de Nederlandse familienamen en hun tegenhangers in de dialecten', in: V. De Tier en A. Marynissen, m.m.v. H. Brok (red.), *Het dialectenboek 6. Van de streek. De weerspiegeling van dialecten in familienamen*, Groesbeek 75-92.
Marynissen, A. (2002), 'Tussen Brussel en Amsterdam. Familienamen en migratie binnen het Nederlandse taalgebied', in: *Naamkunde* 34, 239-256.
Marynissen A. (2003), 'De Brabander, Brabers of Van Brabant? Over de lexicale en grammatische motivering van Nederlandse inwoners- en gebiedsnamen', in: *Leuvense Bijdragen* 92, 239-255.
Marynissen A. (2007), 'Familienamentypes in het Nederlandse en het Duitse taalgebied', in: *Handelingen van de bijeenkomst van universitaire docenten Neerlandistiek in het Duitse taalgebied* (Zürich, 17-19 maart 2006), 25-57.
Marynissen A. (2009), 'Prototypische Limburgse familienamen en hun verspreiding in Duitsland', in: *Jaarboek van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 11, 5-20.
Marynissen A. (2010), 'Eigenschappen als benoemingsmotief: lichaamskenmerken in familienamen', in: Johan De Caluwe en Jacques Van Keymeulen (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent, 429-439.
Verwijs E. en J. Verdam (1882-1952), *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage.

Index en verantwoording van de gebruikte kaarten

Hieronder volgt een overzicht van de kaarten uit de *Dialectatlas*, genummerd per hoofdstuk; op een nieuwe regel staan de bibliografische gegevens van het werk waarop de kaart is gebaseerd.

Algemene inleiding
NICOLINE VAN DER SIJS

0.1 Eerste indelingskaart van de Nederlandse dialecten 9
Jellinghaus 1892
0.2 Tweede indelingskaart van de Nederlandse dialecten 10
Jan te Winkel in deel 2, 1898 van:
Paul, Hermann (red.) (1896-1909, 2e ed.), *Grundriss der germanischen Philologie*, 3 delen, Strassburg
0.3 Derde indelingskaart van de Nederlandse dialecten 11
Van Ginneken 1913
0.4 De klinker in *bed* in enkele Zuid-Brabantse en West-Limburgse dialecten in België 12
Goossens 1977: 72
0.5 Kaart 'De Noordnederlandsche tongvallen. Schakeering der Germaansche lange AE of Nederlandsche lange A' 13
uit J. te Winkel 1899-1901, getekend door J. Goossens in Bakker en Dibbets 1977: 290
0.6 Dialectbenamingen van de vlinder 14
Schrijnen 1917
0.7 Verloop van de dialectgrenzen in Limburg 14
Schrijnen 1920: 60, kaart 13
0.8 RND-zin deel 3, 17 14
'Ik heb (ik) het niet gedaan, hoor, vriend', in Zeeuws-Vlaanderen en Oost-Vlaanderen 'Ik heb (ik) het niet gedaan zulle maat', met op de kaart alleen het deel: 'Ik heb (ik) het niet'
0.9 Fragment van de grondkaart van Kloeke 15
uit Grootaers en Kloeke 1926
0.10 Tante 16
TNZN VI, 2
0.11 Zuur 17
FAND III, 76
0.12 Vriezen-vroor-gevroren 18
MAND II, 81a
0.13 Ze weet niet dat Marie gisteren **gestorven is** 18
SAND II, 14a
0.14 Legenda van 'tante' 19
TNZN VI, 2
0.15 Pijltjeskaart met antwoorden op de vraag 'In welke plaats(en) in Uw omgeving spreekt men geheel of nagenoeg geheel hetzelfde dialect als in de Uwe?' voor Oost-Noord-Brabantse plaatsen 20
Weijnen 1946
0.16 Bracht 22
ANKO, kaart 2
0.17 Bracht/brocht 23
getekend volgens de methode zoals beschreven in Wattel en Van Reenen 2010
0.18 'Kikker' in de Brabantse dialecten 24
naar De Vriend en Swanenberg 2006
0.19 De plaats waar Fries en Stadsfries (witte stippen) worden gesproken 25
uit Jonkman en Versloot 2009: 130; zie ook 73
0.20 'Liggen' rond Gent 26
Weijnen 1991: 281
0.21 Ontrondingsgebieden in het Zuid-Brabants en het Limburgs 26
Goossens 1977: 88
0.22 'Kous' in Brabantse dialecten 27
Weijnen 1941: 54
0.23 IJs 27
Weijnen 1991: 252, kaart 11

1
De geschiedenis van de Nederlandse taal
NICOLINE VAN DER SIJS

1.0 Inleiding 29
Taalcentra met hun werkgebied 32
Materiaal Henk Bloemhoff
1.1 Verbreiding van de landbouw 34
naar Diamond 2000: 133 en 178
1.2 Verbreiding van de Indo-Europese talen 36
naar Mallory 1989: 23; Beekes 1990: 356, 362
1.3 Verbreiding van het Germaans 38
naar König 1994: 46
1.4 Verbreiding van het Keltisch 40
naar Ostler 2005: 289; Mallory 1989: 95
1.5 Verbreiding van het Romeinse rijk 42
naar Bont en Vermaseren 1981: 9
1.6 Germaanse volksverhuizingen 44
naar Keller 1995: 54; Ostler 2005: 305
1.7 Hoogduits en Nederduits 46
naar Frings 1957: 85, krt 1; König 1994: 64
1.8 Klankveranderingen in het Nederlands 48
naar Goossens 1970: 67; MAND I, 23b en 53a
1.9 Noordzeegermaans 50
naar Frings 1957: 136, krt 46; Hutterer 1999: 199
1.10 Verbreiding van het Fries 52
naar Jonkman en Versloot 2009: 41; Munske (red.) 2001: 489, binnenkant omslag
1.11 De taalgrens 54
Lamarcq en Rogge 1996: 177, 218
1.12 Indeling van de Nederlandse dialecten (6 groepen) 56
Vandeputte 1994: 48; Weijnen 1941
1.13 Indeling van de Nederlandse dialecten (28 groepen) 58
Daan en Blok 1969
1.14 Dialectometrische indeling van de Nederlandse dialecten 60
Materiaal Peter Kleiweg, John Nerbonne en Martijn Wieling
1.15 Zoone wordt zoon 62
Van Reenen en van den Heuvel 1977 en van Reenen en Mulder 2003
1.16 *Wachten – warten* 64
König 1994:178
1.17 Verkleinwoord in het Nederlands en Duits 66
naar König 1994: 157
1.18 Voltooid deelwoord in Germaanse talen 68
naar Frings en Lerchner 1966, krt 20; König 1994: 158
1.19 Nederlands-Franse parallellen 70
Weijnen 1975: 163, Van Reenen 1982 en Van Hoecke 1988
1.20 Lidwoord in de Europese talen 72
Heine en Kuteva 2006: 119
1.21 Nederlands in Duitsland 74
Taubken 1984: 85
1.22 Nederlands in de koloniale tijd 76
naar Bont en Vermaseren 1981: 82-83; Valken e.d. (red.) (1987), 389, 411, 446, 468, 523 en 537
1.23 Nederlandse pidgins en creooltalen 78
naar Comrie e.a. 1996: 154-155; Crystal 1987: 338-339
1.24 Nederlands in de huidige wereld 80
Materiaal Nicoline van der Sijs
1.25 Dialectbeheersing en dialectgebruik in de 21ste eeuw 82
Materiaal Henk Bloemhoff

2
Woorden
JAN STROOP

2.0 Inleiding: woordgeografie 85
2.1 Spijkerbroek 88
naar Gerritsen 1992
2.2 Bretels 90
naar Stroop 2003
2.3 Vader 92
TNZN VI, 1
2.4 Oom 94
WBD III, 2.2 en WLD III, 2.2
2.5 Tante 96
TNZN VI, 2
2.6 Schoonzuster 98
TNZN V, 7
2.7 Hiel 100
TNZN IV, 6
2.8 Enkel 102
TNZN IV, 5
2.9 Etensbord 104
TNZN VIII, 1
2.10 Etensvork 106
TNF 114
2.11 Patat 108
naar Stroop 1972
2.12 Ui 110
TNZN VII, 1 en Goossens 1988
2.13 Ham 112
naar Weijnen 1999
2.14 Sinaasappel 114
naar Hogerheide 1976
2.15 Kikvors 116
TNZN I, 12
2.16 Egel 118
TNZN I, 10
2.17 Merel 120
TNZN VI, 9
2.18 Meikever 122
TNZN IX, 8 en naar Stroop 1974
2.19 Vlinder 124
naar Van Keymeulen 1994
2.20 Paardebloem 126
TNZN IX, 4 en Stroop 1969
2.21 Hennep 128
naar Brok 1973
2.22 Fiets en velg 130
naar Brok 1996
2.23 Naaf 132
TNZN III, 6
2.24 Zoen 134
naar Daan 1955
2.25 Dag 136
naar Stroop 2009

3
Klanken
MARC VAN OOSTENDORP
ANKE EN PIETER VAN REENEN

Algemeen: de FAND bevat geen materiaal voor Friesland; dat is aangevuld vanuit GTRP

3.0 Inleiding 139
Vertalingen in drie Amsterdamse dialecten 141
RND deel 13, kaart 9
3.1 Oud 142
FAND I, 26
3.2 Lopen 144
FAND IV, 156
3.3 Blijven 146
FAND III. 61 met enige wijzigingen
3.4 Huis en muis 148
Kloeke 1927; Van Reenen 2006
3.5 Zuur 150
FAND III, 76
3.6 Harde en zachte *g* 152
FAND IV, 114
3.7 Schip 154
FAND IV, 9
3.8 Huis en uis 156
FAND IV, 214
3.9 Bier 158
FAND IV, 184
3.10 Woensdag 160
FAND IV, 195
3.11 De knecht speelt 162
FAND IV, 21 en 33
3.12 Anders 164
FAND IV, 169
3.13 Gras 166
FAND IV, 191

3.14 Zoon 168
FAND II, 47
3.15 Draad 170
FAND III, 109
3.16 Goeie 172
FAND IV, 68
3.17 Bracht 174
ANKO, kaart 2
3.18 Zeven 176
FAND IV, 109a
3.19 Werk 178
FAND IV, 192
3.20 Erwt 180
FAND IV, 198
3.21 Gesp 182
FAND IV, 40
3.22 Sleutel 184
FAND IV, 3
3.23 Hij koopt 186
FAND III, 147
3.24 Valtoon en sleeptoon 188
Peters 2008
3.25 Hemd 190
FAND IV, 173

4
Woordvormen
MARC VAN OOSTENDORP
ANKE EN PIETER VAN REENEN

4.0 Inleiding 194
4.1 Een man, een vrouw, een kind 196
Van Ginneken 1937: 355
4.2 Briefje 198
MAND I, 50b
4.3 Tangetje 200
MAND I, 54b
4.4 Draad/draden 202
MAND I, 21b
4.5 Kinderen 204
MAND I, 28a
4.6 Groo(t)st 206
MAND II, 22b
4.7 Moeër 208
MAND II, 23a
4.8 (Wij-jullie-zij) breken 210
MAND II, 54b, 55a, 55b
4.9 Hun kinderen 212
MAND II, 31b
4.10 Gekomen 214
MAND II, 75a, 75b
4.11 (Ik heb) gegeten 216
MAND II, 72b
4.12 Geloofd 218
MAND II, 73b
4.13 Ik legde, ik lag 220
MAND II, 83b
4.14 Hij heb 222
Van Reenen 2000, GTRP
4.15 Wij benne 224
Van Reenen 2000, GTRP
4.16 Leef-de-ge 226
MAND II, 67b
4.17 Ik leef 228
MAND II, 56a
4.18 Jij breekt 230
MAND II, 50b
4.19 Hij breekt 232
MAND II, 52a
4.20 Jullie (knecht) 234
MAND II. 29b met enige wijzigingen
4.21 Hen en hun 236
MAND II, 45b met enige wijzigingen
4.22 Marie haar ding 238
MAND II, 33a
4.23 Ons vader 240
MAND II, 29a met enige wijzigingen
4.24 Vangen-ving 242
MAND II, 80a
4.25 Vriezen-vroor-gevroren 244
MAND II, 81a

5
Zinnen
MATHILDE JANSEN

5.0 Inleiding 247
5.1 Het was aardig van Jan **om** te komen werken 250
SAND I, 18b
5.2 Ze gelooft dat jij eerder thuis bent **dan** ik 252
SAND I, 15b
5.3 **Als** we sober leven, leven we gelukkig 254
SAND I, 29a
5.4 Ze gelooft **dat** jij eerder thuis bent dan ik 256
SAND I, 25a
5.5 Vertel maar niet wie **(of)** **(dat)** ze had kunnen roepen 258
SAND I, 16a
5.6 As ge gij gezond leeft, leef**de gij** langer 260
SAND I, 54a
5.7 Wil je nog koffie, Jan? Jaa-**k** 262
SAND I, 61a
5.8 **Wie** denk je **wie** ik in de stad heb gezien? 264
SAND I, 91b
5.9 Dat is de man **die** het verhaal verteld heeft 266
SAND I, 82a
5.10 Dat is de man **die** ik denk **dat** het verhaal heeft verteld 268
SAND I, 85a
5.11 Jij bent ook een **rare één!** 270
SAND I, 80b
5.12 Zal ik koken? **Dat** doe maar! 272
SAND I, 95b
5.13 Toon wast **zich** 274
SAND I, 68b
5.14 Marie en Piet wijzen naar **elkaar** 276
SAND I, online kaart op basis van reciproxen in Dynasand
5.15 Ze weet niet dat Marie gisteren **gestorven is** 278
SAND I, 14a
5.16 Ik vind dat iedereen **moet kunnen zwemmen** 280
SAND II, 17a
5.17 Marie zit te **stoofperen schillen** 282
SAND II, 34a
5.18 Vertel mij eens wie zij had **roepen kund** 284
SAND II, 37b
5.19 Hoe haal je het in je hoofd en **gooi** met eten! 286
SAND II, 38b
5.20 Jan **heeft** jaren in Amerika geweest 288
De Rooij 1988, kaart 7
5.21 Het huis is verkocht **geworden** 290
SAND II, 41a
5.22 Ik **doe** wel even de kopjes afwassen 292
SAND II, 41b
5.23 Er **en** wil niemand **niet** dansen 294
SAND II, 54b
5.24 Hij heeft **zich** de handen gewassen 296
SAND I, 78a
5.25 Ik had **de band lek** 298
Van Bree 1981, kaart 1

6
Namen
ANN MARYNISSEN

6.0 Inleiding 301
6.1 Prehistorische plaats- en waternamen 304
Hendrikx 1991: 14 (naar Dittmaier 1955/ Bach 1953-1954)
6.2 Plaatsnamen uit de Romeinse tijd 306
Hendrikx 1991: 30 (naar *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel I)
6.3 Germaanse plaatsnamen op *-ingen* 308
Hendrikx 1991: 48 (naar Bach 1953-1954)
6.4 Germaanse plaatsnamen op *-heem* 310
Hendrikx 1991: 20 (naar *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel I)
6.5 *Monde / muiden* en andere Germaanse waternamen 312
Daan en Blok 1969, kaart D
6.6 De historische betekenis van familienamen 314
Kaarten **6.6** t/m **6.24** zijn gemaakt door Ann Marynissen op basis van
a. familienamen van alle inwoners van België in 1987, vanaf vijf naamdragers per fusiegemeente (gegevens afkomstig van Nationaal Instituut voor Statistiek);

b. familienamen van alle telefoonabonnees van Nederland in 1993, vanaf twee naamdragers per gemeente (gegevens afkomstig van toenmalige PTT)
6.7 De familienamen *Van Dijk* en *Van Dijck* 316
6.8 De namen *De Wolf* en *Dewulf* 318
6.9 De namen *Koster*, *Kuster*, *Keuster* en *Kuister* 320
6.10 De familienamen *De Groot* en *De Groote* 322
6.11 De structuur van vadersnamen 324
6.12 De namen op *-brecht* en *-brechts* 326
6.13 De structuur van beroepsnamen 328
6.14 De structuur van eigenschapsnamen 330
6.15 De structuur van diernamen 332
6.16 Boomgaard in familienamen 334
6.17 De namen *Broekman(s)* en *Broeckaert* 336
6.18 *Poelman* en *Poelstra* 338
6.19 Slager in familienamen 340
6.20 Kleermaker in familienamen 342
6.21 Kikker in familienamen 344
6.22 Samenstellingen met 'hals' 346
6.23 Familienamen en migratie 348
6.24 Streek- en inwonersnamen 350
6.25 Populaire voornamen 352
voor Nederland gegevens uit 2008 van Sociale Verzekeringsbank; voor Vlaanderen website van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie, België, gegevens uit 2008

Taakverdeling en dank

Tot besluit enige opmerkingen over de totstandkoming van de teksten en kaarten. De hoofdstukken en erbij behorende kaarten in de *Dialectatlas van het Nederlands* zijn samengesteld door verschillende auteurs (Mathilde Jansen, Ann Marynissen, Marc van Oostendorp, Anke en Pieter van Reenen, Nicoline van der Sijs, Jan Stroop), die allen, op Ann Marynissen na, werkzaam zijn of waren bij het Meertens Instituut. Auteurs zijn uiteraard alleen verantwoordelijk voor de eigen kaarten en commentaren. Anke en Pieter van Reenen hebben (naast de kaarten van de hoofdstukken 3 en 4) kaart en commentaar 1.15 verzorgd. Henk Bloemhoff is verantwoordelijk voor 1.25 en de kaart van 1.0, terwijl Peter Kleiweg, John Nerbonne en Martijn Wieling paragraaf 1.14 hebben verzorgd. Sjef Barbiers heeft mede de onderwerpskeuze van hoofdstuk 5 bepaald en zowel de kaarten als de commentaren van dat hoofdstuk becommentarieerd, de afstemming van kaarten en commentaren gecorrigeerd en diverse nuttige suggesties en wijzigingsvoorstellen gedaan.

De kaarten van klanken, vormen en zinnen (hoofdstuk 3, 4 en 5) zijn gebaseerd op de FAND, MAND en SAND; wij danken de instituten en medewerkers voor het verzamelen, ordenen en beschikbaar stellen van dit materiaal. Om het vergelijken te vereenvoudigen, is ervoor gekozen om voor alle kaarten in deze *Dialectatlas* een vaste grondkaart te gebruiken, ook voor de historische kaarten in hoofdstuk 1. De meeste kaarten zijn eerst door de auteurs met de hand op een grondkaart ingetekend. Boudewijn van den Berg van het Meertens Instituut heeft de kaarten van de hoofdstukken 2, 5 en 6 vervolgens gedigitaliseerd, en een eerste versie gemaakt van de kaarten van de hoofdstukken 3 en 4. Zowel de vormgeving van de kaarten als die van het complete boek zijn in nauw overleg met vormgeefster Tessa van der Waals tot stand gekomen.

Enkele meelezers hebben nuttige opmerkingen en suggesties gedaan voor (delen van) de tekst: Henk Bloemhoff en Arjen Versloot (de complete tekst), Jan Berns, Joep Kruijsen en Piet van Sterkenburg (de algemene inleiding), Lauran Toorians en Piet Verhoeff (hoofdstuk 1), Rolf Bremmer (1.10), Chris De Wulf (hoofdstuk 3 en 4), Gertjan Postma (hoofdstuk 5). Jan Goossens danken wij voor toestemming voor overname van de kaarten 0.4, 0.5 en 0.21.

TEKSTEN EN KAARTEN

Nicoline van der Sijs (red.)
Mathilde Jansen
Ann Marynissen
Marc van Oostendorp
Anke en Pieter van Reenen
Jan Stroop

VORMGEVING

KAARTEN Geografiek, Willem van den Goorbergh
BOEKVERZORGING Tessa van der Waals
ZETWERK EN OPMAAK Willem Morelis
DRUKWERK Drukkerij Mart.Spruijt bv
BINDWERK Callenbach Boekbinders

ISBN 978 90 351 3378 5

www.uitgeverijbertbakker.nl

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel
van Uitgeverij Prometheus

Het copyright van de afzonderlijke teksten
berust bij de auteurs en/of hun rechtsopvolgers.

© 2011 Samenstelling Nicoline van der Sijs,
Mathilde Jansen, Ann Marynissen, Marc
van Oostendorp, Anke en Pieter van Reenen
en Jan Stroop

© 2011 Kaarten Willem van den Goorbergh,
Geografiek